Universiteit Leiden
The Netherlands

Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Straver, J.A.M.

Citation

Straver, J. A. M. (2018, February 7). *Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië*. Verloren. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/61144

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/61144

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
http://hdl.handle.net/1887/61144

Author: Straver, J.A.M.
Title: Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië
Issue Date: 2018-02-07

Vaders en dochters

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van het Beheersfonds Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers.

Afbeeldingen op het omslag: J.F. Helmers, *De Hollandsche natie, in zes zangen*. Vierde druk. 's Gravenhage: Erven J. Allart, 1817, t.o. 92; Q.M.R. Ver Huell, *Christina Martha, voorvegteres der Muitelingen van het Eiland Noessa Laut, dochter van den Koning van Aboeboe, gekluisterd*. Collectie Museum Arnhem; W.L. Ritter, *Vrijheid en dwang. Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVII^de^ eeuw*. Amsterdam: Wed. J.C. van Kesteren & Zoon, 1861, titelpagina. Op de achtergrond: S. Blommaert, [*Gezicht op Amboina vanuit zee*, 1605-1610]. Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, K 477, f. 3-4.

Deze dissertatie heeft geen eigen ISBN. Het ISBN van de handelseditie is
978-90-8704-702-3.

© 2018 Hans Straver & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Omslagontwerp: Margreet van de Burgt, Hilversum
Boekverzorging: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Vaders en dochters

Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 7 februari 2018
klokke 15.00 uur
door
Johannes Adrianus Maria Straver
geboren te Gouda in 1947

Promotor:	Prof. dr. O.J. Praamstra
Copromotor:	Dr. R.A.M. Honings
Promotiecommissie:	Prof. dr. Yra van Dijk Prof. dr. Pamela Pattynama (Universiteit van Amsterdam) Prof. dr. Gert Oostindie Prof. dr. Remco Raben (Universiteit van Amsterdam)

Inhoud

Woord vooraf 7

1 Erfgenamen van de Verlichting 11
1.1 De geest van de Verlichting 11
1.2 Patriotten en koloniaal beleid 17
1.3 Tussenspel van verlicht bestuur 20
1.4 Apostelen van de Verlichting 25
1.5 Verlichting en koloniale literatuur 30
1.6 Onderzoek van een nalatenschap 35

2 Een historie van Banda 39
2.1 De eerste Nederlanders op Banda 39
2.2 Jan Fredrik Helmers, vaderlandse bard 44
2.3 *Geschiedenis van Egeron en Adeka* 55
2.4 Het historische en het literaire Banda 82
2.5 Helmers herschreven 97
2.6 Adeka op Banda 112

3 Een historie van Saparua 133
3.1 De opstand van 1817 134
3.2 Maurits Ver Huell, liefhebber der natuurlijke historie 140
3.3 *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* 152
3.4 *Christina Martha. Oosters romantisch historisch tafereel* 173
3.5 Ver Huell herschreven 198
3.6 Een nationale heldin 212

4 Een historie van Hitu 229
4.1 De oorlog om Kapahaha 229
4.2 Willem Leonard Ritter, Europeaan in Indië 241
4.3 *Toeloecabesie. Amboina in 1644* 254
4.4 Het historische en het literaire Hitu 286
4.5 Ritter herschreven 293
4.6 Kapahaha herdacht 305

5 Conclusies 322
5.1 Verlichte vertellers 322
5.2 Vaders en dochters 324
5.3 Pleidooien voor verlicht bestuur 329
5.4 Eclips van koloniaal idealisme 334
5.5 Postkoloniale sporen 338
5.6 Een historie van Tobelo 345

Summary 354
Archivalia 363
Bibliografie 364
Verantwoording van illustraties 384
Personenregister 386
Curriculum vitae 394

Woord vooraf

Dit boek handelt over de verbeelding van de koloniale geschiedenis van de Molukken in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en de weerklank daarvan in Indonesië. Het komt voort uit mijn betrokkenheid bij de inspanningen die, in reactie op de Molukse gijzelingsacties in de jaren zeventig van de vorige eeuw, zijn geleverd om de positie van Molukkers in het Nederlandse onderwijs te verbeteren.

In samenspraak tussen Nederlandse bewindslieden en het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers kwam aan het eind van de jaren zeventig een projectenbeleid tot stand waarin scholen, onderwijsopleidingen, onderwijsbegeleidingsdiensten en instellingen in de onderwijsverzorging participeerden. Ik was toen werkzaam als docent Nederlands op de pedagogische academie De Eekhorst te Assen, waar de projecten 'bi-cultureel onderwijs' en een opleiding voor Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur op scholen met Molukse leerlingen een steeds groter beslag op mijn tijd en aandacht legden. Een structurele onderwijsvoorziening kwam er van 1987 tot 2014 met de instelling van een zelfstandige stichting Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, die gevestigd werd in hetzelfde gebouw als het Moluks Historisch Museum te Utrecht. Aan dit Steunpunt ben ik als stafmedewerker tot het eind van mijn werkende loopbaan in 2011 verbonden geweest.

Het Steunpunt richtte zich op een breed werkterrein, van voor- en vroegschoolse educatie, basis- en voortgezet onderwijs tot het middelbaar beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie, en stelde zich ten doel emancipatorisch onderwijs te bevorderen. Het verdeelde de aandacht over verschillende facetten: ondersteuning van het onderwijs Moluks Maleis, ontwikkeling van onderwijs Nederlands voor gevorderde tweedetaalleerders, activiteiten op het gebied van lees- en schrijfbevordering, integratie van Molukse geschiedenis en cultuur in onderwijsprogramma's, bevordering van ouderbetrokkenheid en begeleiding van leerlingen en jongeren.

Om te voldoen aan de behoefte aan meer betrouwbare, gedegen en toegankelijke informatiebronnen was het noodzakelijk om informatie over diverse aspecten van Molukse taal, geschiedenis en cultuur te verzamelen en voor gebruik in het onderwijs te ontsluiten. Zelf werkte ik mee aan een omvangrijk project rond de rijke orale cultuur van de Molukken en aan populair-wetenschappelijke publicaties over de natuur en samenleving van de Molukken. Ik stelde een bloemlezing over de Molukken in de ver-

beelding van vertellers en schrijvers samen, werkte mee aan uitgaven van *De Ambonse landbeschrijving* van Rumphius en *Historie van Hitu* van Ridjali, en schreef een twintigtal korte historisch-romantische verhalen voor een website en boek over de geschiedenis van de Molukken.

In deze studie zet ik deze werkzaamheden voort, maar vanuit een ander perspectief en met de intentie om mijn kennis van de geschiedenis en cultuur van Molukkers in te zetten voor een onderzoek van Nederlandse geschiedenis en cultuur.

Ik ben mijn collega's van De Eekhorst en het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers bijzonder dankbaar voor de bezielende werkomgeving die zij mij gedurende mijn werkende loopbaan hebben geboden. Ook denk ik met grote waardering terug aan de medewerkers van het Moluks Historisch Museum en van de studiezaal van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde op wie ik vaak een beroep heb mogen doen. Ik heb tevens enkele malen een vruchtbaar bezoek mogen brengen aan de door mgr. Andreas Sol opgezette en beheerde *Perpustakaan Rumphius* (Rumphius-bibliotheek) op Ambon. Ook het Cultureel Maconniek Centrum Prins Frederik te Den Haag verschafte mij waardevolle gegevens.

Van grote betekenis was voor mij de vriendschappelijke samenwerking met Chris van Fraassen. Hij had in het kader van een in overleg tussen Nederland en Indonesië opgesteld programma van Ambon Studies meegewerkt aan de uitgave van *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942* en daarna de voorbereiding van een bronnenpublicatie betreffende de Midden-Molukken in de negentiende eeuw op zich genomen. Omdat de bronnenpublicaties bedoeld waren om wetenschappelijke monografieën en educatieve uitgaven mogelijk te maken, was hij bereid om genereus mee te werken aan de uitgave van *Natuur en samenleving van de Molukken* en aan edities van het werk van Rumphius en Ridjali. Ik heb bijzonder veel opgestoken van zijn deskundigheid en van zijn toewijding aan het ontsluiten van historische bronnen. Aan de totstandkoming van dit boek heeft hij bijgedragen door mij te attenderen op het manuscript van Ver Huells historisch-romantische verhaal *Christina Martha* in het Gelders Archief, waarvan ik in 2013 een leseditie heb gepubliceerd. Mijn onderzoek naar het werk van Ver Huell steunde bovendien voor een belangrijk deel op zijn monografie *Een romanticus bij de marine*, behorend bij de recente editie van diens *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*, en op zijn in 2016 online gekomen publicatie van *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*.

Van de personen die mij in enige vorm hulp en steun bij de totstandkoming van dit boek hebben geboden, wil ik met name bedanken Suleman Latukau, Rusda Leikawa, Abdul Gawi Malawat en Hermien Soselisa op Ambon, Johnny en Onafien Souisa op Saparua, Frans Tiahahu op Nusalaut, en in Nederland Sylvia Dornseiffer en Jan ten Kate, Alan Lemmers, Wim Manuhutu, Agus Peilouw, Arie Pos, Nicole Sol, José Straver en natuurlijk mijn wakkere meelezers Chris van Fraassen, Peter Muijlaert en, voor de *summary*, Uchenna Ndukwe en Renata Straver.

Het werk aan dit boek vond plaats na mijn afscheid van het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers. Het betekende voor mij een herintrede in het veld van de literatuurwetenschap, waarvoor ik in de roerige academische jaren rond mei 1968 werd opgeleid aan het Instituut voor Algemene Literatuurwetenschap te Utrecht. Deze rentree werd op

een plezierige manier vergemakkelijkt door de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde die mij in haar tijdschrift *Indische Letteren* en op haar lezingenmiddagen en symposia een forum bood om kennis te nemen van het actuele onderzoek van Nederlandse koloniale en postkoloniale literatuur en mij enkele malen in de gelegenheid stelde om de bevindingen uit mijn eigen onderzoek aan een belangstellend publiek voor te leggen. Mijn bijzondere dank gaat uit naar Olf Praamstra en Rick Honings, die bereid waren als mijn promotor en copromotor op te treden en mij met bekwame hand hielpen het vakgebied opnieuw te ontdekken en daarin mijn eigen weg te vinden.

Notitie over spelling, orthografie en topografie

De schrijfwijze van inheemse woorden, plaatsnamen en persoonsnamen volgt de in 1947 voor het Indonesisch ingevoerde spelling van Soewandi. Dit betekent dat de [u]-klank, voorheen gespeld als oe (bijvoorbeeld *Latoewiloeloe*, *Saparoea*), wordt weergegeven met u (*Latuwilulu*, *Saparua*). De in 1972 ingevoerde spelling van het Indonesisch is bij deze woorden niet gevolgd omdat het woordbeeld voor de Nederlandse lezer minder herkenbaar is. De [c]-klank wordt daarom weergegeven met tj (bijvoorbeeld *tjeritera*) en niet met c (*ceritera*), de [j]-klank wordt weergegeven met dj (bijvoorbeeld *Djakarta*, *Ridjali*) en niet met j (*Jakarta*, *Rijali*), de [y]-klank met j (bijvoorbeeld *hikajat*) en niet met y (*hikayat*).

Van de meeste persoonsnamen komen in de historische en literaire bronnen verschillende spellingsvarianten voor. In dit boek is gekozen voor de in historisch onderzoek meest gebruikelijke variant: zo draagt de opstandeling die in negentiende-eeuwse bronnen Thomas Matulesia wordt genoemd, in dit boek de naam Thomas Matulessy.

De spelling van plaatsnamen volgt de topografie van *Atlas Maluku*, in 1998 uitgegeven door het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers. De bij de hoofdstukken gevoegde kaarten zijn geen historische kaarten van de betreffende eilanden in de verhaalde perioden, maar dienen slechts ter oriëntatie. De dorpen op Hitu bijvoorbeeld waren in het binnenland gelegen voordat ze door de Verenigde Oost-Indische Compagnie werden gedwongen zich op hun huidige naburige lokaties aan de kust te vestigen.

1 Erfgenamen van de Verlichting

We beginnen dit inleidende hoofdstuk met een bespreking van de betekenis van de Verlichting voor het denken over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid in de vroege negentiende eeuw. De volgende paragrafen behandelen achtereenvolgens het publieke debat over koloniaal beleid tijdens de Bataafs-Franse tijd, het beleid ten tijde van koning Willem I en de burgerinitiatieven in Batavia in het decennium voorafgaand aan de grondwetswijziging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1848. Dit historisch overzicht vormt de opmaat voor een onderzoek naar de nalatenschap van de Verlichting in de Nederlandse literatuur uit deze periode.

Het onderzoek richt zich op drie historisch-romantische verhalen over de Molukken waarin vaders en dochters een hoofdrol spelen, op enkele negentiende-eeuwse literaire nakomelingen en op de sporen die deze verhalen in postkoloniaal Indonesië hebben achtergelaten. In de laatste paragrafen van dit hoofdstuk schetsen we de stand van het literair-historisch onderzoek, brengen de koloniale literatuur over de Molukken uit de vroege negentiende eeuw in kaart en lichten de opzet van het onderzoek toe.

1.1 De geest van de Verlichting

In het Nederlandse revolutiejaar 1795 gaf de Amsterdamse kunsthandelaar Cornelis Sebille Roos een allegorische prent met de titel 'Verlichting' uit. De prent verbeeldt de Verlichting als een Europese jonge vrouw, naakt, maar decent omsluierd, die vanuit het hemelgewelf het licht van een door haar ontstoken fakkel op de onder haar zwevende wereldbol laat schijnen. De tekenaar toont een deel van de aarde dat hij in tekst identificeert als 'Europa', 'Asia' en 'Ocean': de geest van de Verlichting laat Europa helder oplichten, terwijl Azië en de daaraan grenzende oceaan in het duister zijn gehuld.

De prent stelt de Verlichting voor als een vuur, een licht, een ongrijpbaar fenomeen. Historici zien haar niet als een levensbeschouwelijke stroming met vast omschreven uitgangspunten of axioma's, maar als de bron van een bijzonder veelomvattend en veelvormig historisch proces: een intellectuele, maatschappelijke en culturele transformatie van de westerse samenleving die hoofdzakelijk in de achttiende eeuw zijn beslag

heeft gekregen en van beslissende invloed is geweest op de vorming van de moderne wereld. Historicus Jonathan Israel definieert de Verlichting als

> a partly unitary phenomenon operative on both sides of the Atlantic, and eventually everywhere, consciously committed to the notion of bettering humanity in this world through a fundamental, revolutionary transformation discarding the ideas, habits, and traditions of the past either wholly or partially, this last point being bitterly contested among enlighteners [...]. All Enlightenment by definition is closely linked to revolution.[1]

Hoewel er diepgaande meningsverschillen tussen de vertegenwoordigers van een gematigde en een radicale Verlichting bestonden, stemden zij overeen in hun streven naar vooruitgang van de mensheid op basis van een op de wetenschap gefundeerde filosofie. Daarbij hadden zij niet alleen het oog op Europa, maar ook op de Nieuwe Wereld, Azië en andere delen van de wereld waarover door wetenschappelijke ontdekkingsreizen steeds meer bekend werd.

Een optimistisch perspectief

De filosofen van de Verlichting waren ervan overtuigd dat de tijden waren aangebroken om de betrekkingen tussen de volkeren op een nieuwe leest te schoeien. Markies de Condorcet, filosoof, wiskundige en politicus van de Franse revolutie, schreef *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Esprit Humain*, een schets van de historische ontwikkeling en vooruitgang van de menselijke geest, die in het derde jaar van de republiek, tussen 22 september 1794 en 22 september 1795, werd gepubliceerd. Daarin sprak hij zich uit tegen elke vorm van onderdrukkende monopoliepolitiek. Het gegeven dat de Fransman Pierre Poivre erin geslaagd was plantmateriaal van de Molukse kruidnagelen te bemachtigen en in de Franse koloniën te cultiveren, luidde voor hem een tijdperk in waarin de vrije handel de ontwikkeling van de mensheid tot ongekende hoogte zou opstuwen. Met het oog hierop pleitte hij voor de uitzending naar Afrika en Azië van een nieuwe generatie burgers die zich geroepen zou voelen de beginselen van de Verlichting uit te dragen:

> De ijver voor de waarheid is ook een hartstocht, en men moet haar uitdragen naar de afgelegen streken [...]. In deze uitgestrekte landen zullen zich talrijke volkeren aandienen die, om zich te beschaven, slechts lijken te wachten tot zij van ons de middelen ertoe ontvangen en onder de Europeanen broeders vinden om hun vrienden en leerlingen te worden [...].[2]

Condorcet was ervan overtuigd dat de volkeren buiten Europa halsreikend uitzagen naar de Verlichting die hen verlossing uit de duisternis zou brengen. Hij zag wel in dat zijn door de Verlichting bezielde kolonisten ook in contact zouden komen met volkeren

1 Israel 2013, p. 7.
2 Condorcet 1794-1795, p. 335: 'Le zèle pour la vérité est aussi une passion, et il doit porter ses efforts vers les contrées éloignées [...]. Ces vastes pays lui offriront ici des peuples nombreux, qui semblent n'attendre, pour se civiliser, que d'en recevoir de nous les moyens, et de trouver des frères dans les Européens, pour devenir leurs amis et leurs disciples [...].'

die minder ontvankelijk voor vooruitgang en verbroedering zouden zijn. Maar hij vertrouwde erop dat de Verlichting van de mensheid een onomkeerbaar proces was en dat volkeren die zich aan de vooruitgang wilden onttrekken, zouden achterblijven en op termijn hierdoor zelfs hun voortbestaan op het spel zouden zetten.

Theorieën van gelijkheid en ongelijkheid

De universele gelijkheid van de menselijke natuur is een van de centrale thema's van de Verlichting. De historicus S. Stuurman omschrijft het in zijn boek *De uitvinding van de mensheid* als volgt:

> De moderne gelijkheid is een van de meest centrale en krachtige ideeën van de Verlichting. De menselijke natuur wordt begrepen als een descriptief en normatief concept. Alle mensen hebben dezelfde basisbehoeften en capaciteiten, en allen kunnen daarom gelijkelijk aanspraak maken op dezelfde elementaire rechten zoals leven, veiligheid, vrijheid en het streven naar geluk ('the pursuit of happiness', zoals de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring het formuleert). Er bestaat derhalve geen 'natuurlijk gezag' van de ene groep mensen over de andere. Gemeten met die maatstaf is een koloniaal imperium net zo onverdedigbaar als de slavernij of de onderschikking van vrouwen aan mannen.[3]

Het denkbeeld van de universele gelijkheid van de menselijke natuur gaf de filosofen van de Verlichting aanleiding tot kritiek op de slavernij en op despotische vormen van kolonialisme. Tegenwoordig wordt hen echter verweten dat zij zich niet fundamenteel tegen het kolonialisme hebben gekeerd, maar juist de filosofische basis hebben gelegd voor hervorming en versterking van de koloniale verhoudingen tussen de Europese naties en de door hen gekoloniseerde volkeren in andere delen van de wereld.[4]

Stuurman verklaart in zijn uiteenzettingen dat de Verlichting twee gezichten heeft:

> Het andere gezicht van de Verlichting wordt vertegenwoordigd door een aantal discours[en] van de moderne ongelijkheid, zoals de theorie van de historische ontwikkelingsstadia, de indeling van de mensheid in rassen, de politieke economie, nieuwe biologische en psychologische discours[en] over het sekseverschil, en tenslotte het denkbeeld van de beschavingsmissie van een verlichte elite.[5]

In het bijzonder de theorieën van de moderne ongelijkheid maakten het mogelijk om het gegeven van de onmiskenbare ongelijkheid tussen de volkeren op de wereld te verklaren en te verzoenen met de universele gelijkheid van de menselijke natuur.

Achttiende-eeuwse filosofen zoals Charles de Montesquieu en Adam Smith meenden op grond van hun land- en volkenkundige kennis dat er sprake was geweest van een

3 Stuurman 2009, p. 313.
4 Voor nader onderzoek van de verwijten dat de Verlichting als 'irremediably Eurocentric' moet worden beschouwd en dat ze heeft bijgedragen aan de legitimering van kolonialisme en imperialisme, zie Carey en Festa 2009, p. 1-33.
5 Stuurman 2009, p. 252-253.

Afb. 1 De Verlichting over Europa en Azië, 1795.

onophoudelijke vooruitgang en vervolmaking van het mensdom.[6] Vanuit een primitief stadium van kleine gemeenschappen van jagers, vissers en verzamelaars zou zich een fase hebben ontwikkeld waarin de historische dynamiek werd bepaald door nomadische herdersvolken. De komst van de landbouw bracht vervolgens de mogelijkheid van een sedentaire levenswijze, van vestiging in dorpen en steden, en op den duur van hoog ontwikkelde samenlevingen. De laatste fase in deze ontwikkeling zou beheerst worden door een explosieve toename van de handel en het handelsverkeer tussen de volkeren die op den duur zou uitlopen op een mondiale samenleving van wereldburgers.

Dit filosofische concept van de menselijke geschiedenis verklaarde de intrigerende verschillen in leefwijze, die door de uitbreiding en intensivering van contacten met niet-

6 Stuurman 2009, p. 278-287. Hierover ook Carey en Trakulhun 2009, p. 246-249. Het concept wordt aangeduid als 'filosofische geschiedenis', naar het Frans *histoire philosophique* of *histoire raisonnée* en het Engels *conjectural* of *rational history*.

Europese volkeren steeds zichtbaarder werden, uit de ongelijktijdigheid waarmee de volkeren de ontwikkelingsfasen van de mensheid doorlopen, en daardoor legitimeerde het de koloniale verhoudingen.

Histoire des deux Indes

In 1770 verscheen de eerste druk van een werk dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw een stempel zou zetten op het denken over de betrekkingen tussen de volkeren van Europa, het Oosten en de Nieuwe Wereld: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*.[7] Het bleek een best-seller. In Frankrijk zelf verschenen binnen twintig jaar een vijftigtal edities en tientallen uitgaven van fragmenten en samenvattingen. Het werk werd al spoedig in alle belangrijke Europese talen vertaald en uitgegeven.[8]

De opzet van *Histoire des deux Indes*, met achttien boeken in zes banden, was bijzonder ambitieus. De regie van het project en de redactie van de verschillende bijdragen was in handen van Guillaume-Thomas Raynal. Hij wilde de betrekkingen tussen de Europese volkeren en de beide Indiën in hun volle historische omvang beschrijven en documenteren. Bovendien wilde hij in dit encyclopedische werk de geest van de Verlichting uitdragen. Daartoe zocht hij contact met de kring van de encyclopedisten en in het bijzonder Denis Diderot, die op zijn verzoek als mede-redacteur voor de herziene en vermeerderde editie van 1780 optrad. Diderot leverde talrijke tekstfragmenten aan waarin hij een pleidooi voerde voor omwentelingen die een eind zouden maken aan slavernij, aan despotische vormen van kolonialisme en aan het gevestigd gezag van vorsten, aristocraten en kerken die de onderdrukking van menselijke rechten en vrijheden in stand hielden.

Hoewel *Histoire des deux Indes* de lezers oproept om zich met de slachtoffers van kolonialisme en slavernij te identificeren, neemt het werk geen stelling tegen het kolonialisme op zichzelf. Raynal en Diderot waren ervan overtuigd dat de ontwikkeling van de mensheid gediend was met een uitbreiding en intensivering van de contacten tussen de volkeren. Zij beschouwden de handel als de stuwende kracht in het proces van voortschrijdende beschaving dat hen voor ogen stond. De koloniale verhoudingen zouden in overeenstemming met de beginselen van de Europese Verlichting moeten worden hervormd, en in dit proces zouden de koloniale machten de regie moeten voeren.[9]

Het tweede boek van *Histoire des deux Indes* behandelt de *Établissemens, guerres, politique & commerce des Hollandois dans les Indes Orientales* of, in de Nederlandstalige editie, de *Bezittingen, Oorlogen, Staatkunde en Koophandel der Hollanderen in de Oostindiën*.[10] Raynal en

7 Raynal 1770.

8 Gegevens over de publicatiegeschiedenis van de *Histoire des deux Indes* zijn gebaseerd op de algemene inleiding van de recente kritische editie: Raynal 2010, p. xxvii-lii.

9 Over deze tegenstrijdigheden in *Histoire des deux Indes*, zie Garraway 2009.

10 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 159-316. De koloniale betrekkingen van de Nederlanders met de West-Indiën komen aan de orde in het negende boek, over Établissement des Portugais dans le Brésil, de vestiging van de Portugezen in Brazilië, en het twaalfde boek, over Établissemens des Espagnols, des Hollandais & des Danois dans les isles de l'Amérique, de vestigingen van de Spanjaarden, Hollanders en Denen in het Caribisch gebied.

Diderot toonden zich goed geïnformeerd, niet alleen over de geschiedenis van de Compagnie, maar, vooral in de editie van 1780, ook over de actuele problemen waarmee deze te kampen had.[11]

In de visie van Raynal en Diderot brak er met de tochten van de Nederlanders naar Indië een nieuw tijdperk aan. In tegenstelling tot de Portugezen en Spanjaarden die in Oost- en West-Indië een tiranniek schrikbewind hadden gevoerd, zonder scrupules de daar aangetroffen schatten hadden geroofd en waar mogelijk aan de bevolking een vreemde godsdienst hadden opgedrongen, hadden de Nederlanders zich uitsluitend ten doel gesteld om handel te drijven. Het gevolg was dat zij door de oosterse volkeren welwillend werden ontvangen en dat zij erin slaagden om, 'door 's Lands inboorlingen geholpen, die eerst naderhand geleerd hebben hen te vreezen en te haaten',[12] hun oude vijanden uit Oost-Indië te verdrijven.

Omdat de Compagnie het voeren van handel vooropstelde, voerde zij volgens *Histoire des deux Indes* geen oorlogen tegen de oosterse volkeren om hen te onderwerpen, maar alleen om nederzettingen aan de kust te vestigen of om handelscontracten en de naleving daarvan af te dwingen:

> Dit alles strekte, in de daad, niet tot voordeel deezer volken, die 'er zelf een groot gedeelte hunner vryheid door verlooren; doch, van den anderen kant, lieten deeze overheerschers, veel menschlievender dan de veroveraars, welke zy verjaagd hadden, de Indiaanen de vryheid om naar hunne eigene wetten te leeven, en noodzaakten hen niet, hunnen wetten, hunne zeden en hunnen Godsdienst te veranderen.[13]

De Nederlanders hadden met hun monopolistische handelspolitiek geen brute tirannie gebracht, maar ook geen vrijheid. Bijgevolg zouden zij spoedig even gevreesd en gehaat zijn geweest als hun voorgangers.

In de ogen van Raynal en Diderot hadden de Nederlanders de vrijheidslievende en republikeinse geest verzaakt waarmee hun voorouders zich in de tachtigjarige oorlog teweer stelden tegen de Spaanse tirannie. De ongekende ontwikkeling van Nederland als handelsnatie was te danken geweest aan 'verstandige Wetten, eene verwonderlyke Orde, een Regeeringsvorm, door welken de gelykheid onder de menschen wordt be-

11 Dat was niet alleen te danken aan hun netwerk van correspondenten, maar ook aan hun inspanningen om informatie ter plekke te vergaren en met geestverwanten te bespreken. Diderot bracht in de zomer van 1773, op reis naar Rusland, twee maanden in Nederland door en in 1774, op de terugreis, nog eens een half jaar. Raynal reisde in de zomermaanden van 1777 naar Londen, Den Haag en Amsterdam. Zie Gianluigi 1987.

12 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 196. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 21, p. 167: 'soutenus des naturels du pays, qui n'avoient pas encore appris à les craindre & à les haîr'.

13 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 278-279. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 21, p. 232: 'A la verité, ce n'étoit pas pour l'avantage de ces peuples, qui même y perdoient une grande partie de leur liberté: mais, d'ailleurs, les nouveaux dominateurs, un peu moins barbares que les conquérans qu'ils avoient chassés, laissoient les Indiens se gouverner eux-mêmes, & ne les contraignoient pas à changer leur loix, leurs mœurs & leur religion.' In de Franse tekst worden de Nederlanders niet 'veel menschlievender' genoemd, maar 'enigszins minder barbaars'.

waard, eene voortreflyke Stadsregeering en de Verdraagzaamheid in den Godsdienst'.[14] De republikeinse geest van de Nederlanders zou echter zijn gecorrumpeerd door de ongebreidelde macht die zij over hun handelsimperium uitoefenden en door de daardoor verworven rijkdommen. Het verval van de Hollandse natie had ertoe geleid dat de gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden in 1747 besloten tot het algemeen erfelijk stadhouderschap van de Oranjes. De constitutie van de Republiek kwam daardoor nagenoeg overeen met die van een verfoeilijke monarchie. Het boek over de Nederlanders in de Oost-Indiën eindigt in de editie van 1780 daarom met een opmerkelijke, door Diderot geschreven, passage waarin hij zich opwerpt als een spreekbuis voor de Nederlandse voorvaderen:

> Naarstige Batavieren, voormaals zo arm, zo dapper en geducht, heden zo ryk en zo zwak, vreest om weder te keeren onder een juk van willekeurige magt, welk gy verbroken hebt en 't geen u nog dreigt. Ik ben het niet die het u zeg; het zyn uwe edelaartige voorouders, die uit hunne grafsteden u toeroepen. [...] Batavieren, het lot van ieder handeldryvende Natie is, ryk, lafhartig en bedorven van zeden te zyn, en vervolgens onder het juk gebragt te worden. Vraagt u zelven, in welken van die standen gy u bevindt.[15]

Met deze provocerende oproep koos Diderot in de politieke strijd die gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw in Nederland woedde, partij voor de hervormingsgezinde patriotten en tegen de prinsgezinden die de koloniale status quo wilden handhaven.

1.2 Patriotten en koloniaal beleid

In Nederland keek het publiek gretig uit naar *Histoire des deux Indes*. Een vertaling verscheen van 1775 tot 1783 in tien banden onder de titel *Wijsgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen, in de beide Indiën*.[16] In 1784 verscheen bovendien een Nederlandstalige bloemlezing.[17]

In de ogen van de Nederlandse Patriotten was de Verenigde Oost-Indische Compagnie al decennia lang onderhevig aan verval en bederf. In alle geledingen van de Compagnie zou een zucht tot zelfverrijking heersen waarvan baantjesjagerij, nepotisme, wanbeheer, fraude en corruptie de onvermijdelijke gevolgen waren. Om het onheil te keren pleitten zij aanvankelijk voor een strakkere regeling van rechten en bevoegdheden van

14 Raynal 1775-1783, dl. I, p. 176. Raynal 1780, I, p. 157: 'des lois sages, un ordre admirable, une constitution qui conservoit l'égalité parmi les hommes, une excellente police, la tolérance'.

15 Raynal 1775-1783, dl. VIII, p. 128, 131. Raynal 1780, I, p. 258, 260: 'Industrieux Bataves, autrefois si pauvres, si braves & si redoutés, aujourd'hui si opulens & si foibles, craignez de retomber sous le joug d'un pouvoir arbitraire que vous avez brisé & que vous menace encore. Ce n'est pas moi qui vous le dis; ce sont vos généreux ancêtres qui vous crient du fond de leur tombeaux. [...] Bataves, la destinée de toute nation commerçante est d'être riche, lâche, corrompue & subjuguée. Demandez-vous où vous en êtes?'

16 Raynal 1775-1783. De eerste zeven banden behelzen de negentien boeken van de editie van 1774, de laatste drie de toegevoegde en herziene passages uit de editie van 1780.

17 Raynal 1784.

de bestuurders en voor uitbreiding en verscherping van het toezicht. Allengs ontwikkelden de meer radicale patriotten echter verdergaande ideeën om de Compagnie en het stelsel van gedwongen leveranties op te heffen, de handel vrij te geven, de slavernij af te schaffen en burgerrechten in de overzeese bezittingen te waarborgen.[18]

Het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 maakte de Engelse overmacht op zee pijnlijk zichtbaar.[19] Voor de Patriotten was het aanleiding om in actie te komen tegen het *ancien régime* van stadhouder en zittende regenten, eigen exercitiegenootschappen op te richten en prinsgezinde bestuurders te vervangen. De oorlog bracht de Compagnie intussen financieel aan de rand van de afgrond: zij was niet bij machte het onvoorziene verlies van schepen en ladingen op te vangen. Om de noodzakelijke steun van de Staten-Generaal te krijgen moest de Compagnie tegen heug en meug toezicht en controle op haar reilen en zeilen toelaten. In 1786 legde zij zich erbij neer dat aan de bestaande departementen van de Kamer van Amsterdam een vijfde Departement tot de Indische zaken, met patriottisch-gezinde bewindhebbers, werd toegevoegd. Dit departement kon echter geen beleidswijzigingen van belang doorvoeren omdat de Patriotten de door hen bevochten posities in 1787 verloren na een inval van Pruisische troepen die een Orangistische contra-revolutie inluidde.

In 1790 stelde de prinsgezinde Staten-Generaal een hervormingsgezinde commissie van 'Gecommitteerden tot de zaken der Oost-Indische Compagnie' in en een jaar later werd een 'commissie-generaal' naar de Kaap en Indië gezonden om onderzoek naar wantoestanden te doen en daaraan door hervormingen een einde te maken. Daarvan kwam in Batavia echter maar weinig terecht.

In januari 1795 vond in Nederland onder het motto van vrijheid, gelijkheid en broederschap de Bataafse Omwenteling plaats. Daarmee begon de periode die historici tegenwoordig aanduiden als de Bataafs-Franse tijd.[20] De door de patriotten voorbereide Bataafse revolutie vond doorgang onder protectie van Franse troepen. Op 1 mei 1798 kwam de grondwettelijke *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* tot stand. Hoewel de Bataafse Republiek een autonome staat was, had zij zich zo nauw met Frankrijk geallieerd dat zij als Franse vazalstaat verwikkeld raakte in de oorlogen tussen het revolutionaire Frankrijk en Groot-Britannië.

De vestiging van de Bataafse republiek gaf patriotten de kans om hun kritiek op het functioneren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie om te zetten in een koloniaal beleid dat op verlichte beginselen was gebaseerd. Op 24 december 1795 besloot de Staten-Generaal om de Compagnie te nationaliseren: de zittende bewindhebbers werden per 1 maart 1796 vervangen door een 'Comité tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen'. Het octrooi werd gehandhaafd en na de aanvaarding van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk in 1798 verlengd om lopende zaken af te ronden. Toen dit laatste octrooi op 31 december 1799 afliep, werd het comité vervangen door een 'Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen'. De staat had nu de plaats van de aan-

18 Schutte 1974, p. 23-40.
19 Over het einde van de Verenigde Oostindische Compagnie, zie Vlekke 1947, p. 262-290; Schutte 1974; Gaastra 2009, p. 175-179.
20 Grijzenhout, Van Sas en Velema 2013, p. 17.

deelhouders en bewindhebbers van het *ancien régime* ingenomen, maar het leidde niet tot een revolutionaire verandering van koloniaal beleid.

Dirk van Hogendorp, voormalig opperkoopman en gezaghebber van Java's Oosthoek, publiceerde omstreeks het aantreden van de Raad een *Bericht van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve* waarin hij betoogde dat

> het systema, waar naar tot nog toe de handel op de Oost-indiën gedreven en de bezittingen aldaar beheerd zijn, in de tegenwoordige tijdsomstandigheden niet meer goed is, en in zich zelven de zaaden van verderf en ondergang onthoudt;
> dat de uitsluitende handel op zichzelven nadeelig is, en daar bij noodzaakelijk de bezittingen, als colonien beschouwd, te gronde doet gaan;
> dat onder eene andere beheering diezelfde bezittingen zullen bloeijen; en oneindig veel grootere voordeelen opleeveren dan ooit te vooren.[21]

Van Hogendorp hoopte op een omwenteling in het koloniaal beleid waarin hij zelf een vooraanstaande rol zou kunnen spelen. De Raad was echter niet bereid de handel en de vaart volledig vrij te geven en daardoor de opbrengsten van de overzeese bezittingen in de waagschaal te stellen: zij handhaafde de bestaande monopolies en de daarbij horende staatsbemoeienis.

De historicus G.J. Schutte komt in zijn onderzoek van de denkbeelden en het optreden van de patriotten in deze jaren dan ook tot de conclusie dat de meer radicale denkbeelden van de Verlichting slechts van geringe invloed op het koloniale beleid in Nederland zijn geweest:

> De staat nam de plaats in van de aandeelhouders, maar verder ging men niet omdat men de koloniën als wingewesten bleef zien: de mercantilistische stapelmarktconceptie behield een allesbeheersende invloed. [...] Deze 'koloniale' visie stelde bovendien grenzen aan de mogelijkheden van toepassing der burgervrijheden: de on-europese verhoudingen en het winststreven stonden invrijheidsstelling der slaven en gelijkberechtiging van de inlandse bevolking niet toe. Voor beleving van de in theorie erkende gelijkheid waren zij naar het oordeel van die Patriotten die hen uit ervaring kenden, nog niet rijp.[22]

Overigens was de Bataafsche Republiek in deze jaren niet in staat om in de bezittingen overzee welke beleidsverandering ook door te voeren: vanwege haar betrokkenheid bij de oorlog tussen Groot-Brittannië en de Franse Republiek waren de verbindingen tussen de Republiek en Batavia nagenoeg verbroken. In 1795 en 1796 namen de Britten het beheer van de Nederlandse koloniën over op Kaap de Goede Hoop, in Voor-Indië, op Ceylon en op de Molukken. Ze konden zich daarbij beroepen op brieven van de naar Engeland gevluchte stadhouder Willem V, die de koloniale gezagsdragers opriep het bestuur aan de Britten over te dragen om te voorkomen dat ze in Franse handen zouden

21 Van Hogendorp 1800, p. 193. Van Hogendorp voorzag het *Bericht* van een motto uit het tweede boek van *Histoire des deux Indes* waarin de Nederlanders worden gemaand om te anticiperen op de problemen die in het verschiet liggen.

22 Schutte 1974, p. 214.

vallen. De Compagnie behield slechts haar vestigingen in het westelijk deel van Indonesië, op Timor en op Deshima (Japan). Volgens de overeenkomsten in de Vrede van Amiens (1802) kwamen de Kaapkolonie en de Molukken terug onder Nederlands bewind, maar kort daarna brak de oorlog tussen de Britten en de Fransen opnieuw uit. Toen de Britten Java dreigden over te nemen, stuurde koning Lodewijk Napoleon in 1807 generaal H.W. Daendels als gouverneur-generaal naar Indië met als belangrijkste opdracht het eiland in staat van verdediging te brengen, maar in 1810 werd hij door de keizer teruggeroepen naar Europa. De Molukken kwamen opnieuw onder Engels bewind, en vervolgens ook Java, dat van 1811 tot 1816 werd bestuurd door de ambitieuze luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles.[23]

1.3 Tussenspel van verlicht bestuur

De teruggave van de koloniën werd in augustus 1814, in het Verdrag van Londen, geregeld. Daarbij werd bepaald dat de Kaapkolonie in Britse handen bleef, evenals de stad Negapatnam op de kust van Coromandel en het eiland Ceylon die de Compagnie eerder al had verloren. In 1824 werd in een volgend Verdrag van Londen bepaald dat de Britten hun aanspraken op delen van Sumatra opgaven in ruil voor de Maleisische vestigingen van de Compagnie. Afgezien van het door beide partijen als zelfstandig rijk gerespecteerde Atjeh werd geheel Sumatra aangemerkt als een kolonie van Nederland.[24]

Java en de buitengewesten golden nu als een kroonkolonie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en de inwoners waren onderdanen van koning Willem I geworden. Het koloniaal beleid lag in handen van de koning en de door hem benoemde minister, overeenkomstig artikel 36 van de grondwet van 1814: 'De souvereine vorst heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de koloniën en bezittingen van den staat in andere werelddelen.'

Gezagsovername

Voor de overname van het bestuur over Java en de buitengewesten stelde de koning een commissie-generaal van drie leden samen: de jurist C.Th. Elout, de bestuursambtenaar en beoogde gouverneur-generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen en de schout-bijnacht A.A. Buyskes. De commissie kreeg een regeringsreglement voor het koloniaal bestuur en schriftelijke instructies van de koning mee.[25]

Het reglement bouwde voort op vernieuwingen die Daendels en Raffles al hadden ingevoerd: een centralistische bestuurlijke organisatie en een door de bevolking op te brengen 'landrente'.[26] Tegelijk had het in belangrijke opzichten een verlicht karakter.

23 Van Fraassen 2008, p. 54-84.
24 Van Fraassen 2008, p. 132-156.
25 Van Fraassen 2008, p. 157-192.
26 Het begrip 'landrente' is ontleend aan het Engels *landrent* (landhuur). Het stelsel was gebaseerd op de gedachte dat het koloniaal grondgebied eigendom van het gouvernement is en dat de bevolking voor het gebruik ervan een vergoeding, in geld of in natura, aan het gouvernement verschuldigd is.

Het gouvernement zou de belangen van Nederland voorop moeten stellen, maar tegelijk ook de welvaart en het welzijn van de inlandse volken in het oog moeten houden. De ambtenaren werden verzekerd van een redelijk inkomen en het werd hen uitdrukkelijk verboden om particuliere belangen na te jagen. De vaart en de handel werden vrijgegeven voor de gehele archipel, zij het met uitzondering van de Molukken, waar het monopolie op kruidnagel en nootmuskaat gehandhaafd bleef. Antropoloog en historicus Ch.F. van Fraassen karakteriseert het reglement als 'een blauwdruk voor een onder supervisie van de koning en zijn minister centraal vanuit Batavia bestuurde koloniale ambtenarenstaat'.[27]

De commissie-generaal vertrok op 29 oktober 1815 naar Batavia met een marineeskader waarmee ook troepen werden overgebracht. De overdracht van Java en onderhorigheden vond plaats in augustus 1816. In de volgende maanden volgden Makassar (Celebes), Banka en Palembang (oostkust van Sumatra) en Bandjarmasin (Borneo). De overdracht op Ambon, Banda en Ternate vond plaats in maart en april 1817. Tenslotte werd het bestuur overgenomen in Voor-Indië, in september 1818 te Malakka en in mei 1819 te Padang (westkust van Sumatra).

Bestuursambtenaren en militairen stonden nu voor de taak om het Nederlands gezag te herstellen en een koloniaal bestuur van nieuwe snit ingang te doen vinden. Het proces verliep niet zonder slag of stoot. Op de Molukken barstte kort na de bestuursoverdracht een opstand uit die van mei tot november 1817 zou duren. In juni 1819 ontketende de sultan van Palembang een opstand die pas na een tweede militaire expeditie in juni 1821 werd neergeslagen. Met militaire expedities in 1824 en 1825 werd de opstandige sultan van Boni op Zuid-Celebes gedwongen zich aan het gouvernement te onderwerpen.

Menslievende intenties

Onder gouverneur-generaal Van der Capellen koesterde het gouvernement door Verlichtingsidealen geïnspireerde menslievende intenties: het wilde het welzijn van de bevolking dienen en een einde maken aan wantoestanden en machtsmisbruik.[28] Bestuursambtenaren en militairen hadden tot op de meest afgelegen buitenposten tot taak om de onveiligheid ten gevolge van slavenhandel, zeeroverij, banditisme, koppensnellerij en kleinschalige oorlogen te bestrijden, door diplomatie en waar nodig door militair optreden. Alle bevolkingsgroepen en alle lagen van de bevolking dienden een mate van rechtszekerheid te genieten en te worden beschermd tegen uitbuiting en afpersing door handelaren, hoofden of vorsten.

Van der Capellen had hoge verwachtingen van het landbouwbeleid. Door het stelsel van de landrente verder door te voeren zou elke boer op Java een kleine ondernemer worden, de kans krijgen zijn eigen welvaart te vergroten en daardoor op termijn bijdragen aan de economische bloei van Indië. In de praktijk bleven de boeren echter afhan-

27 Van Fraassen 2008, p. 162.
28 Vlekke 1947, p. 291-325; Van Fraassen 2008, p. 305-322.

Afb. 2 J. Paelinck, *Portret van Willem I, Koning der Nederlanden*, wijzend op een kaart van Java, 1819.

kelijk van hun eigen hoofden, omdat de aan het gouvernement verschuldigde landrente per dorp werd berekend en geheven.

De commissie-generaal had op aandringen van Elout de mogelijkheid opengelaten om de landbouw aan te moedigen door woeste gronden ter ontginning ter beschikking te stellen aan Europese landbouwondernemingen. Van der Capellen was daarvan een tegenstander: hij voorzag dat het lot van de bevolking in dienst van dergelijke grootschalige landerijen zou verslechteren. Hij beijverde zich om het ontstaan van particuliere landerijen tegen te werken en vaardigde in 1823 een verordening uit om de verhuur van land aan landbouwondernemingen door Javaanse hoofden ongedaan te maken. Daarmee maakte hij zich niet geliefd in kringen van Europese en inheemse belanghebbenden.[29]

Een andere heikele zaak was het voortbestaan van het specerijmonopolie. Bij de gezagsovername in 1817 stond de vraag of het monopolie moest worden gehandhaafd al op de agenda, maar een onderzoek kwam er vanwege de opstand pas in 1821. De on-

29 Van Fraassen 2008, p. 305-310.

derzoekers constateerden dat de bevolking van de Ambonse eilanden ten gevolge van het monopolie in bittere armoede leefde, en adviseerden de handel in specerijen vrij te geven. Van der Capellen besloot zich ter plekke een oordeel te vormen en reisde in 1824 met een zware delegatie van bestuursambtenaren naar Ambon. Hij kwam met de onderzoekers en de gouverneur van Ambon tot de conclusie dat het monopoliestelsel opgeheven zou moeten worden, 'niet alleen in het belang der bevolking welke daaronder sedert twee eeuwen bitter is gedrukt geworden, maar ook in het wezenlijk en duurzaam belang van den Lande'. Het zou niet alleen doelmatiger, maar ook rechtvaardiger zijn om het monopolie te vervangen door 'een stelzel van vrijen handel en vrije kultuur, gegrond op regelmatige belastingen tot goedmaking der onkosten van een behoorlijk politiek en financieel bestuur'.[30]

Op 15 april 1824, nog tijdens zijn bezoek, deed Van der Capellen een publieke verklaring, in het Maleis en het Nederlands, uitgaan waarin hij aan 'de volkeren van Amboina' meedeelde dat hij getroffen was door hun beklagenswaardige lot; dat hij besloten had dat de voor de kruidnagelen te betalen prijs zou worden verhoogd, dat de bevolking betere betaling voor hun diensten zou ontvangen, dat de verplichte herendiensten zouden worden verlicht, dat de hongitochten zouden worden afgeschaft, dat de rechtszekerheid voor de bevolking zou worden vastgelegd en gewaarborgd in een nieuw bestuursreglement. Van Fraassen karakteriseert de inhoud en toon van deze publicatie als 'een aanspraak tot de bevolking, die door Multatuli geschreven zou kunnen zijn'.[31] Elout, die intussen minister voor Nationale Nijverheid en Koloniën was geworden, vond het vertoon van menslievendheid bedenkelijk. Hij adviseerde de koning te verordenen dat

> uit de wettelijke verordeningen en publikatiën, zoo van de Indische Regering zelf als van hare ondergeschikten, zullen worden weggelaten alle verklaringen van algemeene regten of beginselen, afkeuringen van bestaande grieven, beloften van eene betere toekomst en andere hartstogtelijke toespraken aan de Inlanders, waardoor zonder eenig nut de aandacht op verandering wordt gevestigd en tegenstrijdige belangen worden wakker gemaakt.[32]

Van der Capellen overtuigde de Raad van Indië dat opheffing van het kruidnagelmonopolie wenselijk en noodzakelijk was. Elout en de koning stemden echter niet met het beleidsvoornemen in. Een door Elout opgesteld advies gaf de koning aanleiding om in alle duidelijkheid te verklaren dat de invoering van vrije handel en cultuur geen doel in zichzelf was. Ook zou 'verligting en ontwikkeling der Inlandsche bevolking' in de buitengewesten niet het eerste doel van het koloniaal beleid mogen zijn:

30 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1824-04-15 1: *Verbaal handelingen en besluiten gouverneur-generaal (Van der Capellen) tijdens zijn reis door de Grote Oost*. 15 april 1824 no. 1, Ambon.

31 Van Fraassen 2008, p. 312. In *Oost-Indische Spiegel* merkt literatuurhistoricus Nieuwenhuys op dat Multatuli zijn lezers in *Max Havelaar* aanspoort om Van der Capellens publicatie te lezen en dat het stuk een inspiratiebron voor Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak kan zijn geweest. Nieuwenhuys 1978, p. 83-84.

32 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1825-12-06: Minister van Marine en Koloniën (Elout) aan de koning (Willem I), 's-Gravenhage, 6 december 1825.

> Zijne Majesteit vermeent echter in tegendeel, ofschoon hulde doende aan de milde en menschlievende inzigten van het Indisch bestuur, dat het bezit der Koloniën in het algemeen, en dat der buiten etablissementen in het bijzonder, alleen en uitsluitend moet worden beschouwd uit het oogpunt van de voordeelen welke hetzelve, behoudens de welvaart der ingezetenen, aan het moederland en deszelfs handel en nijverheid vermag aan te brengen [...].[33]

De vraag hoe zoveel mogelijk specerijen met de minste kosten op de Nederlandse markt konden worden gebracht, zou dus voorop moeten staan. De koning zag daarin een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij die hij zojuist, op 9 maart 1824, had opgericht. Hij opperde dat

> het ook overweging zoude verdienen of niet het afhalen der specerijen aan de Handel Maatschappij zoude kunnen worden opgedragen en, met uitzondering van het eigenlijk gezag, alle bemoeijenissen op de eilanden met betrekking tot de specerijen aan haar overgelaten [...].[34]

Van der Capellen keerde in 1826 terug naar Nederland. De door hem verwachte economische opbloei van Indië was uitgebleven, de heffing van de landrente leverde te weinig op om de bestuurskosten te dekken en er waren structurele financiële tekorten op de begroting van Indië ontstaan. Hij kwam niet meer in aanmerking voor hoge publieke functies.

Ommekeer in het beleid

De opvolger van Van der Capellen, commissaris-generaal L.P.J. du Bus de Gisignies, kreeg van de koning het consigne om de financiën op orde te brengen en op de bestuurskosten te bezuinigen. Deze opgave werd ernstig bemoeilijkt door de Java-oorlog die van 1825 tot 1830 woedde en grote uitgaven met zich meebracht. Du Bus de Gisignies verminderde het aantal bestuursposten en bestuursambtenaren, vooral op de eilanden buiten Java waar de uitgaven over het geheel genomen veel hoger waren dan de opbrengsten. Zijn opvolger, gouverneur-generaal J. van den Bosch, die in 1830 aantrad, ging nog een stap verder: bestuursambtenaren in 'buitenbezittingen' kregen te verstaan dat zij zich zo veel mogelijk dienden te onthouden van bemoeienis met binnenlandse aangelegenheden. De regering in Batavia was van oordeel dat het direct bestuur slechts tot nodeloze moeilijkheden en improductieve uitgaven leidde.[35]

In tegenstelling tot Van der Capellen was Du Bus de Gisignies een voorstander van particuliere landbouwondernemingen. De idealen van een verlicht bestuur kwamen nog verder in het gedrang toen gouverneur-generaal Van den Bosch in 1830 het Cultuurstelsel op Java introduceerde.[36] Het Cultuurstelsel was gebaseerd op beginselen van verplichte teelt en levering, die in het verleden van toepassing waren geweest op de

33 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1826-01-01: Vice-president van Raad van State (Mollerus) aan minister van Marine en Koloniën (Elout), 's-Gravenhage, 1 januari 1826.

34 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*. 1826-01-01: Vice-president van Raad van State (Mollerus) aan minister van Marine en Koloniën (Elout), 's-Gravenhage, 1 januari 1826.

35 Veth 1856, Tweede deel, p. 475-476.

36 Vlekke 1947, p. 326-353.

productie van Molukse specerijen. Het gouvernement verplichtte de bevolking om op twintig procent van de beschikbare grond gewassen voor de Europese markt zoals koffie, indigo, thee en suiker te verbouwen en aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij te leveren. De tegen zeer geringe kosten verkregen producten werden vervolgens op de Nederlandse markt verkocht met winsten die aan de staatskas ten goede kwamen.

De pogingen van Van der Capellen om vorm te geven aan een verlicht koloniaal bestuur waren spaak gelopen. Historicus J. van Goor constateert dat de liberale hervormingen onder Daendels, Raffles en Van der Capellen slechts een kort tussenspel vormden tussen de perioden van intensieve bemoeienis met de economie van achtereenvolgens de Compagnie en het gouvernement.[37] Hoewel het Cultuurstelsel misbruiken uitlokte en, na de grondwetsherziening van 1848, aanleiding gaf tot veelvuldig parlementair debat, begon de geleidelijke afschaffing ervan pas zo'n twintig jaar later. Een volledige liberalisering van de economie kwam pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot stand.[38]

1.4 Apostelen van de Verlichting

Hoewel de ruimte voor verlicht bestuur duchtig was ingeperkt, bleef de Verlichting in Indië op andere terreinen van het maatschappelijk leven van betekenis. De idealen van de Verlichting fungeerden als sociaal en moreel kompas voor idealistische gestemde bestuursambtenaren en voor weldenkende burgers.

In 1868 verscheen in Leipzig een Duitse vertaling van de verhalenbundel *Uit het Indische leven* van W.R. baron van Hoëvell.[39] In een brief aan de vertaler die ter inleiding op de bundel werd afgedrukt en waarvan de Nederlandse tekst werd opgenomen in de boekaankondiging in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, blikte Van Hoëvell terug op zijn verblijf in Indië. Hij memoreerde dat er bij zijn aankomst in 1837 slechts Engelstalige bronnen beschikbaar waren waaruit hij kennis van het land kon opdoen. In het volgende decennium kwam evenwel een wetenschappelijke en letterkundige beweging tot bloei:

> De eerste sporen der beterschap in dit opzicht leverde Indië zelf. Het voegt mij niet aan te wijzen, welk aandeel ik zelf aan die beweging gehad heb; maar zeker is het dat toen ik in 1848 Indië verliet, zoowel op zuiver wetenschappelijk als op letterkundig gebied, mannen van groote verdiensten aan het werk waren, die door de vruchten van hunnen geest, zoowel in afzonderlijke werken als in periodieke geschriften, de kennis van den Indischen Archipel met reuzenschreden hebben verbreid.[40]

37 Van Goor 2004, p. 98.
38 Dalhuisen, Van Selm en Steegh 2006, p. 58.
39 Van Hoëvell 1868. De vertaling verscheen als eerste deel van een reeks *Indische Bibliothek* en was van de hand van Wilhelm Berg, pseudoniem van Lina Schneider. Zij publiceerde als deel 2 tot 5 in de reeks ook een vertaling van J. ten Brinks *Oost-Indische dames en heeren*, en kort daarna ook van *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* van W.A. van Rees.
40 'Boekaankondiging: Aus dem Indischen Leben'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1868, p. 236.

Van Hoëvell had zelf een bijzonder groot aandeel in deze beweging: hij was de oprichter en hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* en bouwde het in de jaren 1838 tot 1848 uit tot een podium voor letterkundige en wetenschappelijke bijdragen over Indië. Hij wist medewerkers aan het tijdschrift te binden die stukken over een grote verscheidenheid aan onderwerpen leverden: geschiedenis en oudheidkunde, taal- en letterkunde, land- en volkenkunde, natuurlijke historie en natuurkunde, landbouw en nijverheid. Tot de schone letteren behorende bijdragen aan de rubriek *Mengelingen* kregen van 1840 tot 1842 een plaats in het eveneens door de redactie samengestelde jaarboekje *Lakschmi*.

Historicus A. Goss karakteriseert Van Hoëvell en de zijnen als 'apostelen van de Verlichting'.[41] Door verspreiding en uitwisseling van kennis inzake land en volk streefden zij naar een verbreding en intensivering van het publieke debat over de toekomst van Nederlands-Indië. Daarbij zouden uiteindelijk alle bevolkingsgroepen in de archipel moeten worden betrokken. Het ging hen om de ontwikkeling van een zelfbewuste koloniale samenleving die tegenover het in Den Haag en Batavia gevoerde beleid een eigen stem zou kunnen laten horen.

Een moeizame aanloop

De door Van Hoëvell gememoreerde beweging om kennis van de Indische archipel te vergaren en te verbreiden kwam pas relatief laat tot bloei. De Britten en de Fransen waren reeds in de achttiende eeuw begonnen met wetenschappelijke ontdekkingsreizen die tot doel hadden om de bodem, de flora en de fauna van nog nauwelijks onderzochte continenten in kaart te brengen en om systematische collecties van naturalia en etnografica aan te leggen. Deze collecties waren niet bestemd voor particuliere rariteitenkabinetten, maar voor prestigieuze wetenschappelijke genootschappen en instellingen, zoals het *Muséum national d'Histoire naturelle* in Parijs en het Londense *British Museum*, de bakermat van het huidige *Natural History Museum*. Behalve fameuze collecties leverden de ontdekkingsreizen volumineuze boekwerken op met reisverslagen, wetenschappelijke rapporten, kaarten en, omdat de onderzoekers veelal professionele tekenaars in hun gevolg hadden, platenatlassen vol wonderschone lithografieën. Ze wekten bovendien brede publieke belangstelling voor door de Verlichting geïnspireerde reisbeschrijvingen.[42]

In Indië werd het voortouw voor dit soort onderzoek genomen door het in 1778 opgerichte Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, maar de opbrengst aan verhandelingen was voorlopig zeer bescheiden van omvang en kwaliteit.[43] Raffles spande zich als luitenant-generaal van Java in om de studie van de taal-, land- en volkenkunde in bredere kring te stimuleren. In de onder zijn bewind uitgegeven *Java Government Gazette* riep de redactie lezers op om bijdragen aan te leveren over Indië, '*a country which deservedly excites so much curiosity*'.[44] De oproep kreeg nog weinig respons, maar

41 Goss 2011, p. 13-33.
42 Zie Sloan 2003; Appleby 2013. Over wetenschappelijke expedities in de Stille Oceaan, zie Thomas 2010.
43 Groot 2009, p. 63-156.
44 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 10.

Raffles gaf zelf het goede voorbeeld door in 1817, kort na zijn ambtstermijn, *History of Java* te publiceren, een brede studie van land en volk en het eerste grote werk over Indië in de traditie van de Verlichting.

De stormachtige internationale ontwikkeling van het natuurhistorisch onderzoek ging grotendeels aan Nederland voorbij. Het koninkrijk mocht blij zijn dat het na het verlies van Ceylon en de Kaapkolonie niet nog meer koloniën aan de Britten moest afstaan en het kreeg na 1816 de handen vol aan de vestiging van een doeltreffend bestuur over Java en de buitengewesten. Bovendien ontbrak het in Nederland aan instellingen waar verlicht wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de natuurlijke historie tot bloei kon komen.[45] Bijgevolg vond het genre reisverhalen dat in het kader van de Europese Verlichting in de achttiende eeuw tot bloei was gekomen, in Nederland en Nederlands-Indië aanvankelijk geen voedingsbodem.

Koning Willem I nam maatregelen om de achterstanden in te lopen en onderzoek te bevorderen dat in een natuurwetenschappelijke grondslag voor koloniaal beleid zou kunnen voorzien. In 1815 benoemde hij de hoogleraar natuurlijke historie C.G.C. Reinwardt in de koninklijke commissie voor de koloniën en gaf hem als 'Directeur tot de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen op Java en de naburige eilanden' opdracht tot welhaast alomvattend wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse bezittingen in Indië. Het natuurhistorisch onderzoek werd in de Nederlandse academische wereld verankerd door de oprichting in 1820 van een Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden en door de installering in datzelfde jaar van een Natuurkundige Commissie voor Nederlandsch-Indië met een monopolie op wetenschappelijke reizen in de Indische archipel. Daarmee werd de basis gelegd voor wat Goss in zijn studie van het natuurhistorisch onderzoek in Indonesië karakteriseert als een langdurige traditie van 'floracraten', natuuronderzoekers die als koloniale ambtenaren aan overheidsprojecten werkten.[46] Reinwardt hoopte op ontdekkingen 'die ter uitbreiding van wetenschappelijke kennis in het algemeen, zoowel als ter opening van nieuwe bronnen van bedrijf, handel en welvaart dienstig zijn zullen'.[47] Snelle resultaten bleven echter uit en de onderzoekingen droegen ook nauwelijks bij aan de verbeteringen in handel en welvaart die het Cultuurstelsel zou bewerkstelligen.

Gouverneur-generaal Van der Capellen hechtte intussen veel belang aan verbreiding en vergroting van de kennis van land en volk van Indië. In zijn opdracht plaatste de *Bataviasche Courant*, destijds de enige krant in Indië, in 1820 een uitnodiging aan iedereen die 'daartoe bekwaam en genegen' was om berichten in te zenden waardoor het blad een rijke bron van informatie zou kunnen worden voor het algemene publiek, maar ook voor 'den Geschiedschrijver, den Natuuronderzoeker en den Aardrijkskundige'.[48] Dit beleid werd voortgezet onder zijn opvolger Du Bus de Gisignies. De gouvernementskrant, in 1828 omgedoopt tot *Javasche Courant*, zou moeten dienen als een open platform voor le-

45 Over wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeleid in Nederland, zie Kloek & Mijnhardt 2001, p. 443-453.
46 Goss 2011, p. 9.
47 De Vriese 1858, p. 30.
48 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 11.

zers die belang stelden in 'de bevordering van verlichting en beschaving in het algemeen, en van de kennis en de welvaart van deze bezittingen in het bijzonder'.[49] In de jaren twintig verschenen bijgevolg tal van reisbeschrijvingen in de krant die het publiek informeerden over de geologie, flora en fauna van nog niet eerder onderzochte streken, vooral in de binnenlanden van Java, en over de zeden en gewoonten van de lokale bevolkingen.

In 1829 kreeg de redactie vanwege de toename van opiniërende en polemische bijdragen echter instructies om zich als officiële krant van het gouvernement meer te richten op zakelijke informatie en nieuwsvoorziening.[50]

Een wetenschappelijke en letterkundige beweging

Vanwege de inhoudelijke verschraling van de *Javasche Courant* voorzag de oprichting van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* in 1838 in een grote behoefte. Dat er een markt was voor reisverhalen en berichten over land en volk bleek ook uit de uitgave in 1844 en 1845 van *Indisch Magazijn*, een blad waarin een selectie van eerdere, verspreid verschenen artikelen opnieuw werd ontsloten.[51]

De opbloeiende wetenschappelijke en letterkundige beweging werd gedragen door nieuwe generaties Indiëgangers, met hoger gestemde ambities dan de oudgasten uit de tijd van de Compagnie. Het was aan hen te danken dat de in Nederland wijd verbreide genootschapscultuur meer verbreiding vond, in het bijzonder in Batavia. Zij wilden de bloei van kunsten en wetenschappen onder een breed publiek bevorderen en het culturele leven op een hoger peil brengen.[52] Er was tevens sprake van een groeiende leesbehoefte onder predikanten, bestuursambtenaren, juristen, artsen, militairen, kleine ondernemers en andere ingezetenen, waaronder leden van de 'Europeesch-Indische klasse' en een groeiend aantal Nederlandse dames. Bataviase boekhandelaren en uitgevers speelden hierop in door zelf leesbibliotheken te openen waarin zij aan de abonnees niet alleen Nederlandse, Franse en Engelse romans ter beschikking stelden, maar ook exemplaren van de nieuwste uit Europa aangekomen kranten en geïllustreerde tijdschriften.

Het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* was opgericht om de kennis van land en volk te verdiepen. Zoals G. Termorshuizen in zijn studie van de Nederlands-Indische dagbladpers aangeeft, had de redactie echter geen volstrekte vrijheid van handelen:

> Van Hoëvell had toestemming gekregen voor de uitgifte van het tijdschrift onder de strikte voorwaarde dat daarin geen onderwerpen zouden worden besproken, die raakten aan het bestuur over Indië. Dit nu leidde op den duur tot spanningen.[53]

49 Geciteerd in Termorshuizen 1993, p. 11.
50 Termorshuizen 2001, p. 44-56.
51 *Indisch Magazijn* 1844-1845.
52 Naast het al langer bestaande Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de vrijmetselaarsloge 'De Ster van het Oosten', het Bataviaasch Liefhebberijtooneel, de Lieder-tafel 'Aurora', het Natuur- en Letterkunde Beoefenend Genootschap te Batavia en het leesgezelschap 'Tot nut en uitspanning' ontstonden nieuwe organisaties, zoals het genootschap 'Tot Nut en Beschaving' (1847), de Maatschappij van Toonkunst (1847) en het leesgezelschap Vereeniging Musis (1847). Voor het verenigings- en genootschapsleven in Batavia in deze jaren, zie Groot 2009, p. 364-369.
53 Termorshuizen 2001, p. 66.

Het streven naar kennis van land en volk was niet academisch en vrijblijvend van aard. De beweging waarvan Van Hoëvell de drijvende kracht was, wilde ideeën ontwikkelen en uitdragen die het welzijn en de welvaart van de verschillende bevolkingsgroepen zouden bevorderen. Dat het bestuur daarbij in het geding zou komen, was onvermijdelijk.

Een roerige bijeenkomst

In 1848 kwamen burgers en gouvernement tegenover elkaar te staan. Toen koning Willem II in maart van dat jaar instemde met de voorbereiding van een grondwetsherziening die parlementaire democratie mogelijk zou maken, zagen enkele vooraanstaande burgers van Batavia hierin een welkome aanleiding om een aan de koning gerichte verklaring op te stellen. Zij wilden bezwaar aantekenen tegen het feit dat de opleiding van bestuursambtenaren van de eerste en tweede klasse sinds 1842 was voorbehouden aan de Indologische opleiding aan de Koninklijke Academie te Delft, en voor middelbaar en hoger onderwijs in Indië zelf pleiten. Op 22 mei vond in het gebouw van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een openbare vergadering onder voorzitterschap van Van Hoëvell plaats waar de inhoud van het op te stellen 'rekest van Nederlandsche ingezetenen te Batavia aan Z.M. den Koning gericht' publiekelijk werd besproken. De vastgestelde tekst werd twee dagen later door ruim tweehonderd man ondertekend.

Het verloop van dit burgerinitiatief viel niet in goede aarde bij de autoriteiten in Batavia en Den Haag. Er zou sprake zijn geweest van een roerige sfeer en sommige aanwezigen, waaronder de advocaten L.J.A. Tollens en H.C.A. Thieme, hadden de voorzitter opgeroepen om de vergadering voort te zetten met een bespreking van de vrijheid van drukpers.[54] De geschrokken gouverneur-generaal verbood verdere publieke bijeenkomsten en deelde de initiatiefnemers mee dat zij met het mobiliseren van Bataviase burgers en ambtenaren 'in meerdere of mindere mate, hunne verhouding tot de regeering hebben uit het oog verloren', dat de regering hun ontslag had overwogen en 'meer gestrenge maatregelen' zou nemen wanneer zij daartoe aanleiding zouden geven.[55]

Van Hoëvell trok hieruit zijn conclusies: hij keerde in 1849 terug naar Nederland, waar hij zich, als hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* en als liberaal parlementslid, bleef inzetten voor hervormingen in het koloniale bestuur die strookten met zijn Verlichtingsidealen. Het zou nog tot 1860 duren voor de slavernij in Indië officieel werd beëindigd, terwijl het Cultuurstelsel pas na 1870 werd afgeschaft.

In Indië zelf slaagden Van Hoëvells geestverwanten er niet in om hun idealisme om te zetten in een duurzame en krachtige maatschappelijke beweging. Na zijn vertrek waren de Bataviase apostelen van de Verlichting hun belangrijkste voorman kwijt. De boekhandelaar en uitgever Lange & Co probeerde dit verlies te compenseren door de uitgave in 1849 van *Indisch Archief*, een nieuw tijdschrift met een soortgelijke opzet als het tijdschrift van Van Hoëvell, maar daarvan verschenen slechts vier delen.[56]

54 *De waarheid over 22 Mei 1848*, p. 408.
55 *De waarheid over 22 Mei 1848*, p. 424.
56 *Indisch Archief* 1849-1851.

Kaart 1 Molukken.

1.5 Verlichting en koloniale literatuur

Wanneer we de periode tussen 1780 en 1848 overzien, kunnen we vaststellen dat het koloniaal beleid op het gebied van de politiek en de economie niet de veranderingen bracht waarvoor de filosofen van de Verlichting hadden gepleit. Het handelsimperium

van de Verenigde Oost-Indische Compagnie maakte plaats voor een koloniale staat, het monopolie op de Molukse specerijen werd gehandhaafd en de staatsbemoeienis met de landbouw nam met het Cultuurstelsel op Java weer toe nadat experimenten met liberalisering van het beleid hadden gefaald. Onder de Indiëgangers die na het herstel van het Nederlands gezag toestroomden, ontstond een wetenschappelijke en letterkundige beweging die zich richtte op verbreding en verdieping van de kennis van land en volk en, uiteindelijk, op het scheppen van nieuwe koloniale verhoudingen, maar daarvan werd de speelruimte door het gouvernement in 1848 duchtig ingeperkt.

In deze studie richten we onze aandacht op de vraag hoe de transformatie van het denken over koloniale vraagstukken zich in deze periode heeft voltrokken in de koloniale literatuur, in het bijzonder in enkele historisch-romantische verhalen en daardoor geïnspireerde geschriften.[57]

Literair-historisch onderzoek

Sinds de publicatie van *Orientalism* door Edward Said in 1978 heeft het onderzoek naar de relatie tussen literatuur, kolonialisme en imperialisme in de Engelstalige academische wereld een hoge vlucht genomen.

Onderzoekers beschouwen de literaire beschrijving van exotische streken die in de achttiende en negentiende eeuw in zwang kwam, als een vorm van toe-eigening. Zij stellen dat deze geschriften de mentale en ideologische basis legden voor de koloniale rijken die in de negentiende eeuw een politieke realiteit zouden worden. Historici wijzen in dit verband op het in aanleg imperialistisch karakter van de beeldvorming in reisverhalen: de beschrijving van landen en landschappen legitimeerde, verhuld dan wel in alle openheid, de exploitatie van natuurlijke rijkdommen onder Europese regie, terwijl onderschikking van de inlandse bevolking aan Europese leiding, expliciet of impliciet, als onvermijdelijk en noodzakelijk werd voorgesteld. De koloniale literatuur spiegelde, dan wel voedde, een verhouding van politieke, sociale en culturele ongelijkheid tussen Europeanen en niet-Europeanen, die na verloop van tijd zou resulteren in wijd verbreid etnocentrisme en racisme.[58]

Dit beeld is in de loop van de jaren genuanceerd: onderzoekers hebben meer oog gekregen voor de wisselvalligheden in het koloniale denken en voor de onzekerheden en ambivalenties waaraan de auteurs ten prooi waren. Bovendien is het terrein van onderzoek veel breder geworden doordat ook postkoloniale literatuur in het onderzoek is betrokken. Daarbij gaat het niet alleen om literatuur die achteraf terugblikt op het koloniaal verleden of de dekolonisatie, maar ook om werken die al tijdens de opkomst van nationalistische bewegingen de koloniale verhoudingen bekritiseerden of ondergroeven. De verbreding van het perspectief heeft aandacht voor allerlei vormen van wis-

57 Koloniale literatuur is te omschrijven als 'writing concerned with colonial perceptions and experience, written mainly by metropolitans, but also by creoles and indigenes, during colonial times' (Boehmer 2005, p. 2).

58 Het onderzoek naar de relatie tussen literatuur en imperialisme is in het bijzonder gestimuleerd door de studies van E.W. Said, zoals *Orientalism* (1978) en *Culture and Imperialism* (1993). Voor een studie van reisverhalen, zie Pratt 2008.

selwerking tussen west en oost en voor grensoverschrijdende ontwikkelingen met zich meegebracht. De huidige generatie onderzoekers richt de blik tevens op actuele postkoloniale processen en verhoudingen in een globaliserende wereld.[59]

Deze ontwikkelingen hebben hun invloed ook in Nederland laten gelden.[60] De reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, in het bijzonder de delen over de perioden 1700 tot 1800 en 1900 tot 1945, laat zien dat de koloniale en postkoloniale literatuur tegenwoordig in het literair-historisch onderzoek wordt gethematiseerd en in kaart gebracht.[61] Mijn onderzoek naar negentiende-eeuwse historisch-romantische verhalen over de Molukken kan worden gezien als een bijdrage aan deze ontwikkeling.

Koloniale literatuur over de Molukken

In hun cultuurgeschiedenis van de achttiende-eeuwse letterkunde merken I. Leemans en G.J. Johannes over de relatie tussen de Verlichting en de literatuur op dat er geen sprake is van een afgebakende literaire stroming:

> De Verlichting zien wij niet als een filosofische beweging die in de tweede helft van de achttiende eeuw een eigen, vast omlijnde literaire productie tot stand zou brengen. Gedurende de hele eeuw worden verlichte ideeën vormgegeven in alle mogelijke genres.[62]

Zij achten de literatuur van de Verlichting vooral belangwekkend uit cultuurhistorisch oogpunt, ook omdat zij 'voor esthetische fijnproevers soms niet veel te bieden' zou hebben.[63] Literaire werken uit de achttiende eeuw zijn vaak te beschouwen als verhalende betogen. In het geval van koloniale literatuur betekent dit dat ze kunnen worden gelezen als betogen over de koloniale verhoudingen en over de politieke, economische, sociale, culturele en morele verantwoordelijkheden van koloniserende naties. Deze karakteristiek is ook van toepassing op de door mij onderzochte literaire teksten. Omdat zij echter dateren uit de negentiende eeuw, zijn zij eerder te beschouwen als een nalatenschap van de Verlichting dan als een voortbrengsel daarvan.[64]

59 Langdurig en intensief contact tussen koloniale machten en gekoloniseerde volkeren heeft geleid tot nieuwe sociale en culturele identiteiten. Deze processen vormen in het postkoloniale onderzoek een belangrijk thema. Zie Nayar 2016.

60 In 2012 verscheen bijvoorbeeld *The postcolonial Low Countries*, een door E. Boehmer en S. de Mul samengestelde artikelenbundel die aandringt op een bredere agenda van onderwijs en onderzoek die op de specifieke koloniale geschiedenis van Nederland en op de Nederlandse postkoloniale actualiteit is geënt.

61 Zie voor de achttiende eeuw Leemans en Johannes 2013, in het bijzonder: 7.1 *Gestalten tegenover ons. De verbeelding van de buiten-Europese 'ander'*; 7.2 *Imaginaire reizen door ruimte en tijd*. Zie voor de twintigste eeuw Bel 2015, in het bijzonder: 1.12 *Koloniale letterkunde: Congo en Indië*; 4.11 *Koloniale literatuur: hitte en bronst versus ethiek en politiek*. In Van den Berg en Couttenier 2009, over de negentiende eeuw, wordt de koloniale literatuur niet als zodanig besproken.

62 Leemans en Johannes 2013, p. 28.

63 Leemans en Johannes 2013, p. 27. Zij verwijzen hierbij naar de literatuuropvattingen van de Tachtigers, die wel van grote invloed zijn geweest op de literaire verwachtingen van de moderne lezer, maar toch niet meer algemeen worden gedeeld.

64 Hanou rekt de periode van de Verlichting in de Nederlandse literatuurgeschiedenis op tot de lange achttiende eeuw, van 1670 tot 1830. Het gaat hem daarbij vooral om werken met een filosofische strekking. Zie Hanou 2002.

Door eerdere werkzaamheden op het gebied van Molukse geschiedenis en cultuur groeide mijn belangstelling voor de literatuur die aan het begin van de Moderne Tijd tot stand kwam. De beeldvorming inzake land en volk van Indië werd in deze periode, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië, een publieke aangelegenheid. Zo kwam ik bij het verzamelen van materiaal ten behoeve van een thematisch opgezette bloemlezing rond de Molukken in de verbeelding van vertellers en schrijvers, in 2007 verschenen onder de titel *Wonder en geweld*, in de eerste helft van de negentiende eeuw zowel reisverhalen als historisch-romantische verhalen tegen.[65]

Verschillende van de reisverhalen hielden verband met de opstand die in 1817, kort na de bestuursoverdracht, op de Ambonse eilanden plaatsvond en met het bezoek dat gouverneur-generaal Van der Capellen in 1824 aan de eilanden bracht.[66] Maurits Ver Huell deed in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verslag van zijn verblijf op Banda, Ambon, Saparua, Ternate en Tidore.[67] Johannes Olivier Jz. maakte het bezoek van Van der Capellen aan de Molukken mee en publiceerde in Nederland over zijn indrukken en ervaringen.[68] Jan Bik vergezelde Van der Capellen naar Ambon en hield een dagboek bij tijdens de bezoekreis die hij in zijn opdracht maakte naar de zuidoostelijke archipels van Gorom, Kei en Aru.[69] Dirk Hendrik Kolff Jr. maakte een tocht naar de Zuidwest- en Zuidoost-Molukken om de betrekkingen van deze eilanden met het gouvernement te herstellen en publiceerde een verslag van zijn reis door deze onbekende gebieden in 1828.[70] Naast militairen en bestuursambtenaren stelden ook predikanten, zoals Sytze Roorda van Eysinga, de bevindingen van hun bezoeken aan de Molukse eilanden op schrift: zijn dagboeken werden in 1830 uitgegeven door zijn zoon Philippus Pieter.[71]

Behalve door de reisverhalen, werd mijn aandacht getrokken door drie historisch-romantische verhalen waarin auteurs hun literaire verbeelding hebben gebruikt om gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Molukken voor de toehoorders en lezers tot leven te wekken. Deze verhalen, deels onbekend, deels veronachtzaamd in de literatuurgeschiedenis, zijn uniek te noemen. Behalve een aantal korte verhalen over historische gebeurtenissen in en rond het oude Batavia zijn mij uit de eerste helft van de negentiende eeuw geen andere historisch-romantische literaire teksten over de koloniale geschiedenis van de Indische archipel bekend.[72] Dit onderzoek heeft bijgevolg betrekking op een veel kleiner aantal literaire teksten dan wanneer het reisverhalen in kaart had

65 *Wonder en Geweld* presenteert thema's met materiaal uit de orale cultuur van de Molukken, met koloniale en postkoloniale literatuur over de koloniale geschiedenis en over natuur en samenleving van de Molukken, en met postkoloniale literatuur over Molukkers in Nederland.

66 Fragmenten uit deze reisverhalen zijn in *Wonder en geweld* bijeengebracht en toegelicht in het thema *Kinderen der natuur*. Zie Straver 2007, II, p. 40-58.

67 Ver Huell 1835-1836.

68 Olivier 1834-1837.

69 Het door hem geschreven 'dagverhaal' werd door zijn kleinzoon uitgegeven in Bik 1928.

70 Kolff 1828.

71 Roorda van Eysinga 1830-1831. Over de reisverhalen van S. Roorda van Eysinga, zie Huigen 2015.

72 Het genre werd beoefend door auteurs uit de kring rond het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, zoals W.L. Ritter en A.R. Weijs. Nieuwe literaire geschiedverhalen over de Molukken verschenen pas in de twintigste eeuw: Arthur van Schendel, *Jan Compagnie* (1932); Maria Dermout, *Spel van tifa-gongs* (1954); Johan Fabricius, *De schreeuw van de witte kakatoe* (1978), Herman Keppy, *Tussen Ambon en Amsterdam* (2004).

gebracht.[73] Nadere bestudering van de teksten is evenwel de moeite waard omdat de literaire verbeelding van koloniale geschiedenis een onalledaags en veelzijdig licht werpt op de nalatenschap van de Verlichting in het denken van de auteurs en hun tijdgenoten.

Dat de geschiedenis van juist de Molukken de belangstelling trok, is deels te verklaren uit hun prominente historische betekenis. De Molukse specerijeilanden vormden het voornaamste doelwit van de eerste vloten die rond het begin van de zeventiende eeuw vanuit de Republiek der Verenigde Nederlanden naar Oost-Indië voeren. Zij waren tevens het eerste gebied waarin de Verenigde Oost-Indische Compagnie niet slechts handel dreef, maar ook het bestuur over inheemse, door de Portugezen gekerstende, onderdanen voerde. De Compagnie voerde er met de gevestigde geïslamiseerde handelscentra decennia lang oorlogen om de naleving van handelscontracten af te dwingen en een wereldwijd monopolie op de teelt en handel van kruidnagel en nootmuskaat te verwezenlijken. Naarmate het handelsimperium van de Compagnie zich uitbreidde en Batavia als bestuurlijk centrum in aanzien en macht groeide, vervielen de Molukken van een vitaal deel van een Aziatisch handelsnetwerk tot een perifere, geïsoleerde en in allerlei opzichten stagnerende regio. Toch behielden zij tot in de negentiende en twintigste eeuw een bijzondere status omdat zij in de herinnering van het Nederlandse publiek bleven leven als het toneel van een roemrijk voorouderlijk verleden.

In 1812 verscheen *De Hollandsche natie in zes zangen*, een dichtwerk van de Amsterdamse aannemer Jan Fredrik Helmers.[74] Het werk bestaat uit een voorzang en zes zangen waarin Helmers op dichterlijke wijze zijn gedachten ontvouwt over het karakter van de Nederlandse voorouders. In de vierde zang, gewijd aan de zeevaart, is een omvangrijke episode gewijd aan de komst en de vestiging van de Nederlanders op de Banda-eilanden aan het begin van de zeventiende eeuw. Het is een afgeronde, oorspronkelijke versvertelling, die Helmers in de inhoudsopgave van het dichtstuk aanduidt als *Geschiedenis van Egeron en Adeka*.

Op dinsdagavond 28 februari 1837 was Maurits Ver Huell, toen equipagemeester van de marinewerf te Rotterdam, de redenaar op een leesvergadering van de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Hij was als marine-officier getuige geweest van de bestuursoverdracht aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en van de opstand die van mei tot november 1817 plaatsvond op Saparua en andere Ambonse eilanden. Hiervan had hij verslag gedaan in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* en uit dit reisverhaal putte hij gegevens om een historisch-romantisch verhaal over de opstand te scheppen. Hij gaf het de titel *Christina Martha* en omschreef het in de subtitel als een *Oosters romantisch historisch tafereel*.[75]

In 1844 verscheen in *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* de eerste aflevering van een historische roman met de titel *Toeloecabesie – Amboina in 1644*.[76] Ze was van de hand van Willem Leonard Ritter, een voormalige bestuursambtenaar die probeerde in Batavia het hoofd

73 De artikelenbundel *Een tint van het Indische Oosten* (Honings en Van Zonneveld 2015) laat zien hoe breed het spectrum van reisverhalen over Indië in de periode 1800 tot 1950 is.
74 Helmers 1812.
75 Ver Huell 2013.
76 Ritter 1844.

boven water te houden door zijn kennis en penvaardigheden ter beschikking van particulieren te stellen. De roman verhaalt over de strijd die van 1643 tot 1646 op Hitu, de noordelijke kuststrook van het eiland Ambon, tegen de Verenigde Oost-Indische Compagnie werd gevoerd.

1.6 Onderzoek van een nalatenschap

We onderzoeken in deze studie de nalatenschap van de Verlichting in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw, in het bijzonder in de historisch-romantische verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter.

Drie historisch-romantische verhalen

Historisch-romantische verhalen vormen een tweeslachtig genre. Enerzijds spannen de auteurs zich in om historische gebeurtenissen goed gedocumenteerd te beschrijven, anderzijds doen zij een beroep op de verbeelding om de geschiedenis voor het geestesoog van de lezer tot leven te brengen. Omdat zij een balans moeten vinden tussen geschiedschrijving en literaire verbeelding, zijn deze verhalen uit de aard van het genre te kenschetsen als '*imperfect histories*'.[77]

Door de ontsluiting van historische bronnen en door het voortschrijdende historisch en antropologisch onderzoek is er tegenwoordig over de koloniale geschiedenis van de Molukken veel meer wetenschappelijke kennis beschikbaar dan in de eerste helft van de negentiende eeuw. Om na te gaan hoe Helmers, Ver Huell en Ritter zich een beeld van deze historische gebeurtenissen hebben kunnen vormen zonder over de huidige wetenschappelijke kennis te beschikken en zonder zelf langdurige en intensieve contacten met land en volk te onderhouden, dienen we in kaart te brengen wat hun bronnen waren en hoe zij deze hebben gebruikt.

In tegenstelling tot reisverhalen en zedenschetsen, die vanuit het perspectief van de reiziger worden verteld, zijn historisch-romantische verhalen niet in de eerste plaats bedoeld om kennis van land en volk over te dragen. In historisch-romantische verhalen verlegt de verteller het perspectief naar de verhaalpersonages. Hij vertelt niet alleen over hen, maar voert ook het woord voor hen en nodigt de toehoorders of lezers uit om zich in hen te verplaatsen. Het verleent een dramatische lading aan verhalen die zich tegen de achtergrond van historische gebeurtenissen afspelen.

Helmers, Ver Huell en Ritter hebben zich beijverd om het koloniale verleden van de Molukken tot leven te brengen door vanuit hun literaire verbeelding aansprekende personages en verhaallijnen te construeren. Hun versvertelling, prozaverhaal en roman vertonen inhoudelijk een opmerkelijke en intrigerende overeenkomst: alle drie schilderen de dramatische lotgevallen van een jonge vrouw en haar vader. Het werpt de vraag op waarom juist vaders en dochters een hoofdrol spelen in de verhalen die deze negen-

77 Deze omschrijving is ontleend aan Rigney 2001.

tiende-eeuwse Nederlandse auteurs over de koloniale geschiedenis van de Molukken hebben geschreven.

Helmers, Ver Huell en Ritter herschreven

Helmers, Ver Huell en Ritter zetten de negentiende-eeuwse toehoorders en lezers aan het denken, niet alleen over gebeurtenissen in het verleden, maar ook over actuele vraagstukken met betrekking tot koloniale verhoudingen en koloniaal beleid. Doordat andere negentiende-eeuwse auteurs de geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter in hun eigen werk hebben herschreven, zijn we in de gelegenheid ons onderzoek naar de nalatenschap van de Verlichting in de negentiende-eeuwse koloniale literatuur te verbreden.

De versvertelling over Egeron en Adeka, in de vierde zang van *De Hollandsche natie*, ontstond aan het eind van de Bataafs-Franse tijd. Het werk van Helmers inspireerde Philip Pieter Roorda van Eysinga om in 1831 *Nederlands roem in Oost-Indië* te publiceren, een dichtwerk over de verrichtingen van de Nederlandse voorvaderen in Indië. Scipio Pieter Oudkerk Pool bewerkte het verhaal van Helmers tot *Adeka, of de Nederlanders op Banda*, een treurspel dat in 1834 uitkwam.

Ver Huell publiceerde *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* in 1835-1836 en presenteerde *Christina Martha* in 1837, toen de experimenten met verlicht koloniaal bestuur van Nederlands Indië reeds plaats hadden gemaakt voor een op de Nederlandse handelsbelangen gericht beleid. Het historisch-romantische verhaal is geen inspiratiebron voor andere negentiende-eeuwse auteurs geweest omdat er pas in 2013 een leeseditie van verscheen. De passages over Christina Martha in het reisverhaal zijn echter wel als bron voor werken over de Indische krijgsgeschiedenis gebruikt: in 1857 verscheen *Thomas Matulesia* van Jan Baptist Jozef van Doren, een boek over de opstand op de Molukken, en in 1867 *Vermeulen Krieger* van Willem Adriaan van Rees, de biografie van een legerofficier waarin aan Christina Martha een belangrijk aandeel in de opstand werd toegeschreven.

De eerste aflevering van Ritters historische roman *Toeloecabesie* verscheen in 1844, als bijdrage aan de wetenschappelijke en letterkundige beweging rond het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*. In 1861 kreeg de roman een tweede leven doordat ze in Nederland opnieuw werd uitgegeven onder de titel *Vrijheid en dwang* en bij die gelegenheid door Ritter in een actuele context werd geplaatst door toevoeging van een voorrede. De roman kreeg in 1901 een literaire nakomeling toen Elias Kandou onder de titel *Hikajat Kotidjah* een Maleistalige bewerking voor een Ambons publiek publiceerde.

De verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter leefden gedurende de negentiende eeuw dus voort in publicaties van uiteenlopende aard. Ze werden soms bewerkt tot literaire nakomelingen en soms gebruikt als literaire bron voor geschiedkundige publicaties. Uit de wijze waarop de verhalen werden herschreven, kunnen we opmaken hoe de denkbeelden over de betrekkingen tussen de Nederlanders en de volkeren van Azië in de loop van de tijd zijn veranderd en hoe deze veranderingen zich verhouden tot de ontwikkelingen op het gebied van politiek en economie die we eerder in dit hoofdstuk hebben geschetst.

Postkoloniale sporen

In de eerste helft van de negentiende eeuw konden Nederlandse auteurs over de verschillende bevolkingsgroepen van Nederlands-Indië schrijven zonder rekening te hoeven houden met kritiek of tegenspraak. De stemmen van Chinezen, Javanen, Molukkers en andere groepen waren vanwege de sterke segmentatie van de koloniale samenleving en het ontbreken van een gemeenschappelijke cultuurtaal voor een Nederlands publiek onhoorbaar.[78] De opkomst van Maleistalige media aan het eind van de negentiende eeuw bracht hierin nauwelijks verandering.

Kandou behoorde met *Hikajat Kotidjah* tot de eerste generatie Indonesiërs die in de koloniale literatuur een eigen stem liet horen. Tot de antikoloniale stemmen in Nederlands-Indië kan hij niet worden gerekend; die kwamen er pas met de opkomst van het Indonesische nationalisme. Zijn Maleistalige bewerking van Ritters roman heeft er wel toe bijgedragen dat hoofdlijnen van het verhaal op Ambon bekend raakten en dat er ook nu nog overblijfselen van te vinden zijn.

Het is opmerkelijk dat er van de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter, alle drie uit de eerste helft van de negentiende eeuw, sporen te vinden zijn in het huidige Indonesië, in het bijzonder op de Molukken.[79] Wat Ver Huell in zijn reisverhaal over de historische Christina Martha heeft verteld, leeft in postkoloniaal Indonesië voort omdat zij inmiddels tot Molukse nationale heldin is uitgeroepen en onderwerp van nationalistisch getoonzette biografieën is geworden. Overblijfselen van de beide andere verhalen zijn nog te vinden in dorpsgeschiedenissen op Banda en Hitu, al zijn ze overwoekerd geraakt door geschiedverhalen van eigen bodem. Het stelt ons in de gelegenheid om toch iets van de stemmen uit de bevolking van de Molukken op te vangen, door te achterhalen hoe de verhalen zijn overgedragen, hoe ze zijn ontvangen en hoe ze voortleven.

De opzet van deze studie

De drie volgende hoofdstukken, over achtereenvolgens de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter, beginnen met een samenvatting van wat we uit geschiedkundig onderzoek weten over de historische gebeurtenissen die de achtergrond van het verhaal vormen.

Hierna bespreken we leven en werk van de auteur, om hem als erfgenaam van de Verlichting te portretteren en zijn geschiedverhaal over de Molukken in de context van zijn schrijverschap te plaatsen.

78 Later in de negentiende eeuw ging niet het Nederlands, maar het Maleis als gemeenschappelijke voertaal fungeren. Zie ook Boehmer en Gouda 2012, p. 33-34.

79 Bij het Nederlandse publiek spelen de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter geen rol meer in de beeldvorming van het koloniale verleden. De bekendheid van Christina Martha is vanuit Indonesië doorgedrongen in de Molukse gemeenschap in Nederland. Dichter Eddy Supusepa memoreerde haar bijvoorbeeld in zijn gedichtenbundel *Ragu-Ragu Berbunga* (1980), Jan Tomasowa schiep een geromantiseerd portret in *Kinderen van de paradijsvogel* (2013), in 2017 heruitgegeven onder de titel *Pattimura – Opstand van de paradijsvogels*, en de Molukse theatergroep Deltadua bracht haar op de planken in de jeugdtheatervoorstelling *Martha Christina* (2004) en de muziektheatervoorstelling *Kruit!* (2015).

Van het historisch-romantische verhaal, en in het geval van Ver Huell ook van zijn reisverhaal, geven we een resumé, voorzien van aantekeningen over de door de auteur gebruikte bronnen en de literair-historische context. We bespreken hoe de auteur een dramatisch beeld van de historische gebeurtenissen opbouwt en welke denkbeelden over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid hij hiermee uitdraagt. Aansluitend richten we de aandacht op de vraag hoe de literaire beeldvorming zich verhoudt tot wat we uit de historische bronnen weten en hoe ze zich verhoudt tot de denkbeelden en opvattingen van tijdgenoten.

Vervolgens zetten we het verhaal af tegen de literaire werken waarvoor het in de loop van de negentiende eeuw als literaire bron is gebruikt, om te achterhalen welke verschuivingen in het denken over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid zijn opgetreden.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf over de sporen van het verhaal in het postkoloniale Indonesië. In het geval van Ver Huells verhaal gaan we nader in op het gebruik ervan in de nationalistische geschiedschrijving. Waar het gaat om de verhalen van Helmers en Ritter en de overblijfselen daarvan in dorpsgeschiedenissen op Banda en Hitu, is het voor een goed begrip nodig om in te gaan op de lokale geschiedenis.

De hoofdstukken over de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter zijn te beschouwen als de panelen van een drieluik. Ze onderzoeken literaire geschiedverhalen over historische gebeurtenissen op de Molukken die worden overkoepeld door een firmament waarin de geest van de Verlichting heerst. Het vijfde en laatste hoofdstuk van dit boek beschrijft welke conclusies uit dit drieluik te trekken zijn en zet de negentiende-eeuwse verhalen af tegen een postkoloniale historische roman van de Indonesische auteur Y.B. Mangunwijaya.

2 Een historie van Banda

Geschiedenis van Egeron en Adeka (1812) is een versvertelling van Jan Fredrik Helmers over de komst van de eerste Hollanders op Banda. Om de lezer de nodige achtergrondinformatie te bieden beginnen we dit hoofdstuk met een samenvatting van wat we uit historische bronnen over deze gebeurtenis weten.

Vervolgens schetsen we het leven en werk van Helmers gedurende de Bataafs-Franse tijd. Hoe heeft hij zich als dichter opgesteld in de maatschappelijke omwentelingen die in Amsterdam plaatsvonden?

Geschiedenis van Egeron en Adeka is een episode uit de vierde zang van *De Hollandsche natie*. We gaan na welke plaats ze in dit samenstel van dichterlijke verhandelingen heeft en hoe Helmers zijn verhaal over een vader en dochter heeft uitgewerkt tot een classicistische tragedie. In de volgende paragraaf bespreken we hoe het literaire Banda van Helmers zich verhield tot wat men over het historische Banda wist. Welke denkbeelden over de koloniale verhoudingen draagt Helmers in het verhaal uit, en hoe verhouden deze zich tot het betoog van de filosofen van de Verlichting en tot het publieke debat daarover in Nederland?

Het werk van Helmers inspireerde Philippus Pieter Roorda van Eysinga tot het dichtwerk *Nederlands roem in Oost-Indië* (1831) en Scipio Pieter Oudkerk Pool tot het treurspel *Adeka, of de Nederlanders op Banda* (1834). In een bespreking van hun werk gaan we na welke veranderingen zich in het denken over koloniale verhoudingen hebben voorgedaan.

Op Banda zelf kreeg het verhaal van Helmers een tweede leven, eerst in de maatschappelijke bovenlaag en na verloop van tijd ook onder de bevolking. In de afsluitende paragraaf gaan we nader in op de historische beeldvorming op Banda, in de koloniale tijd en in de recente geschiedenis.

2.1 De eerste Nederlanders op Banda

Banda is een kleine, van oorsprong vulkanische, archipel in de Bandazee. De kern wordt gevormd door Banda Besar, het halvemaanvormige overblijfsel van een oude kraterrand, en daar tegenover de eilanden Banda Neira en Gunung Api, een nog werkzame

vulkaan die als een groene pyramide uit zee oprijst. Op enige afstand liggen de eilandjes Run, Ai en Hatta (vroeger Rosengain) die voor hun watervoorziening geheel afhankelijk zijn van regenval. De archipel heeft in de wereldgeschiedenis betekenis gekregen door een oorspronkelijk endemische boomsoort, de nootmuskaatboom (*myristica fragrans*). De noot (*nux muscata*) en de foelie of zaadrok behoorden vanwege hun aromatische en medicinale kwaliteiten al ver voor het begin van de vroegmoderne tijd tot de meest begeerde Aziatische specerijen.[1]

Autochtonen en immigranten

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de eerste nederzettingen op Banda rond 500 n.Chr. werden gesticht.[2] Vanwege de centrale ligging moet de archipel al vroeg een knooppunt van regionale betrekkingen tussen de eilanden rond de Bandazee zijn geweest: Buru en de Ambonse eilanden, Seram, Nieuw-Guinea, de archipels van de Zuidoost- en Zuidwest-Molukken. Vermoedelijk vanaf de tiende eeuw is er sprake geweest van incidentele contacten met handelaren die vanuit Java en de Kleine Sunda-eilanden de oversteek waagden en Banda in verbinding brachten met de handelsnetwerken van Zuidoost-Azië.

Vanaf de veertiende eeuw ontstonden er nieuwe nederzettingen op Banda Neira, Banda Besar en Ai. In tegenstelling tot de oudere nederzettingen zijn hier geen overblijfselen van varkens of lijkverbranding opgegraven, een aanwijzing dat deze immigranten de islam waren toegedaan. Zij waren meer dan de gevestigde bewoners ingesteld op de Aziatische specerijenhandel en vestigden zich bij voorkeur in de nabijheid van veilige en gemakkelijk toegankelijke ankerplaatsen. In deze nederzettingen leefden migranten van zeer verschillende herkomst samen: in de vroegste historische documenten is sprake van Turken, Perzen, Bengalis en Gudjeratis, Chinezen en Japanners, Maleiers en Javanen, Makassaren, Ternatanen en Tidorezen, Seramezen en migranten van andere rond de Bandazee gelegen eilanden.

De toeloop van nieuwkomers leidde tot spanningen en conflicten met de gevestigde bewoners. In de vroegste rapporten over Banda is sprake van voortdurend opflakkerende vijandelijkheden tussen de nieuwe nederzettingen die zich op de specerijhandel richtten, en de gevestigde gemeenschappen die zich meer toelegden op de regionale handel.[3] Er was op Banda bijgevolg geen sprake van een centraal gezag: Portugezen, Engelsen en Nederlanders kregen te maken met betrekkelijk autonome hoofden en handelaren.

1 Zie Boelens, Van Fraassen en Straver 2001.
2 Zie Lape 2002.
3 Deze tweedeling tussen oorspronkelijke bevolking en immigranten komt in de gehele Midden-Molukken voor. De groeperingen worden aangeduid als *ulisiwa* (groepen van negen) en *ulilima* (groepen van vijf) op Ambon Lease, *patasiwa* en *patalima* op Seram, *orsiwa* en *orlima* op Banda. De *siwa* worden geassocieerd met de vruchtbaarheid van het land, het vrouwelijke element, de *lima* met de heerser die het land in bezit neemt. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 183.

Portugezen en Bandanezen

De eerste Portugezen bereikten Banda in 1512, onmiddellijk na de inname van Malakka in 1511 door Afonso de Albuquerque. Twee kleine schepen onder commando van Antonio de Abreu werden vriendelijk ontvangen en voeren na een maand terug naar Malakka met een kostbare lading nootmuskaat, foelie en, uit Maluku[4] aangevoerde, kruidnagels.

Als handelspartners hadden de Portugezen op Banda geen bijzondere voorrechten. Zij kregen deze wel in de kruidnagelhandel op Ternate, waar de sultan sterke druk op hen uitoefende om een bondgenootschap aan te gaan en een blijvende handelspost te vestigen. Toen er in 1522 concurrerende Spaanse schepen voor het naburige Tidore verschenen, werd begonnen met de bouw van een Portugees fort op Ternate en de koning van Portugal benoemde er een *capitão de Maluku* (bevelhebber van Maluku) met vergaande bestuurlijke en militaire bevoegdheden. Enkele jaren na de bouw van het fort zond de *capitão de Maluku* troepen naar Banda Neira om daar ook een fort te bouwen en handelsprivileges af te dwingen. De bouw vond echter geen doorgang en de handel werd er op de oude voet hervat.[5]

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen de Portugezen op Ternate in conflict met hun gastheren. Zij verspeelden hun goodwill door hun pogingen om de specerijenhandel volledig te monopoliseren en door hun gebrek aan respect voor de adat en de islam. De conflicten liepen hoog op, vooral toen de Portugezen zich gingen bemoeien met de opvolging binnen het sultanaat en met de benoeming van hoge bestuurders. Nadat zij in 1570 sultan Hairun hadden vermoord, werden zij vijf jaar later gedwongen het eiland te verlaten.

Op bevel van de Portugese onderkoning te Goa (India) probeerden de Portugezen in deze jaren hun positie op Ambon en Banda te versterken. Op Ambon moesten zij strijd leveren tegen Ambonese en Ternataanse moslims die soms ook werden bijgestaan door vloten van Javaanse en Bandanese handelaren. Uiteindelijk besloten zij tot de bouw van een fort aan de baai van Ambon, *Nossa Senhora da Anunciada* genaamd, waar zij tot 1605 standhielden.[6] Op Banda vonden enkele schermutselingen plaats die geen blijvend effect sorteerden. Zij werden er getolereerd als handelspartners zonder privileges en bestreden zodra zij die met geweld wilden afdwingen.

De tweede scheepvaart

In april 1595 vertrokken vier schepen van Texel voor de 'eerste scheepvaart' naar Oost-Indië. Hun opdracht luidde naar de havenstad Banten op West-Java te koersen en daar een handelscontract af te sluiten om 'sekerlyck te moghen handelen, als andere Coop-

4 Met *Maluku* werd het gebied van de Noord-Molukse vorstendommen Ternate, Tidore, Batjan en Djailolo aangeduid. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 176. In dit boek heeft 'Maluku' deze oorspronkelijke betekenis, terwijl de benaming 'Molukken' wordt gebruikt voor het gehele gebied van de Noord-, Midden-, Zuidoost- en Zuidwest-Molukken.

5 Hanna 1978, p. 9.

6 De Nederlanders noemden het fort na 1605 'Victoria'. Rond het fort ontstond later de stad Ambon.

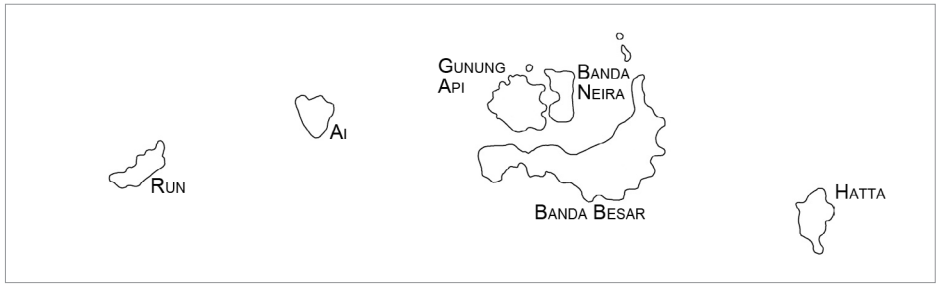

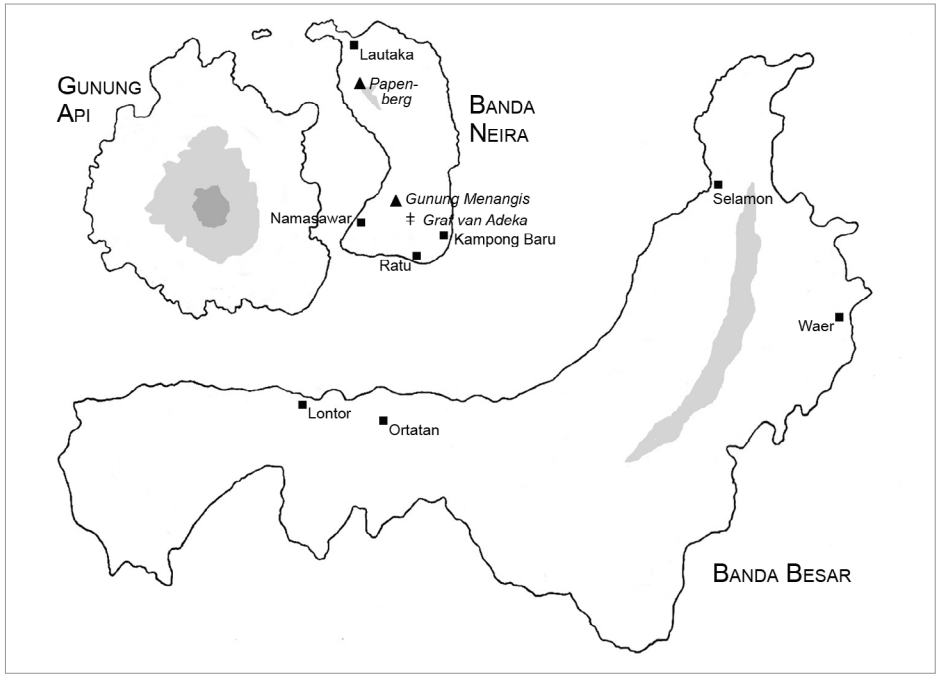

Kaart 2 Banda-eilanden.

luyden'.[7] Er kwam echter weinig terecht van een succesvolle handel. Binnen de leidinggevende raad van schippers en kooplieden heerste gedurende de heenreis voortdurend onenigheid. Na aankomst joeg opperkoopman Cornelis de Houtman door ondiplomatiek optreden de hoofden van Banten tegen zich in het harnas. Portugese handelaren brachten de Nederlanders verder in diskrediet en De Houtman werd met enkele andere bemanningsleden gegijzeld, waarna de schepen ter vergelding kanonvuur op de stad openden en twee jonken leegroofden. Na betaling van losgeld werd de handel hervat, maar ze bracht slechts geringe hoeveelheden peper, nootmuskaat, foelie en Chinees

7 Geciteerd in Van der Chijs 1857, p. 41.

porselein op. De vloot zette daarna koers naar de Molukken, maar na een overval door een groep Javanen ter hoogte van Surabaja en een volgend bloedig incident voor de kust van Madura weigerden de bemanningen om verder naar het oosten te varen en besloot de scheepsraad na nieuwe onenigheid de terugreis te aanvaarden. Uiteindelijk overleefde slechts eenderde van de bemanning de tocht.[8]

Na alle misslagen van de eerste scheepvaart werd de 'tweede scheepvaart' een buitengewoon succes. In maart 1598 vertrok een vloot van acht schepen onder leiding van admiraal Jacob Cornelisz. van Neck. De heenreis naar Banten verliep voorspoedig, er werden op diplomatieke wijze nieuwe contacten aangeknoopt en na gedane handel keerden vier schepen met een lading peper, kruidnagelen, nootmuskaat en foelie terug naar Nederland. Zij werden in juli 1599 in Amsterdam verwelkomd met trompetgeschal en klokkengebeier. De overige vier schepen – de *Amsterdam*, de *Utrecht*, de *Zeeland* en de *Gelderland* – voeren onder vice-admiraal Wybrant van Warwijck door naar de specerijeilanden. Op 3 maart 1599 ankerde de vloot voor de noordkust van Ambon waar zij voorkomend werd ontvangen. Omdat hier slechts weinig kruidnagelen te verkrijgen waren, voer Van Warwijck in mei met de *Amsterdam* en de *Utrecht* door naar de eilanden van Maluku, waar zij werden ontvangen door de vorst van Ternate.[9] Zo'n twee maanden later vertrokken ze met volle scheepsruimen en kwamen na een moeizame terugreis in juni 1600 in Amsterdam aan. Intussen voeren de *Zeeland* en de *Gelderland* onder commando van de inmiddels tot vice-admiraal benoemde Jacob van Heemskerk naar Banda. Zij vertrokken na een verblijf van bijna twee maanden met een lading nootmuskaat en foelie en bereikten Amsterdam in april 1600.

Van Neck bood na zijn terugkomst aan zijn opdrachtgevers een door hemzelf bijgehouden scheepsjournaal aan, voorzien van een korte opdracht waarin hij zich tevreden toonde over de uitkomsten van de expeditie. Hij verwees daarin naar oude en nieuwe geschriften over reizen naar vergelegen landen en eilanden waarvoor personen van groot aanzien schepen hadden uitgezonden. Zij hadden daardoor niet alleen naam gemaakt, maar ook grote rijkdommen verkregen, zij het 'dickwijls ongherechtelijck ofte doer tijrannie'. Juist in dit opzicht beschouwde Van Neck zijn eigen reis als uitzonderlijk. Hij prees zijn opdrachtgevers dat zij hun schepen niet hadden uitgerust om 'een ander tsijne te ontweldigen, maer om oprechtelijck met de uitheemsche natien te negocieren', en hij verzekerde hen dat dit volgens hun wensen 'rechtvaerdichlijck geschiet is', zodat zij de aangevoerde voortbrengselen van de 'Orientaelsche rijckdoemen' zonder enige wroeging vrijelijk konden aanvaarden.[10] Deze tocht liet zien dat het mogelijk was om zonder dwang of bloedvergieten met de 'uitheemsche natien' handel te drijven.

Van Neck was zelf niet op Banda geweest, maar zijn vice-admiraal Van Heemskerk deed in zijn eigen scheepsjournaal uitvoerig verslag van zijn wederwaardigheden in de

8 Zie *De twee eerste scheepstogten der Hollanders naar Oost-Indië. 1595 en 1598*. In: De Jonge dl. 2, 1864, p. 187-210.

9 'Maluku' is een verkorting van Ternataans *Maloko Kié Raha* (de Wereld van de Vier Bergen), de oorspronkelijke aanduiding van het gebied van de vier vorsten van Ternate, Tidore, Djailolo (op Halmahera) en Batjan.

10 Colenbrander 1900, p. 199-200.

specerijenhandel op deze eilanden.[11] De Nederlanders kregen, na bemiddeling door de havenmeesters, bij de plaatsjes Lontor en Ortatan op Banda Besar loodsen toegewezen waar ze handel konden drijven met de lokale bevolking. Daarnaast knoopten ze onderhandelingen aan met de Javaanse handelaren op Banda Neira. Zij moesten hiervoor ankergelden en tolgelden betalen en geschenken aan de betrokken hoofden afdragen. De handel zelf ging gepaard met ergernissen. Volgens Van Heemskerk bedongen de Bandanezen hoge prijzen voor de nootmuskaat en foelie, en probeerden zij deze voortdurend op te drijven. Ook bleek het nodig om de door de havenmeesters beheerde gewichten te controleren, evenals de geleverde specerijen die, om de hoeveelheden te manipuleren, niet altijd droog en onvermengd werden aangeleverd. Hoewel de Nederlanders zich beklaagden over de onbetrouwbaarheid van dit soort praktijken en zich regelmatig genoodzaakt voelden om over gemaakte afspraken voet bij stuk te houden, was er geen sprake van onderlinge vijandigheid. Bij het vertrek lieten zij zo'n twintig man achter om voorraad voor een volgende Nederlandse vloot in te kopen.

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien hoe Helmers deze geschiedenis verhaalt. Eerst bespreken we leven en werk van Helmers tegen de achtergrond van de omwentelingen die tijdens de Bataafs-Franse tijd in Amsterdam plaatsvonden.

2.2 Jan Fredrik Helmers, vaderlandse bard[12]

Jan Fredrik Helmers werd op 7 maart 1767 geboren. Zijn grootvader, afkomstig uit Oost-Friesland, had zich in Amsterdam gevestigd en opgewerkt tot meester-metselaar. Zijn vader zette het bedrijf voort en ontplooide zich tevens als makelaar en handelaar in natuursteen. Vader en zoon behoorden bijgevolg tot de Amsterdamse zelfstandige middenstand; ze genoten minder aanzien dan het patriciaat, de welgestelden en de geleerde stand, maar golden als fatsoenlijker en deftiger dan de lagere klassen van ambachtslieden en kleine winkeliers.

De jonge Helmers leerde het vak van metselaarsbaas, makelaar en steenkoper in het bedrijf van zijn vader. Daarnaast volgde hij een beroepsgerichte dagschool en kreeg hij thuis aanvullende lessen Hoogduits, Engels en meetkunde. In 1785 of 1786 werd hij medefirmant in het bedrijf van zijn vader. Nadat hij in 1792 belijdenis had gedaan, huwde hij in 1794, zevenentwintig jaar oud, Catharina Wessels, dochter van een vooraanstaand wijnhandelaar. Zij vestigden zich op een gedeelte van de Keizersgracht waar diverse bedrijven waren gevestigd.

Helmers had al vroeg de ambitie om zich een brede culturele bagage te verwerven. Zijn biograaf M. van Hattum wijst in dit verband op zijn aanschaf van een bijzonder omvangrijke en veelzijdige bibliotheek, zijn intensieve schouwburgbezoek en zijn actieve deelname aan letterkundige kringen en genootschappen op het gebied van kunsten en wetenschappen.[13]

11 *Journaal gehouden door den Viceadmiraal Jacob van Heemskerck, 1598-1600*. In: De Jonge 1864, p. 385-447.
12 Hiervolgende biografische gegevens berusten, tenzij andere bronnen worden vermeld, op Van Hattum 1996.
13 Van Hattum 1996, p. 25.

Zijn vriend Pieter Gerardus Witsen Geysbeek, zoon van een Amsterdamse boekhandelaar, herdacht hem in zijn *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* als de grootste Nederlandse dichter ooit en prees de eigenzinnigheid waarvan Helmers blijk gaf: 'Hij ontveinsde zijne denkwijze zoo min in zijne gedichten als in zijne gesprekken, en beleed rondborstig hetgeen hij voor waar en goed hield.'[14] Willem de Clercq, afkomstig uit een geslacht van welgestelde Amsterdamse kooplieden, had blijkens zijn dagboekaantekeningen een negatiever beeld van Helmers. Hij herinnerde zich hem als een onaantrekkelijke man met het voorkomen van een Friese boer, een verre van beschaafde manier van optreden en een grote mate van zelfoverschatting: 'Het was een man die een hoge dunk van zichzelf had en wie het evenwel aan goede smaak ontbrak.'[15]

Door deugd naar roem streven

Helmers legde zijn eerste letterkundige contacten omstreeks 1785 in de kring rond boekhandelaar-uitgever Pieter Johannes Uylenbroek. In zijn winkel aan de Nes kwamen Amsterdammers met letterkundige ambities bijeen om proeven van gedichten aan elkaar voor te leggen en in verstechnisch opzicht bij te schaven. In 1786 meldde hij zich met deze groep aan bij het departement Letterkunde van de Maatschappij van Verdiensten, die onder de zinspreuk *Felix Meritis* (Gelukkig door Verdiensten) aan een publiek van ontwikkelde burgers een podium voor kunsten en wetenschappen bood.

In december 1788 en januari 1789 trad hij hier voor het voetlicht met zijn eerste grote dichtwerk: *Socrates, in drie zangen*. Het was gewijd aan de aan Socrates opgelegde zelfmoord en schilderde een aantal taferelen waarin de wijsgeer naar voren komt als een verlicht man die liever 'voor de waarheid sterft' dan toe te geven aan gewetensdwang door bijgelovige en dweepzuchtige priesters en de door hen gemanipuleerde volksmassa.[16] Hiermee haakte Helmers aan bij het debat dat men in verlichte kringen reeds in de jaren zeventig van de achttiende eeuw had gevoerd over 'de deugden der heidenen' en in het bijzonder over de betekenis van Socrates als standvastige vrijdenker, verlichte wereldburger en ikoon van voorchristelijke menslievendheid, deugdzaamheid en verdraagzaamheid.[17]

Helmers kon zich deze lofzang op een deugdzame heiden veroorloven omdat hij lid was van de Evangelisch-Lutherse kerk, van oorsprong een geloofsgemeenschap van overwegend Duitse en Scandinavische immigranten. Tegen het einde van de achttiende eeuw waren de lutheranen, met ruim 30.000 leden, zes predikanten en twee markante kerkgebouwen, uitgegroeid tot een van de grootste en meest gerespecteerde kerkgenootschappen in Amsterdam. Binnen het kerkgenootschap waaide in deze periode een

14 Witsen Geysbeek 1822, deel 3, p. 130-131.

15 *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*. Deel III (1813), p. 45: 'C'était un homme qui avait beaucoup d'idée de soi-même et qui cependant manquait le vrai goût.' Geraadpleegd via resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq.

16 Helmers 1790, p. V-VI.

17 Zie Van der Wal 2000.

wind van christelijke verlichting, waarin Christus niet in de eerste plaats als Gods zoon en als verlosser werd gezien, maar als leraar en ikoon van menselijke deugdzaamheid. In de ogen van rechtzinnige christenen was dit een profanisering van orthodoxe godsdienstige opvattingen. De aantasting van de orthodoxie had tot gevolg dat een rechtzinnige en in politiek opzicht conservatieve minderheid zich na enkele jaren van vergeefse protesten in 1791 afscheidde en de Hersteld Lutherse kerk stichtte. Helmers voelde zich meer thuis bij de vrijzinnige opvattingen.

Uylenbroek gaf *Socrates* uit in 1790. In de *Voorrede* waarschuwde Helmers de lezers dat hij niet als historicus, maar als dichter optrad: hij had zich vrijheden gepermitteerd die 'men geen geschiedschryver zoude toestaan'.[18] Hij achtte een dramatische inkleuring van het verhaal nodig om het een actualiteit te verlenen die hij in een begeleidend gedicht, getiteld *Aan Nederland*, als volgt formuleerde:

> Dat Socrates u leer' door deugd naar roem te streven:
> De deugd is eeuwig: zy beloont zichzelve altyd.
> Zy blyve uw schutsgodes, 't zy dat ge uw werkzaam leven
> Het vaderland, het recht, of 't perk der kunsten wyd.[19]

Helmers schreef *Socrates* terwijl in Amsterdam zojuist enkele bijzonder roerige jaren waren afgesloten.[20] Naar aanleiding van de Amsterdamse handelspolitiek had Engeland in 1780 de oorlog aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verklaard. Het rampzalig verloop daarvan gaf de Nederlandse patriotten wind in de zeilen. In navolging van andere steden organiseerden de patriotten zich ook in Amsterdam. Zij zetten de Amsterdamse bestuurders onder druk om krachtiger stelling te nemen tegen het *Ancien Régime*. De agitatie culmineerde in april 1787 in een bezetting van de Dam en de vervanging van negen leden van de vroedschap. Eind mei vormde het bericht dat stadhouder Willem V elk compromis met de patriotse beweging van de hand had gewezen, aanleiding tot bloedige vechtpartijen tussen groepen prinsgezinden en patriotten. Patriotse schutters belegerden en veroverden op 30 mei het oranjegezinde eiland Kattenburg. Een groep 'burgergeconstitueerden' die door de patriotse organisaties was aangewezen, verving in juli nog twee prinsgezinde burgemeesters door patriotten. Nadat Pruisische troepen op 13 september de Republiek waren binnengevallen om het stadhouderschap van Willem V te herstellen, maakte Amsterdam zich op voor de verdediging. Rond de stad werd door inundaties een waterlinie gevormd en er werden kanonbatterijen aan de invalswegen geplaatst. Na enkele schermutselingen gaf de stad zich op 10 oktober over. Daarna vond er op instigatie van de stadhouder en zijn echtgenote een contra-revolutie plaats: patriotse burgemeesters, vroedschapsleden en schepenen werden afgezet en vervangen. Duizenden patriotten verlieten in de daarop volgende weken en maanden de stad en de Republiek.

18 Helmers 1790, p. XIV.
19 Helmers 1790, p. XXXV.
20 Gegevens over Amsterdam in de Bataafs-Franse tijd zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan Poell 2005.

De omwentelingen en de uitbarstingen van geweld lieten Helmers niet onberoerd. Hij was niet prinsgezind, maar kon zich ook niet verenigen met de agitatie van de patriotten. Met zijn lofzang op 'de deugd' in *Socrates* verhief hij zich boven het politieke gewoel van zijn tijd. De eensgezindheid en de vrede in stad en land waren aangetast door een 'gevloekte krijg' en Helmers was vastbesloten zich hierin niet te laten meeslepen. Hij betrok de geschiedenis van Socrates op zichzelf: hij wilde in tijden van geweld zelf 'door deugd naar roem streven' en zich teweerstellen tegen alles wat zijn morele integriteit en onschuld zou kunnen aantasten.

Lijkzang op het graf van Nederland

Na de Orangistische contrarevolutie bleef het revolutionair elan van de Amsterdamse patriotten broeien. Zij organiseerden zich in nieuwe genootschappen en putten hoop uit de revolutie die zich in 1789 in Parijs voltrok. Toen de Franse revolutionairen zich in de volgende jaren staande wisten te houden tegenover de pogingen tot militaire interventie van de andere Europese mogendheden, groeide in Nederland de verwachting dat het slechts een kwestie van tijd was voordat de eigen opstand tegen het *Ancien Régime* met steun van de Franse revolutionairen hervat en met de stichting van een Bataafse republiek voltooid zou kunnen worden. Vanuit het Amsterdamse kunstlievend genootschap *Doctrina et Amicitia* (Geleerdheid en Vriendschap) werd in 1794 een 'Comité Revolutionair' opgericht dat diplomatieke contacten met de Fransen legde. Nadat stadhouder Willem V op 18 januari 1795 vanaf het strand van Scheveningen de wijk naar Engeland had genomen, werden de zittende bestuurders ontslagen en maakte het Comité de namen bekend van eenentwintig 'provisionele vertegenwoordigers van het volk van Amsterdam'.

De Bataafse revolutie van 1795 sterkte Helmers in zijn opvatting dat hij zijn 'deugdzaamheid' slechts kon bewaren door zich niet te laten meeslepen in politieke conflicten. Al in 1793 schreef hij *De geest des kwaads*, een gedicht waarin hij de Franse revolutie met haar idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap – 'een monster (schoon in schijn) met drie afgrijsbre koppen' – verantwoordelijk stelde voor een Europees drama van apocalyptische allure:

> Hier strijkt hij neêr! vlugt, vlugt, beschaving, wetten, zeden! [...]
> Helaas! Europa stort in 't graf der middeleeuwen,
> En de aard' wordt weêr een moordwoestijn; [...][21]

De revolutionaire 'geest des kwaads' had zich zijns inziens meester gemaakt van ''t misleide volk' van Nederland. Het twee eeuwen oude 'Staatsgebouw' was verwoest en de macht was in handen gelegd van plebejische volkstribunen die onder het vaandel van de vrijheid hun eigen heerszucht de vrije teugel lieten. In *Lijkzang op het graf van Nederland – 1795* gaf hij uiting aan zijn opgekropt gemoed:[22]

21 *De geest des kwaads* werd voor het eerst gepubliceerd in Helmers 1809, p. 104-106.
22 Helmers 1809, p. 201-215.

’k Vloek vrijheids rijkvergulde boeijen,
Het juk dat Neêrlands hals omklemt,
Ja! Vaderland, gij zijt verloren;
Gij zult naar Volkstribuinen hooren;
Maar zuiver is mijn hart, wat lot u zij beschoren,
’k Heb nooit in uwen val gestemd.

Blijkens de laatste regels van deze strofe moest de lijkzang tevens fungeren als lofzang op de eigen onschuld. Omwille van het contrast liet Helmers niets na om de revolutie te demoniseren:

’t Was geen vijandig lood, dat onze hartaâr trof:
Neen, eigen kroost (mijn God!) sloeg met verwoede handen
De borst, die ’t eenmaal voedsel gaf,
En scheurde als een beerin met onverzaadbre tanden
Het vleesch van ’t lijf der moeder af,
En plaste en wroette in de ingewanden;
Gij, Almagt zaagt den moord! en wederhieldt uw straf?

De lijkzang eindigde niet aan het graf van Nederland, maar aan het graf van de miskende en vergeten dichter zelf.

Door vrijheidschreeuwers overmand

Na de omwenteling in januari 1795 was er sprake van koortsachtige politieke activiteit onder groepen die voorheen van politieke invloed verstoken waren geweest. In Amsterdam bleef het Comité Revolutionair tot de verkiezingen in juni aan om openbare audiënties voor de burgers te houden en zich bij het provisionele stadsbestuur als hun woordvoerder op te werpen. Daarnaast organiseerden patriotse burgers zich in tal van revolutionaire clubs en werden er op initiatief van burgersociëteit Tot Nut van het Vaderland tientallen ‘wijkvergaderingen’ opgericht die hun voorstellen indienden bij een overkoepelende Algemene Vergadering.

De politieke ontwikkelingen in Den Haag zetten echter een streep door deze vormen van directe democratie.[23] In maart 1796 had de Staten-Generaal plaats gemaakt voor een Nationale Vergadering van volksvertegenwoordigers, die tot taak hadden een grondwet te ontwerpen. De voor- en tegenstanders van een financieel en politiek centraal gezag konden het echter niet met elkaar eens worden. Uiteindelijk presenteerde de Vergadering een compromis waarin de provincies nog een mate van autonomie werd gegund, maar dit voorstel werd door alle betrokken partijen verworpen. Om de ontstane impasse te doorbreken, deden de voorstanders van een slagvaardig centraal gezag in januari 1798 een greep naar de macht: leden van de Nationale Vergadering die voor het behoud van een zekere stedelijke en provinciale autonomie streden, werden gearresteerd en vervangen. Aan vormen van lokale democratie en autonomie werd nu onmiddellijk een

23 Zie Velema 2013; Van Sas 2013.

einde gemaakt. In maart 1798 kwam er een commissie van het bestuur van Holland naar Amsterdam, die de zittende stadsbestuurders ontsloeg en nieuwe aanstelde. Deze waren niet meer als volksvertegenwoordigers te beschouwen, maar als ambtenaren van de staat die uiteindelijk onder gezag stonden van de volksvertegenwoordiging in Den Haag. De onvrede over deze centralistische staatsregeling was aanleiding om in juni een nieuwe staatsgreep te plegen en de bestuurders te vervangen die de staatsregeling erdoor hadden gedrukt. In 1801 werd een grondwetswijziging doorgevoerd, die een einde maakte aan de uitsluiting van politieke tegenstanders en de steden en provincies op enkele gebieden meer vrijheid van handelen gaf.

Intussen was Helmers, evenals andere leden van de kring rond Uylenbroek, lid geworden van het, onder de zinspreuk *Concordia et Libertate* (In eendragt en vrijheid) opgerichte, Amsterdamsch Letterkundig Genootschap. In dit genootschap werd de weerzin van Helmers tegen de Bataafse revolutie bepaald niet algemeen gedeeld. Verschillende vooraanstaande leden engageerden zich in woord en daad met de strijd voor een nieuw staatsbestel.[24] Helmers stelde zich daartegen teweer. De dichter verklaarde in *Vaderlandsche lierzang* (1799) weliswaar dat zijn dichtvuur in deze jaren van omwenteling was gedoofd, maar hij verhief zijn stem niet minder luid:

> 'k Zie Neêrland in de boei geklonken,
> door vrijheidschreeuwers overmand [...].[25]

Deze boodschap herhaalde hij in twee gedichten die hij richtte aan zijn 'kunstvrienden' Anton Reinhard Falck en Ambrosius Justus Zubli die bij hem op het schrijven van een eeuwzang hadden aangedrongen.[26] Tegenover Zubli verklaarde hij zich onmachtig om de eeuwwisseling te bezingen vanwege de 'overmaat van plagen' die ''t zuchtend menschdom' had getroffen. 'Vergeefs spoort gij mij aan tot zingen', verklaarde hij en nam vervolgens nadrukkelijk afstand van collega-dichters die de pen wel opnamen:

> Laat vrij 't geschreeuw der rijmelaren,
> Aan 't volksgejuich zijn klanken paren,
> en in vervelend maatgeluid
> Elk' deugdbeminnaar driest vervaren,
> En krijten 't snoodst geweld voor vleklooze onschuld uit:
> Hun roem kan mij geen afgunst baren; [...]

De aanmatigende houding van Helmers wekte ergernis. Nadat het gedicht in 1801 was gepubliceerd in de bloemlezing *Dichterlyke Gedachten-beelden*, nam een recensent in de *Vaderlandsche letteroefeningen* het op voor Zubli en diens geestverwanten. Onder verwijzing naar de naam van het genootschap Concordia et Libertate stelde hij dat 'soortgelyke Zangen

24 Bijvoorbeeld Gerrit Brender à Brandis, Jan Gerard Doornik, Cornelis Loots, Anton Reinhard Falck, Maurits Cornelis van Hall, Rutger Jan Schimmelpenninck, Abraham Vereul en Ambrosius Justus Zubli.

25 Helmers 1809, p. 153-156.

26 'Aan mijnen kunstvriend A.R. Falck, op de vraag: waarom ik geenen eeuwzang vervaardigde.' In: *Dichterlyke Gedachten-beelden* 1801, p. 53-56; 'Aan mijnen vriend Ambrosius Justus Zubli.' In: *Dichterlyke Gedachten-beelden* 1801, p. 153-156.

geen *Eendracht* noch *Vryheid*, maar eerder *Tweedracht* en *Dwinglandy*, kunnen bevorderen'.[27]

Later, naar aanleiding van de uitgave van het eerste deel van *Gedichten* in 1809, gaf ook de revolutionaire voorman Samuel Iperusz Wiselius blijk van ergernis over Helmers' opstelling met betrekking tot de patriottenbeweging en de Bataafse republiek. Zelf ook dichter en toneelschrijver, verwoordde hij zijn kritiek in een *Brief en dichtmatig iets aan den heere J.F. Helmers*. Na een plichtmatig woord van waardering kwam hij terzake:

> Ondertusschen smart het mij, dat gij, in zommigen uwer stukken, u met zo veel drift hebt aangegord tegen de zogenaamde Nederlandsche Patriotten en wel inzonderheid tegen de zulken, die aan de Omwenteling van den jare zeventien honderd en vijf en negentig een werkzaam deel hebben genomen. Was het thands de tijdstip, om de klove nog wijder te maken tusschen lieden, die, hoezeer verschillend gewijzigd in hunne staatkundige begrippen, wat den vorm des bestuurs betreft, echter allen hun Vaderland een even warm minnend hart toedragen?[28]

Wiselius vond dat het door Helmers opgeroepen beeld van de recente geschiedenis niet onweersproken kon blijven. In een breedvoerig uitgevallen *Dichtmatig iets* betoogde hij dat het Nederlandse volk moreel verplicht was geweest om in opstand te komen tegen die aristocraten die de macht van de overheid voor eigen belangen hadden misbruikt:

> o Neen! de slavernij kan wel den mensch ontluist'ren,
> Maar nimmer 't menschlijk regt, het burgerregt verduist'ren...
> Elk volk, dat door geweld een juk moest ondergaan,
> Heeft regt... neen! is verpligt, zich van dat juk te ontslaan.[29]

Wiselius suggereerde dat iemand zoals Helmers, die zich tegen de voorstanders van de Bataafse revolutie had gekeerd, partij gekozen had voor de machtsbeluste aristocratie en zich daardoor, zij het misleid en onwetend, om 'den troon der dwinglandij' had geschaard.[30] Hij vond het ook kortzichtig van Helmers om te jammeren over de verwoesting van ''t Oude Staatsgebouw':

> Was dan dat Staatsgebouw een kunstwerk in uwe ogen?
> Een schaam'le hut, in haast, bij stormweêr opgerigt,
> Is, schoon rondom gescheurd, bij u een praalgesticht?
> Neen! ik beroem het mij, dat ik 't heb helpen slopen...[31]

Hij eindigde zijn dichtwerk met een oproep aan Helmers om deze betreurenswaardige strijd tussen oprechte vaderlanders te staken.[32]

27 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1801, p. 616.
28 Wiselius 1809, p. 4.
29 Wiselius 1809, p. 19.
30 Wiselius 1809, p. 23.
31 Wiselius 1809, p. 27.
32 Het is de vraag hoe gemeend dit aanbod van verbroedering was. In de aan het *Dichtmatig iets* voorafgaande brief liet Wiselius, zelf behorend tot de geleerde stand, niet na om Helmers met bijna drie pagina's aanmerkingen op zijn dichterlijke verwijzingen naar de klassieke letterkunde in te wrijven dat hij er beter aan deed niet te hoog van de toren te blazen.

De leidgeest van de Rede

De grondwetswijziging van 1801 kwam voort uit een streven naar matiging en verzoening. Daarbij kwam men niet meer terug op het in 1798 vastgestelde beginsel van een Nederlandse eenheidsstaat, maar richtte zich volledig op een constructieve opbouw van wat nu werd betiteld als het Bataafsch Gemeenebest. Er was weinig behoefte aan dichtwerken die gevoeligheden oprakelden uit een verleden dat men graag achter zich wilde laten. In letterkundige kringen maakte men zich op om een positieve bijdrage aan de opbloei van kunsten en wetenschappen te leveren.

Het was in de geest van de tijd dat daartoe een nationaal podium tot stand kwam. Op 13 september 1800 werd de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde opgericht, waarin drie genootschappen uit Leiden, Rotterdam en Amsterdam fuseerden. In 1806 maakte de Bataafse republiek plaats voor het Koninkrijk Holland en besloot de Maatschappij tot een benaming die meer recht deed aan de actualiteit en aan het brede terrein van haar werkzaamheden: de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen.[33]

Helmers was aanwezig bij de oprichting van de Bataafsche Maatschappij in Leiden, werd benoemd in de commissie die ingezonden werken beoordeelde en fungeerde in het seizoen 1802-1803 als voorzitter. Ook in de Amsterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij nam hij een vooraanstaande plaats in: hij was er voorzitter in de seizoenen 1807-1808 en 1808-1809. De activiteiten in beide maatschappijen gaven een belangrijke impuls aan zijn publieke loopbaan als dichter. Hij werd door Concordia et Libertate en Felix Meritis gevraagd voor spreekbeurten en gold als een van de publiekstrekkers in het Leesmuseum, een Amsterdams genootschap dat in 1800 werd opgericht om een leenbibliotheek aan te leggen, de circulatie van boeken en tijdschriften onder de leden te faciliteren en leesvergaderingen te beleggen.

Zijn nieuwe elan ontleende Helmers aan de hooggestemde idealen waarmee de Bataafsche en de Hollandsche Maatschappij in deze beginjaren bezield waren. De titel van de bloemlezing *Dichterlijke gedachten-beelden* die in 1801 in Amsterdam verscheen met werk van Helmers en enkele andere Amsterdamse dichters, was programmatisch: het was de heilige taak van de dichter om het gedachtengoed van de Verlichting in verheffende beelden te vangen en in meeslepende verzen uit te drukken.

Het was vooral de Amsterdamse advocaat en dichter-filosoof Johannes Kinker die dit programma theoretisch uitwerkte. Hij was het ook die in de jaren 1806 en 1807 enkele Amsterdamse dichters, waaronder Helmers, introduceerde in de vrijmetselaarsloge La Charité. Zij maakten er deel uit van een internationaal vertakt genootschap dat ernaar streefde om verschillen van nationaliteit, stand of status, godsdienstige of politieke gezindheid te overstijgen en in het bouwen aan kosmopolitische vrijmetselaarsidealen een basis van gemeenschappelijkheid te scheppen. Helmers bleef lid van 1807 tot 1811.

De invloed van de vrijmetselaarsidealen is overduidelijk in Helmers' dichtstuk *De wereldburger*. Hij droeg het in 1806 voor in Concordia et Libertate en in het Leesmuseum,

33 Zie Kloek en Mijnhardt 2001, p. 460-464; Honings 2011, p. 128-136.

en in het seizoen 1808-1809 nog eens in de Amsterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij. Hij beschrijft hoe de dichter, 's nachts dolend door een 'uitgemergeld, woest, verlaten, wild, verstoord' vaderland, in een duister woud een geestverschijning krijgt. De met licht omgeven gestalte is de Rede die de 'in weemoed weggezonken' dichter oproept om zich te vermannen:

> 'Ontwring u dan den band, die u aan de aard' nog klemt;
> Neem stout uw vlugt! gij zijt tot hooger doel bestemd!
> Als Wereldburger zal uw geest veel hooger zweven;
> In geen' beperkten kring moet ge aan één volk meer kleven;
> Als burger van heel de aard' is u meer heil bereid;
> Breek, scheur den slagboom weg, die volk van volken scheidt.'[34]

De door de Rede bepleite kosmopolitische oriëntatie bood Helmers als dichter een deugdzame uitweg uit de loyaliteitsconflicten die voortvloeiden uit de actuele politieke en maatschappelijke dilemma's:

> Het volk, door waan verblind, zal 't goede als strafbaar doemen,
> En uit zijn' nacht het lage als groot en edel roemen,
> Maar gij wordt niet misleid door 't beuzelend geschreeuw:
> Gij volgt de stem der Rede, en niet de stem der eeuw. [...]
> Als Wereldburger ziet ge, uit uw verheven baan,
> Die volksberoeringen met medelijden aan.
> Uw' onverwrikten blik op later' tijd geslagen,
> Ziet gij voor 't nakroost orde uit dezen chaos dagen;
> Het zaad van wetenschap dat ge in dees gronden zaait,
> Wordt eens door 't nageslacht met dankbaarheid gemaaid.[35]

Hij schreef in deze periode, behalve lierzangen en mengeldichten, diverse uitgebreide dichtstukken over kunsten en wetenschappen, zoals *De drukkunst* (1804), *De lof en het nut der fraaije kunsten en wetenschappen* (1807), *Het zonnestelsel* (1808) en *De schilderkunst* (1809).

De geest van Nederland

Intussen bleven de politieke spanningen in Europa oplopen. In Frankrijk werd Napoleon Bonaparte in 1804 tot keizer gekroond. In 1805 begon een tien jaar lange, bijna onafgebroken reeks coalitieoorlogen tegen het Franse keizerrijk, waarbij de met Frankrijk verbonden vazalstaten in Spanje, Italië, Duitsland en Nederland onvermijdelijk betrokken raakten. Een van de gevolgen voor Nederland was dat de op het beginsel van vrijheid en gelijkheid gegrondveste staat steeds centralistischer werd georganiseerd en bestuurd. In 1805 werd het uitvoerend Staatsbewind, een college van twaalf leden, opgeheven; Rutger Jan Schimmelpenninck werd op aanwijzing van Napoleon tot raadpen-

34 Helmers 1809, p. 48.
35 Helmers 1809, p. 60-61.

sionaris benoemd en door hem belast met de uitoefening van de uitvoerende macht. Een jaar later volgde de omvorming van het Bataafsch Gemeenebest tot Koninkrijk Holland, onder Lodewijk Napoleon Bonaparte.[36]

Helmers zag met de totstandkoming van het Koninkrijk Holland zijn bangste vermoedens bewaarheid worden: Napoleon Bonaparte had zich ontpopt als een heerszuchtige tiran, Europa werd door oorlogen verscheurd en Nederland werd meegezogen in het geweld tussen de naties. De Bataafse dromen van burgerlijke vrijheid en gelijkheid waren verkeerd in een nachtmerrie waarin het volk onder Franse dwingelandij zuchtte.

Intussen had Helmers een nieuw thema gevonden waarmee hij zich boven de 'volksberoeringen' kon verheffen en verder kon bouwen aan een dichterlijke reputatie van smetteloze deugdzaamheid. Hij introduceerde het in zijn dichtstuk *Lofzang op Anthonius Hambroek*.[37] De dichter verhaalt hoe hij eenzaam en terneergeslagen in het duistere 'bosch der Barden' een geestverschijning krijgt, die hem vanuit een gloed van licht oproept om zijn dichterlijke lier op te nemen en te blijven zingen. De dichter verzet zich: hij komt 'zangstof, moed en kracht' tekort. Maar 'de Genius, gedaald uit hooger kringen' dringt aan:

> 'Neen, Dichter! rijs en zing, dring door den mist der tijden!
> Ontscheur den tijd zijn prooi; 'k verhelder u den nacht;
> Gij moet uw lier den roem van 't heilig Holland wijden;
> Zing de eer van 't voorgeslacht.'

De geestverschijning die de dichter aanvuurt, is dit keer niet de Rede als bron van de Verlichting, maar een leidgeest die in de slotstrofen wordt omschreven als 'de geest van Nederland'. De dichter laat zich nu in hoger sferen meevoeren:

> Hoe ruischen, heilige Druïden!
> Uw zangen door dit duister bosch!
> Ook ik ruk mij van de aarde los,
> Ja, 'k wil hier ook mijne offers bieden: –
> Daar dalen ze op hunn' wolkentroon!
> 'k Herken u, aangebeden Vaderen!

De wereld van vaderlandse barden en druïden was enkele decennia tevoren voor de Europese letterkunde ontsloten door de Schotse dichter James Macpherson, die naar eigen zeggen in de afgelegen Schotse hooglanden en eilanden een reeks epische gedichten in het Gaelic had verzameld en vertaald. Hij schreef deze werken toe aan Ossian, zoon van de Schotse held Fingal, die omstreeks het einde van de derde eeuw zou hebben geleefd en aan het einde van zijn leven, oud en blind geworden, een reeks zangen over voorouderlijke geschiedenissen had laten optekenen. Het werk van Macpherson bracht in heel Europa een schok teweeg: zoals de geschiedenis van de oude Grieken en Romeinen was geboekstaafd in de epische werken van Homerus en Vergilius, leken nu ook volkeren

36 Zie Schama 1989.
37 Helmers 1815, p. 92-104.

van Noord-Europa te kunnen bogen op dichters die de voorouderlijke geschiedenis een epische vorm hadden gegeven.[38]

Helmers beschikte onder meer over een editie van de *Works of Ossian* uit 1783 en over de beide delen van Willem Bilderdijks *Fingal in zes zangen naar Ossiaan* (1805).[39] Hij geloofde overigens, anders dan vele tijdgenoten, niet in de authenticiteit van Ossians zangen.[40] Helmers heeft dan ook nooit in het voetspoor van Macpherson willen treden door zich op te werpen als vertolker van authentieke voorouderlijke zangen. In plaats daarvan presenteerde hij zich als zanger in een sacrale Bataafse traditie van barden en druïden en stelde hij zich ten doel om op eigentijdse wijze een reeks vaderlandse helden te bezingen.

De lof der Hollandsche natie

In de oproep van de 'geest van de Rede', om de ontwikkeling van de kunsten en wetenschappen te bezingen, en de aanmaning van de 'geest van Nederland', om als een Bataafse Ossian de lof van vaderlandse deugdhelden te zingen, vond Helmers nieuwe mogelijkheden om invulling te geven aan zijn levensopgave, 'door deugd naar roem te streven'.

Deze beide leidgeesten inspireerden Helmers tot een werk waaraan hij vanaf de eeuwwisseling tot aan zijn overlijden in februari 1813 met grote inzet heeft gewerkt. In 1806 schreef hij daarover in een brief aan de redactie van het tijdschrift *De Ster*, dat een fragment uit de tweede zang publiceerde:

> Sedert eenige jaren heb ik my bezig gehouden met het samenstellen van een uitgebreid dichtstuk, getyteld: De Lof der Hollandsche Natie, in 6 Zangen, een onderwerp een stouter' dichter waardig.[41]

In de loop van de jaren droeg hij fragmenten voor in Concordia et Libertate (1802, 1803, 1805), Felix Meritis (1802, 1808) en de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen (1810-1811). Het voltooide werk werd in 1812 gepubliceerd onder de titel *De Hollandsche natie, in zes zangen*.

De Hollandsche natie verscheen twee jaar nadat Napoleon Bonaparte zijn broer Lodewijk Napoleon had afgezet en het Koninkrijk Holland had geannexeerd.[42] Amsterdam was nu na Parijs en Rome de derde hoofdstad van het Franse keizerrijk. Het koninklijk paleis op de Dam was omgedoopt tot *Palais Impérial* op de *Place Napoleon*. De Fransen die door de patriotten in 1795 waren binnengehaald als bevrijders, manifesteerden zich in deze jaren als een bezettingsmacht. Het ambtenarenapparaat werd op Franse leest

38 Over de receptie van Macpherson (1736-1796) in Nederland, zie Daas 1961.
39 *Helmers' veilingcatalogus* 1989.
40 Van Hattum 1996, p. 189. Van Hattum citeert uit een brief die Helmers in 1805 schreef: 'Hebt gij den Fingal van Bilderdijk gelezen? Het is nu bekend en bewezen dat 'er nooit een Ossiaan geweest is. Makperson is auteur van de werken van Ossiaan.'
41 Geciteerd in Van Hattum 1996, p. 118.
42 Zie Uitterhoeve 2010.

geschoeid en de keizer benoemde Fransen in de belangrijkste bestuursfuncties. Alleen al in Amsterdam werden zo'n vierhonderd douaniers gestationeerd om de hand te houden aan het embargo op handelswaar uit Groot-Brittannië. Het aantal drukkers en boekhandelaren werd ingeperkt, de pers werd gebreideld en de uitgave van boeken en tijdschriften aan censuur onderworpen. De doorvoering van een algemene dienstplicht leidde in april 1811 tot rellen en demonstraties in de stad. Het stadsbestuur vaardigde als reactie hierop een samenscholingsverbod uit en stelde een Militaire Commissie in die drie demonstranten liet executeren en twintig tot gevangenisstraffen veroordeelde.[43]

Napoleon hield op 9 november 1811 met militair machtsvertoon zijn intocht in Amsterdam. De volgende dag noteerde Willem de Clercq in zijn dagboek: 'De Hollandse dichters hebben Zijne Majesteit nog niet gehuldigd. Helmers heeft de stad verlaten om niet aan te zien hoe de Hollanders zich verlagen, en hij is ernstig ziek.'[44] Helmers had zijn toevlucht gezocht in de tuin die hij aan het Zuider Buiten-Spaarne, nabij de Haarlemmer Hout, had gehuurd.[45] Hoewel hij herstelde van de ernstige ziekte die hem daar overviel, raakte hij ervan overtuigd dat hij niet lang meer te leven had en hij maakte in de gedichten uit deze periode verschillende toespelingen op een naderend levenseinde. Hij overleed op 22 februari 1813, twee maanden na de publicatie van *De Hollandsche natie*.

Hoewel de hoop op het einde van het Franse keizerrijk groeide na de berichten in december 1812 over het echec van Napoleon in Rusland, duurde het nog tot 14 november 1813 voordat de Franse troepen Amsterdam verlieten. Op 2 december werd de teruggekeerde prins van Oranje door de bevolking met gejuich ingehaald.[46]

2.3 *Geschiedenis van Egeron en Adeka*

De versvertelling *Geschiedenis van Egeron en Adeka* is op zichzelf een afgerond verhaal. Ze maakt echter deel uit van een zang die meerdere verhalende episoden omvat, en deze zang is de vierde in het samenstel van zes zangen die Helmers publiceerde onder de titel *De Hollandsche natie*. Voor een goed begrip van wat Helmers in *Geschiedenis van Egeron en Adeka* vertelt, maken we daarom een omtrekkende beweging waarbij we eerst kennismaken met het dichtwerk als geheel, vervolgens met de zang over de zeevaart van de Hollandse natie en tenslotte met zijn vertelling over de komst van de Nederlanders op Banda.

43 Frijhoff & Prak 2005, p. 482.

44 *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*. Deel II (1811-1812), p. 22: 'Les poètes Hollandais n'ont point encore célébré S[a]. M[ajesté]. Helmers s'est éloigné de la ville pour ne pas voir la bassesse des Hollandais et il est fort malade.' Geraadpleegd via resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq.

45 Van Hattum 1996, p. 53.

46 Frijhoff & Prak 2005, p. 499.

Een samenstel van dichterlijke verhandelingen

Kort na het verschijnen van *De Hollandsche Natie* in 1812 plaatste het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* een lovende bespreking.[47] De recensent verklaarde dat het laatste werk van Helmers zijn hoog gespannen verwachtingen over het geheel genomen niet had teleurgesteld en op sommige plaatsen zelfs had overtroffen. Wel merkte hij op dat de titel de inhoud van het dichtwerk niet helemaal dekte:

> De Dichter bezingt eigenlijk niet *de Hollandsche Natie:* want dan zoude hij zijn onderwerp hebben moeten uitstrekken tot het tijdstip, dat wij in het Fransche Rijk werden ingelijfd. [...] Hetgeen hier wezenlijk gegeven wordt, bestaat in een doorgaand *Lofdicht op ons Voorgeslacht*. Wanneer men dit vooraf weet, dan zal men ook des Dichters hooggestemd gevoel, geestverrukking en geheele ontvlamming kunnen begrijpen en billijken.[48]

Tot welk genre *De Hollandsche natie* moet worden gerekend, is een veelbesproken vraag. Van Hattum bespreekt eerdere voorstellen om *De Hollandsche natie* te kwalificeren als een epos, een leerdicht, een lofdicht of een hybride genre met componenten van het heldendicht en de lierzang. Hij concludeert dat het dichtwerk 'in geen enkel gecanoniseerd genre' past en noemt het in navolging van Helmers eenvoudigweg 'een dichtstuk in zes zangen'.[49]

In een bespreking van een aantal op zichzelf staande langere dichtstukken van Helmers stelt Van Hattum dat er sprake is van een losse, vaak onvoorspelbare, aaneenschakeling van verschillend geaarde episoden. Misschien is het bij deze dichtstukken, schrijft hij, nog het beste te spreken van 'vrije redevoeringen op rijm'.[50] Zo merkt hij over de zangen van *De Hollandsche natie* ook op dat 'elke zang op zichzelf een vrije rede genoemd kan worden; hier en daar straalt een vleugje betoog door, af en toe wordt iets van een schildering gepresenteerd en er zijn ook wat epische momenten.'[51] Het genre van de dichterlijke verhandeling is niet aan strakke regels en vormen gebonden. Ze wil niet in de eerste plaats overtuigen door een heldere presentatie van gegevens en argumenten, maar door het vurige beroep dat ze doet op verbeelding en gevoel.

Aan de zes zangen van *De Hollandsche natie* gaat een 'voorzang' met de titel *Lof van het eiland der Batavieren* vooraf. De zang heeft de vorm van een gesproken cantate waarin een koor van Batavieren, een koor van Bataafse barden en een duo van reciterende barden elkaar afwisselen. Na een bombastisch getoonzette aanhef – 'Barst los, bezielt u, heilge snaren!' (*Voorzang*, r. 1) – stellen de barden het gelukzalig eiland der Batavieren tegenover het heerszuchtige Romeinse rijk en roepen zij hun stamgenoten op om zich te blijven inzetten voor het behoud van de aloude vrijheid. Volgens Helmers hoorde deze voorzang niet thuis in een dichtwerk over de Hollandse natie omdat de nationale identiteit pas was gevormd tijdens de onafhankelijkheidsstrijd waarin de Nederlanders zich

47 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 175-186.
48 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 177.
49 Van Hattum 1996, p. 302.
50 Van Hattum 1996, p. 294.
51 Van Hattum 1996, p. 302.

hadden verenigd tegen de Spanjaarden. Hij voegde *Lof van het eiland der Batavieren* echter toe om te betogen dat de onbedwingbare zucht naar onafhankelijkheid van de Hollandse natie haar kracht ontleent aan een substraat van Bataafs-Germaanse volksaard.

De Hollandsche natie zelf bestaat uit zes zangen, met aan het eind een overzicht in titels en trefwoorden.[52] De 'Korte inhoud van het voorgaande dichtstuk' laat zien dat het werk een doordacht samenstel van dichterlijke verhandelingen over de Hollandse natie vormt, over achtereenvolgens *Zedelijkheid*, *Heldenmoed ter land* en *Heldenmoed ter zee*, *Zeevaart* en tenslotte *De wetenschappen* en *De schoone kunsten*. Deze ordening van kennis over de mens en de wereld sluit aan bij de wijze waarop een burgerlijke tempel van kunsten en wetenschappen zoals Felix Meritis zich organiseerde in 'departementen'. De belangrijkste afdeling van Felix Meritis was het departement van Koophandel, waaronder ook de zeevaart werd begrepen. Daarnaast werden departementen opgericht voor Natuurkunde, Tekenkunde, Muziek en tenslotte Letterkunde.[53] Dit laatste departement beperkte zich niet tot de schone letteren: het reglement omschreef de doelstelling in 1785 als 'het voordragen van eigen opgestelde verhandelingen of dichtstukken, of van vertalingen, alles over vry uitgekozen onderwerpen'.[54] Letterkundige bijdragen hadden dan ook betrekking op een grote verscheidenheid van onderwerpen, van taal- en letterkunde tot geschiedenis en godsdienstig-filosofische thema's.

De eerste zang, *Zedelijkheid*, legt met een verhandeling over deugdzaamheid een filosofische basis onder het dichtwerk als geheel. De verteller erkent dat deugdzaamheid een universele menselijke eigenschap is, maar hij ruimt voor de Hollandse natie toch een bijzondere plaats in:

> Alom waar menschen zijn wordt gij, ô deugd, gevonden,
> Gij, noch aan Godsdienst, stand noch hemelstreek gebonden! [...]
> Maar Neêrland was 't vooral, waar gij, bij d'eersten dag
> Van zijne ontwikkling, u door 't volk aanbidden zag (I, r. 231-238).

Hij onderbouwt deze bewering door te wijzen op de Hollandse verdraagzaamheid – in het bijzonder de godsdienstvrijheid die in Nederland werd geboden aan de in Portugal en Spanje vervolgde joden –, op de op weldadigheid gebaseerde armenzorg en op de matigheid waarmee Nederlanders de verzoekingen van aardse weelde en rijkdom weerstonden. De Hollandse natie onderscheidde zich door 'godsdienst, deugd en trouw, orde en standvastigheid, en eerbied voor de wet, in tegenspoed beleid' (I, r. 389-390). Bovendien roept hij in verhalende episoden enkele voorvaderen in de herinnering die zich in het vooruitzicht van een zekere dood in handen van de vijand hebben gesteld en zo hun deugdzaamheid door heldhaftig martelaarschap hebben bewezen: de zeventiende-

52 In de Franse literatuur werd hiervoor het begrip 'argument' gebruikt, in de betekenis van 'le sujet abrégé d'un ouvrage': 'L'argument d'une pièce de Théâtre, d'un Poëme Epique, d'une Oraison, d'un Traité.' (*Dictionnaire de l'Académie française. Tome second* 1798) Het 'argument', een samenvatting in trefwoorden, wordt ter oriëntatie van de lezer ook wel aan het begin van de zangen van een dichtstuk afgedrukt.

53 Zie Gompes & Ligtelijn 2007, p. 17-101.

54 Geciteerd in Gompes & Ligtelijn 2007, p. 52.

eeuwse predikant Anthonius Hambroek en, uit de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, Jan van Schaffelaar en Albrecht Beylinc.

Aan het begin van de tweede zang beschrijft de verteller hoe de machtige stroom van de Rijn bij Katwijk in zee uitmondt als een 'vuile poel, gesmoord in slijk en zanden' (II, r. 20).[55] De gedachte dat de Hollandse natie een dergelijk lot beschoren zou kunnen zijn, inspireert hem om zich in haar geschiedenis te verdiepen:

> Gij, die der volken lot voor de eeuwigheid vermeldt,
> Geschiedkunde! open mij uw groot, uw leerzaam veld. (II, 41-42)

Zijn twee verhandelingen over de vaderlandse geschiedenis, *Heldenmoed ter land* en *Heldenmoed ter zee*, hebben een overeenkomstige opbouw. Beide zangen beginnen met een visoen, van respectievelijk een verzande Rijnmonding bij Katwijk en een in moerassen verzonken Amsterdam. De verteller contrasteert deze visionaire spookbeelden vervolgens met de glorieuze voorouderlijke geschiedenis.

In de tweede zang brengt hij imaginaire bezoeken aan het praalgraf van Willem van Oranje in Delft en aan het 'zielenwoud' waar de voorvaderen verkeren. Hij bejubelt de strijd tegen de Spanjaarden als een volksopstand, maar prijst in de passages over Europese politiek vooral de regenten die, 'sterk door hun deugd, en pligt, en godsdienst, en geweten' (II, r. 322), in hachelijke situaties van wankelen noch wijken weten, ook als er, zoals in 1672 het geval was, binnen de natie grote onenigheid heerst. Door hun deugdzaamheid en vaderlandsliefde zijn zij naar zijn oordeel boven kritiek en partijstrijd verheven:

> Een zelfde grondtrek was met onuitwischbre trekken,
> Wat Staatsleer ge ook omhelsde, in uw gemoed te ontdekken:
> Die grondtrek was de zucht voor 't Vaderland alleen! (II, r. 397-399)

In de derde zang wordt de huiverende dichter aangesproken door een fluisterende geestverschijning die hem een komend herstel van Nederland verkondigt en hem opdraagt om de voorouderlijke heldendaden te bezingen. Er volgen dan verhalende episoden over de overwinning van de watergeuzen op een Spaanse vloot onder de graaf van Bossu en over Reinier Claeszen, vice-admiraal van Zeeland, die in een gevecht met een overmacht van Spaanse galjoenen besluit om, liever dan zich over te geven, 'den dood voor 't Vaderland' (III, r. 263) te kiezen en zijn eigen schip op te blazen. De zang eindigt met het visioen van een historische vlootschouw vanaf een duintop aan de Noordzee en de boodschap dat uit het 'leerzaam veld' van de geschiedenis hoop voor een toekomstig herstel van Nederland kan worden geput.

De verhandelingen over de vaderlandse geschiedenis laten zien hoe de voorvaderen de voorwaarden voor de ontplooiing van Nederland als zelfstandige handelsnatie hebben geschapen. De vierde zang, *Zeevaart*, verhaalt vervolgens over de voorhoederol die de

55 Vanwege de vele overstromingen van de Kromme Rijn en de Oude Rijn werd de rivier in 1122 n.Chr. in Wijk bij Duurstede afgedamd, waarna de Lek de hoofdstroom werd. Tussen 1804 en 1807 werd de monding van de Oude Rijn bij Katwijk wegens verzanding opnieuw uitgegraven en van sluizen voorzien.

Nederlanders hebben gehad in de ontwikkeling van een wereldwijde handel. Zij bevat vijf verhalende episoden, een proloog en een epiloog. Als verhandeling zou ze in Felix Meritis op de agenda van het gewichtige departement Koophandel hebben kunnen staan.

De beide laatste zangen, over *De wetenschappen* en *De schoone kunsten*, hebben betrekking op domeinen die in Felix Meritis werden bestreken door de departementen van Natuurkunde, Tekenkunde en Muziek. De verteller leidt het publiek rond in imaginaire, in hoger sferen gebouwde tempels. Hij heeft ze gestoffeerd met allegorische personages en met beeltenissen van voorvaderen, zoals de tastbare tempels van kunsten en wetenschappen van zijn tijd gestoffeerd waren met reliëfs, standbeelden, portretbustes en geschilderde portretten. Deze verhandelingen zijn onmiskenbaar geïnspireerd door de denkbeelden die gekoesterd werden in vrijmetselaarsloge La Charité. De vrijzinnige filosoof Paulus van Hemert hield in januari 1808 voor Felix Meritis en voor de Hollandse Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen een redevoering over wereldburgerschap, waarin hij de volkeren in hun wereldwijde verscheidenheid broeders van eenzelfde huisgezin noemde.[56] Deze broederschap was volgens Van Hemert gebaseerd op 'de eeuwige Wet der Rede, die in aller harten spreekt, en aan den *Jood*, den *Christen*, den *Muzelman*, en den *Heiden* hetzelfde gebiedt'.[57] Hij besluit zijn betoog dan ook met een oproep tot broederlijke arbeid aan de bouw van 'dien *waereldburgerlijken* Tempel, waar van wij de schetse in onzen eigen geest bezitten – den Tempel namelijk der verlichting, verbetering, en volmaking van ons Geslacht!' Helmers kiest in zijn pleidooi voor wereldburgerschap een uitgesproken nationalistisch perspectief: de zangen over de wetenschappen en de schone kunsten stellen nadrukkelijk dat de Nederlandse bijdragen aan de wetenschappen en de schone kunsten die van andere naties naar de kroon steken.

De zes zangen van *De Hollandsche Natie* waren door Helmers bedoeld als 'een uitgebreid dichtstuk [...] waarin al de deelen evenredig aan elkaar moeten zijn; en één gevoel het geheel moet doorzweven.'[58] Het dichtwerk moest van begin tot eind uitdrukking geven aan verheven liefde voor het vaderland en dankbare bewondering voor de voorvaderen. Er zijn meer elementen te onderscheiden die bijdragen aan eenheid en samenhang: de gezwollen stijl, het onderliggende stramien van een glanzend verleden, een rampzalig heden en een gedroomd toekomstig herstel, de nationalistische inkleuring van kosmopolitische denkbeelden en de herhaalde koppeling van vaderlandse deugdzaamheid, zelfgekozen dood en eeuwige roem.

Een verhandeling over de zeevaart

De vierde zang, gewijd aan de zeevaart van de Hollandse natie, is met 868 verzen de omvangrijkste.[59] Zij onderscheidt zich van de andere zangen doordat ze niet minder dan vijf

56 *'s Menschen verheven aanleg, kenbaar vooräl ook, uit zijne vatbaarheid voor Waereldburgerschap, en daar mede overëenkomstige gezindheden*. Van Hemert 1808, p. 77-112.

57 Van Hemert 1808, p. 111.

58 Helmers 1812, p. VIII.

59 De lengte van de overige vijf zangen is gemiddeld 475 verzen, met een maximum van 586 voor de eerste zang en een minimum van 408 voor de derde.

verhalende episoden bevat, die Helmers in zijn 'Korte inhoud van het voorgaande dichtstuk' omschrijft als 'Houtman aan de Kaap de Goede Hoop', 'Geschiedenis van Egeron en Adeka', 'Togt van A. Tasman', 'Togt van Barendsz' en 'Walvisvangst'. Deze episoden nemen met elkaar meer dan tachtig procent van de gehele zang in beslag.[60]

Helmers begint zijn dichterlijke verhandeling over de zeevaart met een bekend beeld. Het stadhuis van Amsterdam, gebouwd op het hoogtepunt van de Gouden Eeuw, werd aan voor- en achterzijde bekroond door grote frontons, elk met een in marmer gehouwen timpaan waarop de Amsterdamse stedemaagd in fonkelende wapenrusting de centrale figuur vormt. Aan de voorzijde zetelt zij met twee leeuwen tussen zeegoden en zeewezens die zich aan haar majesteit onderwerpen. Aan de achterzijde wordt zij geflankeerd door figuren die de werelddelen Afrika, Europa, Azië en Amerika vertegenwoordigen en haar hun rijkdommen aanbieden.[61] De verteller maakt van de Amsterdamse stedemaagd een nationaal zinnebeeld: 'Daar staat zij, Neêrlands maagd! De schatting aller volken ontvangt zij!' (IV, r. 13-14). De vervolgens gegeven voorbeelden hebben met name betrekking op de afdrachten van oosterse volkeren: parels, koffie, kaneel en 'de voedende muskaat, in dik gezwollen trossen, / aan Bandaas grond ontvoerd, ontvangt ze, en schenkt ze aan de aard!' (IV, r. 22-23).[62]

In het vervolg van deze aanhef richt hij zijn aandacht exclusief op de volkeren van Oost-Indië en kondigt hij het thema van de eerste verhalende episoden aan:

> Wat vreemde Volken zien we in 't Oost haar tegensnellen!
> Elk toont de kluisters, daar de Taag hen in dorst knellen;
> De striemen, diep geploegd in de opgereten huid,
> Der Portugezen woede, en plondering, en buit!
> De maagd van Neêrland wenkt! haar leeuw, in woede ontstoken,
> Vliegt brullende op ten strijd! – en 't Oosten is gewroken (IV, r. 33-38).

Deze verzen vormen de opmaat voor een verhalende episode over de 'eerste schipvaart' (1595-1597) die via Kaap de Goede Hoop de handelsstad Banten op de noordwestkust van Java bereikte.

De verteller verklaart dat 'de Geest die 't menschdom leidt' (IV, r. 49) de Portugese zeevaarder Vasco da Gama bezielde om een route rond Afrika naar India te zoeken, dat deze aan de Kaap de Goede Hoop een 'schriklijk nevelspook' (IV, r. 51) trotseerde en er

60 De 'Togt van Barendsz' en de 'Walvisvangst' zijn met een omvang van minder dan honderd verzen vergelijkbaar met de 'Zeeslag op de Zuiderzee tegen Bossu' en de 'Dood van Claasens' in de tweede zang. De episoden 'Houtman aan de Kaap de Goede Hoop', 'Geschiedenis van Egeron en Adeka' en 'Togt van A. Tasman' omvatten respectievelijk 126, 248 en 200 verzen. Alleen de epische episode over de dood van Beylinc in de eerste zang heeft een daarmee vergelijkbare omvang.

61 Zie Frijhoff & Prak 2005, p. 154-167: 'Het achtste wereldwonder'. De aanspraken van Amsterdam als centrum van de wereldhandel werden ook zichtbaar in de burgerzaal van het stadhuis, waar de vloer was voorzien van drie grote, in mozaiek uitgevoerde afbeeldingen van het westelijk en oostelijk halfrond en van de noordelijke sterrenhemel.

62 Helmers had kennelijk een onjuiste voorstelling van de nootmuskaat. De vruchten van de nootmuskaat groeien niet in trossen en staan evenmin bekend als bijzonder voedend. In Europa kende men alleen de gedroogde noot en foelie, die gewaardeerd werden om hun aromatische en medicinale eigenschappen.

uiteindelijk in slaagde door te dringen tot de paradijselijke rijkdommen van het Oosten. De Portugezen hadden echter een schrikbewind ingesteld. De geest van het mensdom ziet hieraan graag een einde komen en de Nederlanders nemen de handschoen op: zij sturen een kleine vloot uit om de confrontatie te zoeken met de Portugezen, die inmiddels politiek en militair gelieerd zijn aan hun erfvijand, de Spaanse koning.[63]

De verteller schrijft de leiding van deze tocht toe aan 'Houtman'.[64] Deze brengt de schepen door perioden van windstilte en orkaanstormen tot het voorgebergte aan de Afrikaanse Zuidkaap. Als de avond valt, rijst daar, 'voor dappren Houtmans oog slechts zigtbaar' (IV, r. 107), de 'nevelvorst' uit de golven die eerder ook aan Da Gama was verschenen. Dit nevelspook is ontleend aan een episode uit de vijfde zang van *Os Lusíadas*, het in 1572 gepubliceerde epos van Luís de Camões over de reis van de Portugese diplomaat Vasco da Gama naar de vorst van Calicut.[65] In het werk van Camões stelt de bewaker van de Zuidkaap zich voor als de gigant Adamastor, een in Europa onbekende zoon van de aardgodin Gaea. Camões vertelt dat hij, geprikkeld door de tomeloze expansiedrift van de Portugezen, verklaart hun arrogantie te zullen intomen door schipbreuken en andere rampen. De gigantische verschijning van Helmers echter laat, anders dan bij de komst van de Portugezen, zijn dreigende houding varen als hij de vlag van de Hollandse natie ziet:

> 'U groet ik' (zegt hij) 'die de menschlijkheid zult wreken.
> 'k Zie 't Oosten, uitgemoord, zijn handen opwaarts steken;
> 't Gilt om een' redder, zijn vergoten bloed eischt wraak;
> Gij zijt verordend tot die Goddelijke taak!' (IV, 121-124)

Om De Houtman te bemoedigen, gunt hij hem een blik in 'den nacht der ongeboren dagen' (IV, r. 130): de woeste natuur van Zuid-Afrika verschijnt in de gedaante van een arcadisch landschap met een Nederlandse havenstad onder de bescherming van een onneembaar fort.

De eerste scheepvaart op Oost-Indië komt in deze zang vervolgens tot een triomfantelijk einde:

> Nu stroomt een kostbare vloed uit rijke kruidvaleijen,
> Uit noot en peperbosch, bij 't klinken der schalmeien,
> Naar Neêrlands schepen af, aan Javaas gloeijend strand,
> En Houtman voert die weg naar 't wachtend Vaderland.

63 Portugal werd in 1580, ruim een jaar nadat koning Sebastião was gesneuveld bij een invasie van Marokko, veroverd door de Spaanse koning Philips II.

64 De leiding van de eerste scheepvaart was niet in handen gelegd van een admiraal, maar van een raad waarin de vier scheepskapiteins en, onder voorzitterschap van opper-koopman Cornelis de Houtman, de kooplieden zitting hadden.

65 Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een hoog aangeschreven Engelse vertaling in verzen van W.J. Mickle, verschenen in 1776. De eerste en tot voor kort enige complete Nederlandse vertaling, van de Zeeuwse letterkundige L. van Stoppendaal, verscheen in 1777 onder de titel *De Lusiade van Louis Camoëns*. Hoewel Helmers de vertaling van Van Stoppendaal niet in zijn bezit had, heeft hij ze wellicht wel kunnen raadplegen. In 2012 verscheen een Nederlandse vertaling in blanke verzen door A. Pos.

Geen bloed kleeft aan dien schat der Ooster werelddeelen,
Geen stad werd uitgemoord om onzen smaak te streelen (IV, r. 161-166).

Na de episode over de eerste schipvaart begint Helmers zonder omhaal met de geschiedenis van Egeron en Adeka. Deze vertelling over de komst van de Nederlanders op Banda toont hoe zij hun opdracht om de oosterse volkeren van de Portugese tirannie te bevrijden vervullen. We zullen er in het vervolg van deze paragraaf uitvoerig op ingaan.

De volgende verhalende episoden van de vierde zang zijn gewijd aan de tochten van Abel Tasman en Willem Barentsz. Tasman begon in opdracht van gouverneur-generaal Anthonie van Diemen in augustus 1642 vanuit Batavia aan een goed voorbereide verkennings- en ontdekkingstocht.[66] Hij diende de kusten van het eerder ontdekte Zuidland (Australië) verder in kaart te brengen, duidelijkheid te verschaffen omtrent het legendarische continent dat reizigers en geografen aanduidden als *Terra Australis Incognita* of het Onbekend Zuidland, en een veilige zeeweg naar Zuid-Amerika open te leggen.[67] In deze opdracht slaagde hij maar zeer ten dele. Barentsz moest in 1596, bij zijn derde poging om via de Noordelijke IJszee een route naar Indië te vinden, met zijn bemanning overwinteren op Nova Zembla en stierf op de thuisreis.[68]

Helmers legt openhartig uit waarom hij een lofzang op de vruchteloze expedities van Tasman en Barentsz nodig vindt:

Ik wil Brittania! Raleigh mijne offers brengen,
'k Zal Gaulers! om Perouse een vloed van tranen plengen;
'k Volg Cook naar 't beergestarnt', 'k snij met hem d'evenaar,
Ik boor met hem door 't ijs; ik deel in uw gevaar
Van Couver, aan uw zij' verfrisch ik me aan de vlieten,
Die op Taïtisch grond langs kokosboomen schieten;
Maar die gewesten, door de onmeetbre zee gestrekt,
Zijn reeds door Neêrlands volk in vroeger eeuw ontdekt [...] (IV, r. 493-500).[69]

Sir Walter Raleigh, Jean-François de Galoup, comte de la Pérouse, James Cook en George Vancouver hadden met hun oceaanreizen in het laatste kwart van de achttiende eeuw faam verworven als ikonen van de Verlichting. Helmers had grote bewondering voor deze wetenschappelijke ontdekkingsreizigers en beschikte in zijn bibliotheek over een collectie van hun reisverhalen.[70] Hij betoogt evenwel dat zij op hun verkenningen

66 Tasman 2006.

67 Zie *Instructie voor Abel Tasman en Frans Jacobsz Visscher*, in: Tasman 2006, p. 41-46.

68 Zijn lotgevallen waren befaamd geworden door het met kopergravures geïllustreerde reisverslag van Gerrit de Veer dat kort na terugkomst werd gepubliceerd. Het reisverslag werd tussen 1617 en 1663 en in de belangrijkste Europese talen vertaald en in verschillende bundels reisverhalen opgenomen. De overwintering op Nova Zembla bleef daarna een vast onderwerp in geschiedkundige overzichtswerken. Zie De Veer 1997; Roeper & Wildeman 1996.

69 Met het beergestarnte zijn de boven het noordelijk halfrond staande sterrebeelden van de Grote en Kleine Beer bedoeld. Cook oriënteerde zich echter op de sterrenhemel van het zuidelijk halfrond.

70 Zie *Helmers' veilingcatalogus*. Van Cooks reisverslagen had hij, behalve Engelse en Franse edities, ook de Nederlandse vertaling door J.D. Pasteur, '13 deelen met alle de platen', in zijn bibliotheek. Helmers had grote bewondering voor Cook. Hij droeg in maart 1801 in het genootschap *Concordia et Libertate* de lierzang 'James Cook' voor, waarin de geest van de Zuidpool aan Cook verschijnt, zoals Adamastor aan Da Gama,

rond Australië, Nieuw-Zeeland en de Melanesische eilanden reeds in de zeventiende eeuw waren voorgegaan door Tasman en dat Barentsz in de noordelijke IJszee niet minder stoutmoedig en heldhaftig was geweest dan Cook in de zuidelijke Poolzee.

Uit de tocht van Tasman heeft de verteller twee episoden gekozen. In de eerste schildert hij zijn aankomst in een paradijselijk werelddeel – ''t Is grooter dan Euroop', 't is min beschaafd, min wreed' (IV, r. 616) – dat hij in opdracht van de voor zijn geestesoog verschenen beschermgeest van dit continent Nieuw-Holland noemt. Tasmans bezoek aan Nieuw-Zeeland noemt de verteller slechts in het voorbijgaan omdat hem aan deze kust geen warm welkom wachtte. Des te uitvoeriger verhaalt hij over zijn volgende tussenstop op de Tonga-archipel, op het eiland Tongatapu dat door Cook bekend was komen te staan als het Vriendeneiland.[71] De verteller kenschetst het als een 'Paradijs der aarde', waar de 'kindren der natuur' als waternimfen rond de schepen zwemmend het scheepsvolk verleiden met 'dartle minneknepen' (IV, r. 653-658).

Helmers vond de inspiratie om deze eilanden als een tropische tuin der lusten voor te stellen niet in de reisverslagen van Tasman en Cook, maar in het literaire epos *Os Lusíadas* van Camões. In de negende zang vertelt Camões dat de godin Venus in het midden van de oceaan een godeneiland inricht voor de Portugezen die vanuit India op de terugreis naar het moederland zijn. In een arcadische lusthof worden zij verwelkomd door waternimfen die geen andere wens hebben dan de zwaar beproefde schepelingen met hun liefdesspel te belonen voor de doorstane ontberingen en gevaren. Camões schildert een barok tafereel, vol liefdesparen in verschillende stadia van verleiding en verovering. Hij sluit af met een allegorische verklaring: het liefdeseiland staat voor de spirituele beloning van mannen die zich niet door hebzucht of eerzucht laten leiden, maar deugdzaam, moedig en volhardend handelen. Ook op het Vriendeneiland van Helmers is de godin van de liefde verantwoordelijk voor de erotische vrijmoedigheid waarmee het scheepsvolk wordt ontvangen, en evenals in *Os Lusíadas* wordt de onderbreking van de reis voorgesteld als een compensatie voor geleden ontberingen.

Na de episoden over Tasman en Barentsz voegt Helmers tenslotte een duister tafereel toe waarin een walvis wordt geharpoeneerd en in een heftige strijd om te overleven een bloedig einde vindt. De inspiratie hiervoor heeft hij opgedaan in *La Navigation* van Joseph-Alphonse Esménard. De eerste druk van dit omvangrijke dichtwerk over de geschiedenis van de scheepvaart verscheen in 1805, toen Helmers met de vierde zang van *De Hollandsche natie* al flink gevorderd was.[72] Opzet en inhoud van *La Navigation* hebben hem ongetwijfeld aangesproken. De eerste zangen behandelen achtereenvolgens de

en hem zijn bloedig einde op de Sandwich-eilanden, het latere Hawaï, voorspelt. Ze werd gepubliceerd in *Dichterlijke Gedachten-beelden* 1801, p. 139-152.

71 Cook bezocht de eilanden Eua en Tongatapu in oktober 1773, tijdens zijn tweede reis, en in de maanden mei en juni 1777, tijdens zijn derde reis, de eilanden Nomuka, Lifuka en opnieuw Tongatapu. Hij noemde de eilanden 'the Friendly Archipelago', zowel omdat de inwoners er in wederzijdse vriendschap leken te leven als vanwege hun welwillende houding tegenover vreemdelingen. Zie *Cook's Log*, vol. 22 (1999), no. 2, p. 1630.

72 Esménard 1805. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een exemplaar van de tweedelige eerste druk. Een jaar later verscheen een tweede druk in een enkele band waarin het aantal zangen van acht tot zes was teruggebracht.

zeevaart in de oudheid, de ontdekking van de Nieuwe Wereld en de wrede tirannie die de Spanjaarden er hadden uitgeoefend, en de veroveringen van de Portugezen in Azië, uitlopend op barbarij en decadentie. De zesde zang is voor een belangrijk deel gewijd aan de zeevaart van de Hollandse natie. Esménard zingt de lof van de '*Batave industrieux*', de nijvere Bataaf die eerst het water van zeeën en rivieren in eigen land aan banden heeft gelegd, vervolgens zijn schepen heeft uitgezonden over de oceanen en zich als alom gerespecteerde natie in de West- en Oost-Indiën heeft gevestigd. In dit verband bezingt Esménard ook de moed van de onverschrokken Bataven om in de Noordelijke IJszee door te dringen.[73] Hij last hier een meeslepende passage over de walvisjacht in, waardoor Helmers zodanig werd gegrepen dat hij deze herdichtte en aan de vierde zang toevoegde.[74]

Helmers sluit de vierde zang af met een epiloog waarin hij de draad van zijn betoog weer oppakt en de zeevaart kenschetst als de bron van Hollands welvaart en macht: 'De God des handels rijst aan 't IJ!' (IV, r. 837).[75] Hij herhaalt het beeld waarmee de zang begint: de schatten uit de gehele wereld, van walrustanden uit het hoge noorden tot Spaans zilver uit de mijnen van Potosí (Bolivia), stromen naar Amsterdam en, haast hij zich toe te voegen, de andere Hollandse steden.[76] De epiloog maant het mensdom tot dankbaarheid:

> Gij volkeren, die thans door handel zijt verheven,
> 't Is Holland, die alleen u 't voorbeeld heeft gegeven! (IV, r. 849-850)

Egeron en Adeka, een tragedie

Na onze kennismaking met *De Hollandsche natie* en de zang over de zeevaart kunnen we inzoomen op de episode die verhaalt hoe de Hollandse natie heeft voldaan aan haar 'goddelijke opdracht' om de oosterse volkeren van de Portugese tirannie te bevrijden. Helmers koos de 'tweede scheepvaart' onder leiding van admiraal Van Neck als uitgangspunt voor zijn verhaal over Egeron en Adeka. We volgen nu de zeventien strofen waarin hij hun geschiedenis verhaalt.[77]

73 In de noten bij deze passage citeert Esménard uitvoerig uit *Histoire des Pêches, des Découvertes et des Établissements des Hollandois dans les Mers du Nord*, de vertaling van een Nederlands werk uit het begin van de achttiende eeuw waarin de walvisvangst in detail wordt beschreven. Zie De Reste 1800-1801, een Franse editie van Zorgdrager & Moubach 1727.

74 Vergelijk Esménard II, 1805, p. 88-90 en Helmers 2009, IV, r. 801-834.

75 Helmers baseerde zijn beschrijving vermoedelijk op Le Moine de l'Espine en Le Long, *De koophandel van Amsterdam naar alle gewesten des werelds*, een overzichtswerk waarvan in de loop van de achttiende eeuw een tiental geactualiseerde versies verschenen. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een exemplaar van het tweede deel waarin alleen Le Long als auteur wordt vermeld: dat gebeurde voor het eerst in de vijfde druk van 1734.

76 De vermeerderde en verbeterde tiende druk van Le Moine de l'Espine en Le Long verscheen in 1801 en 1802 met een aangepaste titel: *De koophandel van Amsterdam, en andere Nederlandsche steden, naar alle gewesten der waereld*. Helmers volgde deze verbreding van perspectief.

77 Voor de indeling in strofen van ongelijke lengte vormt de eerste druk van *De Hollandsche natie* het uitgangspunt. Volgens Van Hattum is 'de in de eerste druk van 1812 aangehouden verdeling der passages acceptabeler dan zij in de tweede druk van 1814 werd' (Van Hattum 1996, p. 155).

1 Een toon van weemoed (r. 167-174)

De verteller begint de geschiedenis van Egeron en Adeka zonder omhaal met een proloog:

> Lok, zangster! thans een' toon van weemoed op uw luit,
> Wring zuchten uit ons hart, en tranen de oogen uit! (IV, r. 167-168)

In de eerste strofe combineert de verteller wat in de klassieke retorica *invocatio* en *propositio* wordt genoemd: een oproep aan zijn dichterlijke genius en een korte inleiding in het verhaal. Hij spoort zijn 'zangster' aan om het droeve lot van Adeka en Afron te bezingen, het lot van de oude Egeron te beschreien, de moorddadigheid van de Portugezen te vervloeken en te melden hoe Nederland hen tuchtigde. Hiermee is de toon van deze versvertelling gezet: ze dient eerst en vooral de emoties van het publiek aan te spreken.

Geen enkele andere verhalende episode in *De Hollandsche natie* wordt met een afzonderlijke proloog ingeleid. De geschiedenis van Egeron en Adeka heeft dan ook een bijzondere status. Om te beginnen overtreft zij met 248 verzen ruimschoots de omvang van de episoden over Beijlinc, De Houtman en Tasman.[78] In de tweede plaats wordt deze geschiedenis van begin tot eind verhaald: de verteller concentreert zich niet, zoals in de genoemde episoden, op slechts één of twee verhaalmomenten. In de episoden over Beijlinc, De Houtman en Tasman kon hij zich epische concentratie veroorloven omdat hun personages reeds een algemene bekendheid genoten: hij mocht bij zijn publiek enige voorkennis inzake hun historische lotgevallen vooronderstellen. Dat was bij de geschiedenis van Egeron en Adeka niet het geval omdat hun personages en lotgevallen geheel aan zijn eigen verbeelding waren ontsproten.

2 Egeron (r. 175-186)

In de tweede strofe stelt de verteller Egeron[79] aan het publiek voor. Over zijn levensgeschiedenis deelt hij slechts mee dat hij zwaar is getroffen door het verlies van drie zonen in de kracht van hun leven: hij is als 'een boom beroofd van blad en loover, / Door bliksemgloed gezengd' (IV, r. 179-182). Hij richt zijn vaderlijke liefde bijgevolg op zijn enige dochter, Adeka, die de herinnering aan zijn overleden vrouw bij hem wakker houdt.[80]

De verteller kenschetst hem als een deugdzaam vorst, vader en weduwnaar: 'Gelukkig was het volk van Banda, door 't bestuur van vorst Egeron' (IV, r. 175-176). De mededeling dat hij door zijn onderdanen als 'een geschenk der goden' (IV, r. 178) wordt gewaardeerd, onthult dat dit Banda niet door christenen of moslims wordt bewoond, maar door een volk dat, evenals de oude Grieken, Romeinen of Germanen, vanuit een aangeboren godsdienstig besef meerdere goden vereert.

78 De genoemde episoden omvatten respectievelijk 154, 126 en 200 verzen.

79 'Egeron' is geen bestaande naam, maar door Helmers bedacht als een classicistisch of exotisch aandoende naam. De naam heeft enige gelijkenis met Acheron, een bekende naam uit de Griekse mythologie, en met Agon, de naam van de sultan van Bantam in het treurspel uit 1769 van Onno Zwier van Haren, die is afgeleid van de aanspreektitel *agung:* verheven, doorluchtig.

80 Voor de prominente rol van vaderliefde in het werk van Helmers, zie Jensen 2013.

3 Adeka (r. 187-200)
De dichter wijdt aan Egerons jeugdige dochter Adeka[81] een volledige strofe waarin hij teruggrijpt op de conventie om de levensfasen van de vrouw te beschrijven in termen van een opeenvolging van seizoenen en de daarbij behorende natuurverschijnselen:

> Schoon is de teedre Adeke in 's levens lentebloei,
> Rank als de kokosboom in onbedwongen groei (IV, r. 187-188).

Zo is Adeka's hart mild als de grond in 'morgenlandsche weelde', haar gezicht beminnelijk als een lentedag, haar ziel zuiver als de zonnestralen en haar stem aandoenlijk als het 'lied der nachtegalen'. In de laatste twee regels voert Helmers de sympathetische relatie tussen personage en natuur nog verder door:

> Als zij, de schoonste bloem, in 't bloemenveld verscheen,
> Spreidde al 't gebloemt' meer gloed en geuren om zich heen (IV, r. 199-200)!

Hij heeft dan al verteld dat de vitaliteit van Adeka niet alleen een gloed aan de natuur meedeelt, maar ook aan grijsaards met 'verstramd gemoed' en, zoals de verteller onbevangen meedeelt:

> [...] nooit zag Banda's jeugd de schoone Adeke naderen,
> Of bruischend vloog het bloed door de opgezwollen aderen (IV, r. 197-198).

4 Een ongekende smarte (r. 201-214)
In de vierde strofe onthult de alwetende verteller dat in het leven van Adeka een nieuwe fase aanbreekt:

> Nu was het tijdstip daar, waarin het maagdlijk harte
> Een ledigheid ontwaart, een ongekende smarte (IV, r. 201-202).

De manier waarop de verteller deze levensfase beschrijft, wortelt in een lange literaire traditie waarin de ontwakende sexualiteit wordt beschreven als een onverklaarbare en ongeneeslijke ziekte. Met haar tedere en gevoelige natuur zoekt zij overdag 'de eenzaamheid in 't digt citroenenwoud', vergiet in de vroege morgen tranen bij het besproeien van haar bloemenveld, staart 's nachts naar de sterren in een door maanlicht overgoten laurierbos en 'hoopt, en vreest, en schreit, en zucht, en, ach! weet niet wat thans haar borst doet zuchten'. Dit is een omgeving die door mensen is gecultiveerd, een landschap dat meer weg heeft van een mediterraan park dan van een tropisch eiland.

Overeenkomstig de conventies van het achttiende-eeuwse sentimentalisme werken gemoedsgesteldheid en natuurlijke omgeving sympathetisch op elkaar in.[82] Nadat de bloeiende Adeka in de vorige strofe de bloemen heeft doen bloeien, laat nu de wulpse zang van de nachtegaal haar bloed sneller stromen:

81 De naam 'Adeka', met de informele variant 'Adeke', is geen bestaande naam. Het overeenkomstige *adika* is geen Indonesische naam, maar een aanspreektitel van hooggeplaatste personen. Adeka is ook geen afleiding van *adikanda* of *adinda*, de hoofse vormen van *adik*: jongere broer of zuster. Het is niet aannemelijk dat Helmers vertrouwd was met deze titulatuur.

82 Zie Leemans en Johannes 2013, p. 416-426.

Wanneer de nachtegaal zijn ziel, zijn mingenuchten
Doet stroomen in den zang, woelt meerder snel haar bloed,
En 't lieve meisje weet niet wat haar schreijen doet.
Nog heeft de liefde haar niet in haar' boei geslagen;
Slechts voor haar' vader leeft ze en kweekt zijn grijze dagen (IV, r. 210-214).

Volgens H.J. Minderhoud is Helmers in deze passage over Adeka geïnspireerd door Voltaires classicistische epos *La Henriade*.[83] In de befaamde negende zang verhaalt Voltaire hoe de Franse koning Henri IV zijn vorstelijke plichten vergeet in de armen van '*la belle Gabrielle*', Madame d'Estrée. Bij de suggestie dat Adeka kan worden beschouwd als '*une autre d'Estrée*', past echter de nodige scepsis. 'Minderhoud zoekt nu eenmaal achter elke vrouwenfiguur, die hij in een epos met *Henriade*-trekken aantreft, de geliefde van Hendrik IV', stelt W.A.P. Smit in *Kalliope in de Nederlanden*, zijn studie over het Renaissancistisch-klassicistische epos: hij verwijt hem zelfs de vaagste overeenkomsten als bewijzen van beïnvloeding, navolging of ontlening te zien.[84] Een nadere vergelijking van passages uit de *Henriade* en de geschiedenis van Egeron en Adeka levert inderdaad geen aanwijzingen van invloed op.

5 *Afron (r. 215-222)*

De gebeurtenissen beginnen zich te ontrollen als Adeka in het woud een onverwachte ontmoeting heeft met 'een jeugdig held' wiens schip door een storm naar Banda is gevoerd. De verteller stelt hem voor als ''t sieraad van Timors helden' (IV, r. 170) en als 'Afron, oppervorst van Timor' (IV, r. 215-216).

Evenals Egeron is Afron een classicistisch aandoende naam die niet te herleiden is tot een bestaand historisch personage. In de tweede druk van *De Hollandsche natie* is Afron overigens geen 'oppervorst van Timor', maar 'vorst van 't hoog Naïra'. Met 'Naïra' kan alleen het eiland Banda Neira zijn bedoeld. Helmers lijkt te hebben getwijfeld of Afrons personage een vorst van Banda of van Timor zou moeten zijn.[85] Kennelijk heeft Helmers de wens om van Adeka's geliefde een onbekende vreemdeling met vorstelijke status te maken het zwaarst laten wegen.

In de volgende verzen wordt kortweg meegedeeld dat de liefde van Afron voor Adeka bij de eerste aanblik ontvlamt en dat dit zijn eerste liefde is, terwijl 'een zelfde drift onmerkbaar 't meisje boeit' (IV, r. 220). Helmers benadrukt dat Afron bekend staat als 'vorst, zeeghaftig in het strijden' (IV, r. 222). Tussen Afron en Adeka bloeit niet de idyl-

83 Minderhoud 1927, p. 140. In zijn voetspoor rekent Jensen *La Henriade* tot de inspiratiebronnen die in *De Hollandsche natie* 'duidelijk traceerbaar' zijn, zij het dat er geen sprake is van letterlijke vertalingen. Zie Helmers 2009, p. 55-56. Ook in de bloemlezing *Wonder en Geweld* wordt Voltaires *Henriade* ten onrechte een inspiratiebron voor *De Hollandsche natie* genoemd. Zie Straver 2007, I, p. 303-304.

84 Smit 1983, p. 801.

85 De sporen van deze twijfel zijn zichtbaar tengevolge van de drukgeschiedenis van *De Hollandsche natie*. In de eerste druk had Helmers vanwege de Franse censuur een aantal passages, samen zo'n honderdvijftig regels, geschrapt: de tweede druk, verschenen in 1814, bevatte de onverminkte tekst. Op tekstueel niveau waren er talrijke kleine verschillen, waarschijnlijk doordat de eerste en tweede druk op twee verschillende handschriften waren gebaseerd. Zie Van Hattum 1996, p. 152-155.

lische liefde van eenvoudige landslieden op, maar de verheven liefde van vorstelijke personages.

6 Adeka mint! (r. 223-234)
Over de gebeurtenissen na de eerste ontmoeting van Afron en Adeka blijft het publiek in het ongewisse. De zesde strofe is geheel gewijd aan de gemoedstoestand van Adeka:

> Adeka mint! – thans is voor haar ontvlamd gemoed
> De schepping meerder schoon, der vooglen zang meer zoet:
> Verdubbeld voelt zij nu den wellust van het leven (IV, r. 223-225)

In de haar omringende natuur, nog steeds beschreven als een mediterrane locus amoenus, 'hoort zij haar minnaars stem, ziet zij haar minnaars beeld' (IV, r. 228): in de ochtendbries over het bloemenveld, in het lied van de nachtegaal, in het geruis van een door rozen omzoomd beekje en, als zij het 'gewoel van 't hof' (IV, r. 233) is ontweken, in de stilte van het laurierbos.

7 De blijde dag (r. 235-240)
De verteller maakt nu een sprong in de tijd en neemt het publiek mee naar het aanbreken van Adeka's huwelijksdag:

> Nu rijst de blijde dag, met schaterend vreugdgeschal,
> Waarop der priestren hand dit paar verbinden zal (IV, r. 235-236).

De huwelijksceremonie vindt plaats in een met bloemslingers versierd paleis, de lucht 'dreunt van 's volks vereende zangen' (IV, r. 238), op het altaar is een witte stier geslacht en er zijn kruiden en vruchten geplaatst als offerande voor de goden. De bruiloft neemt in de verbeelding van Helmers de vorm aan van een classicistisch tafereel. Het offeren van een witte stier doet denken aan de klassieken, in het bijzonder de Kretenzische mythen rond koning Minos en de Minotaurus. Het tafereel roept eerder mediterraanse eilanden voor de geest dan eilanden in de Bandazee.

In de literatuurgeschiedenis is de geschiedenis van Egeron en Adeka wel gekarakteriseerd als 'een Oosters liefdesverhaal'.[86] Bij een passage als deze dringt zich echter de vraag op in hoeverre Helmers een oosters verhaal heeft willen presenteren.

De oosterse vertelling in achttiende-eeuws Nederland is het onderwerp van een studie van Chr. Dohmen, getiteld *In de schaduw van Scheherazade*.[87] In deze periode verschenen in West-Europa talrijke vertalingen en bewerkingen van werken uit de Oriënt, en talrijke westerse vertellingen die oosterse voorbeelden imiteerden of navolgden. Als vaste elementen in dit genre vertellingen ziet Dohmen 'het fantastische en islamitische karakter van *Duizend-en-één-nacht* alsmede de moralisering'.[88] Deze literatuur dankte haar aantrekkingskracht onder meer aan het contrast met de classicistische traditie:

86 Helmers 2009, p. 30.
87 Zie Dohmen 2000.
88 Dohmen 2000, p. 108.

> De oosterse literatuur lijkt vooral populair geworden te zijn om haar fantastische karakter, haar verheven stijl, haar allegorische kracht en haar zedenkundige strekking. Dit waren althans de in het westen steeds weer benadrukte kenmerken, gebaseerd op enkele belangrijke referentiewerken, zoals *Duizend-en-één-nacht*. Met name het fantastische karakter en de allegorische kracht contrasteerden met de traditionele inheemse, sterk aan classicistische regels gebonden literatuur.[89]

Dohmen verzamelde een omvangrijk corpus prozateksten, deels afzonderlijk verschenen, deels opgenomen in satirische, spectatoriale en 'algemeen-culturele' tijdschriften. Zij beschouwt de achttiende-eeuwse oosterse vertellingen als een voortbrengsel van culturele uitwisseling tussen enerzijds Nederland en anderzijds het Ottomaanse rijk en 'de Oost', door haar omschreven als het handelsgebied van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het is gegeven dit uitgangspunt opmerkelijk hoe weinig vertellingen zij heeft aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met Oost-Indië.[90] De culturele uitwisseling tussen Europa en de Oriënt beperkte zich in de praktijk nagenoeg uitsluitend tot voortbrengsels van de islamitische schriftcultuur. In Nederlands-Indië begonnen taalgeleerden, bestuursambtenaren, zendelingen en missionarissen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw met het systematisch documenteren en ontsluiten van geschreven en ongeschreven verhalende teksten.[91] Schrijvers en publiek hadden in de achttiende eeuw de rijkdom aan sacrale en niet-sacrale vertellingen in de Indonesische archipel nog niet ontdekt.

Helmers heeft bij het schrijven van de geschiedenis van Egeron en Adeka geen aansluiting kunnen zoeken bij een traditie van oosterse verhalen uit Oost-Indië zelf. Zijn vertelling speelt zich af op Banda en is gesitueerd in een mediterraan landschap, speelt zich af tussen vorstelijke personages en in een ambiance van klassieke cultuur. De geschiedenis van Egeron en Adeka is een classicistisch geïnspireerd verhaal.

8 *De Portugees verschijnt (r. 241-270)*

Tijdens het huwelijksfeest verschijnen vier schepen van onbekende bouw waarmee 'de Portugees' ten tonele komt. De ware aard van de vreemdeling komt spoedig aan het licht:

> Der specerijen schat lokt ras zijn' gouddorst uit,
> Zijn hongrig oog beschouwt het eiland als zijn' buit:
> Een schans rijst op, waaruit hij met zijn krijgstuig dondert,
> En 't Volk, als offervee, baldadig moordt en plondert (IV, r. 247-250).

89 Dohmen 2000, p. 11.

90 Van driehonderd vertellingen handelt er één over de lotgevallen van een Timorese prins die door een Portugese Dominicaan mee op wereldreis wordt genomen, en een ander over 'Jonker Raarenburg' die zijn fortuin maakt in Indië en verliest in Europa. Beide zijn bepaald niet representatief voor het genre van de oosterse vertelling te noemen. Zie Dohmen 2000, p. 217-218; 258.

91 Zie Straver 1993, p. 25-42; Straver 2007, I, p. 9.

Het volk van Banda bestormt nu de Portugese schans, onder aanvoering van Afron, die met het wapentuig van de Griekse held Herakles ten strijde trekt:

> Zijn knods is van het bloed des vuigen vreemdlings rood;
> De schrik gaat voor hem uit, en met hem snelt de dood (IV, r. 255-256).

Als de vijandelijke vesting in brand staat, redt de Portugees zich het vege lijf aan boord van de eigen schepen. Hij biedt nu op arglistige wijze, met een 'kruidtak' in plaats van een symbolische olijftak, vrede aan en belooft teruggave van geroofde goederen. Afron koestert geen argwaan en stemt in. Maar 'een niet ergdenkend hart', verklaart de verteller, wordt gemakkelijk het slachtoffer van de eigen edelmoedigheid: Afron laat zich misleiden.

De verteller construeert in deze strofe een negatief imago van 'de Portugees': hij wordt gedreven door een onstilbare gouddorst en schrikt niet terug voor grof geweld of listige huichelarij om deze behoeften te bevredigen. Volgens Van Hattum weerspiegelt dit imago 'de communis opinio dat de ontaarde Iberische zeevaarders hun overzeese bezittingen niet waard waren'.[92] In de zeventiende eeuw stonden de Spanjaarden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bekend als een tirannieke natie die niet alleen in Europa, maar ook in andere delen van de wereld op gewetenloze wijze rijkdommen vergaarde en als katholieke staat de gewetensvrijheid onderdrukte.[93] Het Nederlandse ressentiment jegens de Spanjaarden is ongetwijfeld van invloed geweest op het imago van de Portugezen, die in de vaart op Indië de concurrenten en tegenstanders van de Verenigde Oost-Indische Compagnie waren. Helmers voert in *De Hollandsche natie* 'de Iber' (Ebro) en 'de Taag' (Tejo) in één adem op als personificaties van Nederlands erfvijanden.

Het negatieve imago van Portugal als koloniale macht was evenwel niet alleen op het conto van de Spanjaarden te schrijven. Helmers had in zijn bibliotheek zowel de beschikking over *Histoire des deux Indes* als over de Nederlandstalige editie daarvan. Het eerste boek van dit encyclopedische werk was gewijd aan *Découvertes, guerres & conquêtes des Portugais dans les Indes Orientales* of, in de Nederlandse vertaling, *Ontdekkingen, Oorlogen en Veroveringen der Portugeezen in de Oostindiën*. Na te hebben beschreven hoe de Portugezen erin geslaagd waren landen en zeeën over de hele wereld te domineren, schetsen de auteurs in een kort hoofdstuk, getiteld *Corruption des Portugais dans l'Inde* of, in de vertaling, *Zedenbederf der Portugeezen in Indië*, hoe zij aan hun hebzucht en heerszucht ten onder gingen:

> Zo veele voordeelen zouden den grond hebben kunnen leggen van eene onverwinnelyke magt; doch de ondeugden en agtloosheid van zommige Bevelhebbers, het misbruik der rykdommen en der magt, de brooddronkenheid uit den voorspoed gebooren, en eindelyk de

92 Van Hattum 1996, p. 202.

93 Dit beeld was voor een belangrijk deel gebaseerd op *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, een in 1552 gepubliceerde felle aanklacht tegen het meedogenloze geweld van de Spanjaarden tegen de bevolkingen van Midden- en Zuid-Amerika, geschreven door de dominicaan Bartolomé de las Casas. Reeds in 1578 en in 1609 verschenen van dit geschrift Nederlandse vertalingen die lange tijd van invloed zouden blijven op de publieke opinie in de Republiek. Zie De las Casas 1578; De las Casas 1609. De uitgave uit 1609 bevatte zeventien prenten van de beschreven gruwelijkheden.

> verre afgelegenheid van hun Vaderland, hadden eene geheele verandering in de Portugeezen te wege gebragt. De Godsdienstyver, die voormaals hunner dapperheid kragt en leeven hadt bygezet, baarde nu in hunne gemoederen niets dan wreedheid. Zy maakten geen de minste zwaarigheid om de Afgodendienaars te plonderen, te bedriegen en onder het juk te brengen. [...] Zy verwoestten de kusten, zy hoonden de Vorsten, en wierden binnen kort de schrik en de geessel der volken.[94]

Helmers kon zich voor zijn verbeelding van de Portugese natie beroepen op gezaghebbende historici van de Verlichting.

9 De trouweloze Portugees (r. 271-292)

Bij de inzet van de volgende strofe maakt de verteller opnieuw een sprong in de tijd:

> Nu rijst het uur, geschikt tot sluiting van 't verbond;
> De priesters scharen 't volk op een' gewijden grond (IV, 271-272).

Voor Egeron, Afron, Adeka, de priesters en het volk is het sluiten van een verbond geen louter politieke handeling, maar een sacrale gebeurtenis 'voor 't oog der Goôn' (IV, r. 276). Als Egeron een gebed tot de goden aanheft, geven de aanwezige Portugezen echter onverhoeds het sein tot een aanval. De Bandanezen worden door 'hun schriklijk moordgeschreeuw, hun aaklig krijgsgerucht' (IV, r. 279) volledig overrompeld:

> En daar hij biddend staat voor 't outer neêrgebukt,
> Wordt Afron 's vijands staal in 't jeugdig hart gedrukt;
> Hij valt; Adeka stort zich gillende op hem neder;
> Hij sluit zijn stervend oog, ontsluit en sluit het weder,
> Werpt op zijn zielsbeminde een' laatsten teedren blik,
> En drukt haar flaauw aan 't hart, en geeft den jongsten snik (IV, 283-288).

Het volk ontvlucht de plek des onheils en de triomferende Portugees voert de grijze Egeron in gevangenschap weg.

De operateske sterfscene vormt het onvoorziene en vroegtijdige einde van het huwelijk van Afron en Adeka. De geschiedenis van Egeron en Adeka ontpopt zich als een tragedie. Petrus Weiland, predikant en taalkundige, omschreef het treurspel in zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* als 'een tooneelspel, welks treurige inhoud bestemd is, om gewaarwordingen van schrik en mededoogen te verwekken'.[95] De versvertelling van Helmers voldoet in allerlei opzichten aan de dramatische vereisten van het classicistische treurspel: de keuze van de personages uit de vorsten- of heldenkring, de

94 Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 142. Raynal 1780, Tome I, Livre I, Chap. 24, 137: 'Tant d'avantages pouvoient former une masse de puissance inébranlabe; mais les vices & l'ineptie de quelques commandans, l'abus des richesses, celui de la puissance, l'ivresse des succès, l'éloignement de leur patrie, avoient changé les Portugais. Le fanatisme de religion qui avait donné plus de force & d'activité à leur courage, ne leur donnoit plus que de l'atrocité. Ils se faisoient aucun scrupule de piller, de tromper, d'asservir des idolâtres. [...] Ils ravageoient les côtes; ils insultoient les princes; & ils devinrent bientôt l'horreur & le fléau des peuples.'

95 Weiland 1810, p. 186. 'Schrik' is een in deze context gangbare vertaling van het Franse begrip 'crainte' of 'terreur'.

schildering van verheven karakters en edele gemoedsbewegingen, de opeenvolging van treffende gebeurtenissen, rampen en gevaren, de nadrukkelijke contrastering van deugdzaamheid en misdadigheid.

10 Een wildernis tot schuilplaats (r. 293-313)

Na Afrons dood brengen enkele trouwe Bandanezen Adeka naar een schuilplaats in de wildernis. In deze strofe schildert Helmers de gemoedsgesteldheid van Adeka opnieuw met gebruik van sympathetische natuurbeelden. De natuur die haar als geliefde van Afron de 'wellust van het leven' deed voelen, confronteert haar nu met het verlies van haar echtgenoot: het lauwerbos is een wildernis geworden, de ochtendbries heeft plaats gemaakt voor windgeruis, het kabbelende beekje voor een van de rotsen klaterende stroom. Slechts de gedachte aan haar in een kerker opgesloten vader Egeron weerhoudt haar van onherstelbare wanhoopsdaden.

De liefde van Afron en Adeka vormt een belangrijke verhaallijn in het eerste gedeelte van de versvertelling, maar ze is niet uitgewerkt tot een conventionele liefdesgeschiedenis waarin de geliefden in enige vorm moeilijkheden hebben te overwinnen. Een verbintenis kan worden bemoeilijkt door omstandigheden van verschillende aard of, vooral voor literaire personages met een gevoelige natuur, door emotionele of morele complicaties. De liefdesgeschiedenis van Afron en Adeka kent echter in het geheel geen hindernissen of complicaties. Ze wordt afgebroken voordat ze goed en wel is begonnen. Het dramatisch levenseinde van Afron houdt geen verband met hun liefde en huwelijk, maar met een tweede verhaallijn: de aankomst op Banda van tirannieke Portugezen.

Helmers gebruikt de verhaallijn van de liefde van Afron en Adeka vooral om uit te wijden over de gemoedstoestanden van Adeka. Hij heeft afzonderlijke strofen gewijd aan de 'ongekende smarte' (IV, r. 202) van haar maagdelijke rusteloosheid, haar door de liefde 'ontvlamd gemoed' (IV, r. 223) en haar door de dood van Afron 'toegeschroeide hart' (IV, r. 296). De strofen richten het mededogen van lezers en toehoorders op Adeka's lotgevallen en scheppen een angstige verwachting van wat haar nog zal overkomen.

11 Van dezen Edipus een andre Antigoné (r. 314-344)

Nadat Afron is gedood en Egeron in een kerker is opgesloten, heeft de Portugees vrij spel: 'Hij plundert, rooft en moordt, schoffeert, vernielt, verbrandt' (IV, r. 315).

Een trouwe Bandanees bevrijdt Egeron door de wacht om te kopen en herenigt hem met Adeka. De grijsaard blijkt echter 'van 't licht des dags beroofd' (IV, r. 323). De tekst maakt niet onomwonden duidelijk hoe dit is gebeurd, maar wijt Egerons blindheid wel aan de, uit gouddorst voortkomende, meedogenloosheid van de Portugezen.

De volgende verzen roepen het mededogen van lezers en toehoorders op met de gemoedstoestand van de blinde Egeron, die nog slechts houvast vindt in de gedachte aan zijn dochter. Omgekeerd is Egerons deerniswekkende lot voor Adeka een reden om zich niet te verliezen in wanhoop en waanzin. Vervuld van kinderliefde neemt zij de zorg voor de 'afgeleefden vorst' (IV, r. 332) op zich en voert hem 'in hare wildernis' (IV, r. 336):

Afb. 3 Edipus en Antigone, afgebeeld op een verguld bronzen pendule uit het paleis van koning Lodewijk Napoleon, 1808.

> Zij durft in 't diepst van 't bosch het wild gedierte trotsen;
> Geen slang ontzet haar' moed in 't dor geblakerd woud,
> Opdat zij 't leven van haar' vader onderhoud'.
> Zij waadt de stroomen door met de aanbraak van den morgen,
> En 's vaders tranen zijn het loon dier kinderzorgen.
> Zij zalft zijn hartewond, ontveinst haar boezemwee;
> (Van dezen Edipus eene andre Antigoné;) [...] (IV, r. 338-344).

Edipus en Antigoné zijn personages uit de klassieke tragedies van Sophocles. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over *Koning Edipus*, Vondels vertaling van *Oedipus Rex* uit 1660, en over de vertalingen van *Oedipus Rex* en *Oedipus Colonaeus* die Bilderdijk in 1779 en 1789 publiceerde als *Edipus, Koning van Thebe* en *De dood van Edipus*. Zijn directe inspiratiebron is waarschijnlijk echter een uitvoering van muziektheater in de Amsterdamse Schouwburg geweest. Op 18 januari 1800 ging hier *Edipus te Kolone* in première, een zangspel dat gebaseerd was op de opera *Œdipe à Colone* van de in Versailles werkzame componist A. Sacchini en librettist N.F. Guillard. De buitengewoon succesvolle opera werd in 1787 gelanceerd in de Opéra van Parijs en in de daarop volgende jaren vele tientallen malen uitgevoerd.[96] De vertaling voor de Nederlandse uitvoering was van de boekhandelaar P.J. Uylenbroek die in de laatste decennia van de achttiende eeuw een

96 Sacchini 2006, Booklet Notes.

twintigtal theaterstukken, overwegend uit de Frans-classicistische traditie, voor de Amsterdamse Schouwburg bewerkte.[97]

Het zangspel speelt zich af op een open veld waar in de verte de stad Athene zichtbaar is en dichterbij een cypressenwoud waaruit de ingang van een tempel naar voren springt. Polinices, een zoon van Edipus, maakt zich op om met steun van Athenes vorst Theseus de macht in de stad Thebe te heroveren op zijn broer Ethéokles. De goden tonen zich echter niet welgezind omdat Polinices zelf zijn door het lot reeds zo zwaar getroffen vader Edipus uit Thebe heeft laten verbannen. Edipus zelf komt pas in het tweede bedrijf van *Edipus te Kolone* in beeld. Na de ontdekking dat hij onwetend zijn vader vermoord en zijn moeder gehuwd heeft, heeft hij zich de ogen uitgestoken en de troon van Thebe overgedragen aan zijn zonen Ethéokles en Polinices. Hij zwerft nu door de wildernis, daarbij begeleid door zijn toegewijde dochter Antigoné. In een aria geeft hij uitdrukking aan zijn schuldgevoel, ook jegens zijn dochter. Antigoné slaagt erin haar vader te kalmeren en de Atheners, die Edipus als brenger van onheil willen verjagen, te bedaren. In het derde en laatste bedrijf doet zij een dringend beroep op Polinices om zijn nalatigheid jegens zijn vader te erkennen en op Edipus om zijn zoon te vergeven. Edipus zingt de lof van Antigoné omdat zij hem als enige van zijn kinderen toegewijd is gebleven:

> Wat waren hare zorg en teêrheid altoos groot!
> Zy wist me, in mynen ramp, een' weg tot vreugd te banen;
> Zy deelde in al myn leed; zy droogde myne tranen;
> Haar waakzame ouderliefde onthief my aan den nood.[98]

Uiteindelijk verzoenen vader en zoon zich op aandrang van Antigoné, waarna de goden hun toorn laten varen.[99]

Voor Helmers was de voorstelling aanleiding om aan het weekblad *Sem, Cham en Japhet* een gedicht toe te zenden dat was gericht aan de actrice Helena Julia de Bruin die de rol van Antigoné had vertolkt.[100] Hij toonde zich vooral aangedaan door het tafereel van vader en dochter in het tweede bedrijf:

> Wij zien in 't verr' verschiet u naderen,
> Daar 't armlyk slaafsch gewaad uw' teedre leden dekt;
> Geleideresse van d'ellendigst' aller vaderen,
> Dien gij alléén op aard tot steun en bystandt strekt.[101]

97 Uylenbroek 1799.
98 Uylenbroek 1799, p. 34.
99 De hoofdvraag van de tragedie – welke schuld valt toe te rekenen aan wie onwetend vadermoord en incest pleegt? – komt in het zangspel niet aan de orde.
100 Van Hattum bespreekt in dit verband de ophef in het tijdschrift rond een publieke ruzie tussen de actrices Kamphuizen en De Bruin. De commotie hing samen met een richtingenstrijd tussen het Frans-classicistische treurspel en het Duitse romantische drama. Helmers koos met zijn eerbetoon aan De Bruin partij voor de pleitbezorgers van het Frans-classicistisch toneel (Van Hattum 1996, p. 66-68).
101 'Aan mejuffrouw H.J. de Bruin, geb. Hilverdink. Na het spelen van de Antigoné, in het Zangspel Edipus'. In: *Sem, Cham en Japhet* N° 8, p. 62. Onder de titel *Aan eene tooneelkunstenaresse, na het spelen van de Antigoné in het zangspel Edipus*, en met kleine aanpassingen waarbij de naam van de actrice in de tekst is vervangen, werd het tevens gepubliceerd in Helmers 1809, p. 225-229.

In een opmerking vooraf gaf Helmers te kennen dat hij het dichtstuk niet alleen had geschreven om hulde aan De Bruin te brengen, maar 'voornamentlyk, om door eenige flaauwe trekken, het beminlyk caracter van *Antigone* te schilderen'.[102] Hij vond dat de librettist van het zangspel het door Sophocles geschapen personage onvoldoende recht had gedaan. In verzen die niet aan de actrice, maar aan het Antigoné-personage zelf zijn gericht, bezingt hij haar toewijding en zelfopoffering:

> Ge ontzegt u zelfs het eerbaar blaken:
> Geen echttoorts wacht op u, noch 't zoet der minnesmart.
> Voor uwen vader slechts te waken,
> Is al de wellust van uw hart.[103]

Hoewel er in *Edipus te Kolone* geen sprake is van een echtgenoot of minnaar voor Antigoné, wilde Helmers in de heldin van het zangspel blijkbaar niet alleen een onvoorwaardelijk toegewijde dochter zien, maar ook een vrouw die afstand doet van een rol als geliefde en echtgenote. In dit opzicht maakte hij van het personage van Antigoné 'een andere Adeka'.

12 *Rust zacht, Adeka! (r. 345-356)*

De volgende strofe vertelt dat Adeka door het Portugese 'moordrenrot, dat Banda blaakt' (IV, r. 348) wordt gezien, in de boeien geslagen en ter dood gebracht. 'Wat tijger heeft zijn prooi het leven ooit geschonken?' verzucht de dichter ter verklaring van het hoe en waarom van dit vonnis. In de beeldspraak van *De Hollandsche natie* staat de tijger doorgaans voor redeloze moordzucht, de leeuw voor onzelfzuchtige strijdbaarheid.[104]

Na een beschrijving van haar laatste ogenblikken laat de verteller enkele regels volgen waarin hij Adeka als in een vroom lijkdicht troostend toespreekt:

> De naam haars vaders zweeft nog stervend op haar lippen,
> En met haars Afrons beeld voelt ze ook haar' adem glippen.
> Rust zacht, Adeka! rust in 's aardrijks koelen schoot,
> Uw straf was 't leven, uw verlossing is de dood (IV, r. 355-356).

Adeka's noodlottige levenseinde verwekt de bij een tragedie behorende gewaarwordingen van ontzetting en mededogen.

Het beeld van een lijdende vader en een toegewijde dochter zoals in *Edipus te Kolone* lijkt Helmers langdurig te hebben gefascineerd. In 1810 schreef hij een dichtstuk waarin hij opnieuw 'een Edipus' en 'een Antigoné' ten tonele voerde: *De dood van Ossiaan*.[105] Het gedicht is gebaseerd op *Berrathon*, een van de liederen over roemruchte Caledonische voorouders die in de tweede helft van de achttiende eeuw zouden zijn teruggevonden, opgetekend en uit het Gaelic vertaald door Macpherson.[106]

102 Helmers 1809, p. 225.
103 *Sem, Cham en Japhet* N^a 8, p. 62.
104 Zie Helmers 2009, p. 41.
105 Helmers 1810, p. 146-150.
106 Helmers heeft zich ongetwijfeld laten inspireren door de bewerking van *Berrathon* die de dichter Willem Bilderdijk al in 1799 in zijn eerste bundel *Mengelpoëzy* presenteerde. Zie Bilderdijk 1799, p. 95-113.

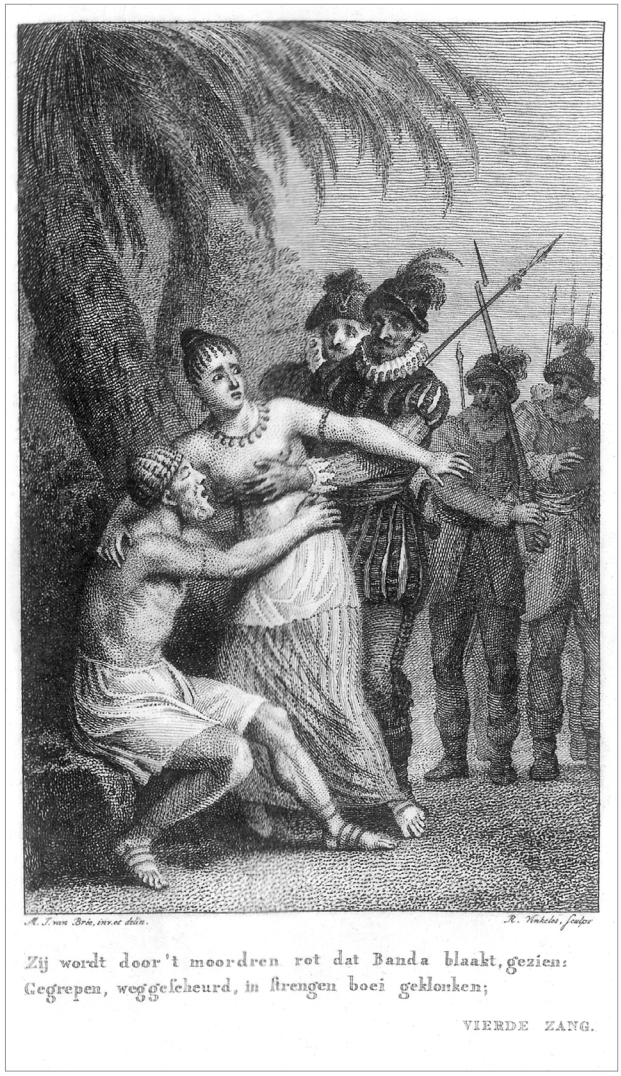

Afb. 4 M.J. van Bree, *Adeka door de Portugezen weggerukt bij Egeron*, 1815.

Het gedicht van Helmers begint met de schildering van een zwaarmoedig tafereel: Ossiaan, een blinde oude ziener en zanger, is gezeten 'aan 't schuimend strand der woeste zee', op de grafterp van Malvina. Zij was de geliefde van Ossiaans zoon Oscar die echter is gestorven voordat het huwelijk kon worden gesloten. Na Oscars dood zijn Malvina en Ossiaan elkaars steun en toeverlaat geworden. De oude bard, eenzaam en verloren, roept vergeefs Malvina's naam. Hij krijgt een visioen van het 'hooge mistpaleis' waar zijn vader Fingal, zijn wapenbroeder Toskar en ook zijn beoogde schoondochter Malvina vertoeven op 'de misten, dampen, nevelen, die uw verbeelding op doet hevelen'. De dichter roept Ossiaan op om het contact met zijn dierbaren te herstellen:

Toef, achtbre grijsaard, toef niet langer!
Verlaat Malvinaas legersteê!
Rijs op, o Caledoonsche zanger!
Reeds toeft u, Edipus, eene andre Antigoné!
Zij zal u voeren in de zalen,
Waar Fingals, Toskars wapens pralen,
En balsemen uw boezemwee. –

Het visioen confronteert Ossiaan met het verlies van de 'luister, praal en vreugd' van vroeger dagen. Hij neemt plaats op het 'ruigbemoste grafgesteente' en neemt voor het laatst zijn lier ter hand, waarna hij zingend sterft en ter plekke wordt begraven.

Q.W.J. Daas oppert in zijn studie *De gezangen van Ossian in Nederland* dat de episode van 'de mooie, tedere Adeka en de blindgeworden grijsaard Egeron' in de trant van Macphersons gezangen is geschreven.[107] Helmers heeft zeker geen poging gedaan om de geschiedenis van Egeron en Adeka te presenteren als een authentieke oude tekst, vergelijkbaar met de gezangen van Macpherson. Dat neemt niet weg dat Helmers, gegrepen door het zangspel *Edipus te Kolone*, zowel Egeron als Ossiaan als 'een Edipus' betitelt en zowel Adeka als Malvina als 'een andre Antigoné'. Wat hebben zij met elkaar gemeen?

13 Rampzalig vader! (r. 357-368)

Na de dood van Adeka richt de verteller zijn volle aandacht op Egeron, die nu blind en hulpeloos door de wildernis zwerft. Het verhaal wordt onderbroken door een strofe waarin hij, zoals een rei in de klassieke tragedie, de situatie van de oude vorst samenvat en becommentarieert:

Wie schetst het wee, dat thans Egeron moet verduren,
Hij wacht zijn' telg vergeefs! – hij telt de slepende uren.
Wie is het, die hem thans, uit deernis, 't hart doorboor',
Eer hij het gruwelstuk der Portugezen hoor'?
Hij wacht haar! maar, helaas! Adeka zal niet komen!
Hij wacht haar! tast in 't rond, en, ach! heeft niets vernomen;
Hij kermt haar' naam door 't bosch, herhaalt dien keer op keer,
Maar, droeve vader, ach! nooit hoort ge uw dochter weêr [...] (IV, r. 357-364).

Helmers kenschetst Egeron als een 'rampzalig vader', een vader die in het ongeluk is gestort door omstandigheden en gebeurtenissen die buiten zijn macht liggen. Het is zijn noodlot geweest dat hij drie zonen 'in den bloei der schoonste levenskracht' heeft verloren (strofe 1), dat 'de Portugees' zijn schoonzoon Afron heeft vermoord en zijn volk terroriseert (strofe 9), dat hij in gevangenschap blind wordt (strofe 11) en dat de Portugees zijn dochter om het leven brengt (strofe 12).

Wanneer een deugdzaam vorst in het ongeluk wordt gestort door noodlottige gebeurtenissen die buiten zijn macht liggen, kan hij beschouwd worden als een tragische held. Helmers noemt Egeron 'een Edipus' omdat deze vorst uit de Griekse oudheid

107 Daas 1961, p. 88.

door vertegenwoordigers en pleitbezorgers van het Frans-classicistische toneel als het prototype van de tragische held werd beschouwd. Volgens Louis de Jaucourt, die in de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert het artikel over 'het tragische' schreef, onderscheidt Oedipus zich van andere tragische helden doordat hij het slachtoffer is van een soort noodlot waaraan alle mensen onderworpen zijn. Zijn rampspoed vloeit niet voort uit morele verplichtingen, uit zijn eigen zwakheden of die van anderen. In de tragedies van Sophocles ziet men 'een man, onder een ongelukkig gesternte geboren, onophoudelijk door zijn lot achtervolgd en door schijnbare voorspoed in het grootst mogelijke ongeluk gestort.'[108] Volgens De Jaucourt raakt het lot van Oedipus de toeschouwers tot in het diepst van de ziel omdat zij zich erin herkennen:

> Het tafereel van Oedipus is louter een opeenhoping van rampspoed die de meeste mensen, althans ten dele of in bepaalde mate, hebben ondervonden. Bij de aanblik van deze vorst koestert de mens die zwak is, de mens die de toekomst niet kent, de mens die gevoelt dat de godheid over hem beschikt, dan ook angst en vrees voor zichzelf, en hij beweent Oedipus: dat is de keerzijde van het tragische, het mededogen dat onvermijdelijk de ontzetting vergezelt wanneer deze in ons wordt veroorzaakt door andermans rampspoed.[109]

In deze gedachtegang is iedereen die buiten zijn schuld door rampspoed wordt getroffen, vergelijkbaar met de Oedipus van Sophocles.[110] Door zowel Egeron als Ossiaan 'een Edipus' te noemen, classificeert Helmers hen als tragische personages, bestemd om bij lezers en toehoorders ontzetting en mededogen op te wekken.

14 Door zielesmart en jammer afgesloopt (r. 369-378)

In de eerste strofen van de geschiedenis van Egeron en Adeka hebben de lezers en toehoorders kennis gemaakt met de vorst van Banda, zijn dochter en haar vorstelijke geliefde. De eigenlijke vertelling begint met de huwelijksdag en de komst van 'de Portugees'. Ze komt in de volgende strofen tot een climax met de verraderlijke moord op Afron, de omzwervingen van een met blindheid geslagen Egeron en ten slotte Adeka's dood. Als Egeron verneemt dat Adeka is vermoord, stort hij buiten zinnen ter aarde. Zijn rampspoed heeft een dieptepunt bereikt en er is op dit punt in het verhaal geen enkel uitzicht op een beslissende wending ten goede:

108 De Jaucourt 1765, p. 521: 'un homme né sous une étoile malheureuse, poursuivi constamment par son destin, & conduit au plus grand des malheurs par des succès apparens.'

109 De Jaucourt 1765, p. 521: 'Le tableau d'Oedipe n'est qu'un assemblage de malheurs dont la plûpart des hommes ont éprouvé au-moins quelque partie ou quelque degré. Ainsi, en voyant ce prince, l'homme foible, l'homme ignorant l'avenir, l'homme sentant l'empire de la divinité sur lui, craint, tremble pour lui-même, & pleure pour Oedipe: c'est l'autre partie du tragique, la pitié qui accompagne nécessairement la terreur, quand celle-ci est causée en nous par le malheur d'autrui.'

110 De gedachte dat elke mens 'een Oedipus' is, kreeg aan het begin van de twintigste eeuw een geheel andere wending. De psychiater Sigmund Freud ontwikkelde het denkbeeld dat kinderen in de 'fallische fase' van hun ontwikkeling rivaliteit met de ouder van hetzelfde geslacht en een erotische binding met de ouder van het andere geslacht ontwikkelen. Hoewel het bestaan van dit 'oedipuscomplex' (voor meisjes ook 'electracomplex' genoemd) omstreden is, heeft het de beeldvorming rond Oedipus in de twintigste eeuw grotendeels bepaald.

Helaas! door zielesmart en jammer afgesloopt,
Is 't van den dood alleen, dat hij zijn redding hoopt [...] (IV, r. 77-378).

15 *Neêrlands vlag aan deze kust (r. 379-394)*
Zo plotseling en onverwacht als de rampspoed zich op Banda heeft aangediend in de gedaante van 'de Portugees', zo plotseling komt er een wending ten goede in het verhaal: 'Nu toont zich Neêrlands vlag voor 't eerst aan deze kust' (IV, r. 379).

Egeron, denkend met de Portugezen van doen te hebben, geeft zich op genade of ongenade aan de vreemdelingen over. Het misverstand is snel opgelost en als de oorzaak van zijn rampspoed duidelijk wordt, zetten de Nederlanders hun mededogen met de blinde vorst om in verontwaardiging en een vurig verlangen om het gedane onrecht te wreken. Het optreden van de Portugezen, door Egeron als noodlot ervaren, vertegenwoordigt voor de Nederlanders een kwaad dat 'zijn straf verbeidt' (IV, r. 391). Dankzij hen wordt de tragedie er een met gelukkige afloop.

In tegenstelling tot 'de Portugees' krijgen de Nederlanders in het verhaal een naam en gezicht in het personage van hun admiraal Van Neck:

Vol geestdrift grijpt Van Neck de hand van d'ouden vorst:
'Wy kunnen nimmer u uw telg en 't licht hergeven,
Maar wreken zullen we u, of op dees stranden sneven' (IV, r. 388-390).

Egeron vertrouwt zijn lot toe aan Van Neck en laat zich bij hem aan boord brengen. Zijn troepen maken vervolgens korte metten met de Portugezen.

16 *Wellust in 't beloonen (r. 395-408)*
Na deze plotselinge wending ten goede kan Egerons gezag over Banda worden hersteld. Het brengt hem persoonlijk echter geen loutering van het doorstane leed:

Schoon elk in Banda's hof hem vorstlijke eere biedt,
Hij hoort de lieve stem der liefste dochter niet;
Zij deelt zijn vreugde niet, hij mag met haar niet weenen!
Hij haakt naar 't graf, dat kind en vader zal vereenen! (IV, r. 399-402)

Zowel Adeka als Egeron zijn in omstandigheden komen te verkeren waarin het leven als een straf, de dood als een verlossing wordt gezien. Als zij door de Portugezen aan haar vader wordt ontrukt, ontwikkelt zich bij de oude man een verhevigde doodswens, waarbij hij hunkert naar een hereniging met zijn dochter. De verteller suggereert dat de dood voor hen beiden pas een louterende en verlossende werking heeft wanneer zij in het graf en in een leven na de dood worden herenigd. Met Feith en andere dichters van de gevoelige Verlichting deelt hij het denkbeeld dat de dood troostvol kan zijn omdat zij geliefden een vereniging in het hiernamaals in het vooruitzicht stelt.[111]

Het is opmerkelijk dat Adeka in deze versvertelling niet wordt herenigd met Afron, evenmin als Egeron met zijn 'geliefde gade' of zijn drie zonen. In dit opzicht komt de

111 Troostvol uitzicht op hereniging staat bijvoorbeeld centraal in *Het graf* van Rhijnvis Feith. Zie Feith 1977.

doodswens van Egeron overeen met die van de oude bard in *De dood van Ossiaan*, die naar hereniging met Malvina verlangt. Het wekt de indruk dat Helmers, om welke persoonlijke of dramatische redenen ook, geobsedeerd is gebleven door het tafereel van een blinde oude man en zijn toegewijde dochter zoals het in *Edipus te Kolone* ten tonele werd gevoerd.

De geschiedenis van Egeron en Adeka nadert nu de ontknoping. De komst van de Nederlanders heeft voor Banda een wending ten goede gebracht. Egeron weet zich als deugdzaam despoot daarom verplicht tot een royaal gebaar van erkentelijkheid:

> Hij wil zijn redders eerst zijn dankbaarheid betoonen!
> Een edelmoedig hart vindt wellust in 't beloonen.
> Hij staat aan Nederland zijn kroon en volken af,
> En vriendlijk voert de dood hem in Adeka's graf (IV, r. 405-408).

17 *De effen grafterp (r. 409-414)*

In de slotstrofe neemt Helmers in ruimte en tijd afstand van de verhaalde gebeurtenissen. Het graf van Egeron en Adeka is een terp van de grootste eenvoud, gelegen in of aan een liefelijk kabbelende beek. De verteller neemt de toehoorders en lezers mee in een middernachtelijk tafereel waarin de fragiele scheidslijn tussen natuurlijke en bovennatuurlijke werelden wordt doorbroken. De gevoelige bezoeker hoort hier, naar men zegt, Afrons schim aan wie de hereniging met Adeka in het hiernamaals is onthouden en die met zijn gejammer de herinnering aan haar geschiedenis levend houdt:

> Adeka's dierbre naam klinkt treurig door de dalen,
> En de echo blijft dien naam met droef gezucht herhalen (IV, r. 413-414).

De dichter heeft met dit tafereel voldaan aan de opdracht die hij zich stelde in de beginregels van de geschiedenis van Egeron en Adeka: 'Wring zuchten uit ons hart, en tranen de oogen uit!' (IV, r. 167-168).

De blijde staat der volkeren

Gegeven de keuze van vorstelijke personages, de setting in een arcadisch landschap en de opbouw in expositie, intrige, climax en catastrofe, ommekeer en ontknoping is de geschiedenis van Egeron en Adeka gemodelleerd naar een classicistische tragedie. Egeron en Adeka zijn de tragische hoofdpersonages die buiten hun schuld in het ongeluk worden gestort: de opeenstapeling van rampspoed waardoor zij worden getroffen, beoogt de toehoorders met ontzetting en mededogen te vervullen. Hun lot is evenwel niet afhankelijk van hogere machten, zoals in de klassieke tragedie, maar ligt geheel in handen van de tirannieke Portugezen en de deugdzame Nederlanders. Hoewel Egeron en Adeka de hoofdpersonages zijn, hebben zij geen stem in de loop van de gebeurtenissen. Nadat de Bandanezen door de Portugese tirannie zijn overweldigd, zijn het de Nederlanders die het voor hen opnemen, voor hen spreken en handelen. Van Neck zweert wraak, daarbij gedreven door Bataafse vrijheidsdrang en geleid door de historische ervaring van de Hollandse natie met de Spaanse tirannie. Zijn deugdzaamheid

wordt beloond met dankbaarheid: Egeron, nog even onmachtig, staat zijn 'kroon en volken' (IV, r. 407) af.

In de strofen die op deze verhalende episode volgen, neemt Helmers de draad van zijn dichterlijke verhandeling over de zeevaart weer op. Hij veralgemeent de verstandhouding tussen Nederlanders en Bandanezen tot een dichterlijke waarheid die de verhouding met alle oosterse volkeren omvat:

> Hoe ras, o Neêrland! smaakt gij 't loon thans van uw deugd!
> Gij snelt op nieuw naar 't Oost; de inboorling ziet, verheugd,
> Uw vlaggen wappren in zijn' gloed van zonnestralen;
> Uwe aankomst zal hij niet met bloed en merg betalen! (IV, r. 415-418)

Dankzij de zeevaart en handel van de Hollandse natie breekt een nieuwe fase in de ontwikkeling van de mensheid aan. Deze komt overeen met een tijdperk dat door filosofen als een gouden eeuw werd beschouwd omdat de samenleving niet door geweld werd geregeerd, maar door de rede:

> Zoo was de blijde staat der volkeren op aarde,
> Zoo lang Astreaas wet bij 't menschdom bleef in waarde;
> De jager stond den buit, dien hem zijn jagtspriet gaf,
> Den landman willig voor den schat van Ceres af.
> Geen sterker trachtte 't juk den zwakken op te dringen,
> Eenstemmig sloeg het hart der blijde stervelingen,
> De rede leide 't heir der driften aan den band.
> Zoo wordt als Haydens hand het scheppend speeltuig spant,
> Elk hartstogt ongemerkt door hem geklemd in boeijen,
> Hij stort u zielkracht in, of doet uw tranen vloeijen (IV, r. 421-430).

Astrea, godin van de gerechtigheid, en Ceres, godin van het graan, zijn schutsgodinnen van een pastorale wereld van jagers en landlieden die in vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid samenleven. In dit verband herinnert de verteller de toehoorders en lezers ook aan *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten* van Joseph Hayden en zijn librettist baron Gottfried van Swieten, waarin zo'n ideale wereld werd bezongen. Deze seculiere oratoria werden respectievelijk in 1801 en 1803 met buitengewoon succes uitgevoerd in de concertzaal van Felix Meritis.[112]

De volgende strofen verhalen hoe de Nederlanders overal in Oost-Indië nog de Portugezen en Spanjaarden tegenover zich vinden, maar de strijd spoedig in hun voordeel beslechten. De dichter laat dan de oosterse volkeren zelf aan het woord in een lofzang, waarin landbouwers, parelvissers, riviergoden, jongelingen, maagden en ouders elkaar opwekken tot dankbare extase:

> 'De Portugees vlood heen, verwonnen in den strijd,
> Juicht, juicht, verlosten, juicht! het Oosten is bevrijd' (IV, r. 467-468).

112 Thijsse 1949, p. 200. Hayden werd in 1801 tot honorair lid van Felix Meritis benoemd.

Hij besluit dit deel van zijn betoog met een verdere verbreding van het perspectief: de Hollandse natie heeft de volkeren wereldwijd van de Spaanse en Portugese tirannie bevrijd, door de strijd niet alleen aan te gaan op de eigen vaderlandse bodem en voor de Spaanse kust bij Gibraltar, maar ook aan de kusten van Malabar en Coromandel (India), in het 'kruidrijk Oost' (IV, r. 475) en in Brazilië.

2.4 Het historische en het literaire Banda

De eerste druk van *De Hollandsche natie* verscheen in 1812, nog voordat de annexatie van het Koninkrijk Holland door het Franse keizerrijk was beëindigd, de tweede ongecensureerde druk kort daarna, in 1814. Het dichtwerk was onbetwistbaar een belangrijke letterkundige bijdrage aan het proces van natievorming in de Bataafs-Franse tijd en werd als zodanig positief ontvangen in de literaire kritiek.

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* prees in het bijzonder de zang over de zeevaart. Hij was zo opgetogen over de verscheidenheid van verhalende taferelen dat hij bijna woorden tekort kwam:

> De geheele vierde Zang is, in ons oog, een meesterstuk – het schoonste onder zoo grooten overvloed van schoonheden. Hier wisselen achtbaarheid en kracht, verhevene gevoelens en stoute beeldspraak met betooverende zachtheid, teederen weemoed en lieve, bevallige schilderingen beurtelings af.[113]

De episode met de historie van Egeron en Adeka was naar het oordeel van deze recensent een van de aantrekkelijkste van het gehele dichtwerk. Hij zou de 'aandoenlijke geschiedenis van de bekoorlijke Adeka, haren schoonen en dapperen bruidegom en braven, eerwaardigen vader' vanwege de 'overheerlijke werking' het liefst in zijn geheel hebben geciteerd.[114]

De populariteit van deze episode hield geruime tijd aan. Wellicht kwam dit ook doordat zij gemakkelijk uit de context van de zang over de zeevaart kon worden gelicht en als een op zichzelf staande versvertelling kon worden opgenomen in literaire bloemlezingen, geprogrammeerd op leesvergaderingen van letterkundige genootschappen of voorgedragen in rederijkerskamers.[115]

Kentering in literaire waardering

Samuel Iperusz Wiselius, die in zijn *Brief en dichtmatig iets aan den heere J.F. Helmers* al in 1809 zijn ergernis had laten blijken over Helmers' politieke opstelling ten aanzien van de Bataafse revolutie, stoorde zich aan de literaire roem die Helmers na zijn dood ten deel bleef vallen. In 1826 publiceerde hij een *Welmeenende toespraak aan jeugdige dichters*,

113 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 182.
114 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 183.
115 Over de receptie van Helmers' werk, zie Van Hattum 1996, p. 347-398. Zie ook Van Hattum 2013.

waarin hij in versvorm uithaalde naar het opgeblazen 'windgesnor' van de alom bewonderde dichter 'Diombrus', een overduidelijk alias voor Helmers, en naar zijn bewonderaars 'Krito' en 'Bombasto'.[116] Een paar jaar later nam hij de *Welmeenende toespraak* op in zijn *Nieuwe dichtbundel* en voegde er een van sarcasme druipende *Lofzang op den onvergelijkbaren dichter Henemoëssus Diombrus*, met bovendien een satirisch bedoeld dankdicht, aan toe.[117] Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was pijnlijk getroffen door de bijtende spot op de overleden dichter en maande Wiselius tot bescheidenheid en zachtmoedigheid: 'komt dus niet gedurig op zulk een' Man terug, om u nogmaals en nogmaals tegen hem te vergrimmen!'[118]

De literatuurcriticus E.J. Potgieter reageerde in *De Gids* van 1849. Hij vond ook dat Wiselius tegenover de overleden dichter bijzonder onheus was uitgevallen, maar erkende dat Helmers gebrekkige poëzie had voortgebracht. Omdat *De Hollandsche natie* onder de Franse overheersing het 'vuur van den onafhankelijkheidszin' had aangeblazen, zag hij er geen bezwaar in om er 'goedrond vooruit [te] komen, dat we zijn beeld liever met eikenblaren dan met lauwertwijgen omkransen, dat wij hem als burger hooger stellen dan wij het hem als dichter mogen doen'.[119]

Ook de predikant Conrad Busken Huet was in deze jaren van oordeel dat de houdbaarheidsdatum van *De Hollandsche natie* al ruimschoots was overschreden. In een episode van de novelle *Ten halve gekeerd?* schetste hij hoe de kleinburgerlijke ambtenaar Albert zich als werkend lid en secretaris van de Haagse rederijkerskamer De Mier voorbereidt op de eerste vergadering van het seizoen. Hij zal er een verhandeling over, onder meer, het Pensioenfonds en de rederijkers als 'eene wezenlijke kracht in onze maatschappij' houden en bovendien een vers in het 'teedere genre' voordragen:

> Het gekozen vers voor de damesvergadering was Alberts gaven waardig. Het was de episode van Adeka, uit den Vierden Zang van de Hollandsche Natie, met de dichterlyke toespraak aan de Indiaansche volken er by. In vergelyking der moeijelykheden van dit slot, was al het overige hem niets. "Adeka mint!" – dat zou wel gaan. Evenzoo: "Men zegt, dat aan de beek." [...] Maar hoe nu met dat slot? Hier kwam het minder op meewarigheid, dan op kracht en buigzaamheid aan. Tot zestien malen toe had hy den uitroep *juicht!* te overwinnen. Deze taak was zwaar. Zestien malen! Niets meer, maar ook niets minder. Hoe zou het gaan?[120]

Met zijn vileine humor zou Busken Huet zich als literair recensent later de reputatie van 'de beul van Haarlem' verwerven.

In 1866 verscheen in *Vaderlandsche Letteroefeningen* een artikel onder de titel 'Helmers en zijn Hollandsche natie' waarin de predikant E.J.P. Jorissen Helmers nog verder van

116 Wiselius 1826.
117 Wiselius 1833, p. 245-257. Tevens: *Dankbetuiging van Jan Oudzin, rijmfabrikant aan de Maas, toegezonden aan den heer Mr. Pegasides Clistorinus, advokaat en apotheker aan 't Y, voor de mededeeling van zijn' lofzang op Diombrus de Groote*, p. 258-259.
118 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1834, p. 91.
119 Potgieter 1849, II, p. 43.
120 Thrasybulus 1855, p. 79-80.

zijn voetstuk deed tuimelen.[121] Naar zijn oordeel was hij niet alleen als dichter, maar ook als mens tekort geschoten:

> Hij voelde wel levendig, maar niet diep; en voor veel had hij bepaaldelijk geen gevoel. Er is weinig hartelijkheid in zijne gedichten, iets wat naar uitstorting van eigen ziel gelijkt wordt niet veel gevonden; uitzondering maakt eenigzins de zeer schoone en onder de schoonste zijner stukken behoorende Slotzang op den Jezus van Nazareth.[122]

Voor *Lofzang op Jezus van Nazareth* had Jorissen nog enige waardering omdat hij dit gedicht beschouwde als een uiting van 'eigen persoonlijk zieleleven'. Een dergelijk 'zieleleven' kon hij in *De Hollandsche natie* echter niet ontdekken en hij velde over het werk als geheel dan ook een vernietigend oordeel:

> Alles bijeengerekend, kunnen de schoone gedeelten van dit vaderlandsch dichtstuk niet volstaan tot goedmaking van zijne gebreken. Men verlangt meer waarheid, fijner gevoel, zuiverder vorm, onpartijdiger oog, beter geordend en gebouwd geheel. Noch de wijsgeerige, noch zelfs de historische beginselen van den zanger voldoen langer.[123]

Het kleed eener romance

Jorissen maakte in zijn artikel enkele invloedrijke opmerkingen over de 'zeer geroemde geschiedenis van Egeron en Adeka'. Hij beschouwde de episode om te beginnen als een 'schoon en aanvallig verhaal, 't welk echter om voor vergetelheid bewaard te worden, van het stijve pak dezer eentoonige Alexandrijnen verlost, en in het meer luchtige en lyrische kleed eener romance diende gestoken te worden.'[124]

Het bleef niet bij kritiek op de literaire vorm. Helmers had de episode in zijn verhandeling over de zeevaart opgenomen om de bewering te staven dat de Hollandse natie de oosterse volkeren had bevrijd van de Portugese en Spaanse tirannie en zelf een deugdzaam beleid had gevoerd. Over deze 'plompe miskenning der werkelijkheid' was Jorissen verontwaardigd:

> Onder den geur der moluksche specerijen opgegroeid, en dagelijks misschien langs het Oostindisch huis zijn weg nemende, is hem het onderwerp van den vierden zang, 'Hollands zeevaart en vestiging onzer overzeesche coloniën' even digt voor de hand liggende, als de lof van Beemster en Purmer. Toch kan geen Hollander, wien 't hart op de rechte plaats zit, dezen onstuimigen, bijna brooddronken lof op het beleid van de vereenigde Nederlanden in indische zaken zonder blozen lezen.[125]

121 Jorissen 1866, p. 755-786. Eduard Johan Pieter Jorissen (1829-1912) wordt door Van Hattum (1996, p. 372) abusievelijk historicus genoemd. Voor biografische gegevens, zie De Bie en Loosjes 1931, p. 591-593.
122 Jorissen 1866, p. 762.
123 Jorissen 1866, p. 783.
124 Jorissen 1866, p. 775.
125 Jorissen 1866, p. 783.

Hij beoordeelde 'die sentimenteele beeldentrits van Egeron, Afron en Adeka' als onwaarachtig en misleidend. Vervolgens contrasteerde hij het verhaal van Helmers met een veel recentere vertelling:

> Er is ons een ander verhaal verteld, niet in klinkend rijm, noch in onwaren bombast. De man, die het ons in het oor heeft gefluisterd, meende ons niet genoeg te kunnen herinneren, dat het een zeer eentoonig verhaal was. Wie kent niet Multatuli en Saïdja? Welnu, dat proza dient de hollandsche natie beter, dan de lofzang uit den jare 1812.[126]

De bewering van Jorissen dat de geschiedenis van Egeron en Adeka gelezen zou moeten worden als een romance en dat ze als zodanig vergelijkbaar was met de historie van Saïdjah en Adinda in Multatuli's *Max Havelaar*, is van grote invloed geweest op de literair-historische beeldvorming rond Helmers' versvertelling. 'Het zou wel vreemd zijn', suggereerde G. Kalff in *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, 'indien er volstrekt geen verband ware tusschen MULTATULI's *Saïdjah en Adinda* en de hier voorkomende episode van *Adeka en Afron*.'[127] Kalff sprak zich niet uit over de aard van het veronderstelde verband, maar de suggestie bleef latere onderzoekers bezighouden.

Zo beschouwde E. du Perron Helmers weliswaar als 'idyllisch onnozel', maar hij besloot de geschiedenis van 'Adeka en Afron' toch op te nemen in het vervolg op zijn bloemlezing *De muze van Jan Compagnie*, omdat die

> op haar wijze van de grondgedachte der Verlichting getuigt en omdat ze het prototype in de nederlandse letteren geworden is van alle romances à la die van Saïdjah en Adinda. Men kan verscheidene andere stalen tussen Helmers en Multatuli schuiven, maar dat er – zij het misschien door deze tussenschakels – een verband bestaat tussen *Adeka en Afron* en *Saïdjah en Adinda*, zoals prof. Kalff reeds opperde, valt niet te ontkennen.[128]

Als 'tussenschakels' noemt Du Perron *Soelatrie* (1834) van C.S.W. van Hogendorp, *Een Dorp en een Berg* (1855) van W.R. van Hoëvell en *Kazat en Ariza* (1856) van W.L. Ritter, verhalen die 'weer de idylle met tragische afloop' bieden en hierdoor Multatuli's *Saïdjah en Adinda* zouden aankondigen.[129] Dat de genoemde verhalen kunnen worden gekarakteriseerd als idylles met treurige afloop, volstaat echter niet om aannemelijk te maken dat er sprake is geweest van een verband in de zin van literaire beïnvloeding, navolging of ontlening.

Als Multatuli al door Helmers is geïnspireerd, zal dat eerder zijn voortgekomen uit weerzin dan bewondering. In 1867 publiceerde hij een beschouwing over de apathische Nederlandse houding tegenover de politieke dreigingen vanuit het Pruisen van Otto von Bismarck, waarbij hij en passant uithaalde tegen het 'klinkend geschreeuw van een Helmers':

126 Jorissen 1866, p. 784. Jorissen schreef zijn artikel in 1862. De eerste druk van Multatuli's *Max Havelaar* verscheen in 1860.

127 Kalff 1910, p. 357. Hij werd in 1927 instemmend geciteerd door Minderhoud, die de verhalen in zijn studie *La Henriade dans la littérature hollandaise* omschreef als 'l'histoire malheureuse d'Adéka et d'Afron' en 'les amours de Saïdjah et d'Adinda' (Minderhoud 1927, p. 140).

128 Du Perron 1959, p. 238. Een aantal van Du Perrons voorstudies voor deze tweede bloemlezing zijn in *Verzameld Werk* VII opgenomen onder de verzameltitel *Van Kraspoekol tot Saïdjah*.

129 Du Perron 1959, respectievelijk p. 242, 261 en 265.

> Napoleon had op twee oren tegelyk kunnen slapen, als hem nooit andere gevaren bedreigd hadden, dan hollandse geestdrift, opgewekt door een hollandsen verzenmaker. De kruieniery en het continentaal stelsel hebben hem méér kwaad gedaan. Helmers, naar ik meen, zelf kruienier, heeft zich, om op zyne wyze recht dichterlyk te zyn, zo ver mogelyk verwyderd van zyn vak en het dagelykse. 't Klinkt zo ordinair, menen zulke mensen, iets te bezingen dat werkelyk bestaat. Een seraf, een wolkentroon, God, voorvaderlyke heldenmoed, al die dingen zyn rekbaarder ter behandeling dan een kruienierskneht, een leuningstoel, de prys der koffie, en de tegenwoordige lamlendigheid, allemaal zaken die men zien, tasten en ondervinden kan.[130]

Multatuli presenteert zich in deze passage als Helmers' tegenpool, als een auteur die wil schrijven over wat 'werkelijk bestaat'. Er zijn in zijn geschriften echter geen aanwijzingen te vinden dat hij zich met het verhaal van Saïdjah en Adinda doelbewust wilde afzetten tegen het werk van Helmers.

De suggestie dat er een 'verband' zou kunnen bestaan tussen de geschiedenis van Egeron en Adeka en het verhaal van Saïdjah en Adinda, heeft de literair-historische beeldvorming rond Multatuli's verhaal niet verder geholpen. Ze is intussen wel van invloed geweest op de beeldvorming rond het verhaal van Helmers. Zo zijn literatuurhistorici ertoe overgegaan om de geschiedenis van Egeron en Adeka, naar analogie van het Saïdjah en Adinda-verhaal, te betitelen als de 'Afron en Adeka-episode'.[131] De aandacht verschuift hierdoor van de tragedie van Egeron en Adeka naar de strofen over de romance tussen Adeka en Afron. Bijgevolg wordt de episode binnen het geheel van *De Hollandsche natie* eerder opgevat als een hartroerend intermezzo ter verpozing dan als het leerzame treurspel dat Helmers voor ogen stond.[132]

Het Banda van Valentijn

De kritiek van Jorissen had niet alleen betrekking op de literaire vorm van de geschiedenis van Egeron en Adeka, maar ook op de discrepanties tussen verhaal en historische werkelijkheid. In zijn beeld van de koloniale geschiedenis was het optreden van de Hollandse natie jegens de Bandanezen en andere oosterse volkeren bepaald niet zo deugdzaam geweest als Helmers het voorstelde. Ook latere critici maken dit verwijt. Er was tot ver in de negentiende eeuw echter nog geen sprake van de wetenschappelijke bronnenpublicaties en het historisch onderzoek waarvan we tegenwoordig voor onze historische beeldvorming gebruik kunnen maken. Het is dus de vraag wat Helmers van de geschiedenis van Banda heeft kunnen weten.

Helmers beschikte in zijn bibliotheek niet over reisverhalen van de tweede scheepvaart, maar hij bezat wel exemplaren van François Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.[133] Dit omvangrijke encyclopedische werk, in vijf delen en acht banden, gold tot ver in de

130 Multatuli 1867, p. 45.
131 Zowel Van Hattum als Jensen achten de episode van Helmers een mogelijke inspiratiebron van Multatuli. Zie Van Hattum 1996, p. 379, en Helmers 2009, p. 66.
132 Zie bijvoorbeeld Van Hattum 1996, p. 302, en Helmers 2009, p. 32.
133 Valentijn 1724-1726.

negentiende eeuw als een buitengewoon geleerde en gezaghebbende bron.[134] Valentijns opzet was om van elk gebied dat hij beschreef – Maluku, Ambon, Banda, de andere eilanden van de Indonesische archipel, de kusten van India, Zuidoost-Azië en China, alsook Japan en Kaap de Goede Hoop – eerst een beschrijving van land en volk te geven, vervolgens een overzicht van historische gebeurtenissen en dan een beschrijving van godsdienstige zaken. Doordat hij steeds nieuwe hoofdstukken toevoegde en zijn aandacht onevenredig verdeelde, werd het een bijzonder onoverzichtelijke uitgave. Niettemin had Helmers in het werk van Valentijn tal van nuttige gegevens over de geschiedenis van Banda kunnen vinden.

Zo begint het eerste deel met een inleidend stuk over de vestiging van 'Nederlands Mogentheid' in Oost-Indië waarin de tweede scheepvaart uitgebreid aan de orde komt. Over de tocht naar Banda vertelt Valentijn zakelijk en beknopt dat

> de schepen Zeeland en Gelderland met *Heemskerk* den 11den Maart na de middag van daar naar Banda zeilden, daar zy den 15den dito 's avonds voor 't hoogland van Banda, ontrent Ortatan, voor anker gekomen zyn. Zy wierden hier mede zeer wel ontfangen; ook kreeg *Heemskerk* te Neira, alwaar wegens de Javanen, daar woonende, meer handel, als op Ortatan, was, een huis; hoewel hy in 't eerst daar ook een geschil met de Orangkajas wegens hun regt kreeg, eer men daar mogt handelen. Hy raakte egter met hen eens, verruilde daar veel koopmanschappen tegen foeli, nooten, en nagelen, die in 't eerst op een matige prys waren, maar naderhand hooger steigerden, en kreeg eindelijk zyne volkomene lading.[135]

Het is opmerkelijk dat Helmers de eerste ontmoeting met de Bandanezen niet toeschrijft aan Van Heemskerk, maar aan Van Neck. Op zichzelf zou een heldhaftig optreden op Banda zonder meer bij het negentiende-eeuwse imago van Van Heemskerk hebben gepast.[136] In de derde zang van *De Hollandsche natie* portretteert Helmers hem zelf als de vaderlandse zeeheld die 'naar den Noordpool streeft, door vuur en ijsschots boort, en bij Gibraltar sneeft' (III, r. 355-356) en hij memoreert in de vierde zang 'hoe Heemskerk bij Gibraltar zegepraalt' (IV, r. 484).[137]

Het is moeilijk voor te stellen dat het hem is ontgaan dat de tweede scheepvaart weliswaar onder leiding stond van Van Neck, maar dat deze zelf geen voet op Bandanese

134 François Valentijn (1666-1727) vertrok in 1685 als predikant naar Indië, waar hij na een kort verblijf in Batavia in april 1686 op Ambon aankwam. In 1694 keerde hij voor een verblijf van tien jaar terug naar Nederland, waarna hij van 1707 tot 1713 een tweede ambtsperiode in Ambon vervulde. In Nederland had Valentijn met zijn uitgever plannen besproken om een beschrijving van Oost-Indië samen te stellen die alle eerdere beschrijvingen in de schaduw zou stellen. Hij benutte zijn tweede ambtsperiode dan ook om de hiervoor benodigde bronnen te verzamelen. Zie Habiboe 2004.

135 Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indien, of Nederlands mogentheid aldaar*, 1724, p. 175.

136 Van Heemskerk verwierf faam door zijn deelname aan de overwintering op Nova Zembla en aan de tweede scheepvaart, door de spectaculaire kaping van de Santa Catarina, een rijk beladen Portugese kraak uit Macao, en door de overwinning op een Spaanse vloot bij Gibraltar waarbij hij zelf sneuvelde. Deze wapenfeiten werden bezongen in H. Tollens, *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova Zembla* (1822), A. Bogaers, *De togt van Heemskerk naar Gibraltar* (1837) en H.A. Meijer, *Heemskerk* (1848).

137 Helmers parafraseert in deze regels de tekst van P.C. Hooft op het grafmonument van Van Heemskerk in de Oude Kerk te Amsterdam: 'Heemskerck, die dwers door 't ys en 't yser dorste streven / Liet d'eer aen 't Land, hier 't lyf, voor Gibraltar het leven'.

bodem heeft gezet. Wellicht heeft hij op dit punt niet Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* geraadpleegd, maar Raynals *Histoire des deux Indes*. In dat werk wordt de tocht naar Banda namelijk abusievelijk aan Van Neck zelf toegeschreven. Van Neck zou op Java vier schepen volgeladen naar Amsterdam hebben teruggezonden en zelf met de overige schepen zijn doorgevaren naar de Molukken:

> De Admiraal zeilde met het overige van zyn vloot na de Moluksche Eilanden, alwaar hem berigt wierdt, dat 's Lands inboorlingen de Portugeezen uit zommige plaatzen verdreeven hadden, en slegts op eene gunstige gelegenheid wagtten om hen uit de andere te verjaagen. Op veele deezer Eilanden richtte hy Komptoiren op: hy sloot een verbond met zommige Oppervorsten, en keerde met schatten belaaden in Europa te rug.[138]

Meer historische gegevens had Helmers kunnen aantreffen in Valentijns *Naaukeurige verhandeling van Banda* in het derde deel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Zo verschaft hij informatie over Banda in prekoloniale tijden waaruit Helmers kon opmaken dat hij met zijn kenschets van Egeron als verlicht vorst een bijzonder simplistische voorstelling van de bestuurlijke verhoudingen gaf:

> De Heer van Berkel, die zeer goede kennis van de Bandasche zaaken had, zegt, dat de Bandaneezen, ontrent 't jaar 1500, nog van 4 koningen, te weten, die van Labetakka, Celamme, Wayer en Rosingein, bestiert wierden, stellende zedert de regeering aan de Oudsten des Lands, die nevens de Moorsche Priesters, die overal byna 't voornaamste bewind hadden, over alles uitspraak deden; doch zoodanig, dat deze uitspraak echter, zoo de Boedjangs, of de gemeente, 'er niet in bewilligden, geen voortgang had.[139]

Valentijn laat er geen misverstand over bestaan dat de specerijhandel en het maatschappelijk leven al in een vroeg stadium door de moslims werden beheerst:

> In oude tyden zyn zy alle Heidensch geweest; maar in de laater is de Moorsche, of Mohhammedaansche Religie door den omgang en handel der Javaanen met de Bandaneezen hier al mede allengskens ingedrongen.[140]

Helmers is hier geheel aan voorbijgegaan. Er komen geen 'Moorse priesters' te pas aan het huwelijk van Afron en Adeka of aan het sluiten van een verbond tussen Portugezen en Bandanezen: huwelijk en verbond worden met natuurgodsdienstige rituelen voltrokken.

Over het aandeel van de Portugezen in de geschiedenis van Banda doet Valentijn bij gebrek aan betrouwbare bronnen weinig stellige en concrete mededelingen. Helmers

138 Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 180. Raynal 2010, p. 160: 'L'amiral, avec la reste de sa flotte, fit voile pour les Moluques, où il apprit que les naturels du pays avoient chassés les Portugais de quelques endroits, & qu'ils n'attendoient qu'une occasion favorables pour les chasser des autres. Il établit des comptoirs dans plusieurs de ces isles; il fit des traités avec quelques souveraines, & il revint en Europe chargé de richesses.'

139 Valentijn, *Naaukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 35. Valentijn volgt in deze verhandeling zijn oorspronkelijke opzet om eerst een beschrijving van land en volk te geven (hoofdstuk 1-4), vervolgens een historisch overzicht van 'Bandasche Zaaken' (hoofdstuk 5-7) en tenslotte een hoofdstuk over de godsdienstige zaken. Met 'de heer van Berkel' doelt Valentijn op Henrik van Bergel, de tweede landvoogd van Banda (1609-1623).

140 Valentijn *Naaukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 105.

had er in elk geval uit kunnen opmaken dat de Bandanezen zich niet lijdzaam door de Portugezen hebben laten slachtofferen.

Uit Valentijns *Naaukeurige verhandeling van Banda* kon Helmers bovendien opmaken dat de vestiging van het handelsmonopolie anders was verlopen dan op de andere Molukse eilanden. Op Ambon bedongen de Nederlanders handelsprivileges toen de Hituezen hen vroegen om een verbond tegen de Portugezen, en op Ternate toen de sultan hen vroeg om een bondgenootschap tegen de Spanjaarden. Een verzoek om een bondgenootschap kregen zij op Banda juist niet: de Bandanezen stelden zich vanaf het begin teweer tegen de druk die de Nederlanders uitoefenden om hen bijzondere handelsprivileges te gunnen. Valentijn kenschetst het beleid van de Compagnie op Banda als een onvermijdelijk gevolg van een voortdurende reeks contractbreuken. De Bandanezen karakteriseert hij niet alleen als oorlogszuchtig, maar eerst en vooral als onbetrouwbare en trouweloze handelspartners:

> Het is van ouds her een hardnekkig, boos, trouwloos, verraadersch en wederspannig volk geweest, op de welke geen staat ter wereld te maaken was, waarom zy ook meest uitgeroeid, of na de nabuurige eilanden, als Ceram, Goram, Key, Aroe, Cailolo (dat meest Bandanezen syn), Soeli, enz. in Amboina, en andere Landen verdreven, en gevlugt zyn.[141]

Helmers heeft, om welke reden ook, geen gebruik van Valentijns *Naaukeurige Verhandeling van Banda* gemaakt. In de geschiedenis van Egeron en Adeka heeft hij een uitgesproken vreedzaam, arcadisch beeld van de Bandanese samenleving willen oproepen. Het komt in geen enkel opzicht overeen met het beeld dat uit een historische bron als *Oud en Nieuw Oost-Indiën* oprijst.

De vestiging van het monopolie

Helmers had, als hij al gezocht heeft naar oosterse volkeren die de Nederlanders dankbaar waren dat ze hen van de Portugese tirannie hadden bevrijd, geen ongepaster voorbeeld kunnen vinden dan de geschiedenis van Banda.

De geschiedenis van de Banda-eilanden werd in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw beheerst door de rivaliteit tussen de Nederlanders en de Engelsen. In 1600 stichtte een groep Londense *gentlemen adventurers* de Honourable East India Company. In 1601 zond deze een eerste vloot naar Banten om peper in te kopen en de vaart op Maluku en Banda te verkennen. Het resulteerde in de vestiging van een kleine Engelse handelspost op het eiland Run en wat later ook op het eiland Ai. Voor de Nederlanders vormden deze buitenposten geen directe bedreiging, maar het was wel aanleiding om bij de Bandanese handelsnederzettingen aan te dringen op contracten waarbij zij zich verplichtten om alleen aan de Nederlanders te leveren. Op 23 mei 1602 tekende admiraal Wolfert Hermanszoon een contract met enkele lokale hoofden waarin een Nederlands monopolie voor de gehele archipel werd bedongen.

141 Valentijn, *Naaukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 36.

In 1605 voer de eerste vloot van de Verenigde Oost-Indische Compagnie naar Banda, vlak na na de overname op Ambon van het Portugese fort. Admiraal Steven van der Haghen belegde een reeks vergaderingen waarvoor alle belangrijke hoofden en handelaren werden uitgenodigd, met het doel het eerder gesloten contract aan te scherpen en een breder draagvlak te scheppen. Een flink aantal hoofden tekende een contract dat hun niet alleen oplegde om geen specerijen te leveren aan de Portugezen of de Engelsen, maar evenmin aan de Aziatische handelaren, die prettiger handelspartners waren en meer te bieden hadden dan de Nederlanders. Hoeveel belang Makassar, het opkomende handelscentrum van Oost-Indonesië, aan een vrije handel in nootmuskaat en foelie hechtte, blijkt wel uit de vloot die onder de persoonlijke leiding van de sultan of de rijksbestuurder in 1609 naar Banda voer om de Makassaren van een aandeel in deze specerijhandel te verzekeren.[142]

In april van dat jaar kwam admiraal Pieter Willemsz Verhoeff met een vloot van dertien schepen en zo'n duizend manschappen naar Banda om het monopolie van de Compagnie een definitiever karakter te geven. Toen onderhandelingen over de bouw van een fort op Banda Neira bleven stagneren, besloot hij de hoofden voor een voldongen feit te stellen door een begin te maken met de bouw van het fort Nassau. De Bandanezen nodigden hem uit voor nieuw beraad en lokten hem met zijn gevolg in een hinderlaag. Zesenveertig manschappen lieten het leven, waaronder Verhoeff zelf. Na een reeks strafexpedities werd in augustus een gewapende vrede gesloten.

In de volgende jaren kon het monopolie niet worden geëffectueerd omdat de Bandanezen een belangrijk deel van de nootmuskaat en foelie op de eilanden Ai en Run bleven aanbieden aan Engelse, Portugese en Aziatische handelaren. Achtereenvolgende expedities van Gerard Reynst (1615), Jan Dircksz. Lam (1616) en Laurens Reael (1617 en 1618) hadden alle tot doel hieraan een einde te maken, maar hoewel Ai in 1616 werd veroverd, verschansten de Engelsen zich op Run en bleef de situatie onopgelost. 'Om hierin *naar behooren* te voorzien', schreef gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen op 26 oktober 1620 aan de bewindhebbers van de Compagnie, 'is het noodig dat Banda t'eenemaal vermeesterd en met ander volk gepeupleerd worde'.[143]

Met deze overweging in het achterhoofd kwam Coen in 1621 met dertien schepen en ruim tweeduizend manschappen naar Banda.[144] Op 12 maart veroverde hij de versterkte nederzetting Lontor op Banda Besar. De hoofden van Lontor kregen harde eisen voorgelegd: zij dienden zich aan de kust te vestigen en hun wapens in te leveren, hun bolwerken te ontmantelen en in te stemmen met de bouw van fortjes door de Compagnie, het monopolie van de Compagnie te respecteren en hun soevereiniteit op te geven. Omdat de Lontorezen hun toezeggingen te traag en onwillig nakwamen en de overige Bandanezen op Banda Besar onvoldoende medewerking aan de uitvoering van zijn eisen verleenden, besloot hij in de laatste week van april alsnog om zonodig het gehele eiland te ontvolken.

142 Ridjali 2001, p. 56.
143 Geciteerd in Tiele 1886, p. XLII.
144 Coens ingrijpen op Banda wordt beschreven in Van Goor 2015, p. 433-466.

Om elke gedachte aan verder verzet de kop in te drukken, werden vierenveertig hoofden van woordbreuk en samenspanning beschuldigd, veroordeeld en op 8 mei door Japanse huurlingen onthoofd.[145] De terechtstellingen maakten echter geen einde aan het verzet. Van de bevolking van Banda Besar, zo'n 4500 à 5000 zielen, stierven er 50 à 100 in de gevechten, werden er ca. 1700 in slavernij afgevoerd en kwamen er uiteindelijk ca. 2500 door honger en ziekte om het leven.[146] Een onbekend aantal inwoners verkoos de dood door van de rotsen te springen. Enkele honderden ontsnapten naar Kei, Oost-Seram en andere omringende eilanden, waar zij dankzij de eerder door hen opgebouwde regionale handelsnetwerken werden verwelkomd.[147] In de diaspora bleven zij in de loop van de tijd contacten met elkaar en met hun eilanden van herkomst onderhouden.

Na de ontvolking van Banda Besar organiseerde de Compagnie een plantagesysteem: de grond werd verdeeld in 'perken' en beheerd door Nederlandse 'perkeniers', terwijl de arbeid werd verricht door Aziatische slaven die van andere eilanden werden aangevoerd.[148]

Beeldvorming van de Verlichting

Helmers heeft geen wetenschap kunnen hebben van de wijze waarop de onderwerping en ontvolking van Banda Besar zich had toegedragen. Er werd in bredere kring pas meer over bekend na de eerste historische bronnenpublicaties in de tweede helft van de negentiende eeuw en na de studie *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Bandaeilanden (1599-1621)* die J.A. van der Chijs in 1886 publiceerde.[149] Voor zijn beeldvorming was Helmers aangewezen op de achttiende-eeuwse geschiedschrijving.

Raynal en Diderot gaan in *Histoire des deux Indes* niet nader in op de geschiedenis van Banda in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, maar zij winden geen doekjes om de uitkomst van de gebeurtenissen:

> Dit is de eenige Bezitting in de Oost-Indiën, welke men kan aanmerken als eene Europische Volksplanting, omdat het de eenigste is, alwaar de Europeaanen eigenaars zyn van landeryen. De Maatschappy, de bewoners van Banda woest, wreed en trouwloos vindende, omdat zy het juk met ongeduld droegen [niet verdroegen], heeft goedgevonden [besloten] om ze uit te roeien. Hunne bezittingen zyn verdeeld geworden onder de Blanken, welke Slaaven, ter bebouwinge der landen, van de nabuurige Eilanden haalen. Deze Blanken zyn, voor het grootste gedeelte, Creolen, of een hoop misnoegden, die den dienst der Maatschappy verlaaten hebben.[150]

145 Zie Kiers 1943.
146 Colenbrander 1919, p. 643.
147 Bandanese vluchtelingen kregen bijvoorbeeld toestemming om op het eiland Kei Besar een eigen nederzetting te stichten. De Bandanese taal en cultuur bleef in deze enclave tot de huidige tijd bestaan. Zie Kaartinen 2010.
148 Zie Loth 1995.
149 Zie De Jonge 1862-1909; Tiele & Heeres 1886-1895; Van der Chijs 1886.
150 Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 203. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 8, p. 176: 'C'est le seul établissement des Indes orientales qu'on puisse regarder comme une colonie Européenne; parce que c'est le seul où les Européens aient la propriété des terres. La compagnie trouvant les habitans de Banda

Dit beeld van het Nederlands kolonialisme bleef niet onweersproken. De belangrijkste tegenstem was die van Elias Luzac, jurist, publicist en boekverkoper te Leiden. Zijn biograaf R. van Vliet karakteriseert hem als 'een exponent van de conservatieve Verlichting'.[151] Luzac bracht in de jaren zeventig van de achttiende eeuw verscheidene boekwerken uit die inspeelden op de bezorgdheid in Nederland over een mogelijk verlies van politieke neutraliteit en de negatieve gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie. Zo verzorgde hij in 1778 een uitgave van *La richesse de la Hollande* van J. Accarias de Sérionne, een economische studie van een Fransman die door bewondering voor Nederland als handelsnatie was gegrepen.[152] Kritische besprekingen van dit boek waren voor Luzac aanleiding om het te vertalen en ingrijpend te bewerken. 'Uit het Fransch vertaald; vervolgens overgezien, merkelijk veranderd, vermeerderd, en van verscheiden misslagen gezuiverd, door Elias Luzac', meldt de titelpagina van het in 1780 verschenen eerste deel van *Hollands Rijkdom*.[153]

In zijn bespreking van de scheepvaart en koophandel tijdens de tachtigjarige oorlog tussen Nederland en Spanje wijdt Luzac een aparte paragraaf aan *Opkomst en Staat der Oost-indische Maatschappij in Holland*. Hij stelt zich hierin onder meer ten doel om 'eenige wanbegrippen, welken sommigen over de verrichtingen, den aart, de opkomst, en de gesteldheid van deze Maatschappij schijnen te hebben'[154] uit de wereld te helpen. Zijn ergernis geldt in het bijzonder het werk van de 'vermaarde Schrijver' Raynal dat 'overal greetig geleezen, dus overal invloed kan hebben'.[155] Hij verwijt hem niet alleen historische onnauwkeurigheden, maar bekritiseert vooral de suggestie dat de Nederlanders er vanaf het begin op uit waren om de plaats van de Portugese veroveraars van de Molukken in te nemen en dat zij zich op niet minder hebzuchtige wijze meester hadden gemaakt van het specerijenmonopolie. Luzac benadrukt in dit verband dat de succesvolle tweede scheepvaart onder admiraal Van Neck en zijn vice-admiraals Van Warwijck en Van Heemskerk uitsluitend commerciële doeleinden had. Als jurist hecht hij vooral belang aan het 'eenvoudig verbond' dat admiraal Wolfert Hermanszoon in 1602 met enkele lokale Bandanese hoofden had gesloten. Het hield in dat zij de specerijen alleen aan de Nederlanders zouden verkopen, dat zij in ruil voor dit privilege tegen invallen van de Portugezen zouden worden beschermd, dat beide partijen de godsdienstvrijheid zouden respecteren en wederzijds overlopers zou uitleveren.

Het stond volgens Luzac model voor de verbonden die de Nederlanders later met de hoofden van Hitu en de vorsten van Ternate en Tidore sloten:

> Dit eenvoudig verbond, in het welk niets te vinden is, dat eenig zweemel heeft naar de looze staatkunde en de verdervelijke schranderheid, daar gesleepen verstanden zich te vaak mede

sauvages, cruels, perfide, parce qu'ils étoient impatiens du joug, a pris le parti de les exterminer. Leurs possessions ont étés partagées à des blancs, qui tirent de quelques isles voisines des esclaves pour la culture. Ces blancs sont, la plupart, créoles, ou des esprits chagrins, retirés du service de la compagnie.'

151 Van Vliet 2005, p. 463.
152 Accarias de Sérionne 1778.
153 Luzac I-IV, 1780-1783.
154 Luzac I, 1780, p. 259.
155 Luzac I, 1780, p. 259.

> kittelen; dit verbond, het welk in zijnen aart alleenlijk een wederzijdsch genot, eene onderlinge vriendschap ten doel had [...]; dit eenvoudig verbond, het eerste, welk door de onzen in de oostindische gewesten gemaakt is, en het staatsbeleid, welk bij ons opgevolgd werd, in dien tijd, waarin het tot stand kwam, zoo wel te kennen geeft; dit verbond, zeggen wij, is het, dat de eerste grondvesten van het uitgestrekt gebied, het welk de Hollanders naderhand in Indië gevoerd hebben, gelegd, en de eerste gedaante aan hunne heerschappij in die landen gegeeven heeft.[156]

Luzac moest erkennen dat de effectuering van het specerijmonopolie op Banda een moeizame geschiedenis was geweest. Na het 'eenvoudig verbond' dat Hermanszoon in 1602 had gesloten, waren in 1609 en 1616 nieuwe expedities nodig geweest om de monopoliecontracten te vernieuwen en aan te scherpen, maar de sluikhandel had voortgewoekerd. Luzac had er begrip voor dat het specerijmonopolie 'niet dan met scheele oogen, zoo wel door de Indiaanen, als door de verschillende volken, welke in Indië komen handelen, kan aangezien worden',[157] maar hij achtte het gebruik van de wapenen om naleving van het monopolie af te dwingen onvermijdelijk en rechtmatig:

> Om 'er eens vooral een einde van te maaken, beslooten de Hollanders deze eilanden geheel onder het juk te brengen: dit gelukte hun in den jaare 1621. *Banda* werd veroverd, en de inwoonders genoodzaakt, om de Algemeene Staaten der Vereenigde Nederlanden en de oostindische Maatschappij voor Opperheeren te erkennen. Van dien tijd af, is het teelen der nooten-muskaat aan deze eilanden bepaald gebleeven. Op alle andere plaatsen zijn 'er de boomen van uitgeroeid.[158]

Veel explicieter dan Luzac, verklaarden Raynal en Diderot in *Histoire des deux Indes* dat de Compagnie besloot om Banda te ontvolken en de grond onder plantagehouders te verdelen. Helmers daarentegen heeft zich van uitspraken over de onderwerping van Banda en het lot van de Bandanezen onthouden.

De dichtkunst als leermeesteresse

Na de aanvankelijke euforische reacties op *De Hollandsche natie* en in het bijzonder de vierde zang raakte het werk in de loop van de negentiende en twintigste eeuw uit de gratie. De geschiedenis van Egeron en Adeka riep sarcastische of verontwaardigde commentaren op omdat ze naar het oordeel van critici en lezers niet te rijmen was met de gruwelijke werkelijkheid van het Nederlandse kolonialisme die historici aan het licht brachten.[159]

156 Luzac I, 1780, p. 246-247.
157 Luzac I, 1780, p. 263.
158 Luzac I, 1780, p. 266-267.
159 Stuiveling bijvoorbeeld verwijt Helmers in *Een eeuw Nederlandse letteren* niet alleen 'talloze holle juichkreten over Hollands onvergelijkelijke grootheid', maar op even schampere toon ook dat hij 'kans ziet de kolonisatiemethoden der Nederlanders voor te stellen als een menslievende bevrijding der indonesische volkeren uit de weerzinwekkende wreedheid van Spanjaarden en Portugezen' (Stuiveling 1958, p. 12).

Helmers heeft echter niet de intentie gehad om de geschiedenis van Banda te schrijven of te herschrijven. In zijn opvatting heeft de dichter een geheel andere, meer verheven, taak dan de historicus en kan hij zich daarom grote historische vrijheden veroorloven. Hij wijdde een korte beschouwing aan dit onderwerp toen hij als voorzitter van de afdeling Amsterdam van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen een 'voorafspraak' hield ter inleiding van de derde lezing van het seizoen 1808-1809:

> Men heeft altoos gezegd dat de geschiedenis de leermeesteresse der volken is. Dit zou waarheid zyn, indien deze leermeesteresse slechts altoos goede leerlingen had, maar, ongelukkig, hier ontbreekt het haar aan. [...] Het is alleen in de stilte van het kabinet dat een wysgeer met oordeel en nut de lotgevallen der volken naargaat en uit het verleden gevolgen voor den toekomst opzamelt. Maar het algemeen leest de geschiedenis gelyk het een roman doorbladert, zonder nut, zonder doel, zonder toepassing. [...] Het is dus niet zelden nuttig dat de dichtkunst de plaats der geschiedenis vervangt en in haar plaats als leermeesteresse optreedt: door de verbeelding spreekt zy tot het hart, brengt het in vlam, en versmaadt niet tot het verstand tevens te spreken.[160]

De dichter verkeert volgens Helmers ten opzichte van de geschiedschrijver in een bevoorrechte positie omdat hij beschikt over de 'gouden sleutel' van zijn verbeelding. Deze verschaft hem niet alleen toegang tot waarheden die voor een historicus verborgen moeten blijven, maar ook tot de harten van zijn toehoorders en lezers: 'in zyn beeldryke taal, spreekt hy tot het volk veel algemeener[,] veel duidelyker dan immer een geschiedschryver doen kan.'[161]

Het was geen vrijblijvende beschouwing. Helmers zag het niet als zijn roeping om het publiek te vermaken met verhalen 'zonder nut, zonder doel, zonder toepassing', maar om het te raken met geestverheffende dichterlijke waarheden. Hij wilde in zijn werk waarheden van een andere, hogere orde uitdragen dan de waarheden van de geschiedschrijver. Zoals de wijsgeer zich in de stilte van zijn werkkamer in de geschiedenis der volkeren verdiept, uit het verleden filosofische en morele lessen trekt en hierdoor bijdraagt aan de verlichting van het mensdom, zo wilde Helmers als dichter in het publieke domein functioneren.[162]

Ook in *De Hollandsche natie* schroomde Helmers niet om de dichtkunst in de plaats van de geschiedenis te stellen. Voor de verhalende episoden over de tochten van De Houtman en Tasman, in de vierde zang over de zeevaart, raadpleegde hij historische bronnen, maar tot de 'beeldrijke' taferelen van de nevelvorst aan de Zuidkaap en van het paradijselijke Vriendeneiland liet hij zich inspireren door het werk van de dichter Camões. Voor de geschiedenis van Egeron en Adeka heeft Helmers nauwelijks van de

160 Op interpunctie licht gecorrigeerde versie van de transscriptie in Helmers 1989, p. 75. De jurist, politicus en dichter M.C. van Hall presenteerde op deze avond zijn vertaling van een gedeelte uit het klassieke epische dichtwerk *Bellum Civile* (Burgeroorlog) van de dichter Lucanus.

161 Helmers 1989, p. 76.

162 Over de opvattingen van Helmers over het sacrale karakter van het dichterschap, zie Van Hattum 1996, p. 235-248.

hem beschikbare historische en literaire bronnen gebruik gemaakt om zich een beeld te vormen van de eerste contacten tussen Bandanezen, Portugezen en Nederlanders. Zijn verhaal over de bevrijding van de Bandanezen door de deugdzame Van Neck is geheel aan zijn eigen dichterlijke verbeelding ontsproten. De geschiedenis van Egeron en Adeka is geen verhaal 'zonder nut, zonder doel, zonder toepassing': het is geschreven om de toehoorders en lezers te doordringen van de dichterlijke waarheid dat de Hollandse natie de volkeren wereldwijd van de Portugese en Spaanse tirannie had bevrijd en als handelsnatie een nieuw tijdperk in de ontwikkeling van de mensheid had ingeluid.

Meer redekracht en hooger denkvermogen

Helmers toonde zich in zijn dichterlijk betoog over de zeevaart en de handel een erfgenaam van de achttiende-eeuwse Verlichting. Jorissen en latere critici oordelen op grond van veranderende geschiedkundige kennis en inzichten dat hij in *Geschiedenis van Egeron en Adeka* de historische werkelijkheid heeft miskend en dat hij in de vierde zang van *De Hollandsche natie* een onverdedigbaar koloniaal verleden van Nederland probeerde te legitimeren. Zo'n veroordeling zegt meer over de critici dan over Helmers. De vraag die we hier voorop stellen, is hoe hij zich als erfgenaam van de Verlichting heeft onderscheiden.

Helmers karakteriseerde in de eerste drie zangen van *De Hollandsche natie* het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën als een glorieperiode. Ook volgens Raynals *Histoire des deux Indes* en Luzacs *Hollands Rijkdom* werd in deze periode de grondslag gelegd voor de uitzonderlijk voorspoedige ontwikkeling van Nederland als handelsnatie. Diderot prees de republikeinse geest waarmee de onverschrokken voorvaderen zich teweer stelden tegen de Spaanse tirannie. Hij legde hen zelfs een oproep aan hun nakomelingen in de mond om zonder aarzelen hun republikeinse tradities te herstellen en daardoor hun waardigheid te heroveren: 'Dit is 't, hetgeen uwe doorluchtige en dappere voorvaderen u door mynen mond toeroepen.'[163]

Helmers heeft zich door deze oproep uit 1780 niet laten provoceren om partij te kiezen voor of tegen de stadhouder, dan wel voor of tegen de patriotten. Het is evenwel niet uitgesloten dat ze indirect invloed heeft gehad op de wordingsgeschiedenis van *De Hollandse natie*: het gedachtenspel van Diderot kan in de verbeelding van Helmers de kiem hebben gelegd voor het idee om toehoorders en lezers in een reeks dichterlijke betogen op te roepen om zich aan de voorvaderen uit de gloriedagen van de Hollandse natie te spiegelen.[164] Zowel Helmers als Raynal en Diderot presenteren de voorouders van de Hollandse natie als een verheffend voorbeeld en een spiegel voor de nakomelingen in tijden van verval en rampspoed. Helmers legde het accent echter niet op de republikeinse

163 Raynal VIII, 1782, p. 130-131. Raynal I, 1780, p. 260: 'Voilà ce que vos illustres & braves aïeux vous disent par ma bouche.'

164 Helmers droeg met *De Hollandsche natie* bij aan een geest van verzet tegen de Fransen. Zie Jensen 2013. Dat neemt niet weg dat hij voor dit werk schatplichtig was aan Franse filosofen en dichters zoals Raynal, Diderot en Esménard.

geest van de voorvaderen, maar op hun morele deugden en hun onvoorwaardelijke vaderlandsliefde.

In de vierde zang van *De Hollandsche natie* betoogde Helmers, evenals de auteurs van *Histoire des deux Indes* en *Hollands Rijkdom*, dat de Nederlanders zich van hun Portugese en Spaanse voorgangers onderscheidden doordat zij uitsluitend naar Azië voeren om handel te voeren. Ook zijn stelling dat de Nederlanders door de oosterse volken werden verwelkomd als bevrijders van de Portugese en Spaanse tirannie, kwam overeen met het historisch relaas in *Histoire des deux Indes* en *Hollands Rijkdom*. Het vervolg van de historische gebeurtenissen liet hij echter buiten beschouwing.

De Hollandse natie en de oosterse volkeren waren spoedig als vijanden tegenover elkaar komen te staan: de naleving van verbonden en contracten kon slechts met wapengeweld worden afgedwongen. Luzac keek naar de vestiging van het Nederlands gezag in Oost-Indië met de ogen van een jurist: hij achtte het gebruik van geweld om verbonden te handhaven gelegitimeerd op basis van het door Hugo de Groot verdedigde internationale rechtsbeginsel van *pacta sunt servanda*.[165] Raynal en Diderot daarentegen signaleerden een onoplosbare tegenstrijdigheid tussen de door de Nederlanders opgelegde monopoliecontracten en de beginselen van vrijheid en gelijkheid in het handelsverkeer tussen Europese en oosterse naties. Dat de Nederlanders de goodwill verspeelden waarmee zij in Oost-Indië als bondgenoten tegen de Portugezen en Spanjaarden waren ontvangen, was in hun ogen dan ook een onvermijdelijk gevolg daarvan.

In zijn versvertelling ontliep Helmers een oordeel over dit fundamentele verschil in benadering door slechts het allereerste contact tussen Nederlanders en Bandanezen te verbeelden. Hij probeerde zich boven actuele maatschappelijke tegenstellingen te verheffen. De agitatie van de patriotten had tot een Bataafse revolutie geleid waarvan het verloop en de politieke consequenties hem weerzin inboezemden en beangstigden. Bijgevolg riep hij van de voorvaderen een beeld op waarin zij eveneens boven historische tegenstellingen verheven zijn. Het visioen in de tweede zang waarin Helmers de 'heldenrij van 't voorgeslacht' als bewoners van een 'zalig zielenwoud' beschrijft, is op dit punt overduidelijk. Helmers bezingt de voorouders niet als historische personages, maar als gelouterde schimmen:

> 't Is hier dat elk, de mist der sterflijkheid onttogen,
> Meer redekracht verkrijgt en hooger denkvermogen!
> Wat Staatsleer elk omhelsde, in dit gelukkig oord,
> Wordt schaars zijn wellust door een aardsch begrip gestoord! (II, r. 433-436)

In de verbeelding van Helmers waren de voorvaderen van de Hollandse natie deugdhelden die zich slechts lieten leiden door de geest van de rede en de hartstochtelijke liefde voor het vaderland. Zij hadden hun roem verworven door hun morele integriteit en onschuld te bewaren, zo nodig ten koste van hun eigen leven. In dit opzicht kwamen zijn eigen levensidealen overeen met die van de voorvaderen. Anders gezegd, Helmers

165 *Pacta sunt servanda:* overeenkomsten dienen te worden nagekomen.

schiep in *De Hollandsche natie* een beeld van de voorouders naar zijn eigen beeld en gelijkenis.

2.5 Helmers herschreven

Er verschenen tijdens het bewind van koning Willem I twee werken die aanwijsbaar door Helmers dichterlijk betoog waren geïnspireerd, maar concreter op vraagstukken van koloniaal beleid ingingen: *Nederlands roem in Oost-Indië, in acht zangen*, een dichtwerk van Philippus Pieter Roorda van Eysinga,[166] en *Adeka of De Nederlanders op Banda*, een treurspel van Scipio Pieter Oudkerk Pool.[167]

Philippus Pieter Roorda van Eysinga

De predikantenzoon Philippus Pieter Roorda van Eysinga, geboren in 1796, begon zijn loopbaan in de Nationale Militie.[168] Na zich als achttienjarige tweede luitenant der infanterie te hebben onderscheiden in de Slag om Waterloo en in 1817 te zijn bevorderd tot Eerste Luitenant bij het in Grave gelegerde infanteriebataljon, besloot hij een jaar later tot een loopbaan in Oost-Indië. Enkele maanden na aankomst in Batavia vroeg hij ontslag uit het leger en trad als kwekeling Indische talen in dienst van het bureau dat de betrekkingen tussen het gouvernement en de inlandse hoofden onderhield. Een aanstelling in 1822 als eerste commies bij het departement van Inlandsche zaken was het begin van een loopbaan als translateur en bestuursambtenaar.

Zijn loopbaan bood hem de gelegenheid om zich toe te leggen op de studie van de belangrijkste talen die in de Indische archipel werden gebruikt als voertaal en cultuurtaal: het Maleis, het Javaans en het Arabisch. Bij zijn ambitieuze talenstudie stelde hij zich vooral ten doel een bijdrage te leveren aan een betere verstandhouding tussen het gouvernement en de Javaanse hoofden.[169] Hoewel hij, in de woorden van zijn biograaf J.J.F. Wap, 'den degen voor de veder' had verwisseld,[170] bleef Roorda van Eysinga in Indië betrokken bij het militaire bedrijf. In 1822 werd hij vanuit Batavia uitgezonden naar Palembang, de hoofdstad van het Sumatraanse sultanaat dat het jaar tevoren na zware strijd zijn onafhankelijkheid had verloren: hij kreeg er de taak om de openbare orde te handhaven. In 1824 keerde hij terug naar Batavia en in 1825, bij het uitbreken van de Java-oorlog, werd hij benoemd tot kapitein-adjudant van de schutterij te Batavia. In 1828 volgde een aanstelling tot secretaris van de residentie Banten waar hij de ook daar heersende onrust hielp beteugelen. In 1830 nam hij om gezondheidsredenen verlof op

166 Roorda van Eijsinga 1831.
167 Oudkerk Pool 1834.
168 Biografische gegevens zijn ontleend aan Wap 1857 en *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*: Register.
169 Zo stelde Roorda van Eysinga in opdracht van het gouvernement een tweedelig woordenboek Maleis en Nederlands samen dat in 1824 en 1825 verscheen.
170 Wap 1857, p. 12.

en vestigde zich met zijn echtgenote en twee kinderen in de garnizoensstad Kampen.

De adempauze in zijn carrière benutte hij om een woordenboek en een spraakkunst van het Javaans persklaar te maken[171], maar ook om zich te laten gelden in het plaatselijke genootschapsleven en naam te maken op het gebied van de letterkunde. Zo verschenen kort na elkaar twee werken die grotendeels in Indië tot stand waren gekomen: het dichtwerk *Nederlands roem in Oost-Indië* en *Verschillende Reizen en Lotgevallen*. In de vier delen van dit laatste werk publiceerde hij de reisverslagen van zijn vader, die in deze jaren als predikant in Indië werkzaam was geweest,[172] en een verslag van zijn eigen wederwaardigheden en indrukken van land en volk.[173] Daarnaast schreef hij een reeks bijdragen aan de citadelpoëzie[174], vertalingen van Engelse letterkundige werken, een treurspel en twee delen met 'romantische tafereelen', die hij naar eigen zeggen ter ontspanning had geschreven als hij 'door de bearbeiding van spraakkunsten en woordenboeken, zoo dor en zoo droog werd, als een woordenboek'.[175] De veelzijdige verlofganger werd ervoor beloond met naamsbekendheid, een koninklijke onderscheiding, academische titels en een benoeming tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Proeve van dichterlijke geschiedschrijving

Volgens zijn *Levensberigt* begon Roorda van Eysinga het werk aan *Nederlands roem in Oost-Indië* in de jaren 1822 en 1823, tijdens zijn verblijf in Palembang, en zette hij het werk voort nadat hij aan het begin van 1824 was teruggeroepen naar Batavia.[176] Het dichtwerk verscheen in 1831.

In de voorrede gaf Roorda van Eysinga te kennen dat hij tot het schrijven ervan vooral was aangezet door de kwaadaardige aantijgingen van de Britten tegen het Nederlands koloniaal bewind die hem de laatste jaren in Indië onder ogen of ter ore waren gekomen. In een aantekening bij deze voorrede gaf hij bij wijze van voorbeeld een Engelstalig citaat waarin de Nederlands houding tegenover de Javanen wordt gekarakteriseerd als '*oppressive, unjust, and tirannical*': de bevolking van Java zou volgens de auteur in opstand

171 Roorda van Eysinga 1835.

172 Sytse Roorda van Eysinga (1773-1829), predikant in Friesland, vertrok aan het einde van 1818, op latere leeftijd, naar Indië. Hij werd in Batavia aangesteld als predikant en schoolopziener. In opdracht van de Indische Kerk maakte hij reizen als visitator door de Preanger (Java) en, van 1821 tot 1824, naar de Grote Oost (Makassar en de Molukken). Terug in Batavia werd een verlof wegens 'wankelende gezondheid' hem aanvankelijk geweigerd, maar uiteindelijk toch verleend. Hij overleed tijdens de terugreis bij St. Helena. Over zijn reisdagboeken, zie Huigen 2015.

173 Roorda van Eysinga 1830-1832. De vier delen werden bijzonder welwillend besproken in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1830, p. 543-545; 1831, p. 204-207; 1833, p. 357-359, 700.

174 De deelname van het Kampense infanteriebataljon aan de strijd tegen de Belgen bracht de bevolking op de been met inzamelingen en festiviteiten bij de uittocht en intocht. Roorda van Eysinga publiceerde verscheidene krijgshaftige liederen en gedichten. In de voorrede van *Nederlands roem in Oost-Indië* plaatste hij een lofzang van drie pagina's op 'd'eedlen held van Speyk'.

175 Roorda van Eijsinga 1833, p. IV.

176 Wap 1857, p. 20. Roorda van Eysinga werd teruggeroepen ter vervanging van de translateur die gouverneur-generaal Van der Capellen in de maanden februari tot oktober 1824 vergezelde op zijn reis naar de Grote Oost.

komen en de Nederlanders verdrijven als ze daartoe de kans kreeg.[177] Roorda van Eysinga vatte de karakterisering van het Nederlands beleid als 'onderdrukkend, onrechtvaardig en tiranniek' op als een persoonlijke aanval op zijn voormalige superieur, gouverneur-generaal Van der Capellen. Hij verzekerde de lezers dat Van der Capellen zich gedurende zijn bewind had onderscheiden door zijn menslievende houding en beleid tegenover de inlandse bevolking en dat hij in dit opzicht niet had ondergedaan voor Thomas Stamford Raffles die van 1811 tot 1816 luitenant-gouverneur van Java was geweest.[178] *Nederlands roem in Oost-Indië* was bedoeld als een bijdrage aan eerherstel, in het bijzonder voor Van der Capellen, maar ook voor zijn voorgangers en voor de Hollandse natie in het algemeen. Hij wilde met zijn dichtwerk bredere bekendheid geven aan de koloniale geschiedenis van Oost-Indië, om zo 'de ons aangedane beleedigingen, door het bezingen van die gebeurtenissen te wreken, welke, alhoezeer gedeeltelijk in proza beschreven, niet algemeen bekend zijn, en voorzeker verdienen aan de nakomelingen te worden overgebragt'.[179]

In augustus 1824 vroeg Roorda van Eysinga de leden van zijn kerkelijke gemeente in Nederland om toezending van een aantal boeken.[180] Zijn verlanglijst getuigde van een brede belangstelling, voor rechtsgeleerdheid, taalkunde en welsprekendheid, schone letteren, geschiedenis en 'reisbeschrijvingen die als echt, belangrijk en nog niet oud kunnen beschouwd worden', in het bijzonder 'Cookes reizen compleet'. Van bijzonder belang voor de totstandkoming van *Nederlands roem in Oost-Indië* was zijn verzoek om toezending van *De Hollandsche natie* van Helmers en van 'Du Bois over de Indiën'.

J.P.I. du Bois was een Zwitserse diplomaat die in 1748 tot zaakgelastigde in Den Haag werd benoemd door August III, koning van Polen, grootvorst van Litouwen en keurvorst van Saksen. Hij benutte zijn jaren in Nederland om *Vies des Gouverneurs Généraux* te schrijven, een in 1763 gepubliceerd boek over de gouverneurs-generaal van Oost-Indië.[181] In dit overzichtswerk vond Roorda van Eysinga tal van episoden die hij kon gebruiken om te bewerken tot verhalende zangen en dichterlijke taferelen. Zo is zijn tweede zang, over *Vestiging der Oost-Indische Kompagnie*, voor een belangrijk deel gebaseerd op het eerste hoofdstuk van Du Bois, over gouverneur-generaal Pieter Both.[182] De derde en vierde zang, over de gouverneurs-generaal Gerard Reynst en Laurens Reael, corresponderen met de hoofdstukken II en III van Du Bois, terwijl de vijfde zang, *De Gouverneur-Generaal Koen overwint Jakatra*, steunt op de hoofdstukken IV en VI, over de beide perioden waarin Jan Pietersz. Coen aan het bewind was.

177 Roorda van Eysinga 1831, p. VIII. Dit specifieke citaat kan hem niet hebben aangezet om *Nederlands roem in Oost-Indië* te schrijven: het komt voor rekening van een medewerker van het Londense tijdschrift *The Quarterly Review* die in 1830 een uitvoerige en lovende bespreking wijdde aan de pas verschenen memoires van Thomas Stamford Raffles. Zie N.N. 1830. Roorda van Eysinga heeft van het citaat pas kennis kunnen nemen nadat hij, met zijn dichtwerk in portefeuille, in Nederland was teruggekeerd.

178 Van der Capellen volgde Stamford Raffles in 1816 op en bleef tot 1825 aan het bewind.

179 Roorda van Eysinga 1831, p. VII.

180 *Stukken met betrekking tot Ph.P. Roorda van Eysinga (1796-1856)*. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 3286. brief no. 6, Batavia 1 augustus 1824.

181 Du Bois 1763. Een editie in het Nederlands verscheen in 1765.

182 Voor de eerste zang, getiteld *Eerste vaart op Indië*, had Du Bois weinig te bieden, want hij begint zijn verhaal pas in 1609, met de aanstelling van de eerste gouverneur-generaal.

Roorda van Eysinga heeft de wijze van periodiseren in *Vies des Gouverneurs Généraux* overgenomen als ordenend beginsel van *Nederlands roem in Oost-Indië*. Het dichtwerk kan dan ook worden gekarakteriseerd als een proeve van dichterlijke geschiedschrijving. De eerste vijf zangen vormen een min of meer aaneengesloten relaas van de geschiedenis van de eerste schipvaart tot en met de stichting van Batavia; de laatste zangen zijn gewijd aan enkele capita selecta. Het onderwerp van de zesde zang, *Verbreiding van het Christendom en bloei der wetenschappen*, is van een andere orde dan het voorgaande relaas van historische gebeurtenissen, maar de zevende zang neemt de draad weer op bij de onderwerping van Makassar in de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Voor deze zang heeft Roorda van Eysinga onder meer gebruik kunnen maken van een paragraaf over Makassar en Celebes uit hoofdstuk XII van Du Bois, over de periode onder gouverneur-generaal Joan Maetsuycker. In de afsluitende achtste zang maakt hij een nog veel grotere sprong in de tijd, met een lofzang op gouverneur-generaal Van der Capellen die van 1816 tot 1825 aan het bewind was.

De geest van Helmers

Voor het motto dat aan *Nederlands roem in Oost-Indië* voorafgaat, koos Roorda van Eysinga de regels uit de vierde zang van *De Hollandsche natie* waarin Helmers de oosterse volken oproept uiting te geven aan hun vreugde en dankbaarheid: 'Juicht! juicht, verlosten! juicht! het Oosten is bevrijd.'[183] Het geeft niet alleen aan dat hij zich een geestverwant van Helmers voelde, maar ook dat hij met zijn dichtwerk wilde aansluiten bij diens dichterlijk betoog over handel en zeevaart.

De geest van Helmers waart door de zangen van *Nederlands roem in Oost-Indië*. De talloze Nederlanders die 'boud en stout en koen naar 't blaakrend oosten snellen', zijn deugdhelden.[184] De oosterse volkeren, verzekert de dichter de voorvaderen, hebben hen uiteindelijk vertrouwen geschonken omdat zij zich hebben laten overtuigen door 'uw voorbeeld, deugd en trouw en uw menschlievendheid'.[185] Hoewel Roorda van Eysinga bij het schrijven van *Nederlands roem in Oost-Indië* in een uitgangspositie verkeerde waarin hij tegenover het werk van Helmers gemakkelijk enige kritische distantie in acht had kunnen nemen, gaf hij geen blijk van reserve of kritiek. Hij gaf integendeel uiting aan grote bewondering voor zijn gevierde voorganger. Het levensbericht uit 1857 vermeldt dat er in het nagelaten werk Roorda van Eysinga een 'vertaling in het Maleisch van een fragment der *Hollandsche Natie* van HELMERS' voor de pers gereed lag.[186] Het moet bij gissen blijven, maar mogelijk kwam de geschiedenis van Egeron en Adeka het meest in aanmerking om voor een Maleistalig publiek te worden vertaald.

183 Roorda van Eysinga 1831, p. XX. Het complete citaat omvat Helmers 2009, r. 459-468.
184 Roorda van Eysinga 1831, p. 15.
185 Roorda van Eysinga 1831, p. 17.
186 Wap 1857, p. 34. De betreffende tekst bevindt zich niet in het Letterkundig Museum, de Leidse universiteitsbibliotheek of het Nationaal Archief.

Toch onderscheiden beide dichtwerken zich in belangrijke opzichten van elkaar. Anders dan Helmers verbleef Roorda van Eysinga zelf geruime tijd in Oost-Indië. Hij beschrijft dan ook geen classicistische taferelen in een mediterraan landschap, maar roept uit eigen ervaring een beeld van natuur en cultuur in de tropen op. De dichter toont zich geraakt door de overweldigende vitaliteit van de tropische natuur en door de rijkdom en verfijning van de Javaanse cultuur, in het bijzonder de vormen van geletterdheid, waarmee hij als translateur voor het gouvernement en als verzamelaar van handschriften in aanraking kwam.

Ook zijn militaire loopbaan en zijn affiniteit met het militaire bedrijf lieten hun sporen na in *Nederlands roem in Oost-Indië*. In tegenstelling tot *De Hollandse natie* bevatten de zangen meerdere dramatisch uitgewerkte strijdtaferelen waarin bombastische overwinningsretoriek de boventoon voert.

Portugese tirannie, oosterse despotie

Roorda van Eysinga schenkt niet alleen aandacht aan de gewapende strijd die de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Oost-Indië heeft gevoerd met haar Portugese en Spaanse rivalen, maar nadrukkelijk ook aan de oorlogen met Banten en Makassar. Hij kenschetst de inheemse vorstendommen van Oost-Indië als hoogontwikkelde samenlevingen, centra van cultuur en kweekplaatsen van politieke ambitie. Zo bevat de eerste zang een kleurig tafereel van Van Warwijcks bezoek aan de vorst van Tuban met zijn spectaculaire menagerie van olifanten, paarden en vogels.[187] Tijdens de welwillende ontvangst komt in de verbeelding van Roorda van Eysinga een onoverbrugbaar verschil in beschaving aan het licht:

De weetlust spoort den Vorst, hij vraagt naar vreemde hoven,
Maar 't geen hem Warwijk meldt, stijgt zijn begrip te boven;
'Hoe!' zegt hij, 'kan een Vorst, die Nederland regeert,
Gelooven dat het volk hem huldigt en vereert,
Als 't niet eerbiedig knielt in 't stof van zijnen zetel,
Maar als een palmboom staat, die trotsch en zeer vermetel,
Den kruin slechts buigt, bij 't naadren van het stormgeweld,
Zich spoedig opheft en weêr trotschelijk herstelt:
Neen, in mijn rijksgebied zijn alle volken slaven,
Die kruipen voor mijn troon en op mijn wenken draven,
En beven voor mijn blik en siddren voor mijn magt,
Daar, ieder die weêrstreeft, verzinkt in 's afgrondsnacht.'[188]

187 Waarschijnlijk heeft Roorda van Eysinga gebruik gemaakt van de rijk geïllustreerde editie van 'Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598. van Amsterdam uyt-ghezeylt, onder 't beleyd van den admirael Jacob Cornelissoon van Neck, ende Vice-Admirael Wybrand van Warwijck: Ghetrocken uyt het Journael ofte Dagh-register daer van ghedruckt, ende doorgaens tot beter onderrichtinghe des Lesers, uyt verscheyden andere Schrijvers verrijckt', in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Oost-Indische Compagnie* 1646.

188 Roorda van Eysinga 1831, p. 5.

Aan het betoog van Helmers dat de Nederlanders de oosterse volkeren hebben bevrijd van de Portugese tirannie, voegt Roorda van Eysinga een dimensie toe: zij bevrijden hen ook van de despotische willekeur en machtshonger van hun eigen hoofden en vorsten.

Verbreiding van het christendom

In de vierde zang van *De Hollandsche natie* resulteert de Nederlandse strijd tegen de Portugese tirannie in gewetensvrijheid voor de oosterse volken. Helmers roept hen op om hun godsdienstige overtuigingen trouw te blijven: 'Knielt met dank voor Bramaas feestaltaar! Brengt Visnou hulde toe, ontboeide kinderschaar!' (IV, r. 463-464). Een dergelijk tolerant betoog kon Roorda van Eysinga niet verenigen met zijn door het christendom geïnspireerde opvattingen over de geschiedenis van de mensheid.

In *Verbreiding van het Christendom en bloei der wetenschappen*, de zesde zang van *Nederlands roem in Oost-Indië*, zet hij uiteen dat de mensheid na de zondeval in afwachting van de komst van Christus in duisternis heeft geleefd. Het is aan de christenen om het licht van het evangelie te verbreiden en de volkeren te verlossen van hun angsten en driften. Terwijl Helmers op Banda en de Vriendschapseilanden vooral pastorale onschuld ontwaart, schetst Roorda een uitgesproken duister beeld van oosterse volkeren:

> Der Heidnen afgodsleer versterkte 's menschen blindheid
> En spoorde 't hart tot lust, gevoed door aardsgezindheid,
> Vervreemd van 't heilgenot dat Christus leer ons biedt,
> Die in 't gewond gemoed haar zalvende olie giet.
> Het Oosten zag den mensch zijn drift den teugel vieren,
> Men leefde er ondereen als redelooze dieren;
> Verstompt door zinlijkheid, verbeestlijkt door 't genot
> Van 't aardsche, en onbewust van een almagtig God
> Die zaligheid bedoelde in 't schenken van dit leven [...].[189]

De Nederlanders zijn bijgevolg geroepen de oosterse volkeren niet alleen te bevrijden van de Portugese en Spaanse gewetensdwang, maar ook van hun eigen bijgeloof, dwangmatige driften en angsten. Deze beschouwing vormt de opmaat voor een lofzang op de predikanten die zich in Indië hebben ingezet voor de verbreiding van Gods woord en zich hebben toegelegd op taalstudie en bijbelvertaling.

Pleidooi voor menslievend bestuur

Terwijl Helmers zich geroepen voelde om zich te verheffen boven de maatschappelijke woelingen van zijn tijd en in het bijzonder boven de politieke tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden, schrok Roorda van Eysinga niet terug voor een duidelijke stellingname inzake het koloniaal beleid. Deze kreeg vooral vorm in de achtste zang, *De Gouverneur-Generaal Baron van der Capellen*. Blijkens de aantekeningen bij het dichtwerk

189 Roorda van Eysinga 1831, p. 140-141.

schreef hij deze zang in de eerste maanden van 1826, 'op een' der schoonste bergen van Java, kort na het vertrek van den afgetreden Gouverneur-Generaal'.[190]

De leidgeest van de dichter roept hem op om de 'edele held' te bezingen die 'in het morgenland de gouden eeuw herschiep; het sluimrend leven wekte en 't licht uit 't duister riep'.[191] Het eerste deel van de zang verhaalt hoe Van der Capellen zich met zijn echtgenote inscheept voor de overtocht naar Indië. De beide echtelieden heffen tijdens hun reis liederen voor elkaar aan waarin Van der Capellen 'peinst op 't doel van zijn verheven zending'[192] en zijn vrouw hem karakteriseert als deugdheld:

> Hij zal door 't regt geleid, het spoor der deugd bewandelen,
> In alles trouw, opregt en naar 't geweten handelen. [...]
> Hij zal de helper zijn, o rijke lotbedeeling!
> Van 't lang verdrukte volk; 't gewonde hart tot heeling
> En zalving zijn in 't uur dat hij 't bewind aanvaardt.

Het tweede deel van de zang behandelt vervolgens een veelheid aan beleidsmaatregelen die sinds de bestuursovername in 1816 hun beslag kregen, en eindigt met een oproep aan de bevolking om de deugdzaamheid en edelmoedigheid van Van der Capellen te blijven gedenken.

Tijdens het bewind van Van der Capellen bleek steeds duidelijker dat de idealen van verlichte bestuurders en het staatsbelang niet gemakkelijk te verenigen, en soms zelfs strijdig, waren. Tegen deze achtergrond kan de achtste zang van *Nederlands roem in Oost-Indië* worden gelezen als een lofzang op Van der Capellen, maar ook als een ondubbelzinnige stellingname van Roorda van Eysinga voor het type bestuurder dat de welvaart en het welzijn van de inlandse bevolking voorop stelt.[193]

Onwelwillende ontvangst

In *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd *Nederlands roem in Oost-Indië* neergesabeld. De recensent vroeg zich af waarom de schrijver, die bij het publiek toch bekend stond als 'een goed en onderhoudend Prozaschrijver', zich als dichter presenteerde terwijl hij daarvoor geen enkele aanleg had.[194] Hij was bereid te erkennen dat het dichtwerk hier en daar fraaie natuurtaferelen, levendige strijdtaferelen en andere geslaagde dichterlijke passages bevatte, maar hij citeerde ook een reeks bijzonder ongelukkige dichtregels en hield een negatief oordeel staande:

> Terwijl HELMERS, niettegenstaande veelvuldige leemten, toch, in zijne *Hollandsche Natie*, ons telkens wegsleept en ontgloeit; terwijl TOLLENS, in zijne heerlijke *Overwintering der Neder-*

190 Roorda van Eysinga 1831, p. 222-223. Van der Capellen vertrok in februari 1826 naar Nederland.
191 Roorda van Eysinga 1831, p. 190.
192 Roorda van Eysinga 1831, p. 201.
193 In de *Aanteekeningen* geeft Roorda van Eysinga te kennen dat zijn lofzang op het beleid na de bestuursovername niet alleen Van der Capellen geldt, maar ook de commissarissen-generaal C.Th. Elout en A.A. Buyskes.
194 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1832, p. 174.

> *landers op Novazembla*, ons beurtelings boeit en behaagt, treft en roert, – laat ROORDA VAN EYSINGA ons doorgaans koud en ledig: ook bij zijne gelukkigste plaatsen ontdekken wij het kunstig zamenstel van het vernuft; bijna nergens gevoelen wij de heilige siddering, die de dichterlijke aanblazing in het hart van hoorders en lezers onwillekeurig verwekt.[195]

Kwam het door het gemis van 'dichterlijke aanblazing' dat *Nederlands roem in Oost-Indië* niet welwillend werd besproken? Er waren wellicht nog redenen van andere aard. Het bewind van Van der Capellen had duidelijk gemaakt dat idealistische denkbeelden over een verlicht bestuur van Oost-Indië niet zonder meer met het staatsbelang in overeenstemming te brengen waren. In 1831 werd de Nederlandse publieke opinie in beslag genomen door de Belgische revolutie, terwijl de financiële noden van het vaderland door het bezit van de koloniën eerder leken te worden verzwaard dan verlicht.

Roorda van Eysinga koesterde intussen de ambitie om een sleutelrol te spelen bij het opzetten van een opleiding van bestuursambtenaren voor Nederlands-Indië.[196] De minister had echter geen vertrouwen in zijn voorstellen, ook omdat het wetenschappelijk prestige van de autodidact Roorda van Eysinga in het universitaire establishment en in regeringskringen gering was.[197] De publicatie van *Nederlands roem in Oost-Indië* heeft vermoedelijk weinig bijgedragen aan een welwillende houding tegenover zijn voorstellen en ambities. In 1843 keerde hij terug naar Indië om zijn studie van de Maleise en Javaanse taal- en letterkunde voort te zetten.

Scipio Pieter Oudkerk Pool

Scipio Pieter Oudkerk Pool, in 1808 geboren te Enkhuizen, behoorde tot de lokale middenstand. Zijn dichtader begon te stromen toen na het uitroepen van de onafhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden in augustus 1830 een beroep op de schutterij van Enkhuizen werd gedaan om het leger te komen versterken. Meer dan honderdvijfentwintig schutters en vrijwilligers werden bewapend, in uniformen gestoken, geoefend in militair exerceren en in augustus 1831 ingezet in de Tiendaagse Veldtocht. Het ontbrak de lokale dichters niet aan patriottisch pathos.[198] Oudkerk Pool publiceerde in 1832 een bundel citadelpoëzie, getiteld *Vaderlandsche Zangen, den Verdedigers van het Vaderland opgedragen*, met gedichten over de zelfopoffering van Van Speyk, het uitrukken van de troepen, de terugkeer van de troepen, een lied ter gelegenheid van de verjaardag van de koning en een ode aan het vaderland.[199] In dit jaar verscheen ook zijn *Lied der Bataven*, met muziek van G.H. Meijroos.[200]

In de volgende jaren bleef Oudkerk Pool actief deelnemen aan het literaire leven in Enkhuizen. In de literaire vriendenkringen 'Tracht nuttig te zijn voor elkander' en 'Ken-

195 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1832, p. 175.
196 Zie Fasseur 2003, p. 77-97.
197 Voor een welwillender oordeel over zijn verdiensten, zie Wertheim 1960.
198 Informatie over het literaire leven in Enkhuizen in deze jaren is ontleend aan *Harme Bevoort (1801-1874). Dichter van Enkhuizen*, een website onder redactie van K. Fijma (Geraadpleegd via home.hccnet.nl/k.fijma/hbevoort.html).
199 Oudkerk Pool 1832.
200 Oudkerk Pool en Meijroos 1832.

nis kweekt Vriendschap', beide opgericht in 1832, stimuleerden de leden elkaar om dichtwerken te schrijven en op besloten of openbare bijeenkomsten voor te dragen. Het departement Enkhuizen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bood een podium waar de dichters een breder publiek konden bereiken. In deze jaren ontstond ook een leesgezelschap met de cryptische naam 'Lees weinig, maar Leest veel', waarin Oudkerk Pool bestuursfuncties vervulde.[201]

Na zijn vingeroefeningen in de citadelpoëzie had hij de smaak van het dichten en publiceren te pakken. In 1832 kwam *De Mensch gelukkig door het Geloof* uit, een bundel gedichten waarin hij uiting gaf aan zijn 'diep gewond gemoed' na het vroegtijdig overlijden van zijn dochtertje en zijn vrouw Alida van der Velden met wie hij in augustus 1829 was gehuwd.[202] In 1834 verraste hij het publiek met het treurspel *Adeka, of de Nederlanders op Banda*, een bewerking van de geschiedenis van Egeron en Adeka voor het theater.[203] Een jaar later volgde *Nederland in 1572*, een kleine bundel zangen waarin een betrekkelijk uitvoerig dichtwerk over de bevrijding van Enkhuizen van de Spanjaarden, voorzien van aantekeningen met historische documentatie, het zwaartepunt vormde.[204]

Oudkerk Pool hertrouwde in september 1833 met Diewtje Geertruida van der Velden. Na opnieuw het verlies van de eerste boreling, werd het gezin van Oudkerk Pool uitgebreid met vijf kinderen.[205] Hij ging minder publiceren, wellicht omdat hij ontmoedigd was door de aanhoudende kritiek, vooral op ambachtelijke gebreken, die zijn publicaties ten deel was gevallen.[206] In 1841 publiceerde hij nog wel het dichtwerk *Eleonore van Castilië – Dichterlijke tafereelen uit de tijden der kruistogten*, maar het werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* als een talentloze mislukking afgedaan.[207] In latere jaren publiceerde Oudkerk Pool nog slechts incidentele gelegenheidsgedichten. In het literaire leven van Enkhuizen bleef hij een belangrijke rol spelen, maar hij slaagde niet in zijn pogingen om in bredere kring naam te maken.

Treurspel voor het vaderlandsch tooneel

In het *Voorberigt* bij *Adeka, of de Nederlanders op Banda* verklaarde Oudkerk Pool dat de geschiedenis van Egeron en Adeka in *De Hollandsche natie* van Helmers hem had getroffen

201 Op 30 december 1842 werd tijdens een commissievergadering van het leesgezelschap een vers van H. Bevoort voorgedragen waarin de voorzitter S.P. Oudkerk Pool geluk werd gewenst met de geboorte van een zoon.

202 Oudkerk Pool 1832, p. 7. Een dichtstukje van zijn hand, getiteld 'Aan mijne gade, na de bevalling van een bij de geboorte gestorven kindje', verscheen in *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam 1835, p. 755-756.

203 Oudkerk Pool 1834.

204 Oudkerk Pool 1835.

205 Genealogische gegevens zijn ontleend aan www.thijspostma.nl/Patriciërs.pdf, een website waarop Enkhuizer regentenfamilies tussen 1420 en 1800 in kaart zijn gebracht.

206 In *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1833, p. 319-320, werd in *De Mensch gelukkig door het Geloof* een reeks 'vlekken en vlekjes' gesignaleerd. In *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1836, p. 129-130, werd *Nederland in 1572* gerangschikt onder 'de zoogenaamde romantische poëzie' en Oudkerk Pool onder 'lieden van minder talent'.

207 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1843, p. 473-478.

als een episode die 'niet ongeschikt was, om als stoffe voor een Treurspel te worden bearbeid'.[208] De deugdzame rol van de Nederlanders op Banda zou het stuk bovendien een 'nationaal' karakter geven.[209] Daarom sprak hij de hoop uit dat het treurspel 'als voortbrengsel van eigen grond op het vaderlandsch tooneel kan opgevoerd worden'.[210]

Met deze toelichting haakte Oudkerk Pool in op het debat dat in deze jaren werd gevoerd over het beleid van de Amsterdamse Schouwburg. Theater-historicus H. Ruitenbeek signaleert dat er in het Amsterdamse cultuurbeleid in de eerste decennia na de Bataafs-Franse tijd werd aangedrongen op een 'nationaal' toneel van oorspronkelijke Nederlandse stukken.[211] Het was een reactie op de vermaakscultuur die zich in de ogen van de critici van het theater dreigde meester te maken. De oude frans-classicistische treurspelen in versvorm werden verdrongen door modern burgerlijk drama in proza en melodramatische 'toneelspelen' vol verrassingen en spectaculaire taferelen. Dat dit repertoire voor het overgrote deel bestond uit vertalingen en bewerkingen van Franse en Duitse stukken, was een reden tot extra zorg. In 1820 besloot de Raad van Amsterdam de leiding van de Schouwburg in handen te leggen van een comité van vier Commissarissen dat de opdracht kreeg om in het theater over de vaderlandse zeden te waken en de goede smaak te bevorderen. Ruitenbeek constateert dat de theatercultuur in de volgende decennia een elitair karakter kreeg: het comité voerde een beleid door dat 'de schouwburg van een bolwerk van vermaak in een bolwerk van classicistische Kunst moest herscheppen'.[212]

Oudkerk Pools *Adeka* is niet opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg, het podium dat hij met de publicatie van *Adeka* in Amsterdam waarschijnlijk op het oog heeft gehad.[213] Hij maakte daar weinig kans, alleen al omdat Wiselius, de voormalige patriotse politicus en criticus van Helmers, zich in deze jaren intensief met het theater bezig hield en als lid van het Comité van Commissarissen grote invloed op het repertoire van de Schouwburg had.[214]

Zoals de dichter Adriaan Loosjes opmerkte in *Hollandsche Dichtkundige Schouwburg*, een in 1810 gepubliceerde bundel treurspelen, was het niet ongebruikelijk dat toneelspelen het theaterpodium niet haalden:

> Dichtkundige voortbrengsels, die den naam van Tooneelspelen dragen, in het Nederduitsch geschreven, worden, schoon zelfs uit de pen van voortreffelijke Dichters gevloeid, maar zelden hier te Lande ten Tooneele gevoerd. [...] Zij, welke dezelve vervaardigen, mogen die dus meer beschouwen als eene soort van Dichtstukken, welke zij den vorm van Tooneelstukken geven, en als zoodanig aan het *lezend* publiek aanbieden, dan dat zij zich vleijen zouden, om dezelver waarde *op het Tooneel* beproefd te zien.[215]

208 Oudkerk Pool 1834, p. VII.
209 Oudkerk Pool 1834, p. XII.
210 Oudkerk Pool 1834, p. XII.
211 Ruitenbeek 2004, p. 135.
212 Ruitenbeek 2004, p. 140.
213 In een lijst van in deze jaren opgevoerde toneelstukken wordt het niet genoemd. Zie *Lijst van opgevoerde toneelstukken (hoofdspelen) 1814-1841*, in: Ruitenbeek 2002, p. 367-394.
214 De meeste van zijn treurspelen zijn verzameld in Wiselius 1818-1821. Voor theaterkritieken, zie Wiselius 1826.
215 Loosjes 1810, p. VII.

Wellicht is *Adeka*, of een deel daarvan, wel voorgedragen op een bijeenkomst van het Enkhuizer Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of een van de literaire genootschappen in Enkhuizen.

Historische bronnen

Evenals bij zijn dichtwerken *Nederland in 1572* en *Eleonore van Castilië* heeft Oudkerk Pool zich beijverd om *Adeka* historisch te documenteren.

Zo raadpleegde hij het werk van de geschiedschrijver João de Barros over de Portugezen in Azië, waarvan het deel over Diego Lopez de Sequeira, admiraal en gouverneur van Portugees Indië, reeds in 1707 in Nederlandse vertaling was verschenen.[216] De Barros schreef over de Bandanezen dat zij 'de Leer van Mahomet' volgden en 'tot de Koophandel zeer genegen' waren. De eerste Portugees die Banda in 1521 bezocht, vertrok na gedane handel dan ook 'zeer wel tevreden zynde met het goed onthaal dat hem van het volk van 't land aangedaan was'.[217] Dit 'komt geenszins overeen met hetgeen HELMERS ons verhaalt', merkte Oudkerk Pool in het *Voorberigt* op.[218] Ook stelde hij vast dat de namen van de personages Adeka, Egeron en Afron 'van geene historische waarde' zijn.[219]

Toch heeft de jonge literator zich door deze ontdekkingen niet laten ontmoedigen. De gebeurtenissen in een treurspel kunnen waar of verdicht zijn, stelt hij, maar waar het om gaat, is dat ze voldoen aan de eis van historische waarschijnlijkheid. De gesignaleerde problemen waren oplosbaar door het verhaal van Helmers op enkele belangrijke punten aan te passen. Het treurspel speelt zich daarom niet tijdens de ontdekking van de Banda-eilanden af, maar op een onbepaald later tijdstip.[220]

Met de wetenschap dat de islam al voor de komst van de Portugezen op Banda was doorgedrongen, wist Oudkerk Pool niet goed raad. Hij geeft zonder verdere motivering te kennen dat dit gegeven hem voor de bewerking van het verhaal minder geschikt toeleek. Een oplossing vond hij in het verzamelwerk *Historische beschryving der reizen, of Nieuwe en volkome verzameling van de allerwaardigste en zeldzaamste Zee- en Land-togten [...] in Europa, Asia, Africa en Americana*.[221] Een paragraaf over zeden en gewoonten op de Molukken deelt mee dat de eilanden in de loop van de geschiedenis door verscheidene vreemde volkeren zijn overheerst en dat de Arabieren er tenslotte islamitische gebruiken hebben ingevoerd die zich met de oude afgoderij hebben vermengd. Oudkerk Pool concludeerde opgelucht dat het hem vrij stond om te veronderstellen dat bij het vieren van een trouwfeest oude gebruiken in stand waren gebleven. In de veronderstelling dat Helmers in de geschiedenis van Egeron en Adeka 'de in Indië algemeen heerschende

216 De Barros 1707.
217 De Barros 1707, p. 253, 254.
218 Oudkerk Pool 1834, p. VIII.
219 Oudkerk Pool 1834, p. IX.
220 Oudkerk Pool 1834, p. IX.
221 Prévost 1747-1767. Het werk is een vertaling en bewerking van *Histoire générale des Voyages, ou Nouvelle Collection de toutes les Relations de Voyages par Mer et par Terre*, een encyclopedisch werk van A.F. Prévost d'Exiles, die op zijn beurt een vrijmoedig gebruik had gemaakt van de Engelse uitgave van *A New General Collection of Voyages and Travels* door J. Green.

godsdienst van BRAHMA'[222] voor ogen heeft gehad, heeft hij zich bij de enscenering van de bruiloft – met een altaar in een heilig woud, een hogepriester en een rei van priesters – geheel door diens classicistische verbeelding laten leiden.

Overigens laat Oudkerk Pool in een dialoog tussen Egeron en Van Neck zien dat hij op het punt van godsdienstige verdraagzaamheid een minder ruimhartig standpunt innam dan waarvan Helmers in *De Hollandse natie* blijk gaf:

EGERON. Ja, 'k bad ook Brahma weêr, om onze schreên te leiden.
De deugd behaagt den Goôn, al dient men ze onderscheiden,
En deugd blijft altijd deugd, waar men die immer vindt,
Ligt dat zich Brahma's magt met uwen God verbindt.
VAN NECK. Gij dwaalt, mijn goede vriend! in uw begrip der Goden;
Want Hij, dien Neêrland dient, heeft nimmer hulp van noode,
En Neêrland heeft aan Hem genoeg ten allen tijd.[223]

Oudkerk Pool moest niet alleen een oplossing vinden voor historische onwaarschijnlijkheden, maar ook de karakters en de gebeurtenissen in het verhaal herschikken omwille van de in het theater vereiste eenheid van handeling, plaats en tijd. Het treurspel speelt zich bijgevolg binnen het bestek van ongeveer een dag en nacht af. De intrige, climax, wending en ontknoping volgen in grote lijnen de versvertelling van Helmers: Egeron, Adeka en Afron vertegenwoordigen oosterse volkeren in een pastorale fase van ontwikkeling, de Portugezen zijn verantwoordelijk voor hun rampspoed en de Nederlanders zorgen voor een gelukkige wending.

De dood en het meisje

Uit de titel blijkt al dat Adeka in Oudkerk Pools treurspel de hoofdpersoon is. Hij had in deze jaren zowel zijn eerste kind als zijn eerste vrouw verloren en spiegelde in de *Voorzang* die aan het treurspel voorafgaat, zijn eigen lot aan dat van Adeka:

Ja, ADEKE! ik gevoel uw smarte,
Ook *uw* onspoed treft mij zwaar;
Maar reeds ligter klopt mij 't harte,
't Eind der smart is spoedig daar.
Dood! gij nadert, vriend in 't lijden!
Redder! die den stervling mint,
En die, wat gij hier doet scheiden,
In 't graf toch weêr verbindt.[224]

Oudkerk Pool deelde het denkbeeld van Helmers dat de dood aan geliefden een hereniging in het hiernamaals in het vooruitzicht stelt. Het treurspel *Adeka* moest niet alleen

222 Oudkerk Pool 1834, p. IX.
223 Oudkerk Pool 1834, p. 48.
224 Oudkerk Pool 1834, p. XIV (XV).

vrees en medelijden opwekken, maar ook troost bieden, al was het slechts voor de geestelijke vader ervan.

Hij heeft de rampspoed van de oude Egeron afgezwakt door hem niet, zoals Helmers deed, als een blinde Oedipus met zijn dochter door de wildernis te laten dwalen. Deze ingreep, schrijft hij in het *Voorberigt*, 'scheen mij noodzakelijk, om niet te veel gebeurtenissen van te grooten omvang in tijd, in zulk een kort bestek op een te stapelen'.[225] De blindheid van Egeron, en de daaruit voortvloeiende afhankelijkheid van zijn dochter, zou de aandacht afleiden van het tragische lot van Adeka.

Terwijl Helmers de toewijding van Adeka aan haar hulpeloze vader centraal stelt, richt Oudkerk Pool de aandacht van het publiek vooral op haar onvoorwaardelijke liefde voor Afron, waarvan zij ook in een waanzin-scene na zijn dood blijft getuigen. Het ligt dan ook niet voor de hand dat Adeka, zoals in het verhaal van Helmers, in een graf met haar vader te rusten wordt gelegd: in de afsluitende laatste strofe van *Adeka* verklaart Egeron dat hij bij het altaar in het aan Brahma gewijde woud eigenhandig een 'grafgesteente' voor Adeka en Afron zal oprichten.

Een enkele goede Portugees

In het *Voorberigt* bij het treurspel legt Oudkerk Pool uit dat hij genoodzaakt was 'de Portugees' in de geschiedenis van Egeron en Adeka een naam en gezicht te geven. Hij introduceerde twee personages met gefingeerde namen, de tirannieke vlootvoogd Torma en de ridderlijke bevelhebber Alonzo, en schiep zo nieuwe dramatische mogelijkheden:

> de persoon van Alonzo, in karakter van zijne landgenooten verschillende, is er bijgevoegd, niet alleen om den wille van het geheel, maar tevens om het karakter der Portugeezen niet al te zwart af te schilderen; onder vele slechten wordt toch welligt één goede gevonden.[226]

In het eerste bedrijf van *Adeka* slaat het scheepsvolk op eigen gezag, buiten het medeweten van Torma en Alonzo, aan het moorden. Oudkerk Pool verklaart in het *Voorberigt* dat hij op dit punt van de vertelling van Helmers is afgeweken omwille van de geloofwaardigheid: 'Van de eerste vredebreuk heb ik de opperhoofden geene deelgenooten gemaakt, om de ligtgeloovigheid der Bandaneezen niet al te groot te doen voorkomen.'[227]

Het tweede bedrijf speelt zich af in een 'eenzaam oord aan het strand'. De bevelhebber Alonzo blikt in een monoloog terug op de strijd die het 'ligtzinnig' scheepsvolk is aangegaan met de door Afron aangevoerde Bandanezen. Het stemt hem wanhopig dat het onberaden geweld van het scheepsvolk hem de kans heeft ontnomen om Adeka in een eervolle open strijd met Afron voor zich te winnen. Als Torma in het tweede bedrijf te kennen geeft dat hij tijdens de huwelijksplechtigheid van Afron en Adeka een aanslag wil plegen, weigert hij aan een aanslag mee te werken. Torma geeft hem bedenktijd, maar houdt hem voor dat hij de kans om Adeka tot de zijne te maken verspeelt als hij

225 Oudkerk Pool 1834, p. XI.
226 Oudkerk Pool 1834, p. X-XI.
227 Oudkerk Pool 1834, p. XI.

medewerking blijft weigeren. Terwijl Torma met het scheepsvolk voorbereidingen treft, is Alonzo ten prooi aan vertwijfeling. Hij staat voor een onmogelijke keuze tussen zijn plicht Torma te gehoorzamen en de hoop Adeka van zijn liefde te kunnen overtuigen. In een smartelijke monoloog komt hij tot de conclusie dat medewerking aan een aanslag hem bij Adeka slechts gehaat kan maken.

Het personage van Alonzo nuanceert het conventionele vijandbeeld. Het laat zien dat deugdzaamheid en ridderlijke edelmoedigheid niet voorbehouden zijn aan de Nederlanders en de oosterse volkeren, maar een universeel karakter hebben en dus ook in het kamp van de vijand voorkomen. In dramatisch opzicht is Alonzo tevens het interessantste personage, want hij is de enige die in het treurspel wordt geconfronteerd met innerlijke conflicten. De strijd tussen zijn eergevoel, zijn vaderlandse plicht en zijn hartstochtelijke liefde voor de prinses van Banda draagt bij aan de dramatische spanning van het treurspel.

Het oud Hollandsche karakter

Oudkerk Pool wilde een stuk met 'nationaal karakter' schrijven. Evenals Helmers schiep hij een tegenstelling tussen 'het trouwelooze karakter der Portugeezen, alles *veil* hebbende om hunnen gouddorst te stillen, en het oud Hollandsche karakter, dat geen geweld gedoogde, waar vriendschap konde gesloten worden, geen verraad konde dulden jegens hen, die zich trouw betoonden'.[228]

De voorvaderlijke deugdzaamheid wordt verpersoonlijkt door Van Neck.[229] Als hij van Egeron hoort over de rampspoed die Adeka heeft getroffen, geeft hij, volgens Oudkerk Pools toneelaanwijzing, 'teekenen van diepe verontwaardiging' en doet hij zonder aarzeling een beroep op zijn metgezellen om met hem ten strijde te trekken:

VAN NECK. Zij zal gewroken wezen!
Bij Neêrlands God! ik zweer 't, de wraak zij in Zijn hand;
En voor een goede zaak strijdt Hij met Nederland. [...]
EGERON. Mijn vrienden! welk een taal, gij doet mij weder hopen.
Waarmeê *koop* ik die gunst?
VAN NECK. Die gunst is niet te *koopen*.
Het is het volkren regt, dat ons dien pligt gebiedt,
En Neêrland *schenkt* zijn hulp, maar het *verkoopt* die niet.[230]

Nadat de Portugezen zijn verslagen, vraagt Van Neck Egeron om de troon weer te bestijgen, maar deze wijst het aanbod af en doet een beroep op Van Neck en de vorst van Nederland. Anders dan in het verhaal van Helmers stemt Van Neck hierin niet toe en vraagt hij Egeron om zich te bedenken. Deze reageert als een verlicht despoot:

228 Oudkerk Pool 1834, p. X.
229 In het *Voorberigt* motiveert Oudkerk Pool zijn beslissing om het historisch personage van Van Neck in het treurspel te handhaven met de nogal onbestemde mededeling dat met hem 'inderdaad zoo iets schijnt gebeurd te zijn'. Zie Oudkerk Pool 1834, p. IX-X.
230 Oudkerk Pool 1834, p. 42-43.

EGERON. Tot één beding alleen kan mij uw wensch bekoren;
Mijn troon zal na mijn dood aan Neêrland toebehooren,
En aan zijn wijs bestuur zal dan mijn erfregt gaan.
Tot dit beding alleen, neem ik den schepter aan.
(Het volk geeft teekenen van goedkeuring.)
tot het volk. Gij allen, hoort mijn taal, het is mijn laatste bede.
Gij, die uw' vorst verkiest, stemt allen met hem mede,
Doe allen dan mijn' wensch ook door uw keus gestand;
Doch ieder kieze vrij.
HET VOLK. Den vorst en Nederland.[231]

In het theatrale betoog van Oudkerk Pool is het Nederlands gezag over een oosters volk pas legitiem is als het berust op een door het volk verklaarde vrije keuze.

Pleidooien voor een beschavingsmissie

Voor hun letterkundige bijdragen aan het publieke debat over het koloniaal beleid kozen Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool de vorm van een dichtwerk in zangen en een treurspel in verzen. Beiden koesterden grote waardering voor Helmers die in brede kring nog werd bewonderd vanwege zijn dichterlijke bijdrage aan de natievorming. Deze waardering kreeg in de jaren na de Belgische revolutie nieuw voedsel vanwege het nationalistische pathos dat in de noordelijke Nederlanden oplaaide en de pennen in beweging bracht. De nationalistische sentimenten drukten een stempel op het dichterlijk betoog van *Nederlands roem in Oost-Indië* en het theatrale betoog van *Adeka*. Zowel Roorda van Eysinga als Oudkerk Pool dragen het denkbeeld uit dat de deugdzaamheid van de Hollandse natie boven elke twijfel is verheven en dat de door hen gekoesterde Verlichtingsidealen borg staan voor zegenrijk koloniaal bestuur.

Van de godsdienstige tolerantie van Helmers, die zich door de kosmopolitische idealen van de vrijmetselarij liet inspireren, namen Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool afstand. Voor hen is er geen hogere waarheid dan die van de christelijke godsdienst. Oudkerk Pool gaat echter niet zo ver als Roorda van Eysinga, die betoogt dat Nederland geroepen is om het christendom in Nederlands-Indië uit te dragen. Dit verschil hangt samen met hun beeld van de inheemse samenleving. Oudkerk Pools *Adeka* volgt Helmers in zijn kenschets van Banda als een arcadische samenleving en deelt zijn geloof in de edele menselijke natuur van de Bandanezen. Roorda van Eysinga's *Nederlands roem in Oost-Indië* daarentegen schetst een uitgesproken negatief beeld van Oost-Indië, als een door bijgeloof, onbeheerste zinnelijkheid en despotie beheerste samenleving. Een koloniaal beleid dat welvaart en welzijn van de bevolking voorop wil stellen, ontkomt daarom volgens hem niet aan een op het christendom gefundeerde beschavingsmissie.

231 Oudkerk Pool 1834, p. 60.

Afb. 5 Maurits Ver Huell, *Goenong Menangis of Treurberg op Banda Neïra*. In het bijschrift het citaat uit Helmers, *De Hollandsche natie*.

2.6 Adeka op Banda[232]

De geschiedenis van Egeron en Adeka oogstte in Nederland en in Nederlands-Indië op den duur meer ironie en sarcasme dan vertedering en bewondering. Zo publiceerde Willem Leonard Ritter in 1843 een luimig gedicht in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* waarin hij dertig strofen lang de draak stak met de dichterlijke voorstellingen en verwachtingen van Java waarmee nieuwkomers uit Nederland in Batavia van boord kwamen:

Dáár woont nog de onschuld, rein en zedig,
Dáár praalt natuur in eigen dos;
Dáár weiden maagden, stil en zedig,
De kudden in de luwt' van 't bosch;
Daar zien we *Adeka's*, bij 't verpoozen
Van 't bloem-gieten, lieflijk blozen,
Zich spieglend in het helder nat,
Dat murmlend, kabbelt over keijen,
De maagden noodt tot spelemeijen,
En dartlend haar den voet bespat.[233]

232 Deze paragraaf vormde de basis voor een artikel in *Indische Letteren*. Zie Straver 2016.
233 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 5 (1843), I, p. 525.

Het personage van Adeka werd het prototype van een zinnelijke, maar onschuldige inlandse schone.[234]

Op de Banda-eilanden zelf ging het verhaal van Helmers intussen een eigen leven leiden, zowel onder de Europeanen en Indo-Europeanen als binnen de inheemse samenleving. We staan in deze paragraaf stil bij de sporen die het er heeft nagelaten.

Plaatsen van herinnering

Op 27 maart 1817 liet het linieschip *Admiraal Evertsen* onder commando van kapiteinluitenant-ter-zee Q.M.R. Ver Huell het anker vallen voor Banda Neira. Ver Huell had de opdracht om het bestuur over de residentie Banda en onderhorigheden over te nemen van de Engelsen die er gedurende de inlijving van Nederland in het Franse keizerrijk aan het bewind waren geweest. Nadat de overdrachtsceremonie op 2 april had plaatsgevonden, nam hij tot 30 april de tijd om de eilanden Gunung Api, Banda Besar en Banda Neira te verkennen.

Op Banda Neira bezocht hij samen met tweede luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft het op een heuvel gebouwde fort Belgica en de daarachter gelegen Gunung Menangis.[235] In zijn twintig jaar nadien gepubliceerde *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* legde hij een verband tussen deze lokatie en het verhaal van Helmers:

> Aan den voet van dezen heuvel is het Kerkhof, en daar achter de Goenong Menangis, dat, letterlijk overgezet, den Huil- of Treurberg beteekent. Op de helft is dezelve van eenen breeden omgang voorzien; en tegen de oostzijde bevindt zich de ingang van de spelonk. [...]
> Het sprookje gaat hier op de eilanden rond, onder de bijgeloovige Indianen, dat men ter middernacht, omtrent dezen heuvel, een akelig gehuil en gekerm verneemt, waarvan derzelver naam ontleend is. Zoude de Zanger der 'Hollandsche Natie', de groote HELMERS, deze bijzonderheid geweten hebben, wanneer hij het veroveren van deze eilanden op de Portugezen bezingt, en het ongelukkig lot van de Koningen dezer volkeren beschrijvende, dus vervolgt?
>
> En Afrons schim stort daar zijn zielverscheurbre klagt,
> Op de effen grafterp uit, in 't uur van middernacht.
> Adekaas dierbre naam klinkt treurig door de dalen,
> En de echo blijft dien naam met droef gezucht herhalen.[236]

Ver Huell heeft waarschijnlijk al tijdens deze excursie over zijn literaire associaties van gedachten gewisseld met zijn metgezel 't Hooft, die in zijn journaal eveneens notitie

234 In 1837 bracht F. Douchez twee 'nastukjes voor het Nederduitsch tooneel' uit, waaronder *De Oostindische zeerover Kompaan en zijn buurman Quick – Iets uit het vrijbuitersleven van het begin der 17e eeuw, in 3 tafereelen* (Douchez 1837, II, p. 1-37). Adeka is in dit toneelspel de naam van de jeugdige Javaanse slavin van Kompaan.

235 *Gunung:* berg, heuvel; *menangis:* wenen, huilen. De heuvel is slechts 55 meter hoog, maar vrij steil.

236 Ver Huell 1835, p. 111-112. Ver Huell citeert *De Hollandsche natie* IV, r. 411-414. Hij maakte van de *Gunung Menangis* een tekening in gewassen inkt (Gelders Archief 0490-60, f. 144) en een aquarel voor zijn *Schilderachtige Opheldering*en *der Herinneringen van eene Reis naar de Oost-Indiën* (Maritiem Museum Rotterdam, inv. nr. P 2161-35).

maakte van 'den Huilberg, waar over Helmers in de Hollandsche Natie veel heeft geschreeven'.[237]

In juli 1852 maakte Eduard Douwes Dekker, sinds vier maanden benoemd tot assistent-resident op Ambon, een korte tussenstop op Banda. De latere Multatuli was op weg naar Batavia, waar gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist hem vanwege gezondheidsklachten twee jaar verlof in Nederland zou verlenen. In een artikel in de *Amsterdamsche Courant* van 10 december 1859, naar aanleiding van berichten over oproerigheid op Java en Banda, betoogde hij dat er van oproerigheid onder Bandanezen geen sprake was, en overigens ook niet kon zijn omdat de oorspronkelijke bevolking was uitgeroeid:

> Helaas, er zijn geen Bandanezen! De Bandanees is een mythe als Hengist, een overlevering als Deukalion. Nog wordt Adeka's graf, het is waar, er is een bijzonder gesuis in de nabijheid van dat graf, den reiziger aangewezen. De wind suist door de getande heuvelen en speelt weemoedige toonen op zijn aeoolsharp, de sentimentalist reciteert er de sesquipedalische verzen van Helmers ... Maar Adeka's landgenooten zoekt hij te vergeefs![238]

Kennelijk had hij op of nabij de Gunung Menangis een aan Adeka toegeschreven graf bezocht. Dat graf behoorde omstreeks het midden van de negentiende eeuw tot de trekpleisters van Banda Neira. De predikant S.A. Buddingh, door koning Willem III belast met een 'algemene inspektie over de Protestantsche kerk en het schoolwezen in Nederlands Indië', bezocht het eiland in november 1853. 'Gelijk zich denken laat, bragt ik een bezoek aan het traditionéle "*Graf van* ADÉKA",' noteerde hij in zijn reisverslag:

> Bij de batterij *Hersteller* vond ik, op aanwijzing van mijn' Bandaschen gids, de plek, waar het stoffelijk overschot der schoone, door Helmers in zijne "Hollandsche Natie" vereeuwigde ADÉKA rusten moest. De plek was goed schoongehouden en scheen pas aangeveegd te zijn. De overblijfselen van een aan haar gewijd klein eenvoudig tempeltje (thans slechts een dak of kap van *atap* of *nipa* op houten stijlen rustende,) staan boven het graf, hetwelk zich op een' heuvel bevindt, die nog ter harer gedachtenis *Goenong-menangies* (tranenberg, ween-berg of treur-berg) heet. Hier zou EGÉRON's dochter, de bruid van AFRON, Timor's oppervorst, geweend en geleden hebben, en eindelijk begraven zijn. Omtrent dit laatste punt echter is men het te *Banda* niet eens, en beweert men, dat de ware plaats, waar ze begraven is, juist niet op de *Goenong-menangies*, bij den heuvel *Toedjoes*, maar elders (waar dan?) moet gezocht worden.[239]

Buddinghs twijfel werd gevoed door een in zijn reisverslag opgenomen 'nota' met wetenswaardigheden over Banda van P.L. de Gaay Fortman, die er van 1844 tot 1851 predi-

237 Het verslag van de excursie is opgenomen als naschrift bij *Beschrijving van eene togt naar den top des brandende bergs van Banda*, een verhalend verslag tussen de aantekeningen onder woensdag 30 april en donderdag 1 mei 1817. In: *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*.

238 Multatuli 1960, p. 162. Hengist en Deukalion zijn bekend als helden uit de Angelsaksische en Griekse verhalenwereld. *Vigna sesquipedalis* of kouseband is een bonensoort met uitzonderlijk lange peulen. Het adjectief duidt buitengewone langdradigheid bij sprekers of schrijvers aan.

239 Buddingh, dl. 2, 1860, p. 302-303. *Toedjoes* of *Gunung Toedjoe* (Zevenbergen) is een lage kraterrand met verschillende toppen. Zevenbergen en Hersteller waren de namen van twee notenperken tussen het zuidelijk en noordelijk deel van Banda Neira.

kant was geweest. Deze had zich ingespannen om geschiedkundig feit, fabel en fictie in de historische overlevering op Banda van elkaar te onderscheiden, maar hij had moeten constateren dat dit ondoenlijk was. Het verleden was bij gebrek aan betrouwbare historische documenten of overlevering in nevelen gehuld gebleven. Over Helmers' personage Adeka schreef hij:

> Omtrent ADÉKA heb ik berigten ingewonnen, die mij zeer onvoldaan laten. Men wijst drie vorstelijke graven aan. En één van die zou haar jongste rustplaats zijn. Ik wenschte wel, nog iets van die ADÉKA te kunnen gewaar worden. Maar ik geloof niet, dat men mij genoegzame inlichting ten dezen opzigte zal weten te geven.[240]

Doordat de Gunung Menangis en een aan Adeka toegeschreven graf aan bezoekers als bezienswaardige plaatsen van herinnering werden gepresenteerd, kreeg het verhaal van Helmers op Banda Neira blijvende algemene bekendheid.

De arts H. Breitenstein was in 1910 en 1911 werkzaam op Banda en deed in het blad *De aarde en haar volken* verslag van het bezoek dat hij had gebracht aan het 'graf van Adeka' en aan de Gunung Menangis. Hij liet zich vergezellen door ene Noach, volgens hem 'de oudste bewoner van Banda':

> Op een zondag wandelde ik met den controleur en zijne dochter begeleid door Noach om 6 uur 's morgens [...] naar het graf van Adeka. Nauwelijks hadden wij ongeveer 100 Meter den berg beklommen of wij stonden voor eenen aardhoop van ± 1 Meter hoogte; deze kleine heuvel droeg teekenen, dat hij door menschenhanden gemaakt was en aan de noordzijde zagen wij bepaald eenen muur van steen; rondom muskaat- en kanariboomen, welke een mooi groen gewelf over den heuvel vormden. Jammer genoeg hadden wij noch spade noch schop meegenomen, zoodat het moeilijk was, dezen aardheuvel te onderzoeken.
> Hierop voerde ons Noach nog meer naar het noordwesten; de weg werd hoe langer hoe steiler; eindelijk bereikten wij den ingang van de grot, waarin volgens Noach Adeka maandenlang den dood van haren echtgenoot betreurd had. Deze ingang was echter zoo klein – misschien niet wijder dan 50 cM. in middellijn – dat zelfs de ondernemingslustige controleur geen zin had, er in te kruipen om de grot van binnen te onderzoeken. Trouwens wij hadden ook geen flambouwen en geen ladder bij ons, en namen er genoegen mee, het graf van Adeka te hebben gezien, waarna wij naar huis terugkeerden.[241]

Hoewel Breitenstein de oude Noach welwillend 'een goede en vertrouwbare gids' noemde, tekende hij met zelfverzekerde arrogantie toch aan hoe gebrekkig diens kennis van de geschiedenis van Banda was:

> Ik moest lachen, toen hij mededeelde, dat de vorstin Adeka onder het bestuur der Engelschen geleefd zou hebben, terwijl feitelijk in 't jaar 1599 de Hollandsche veroveraars de moord van haren echtgenoot op de Portugeezen gewroken hebben.[242]

240 Buddingh, dl. 2, 1860, p. 315.
241 Breitenstein 1916, p. 79-80.
242 Breitenstein 1916, p. 79.

Twee jaar later verscheen in het blad *Eigen Haard* een artikel, getiteld *Prinses Adeka – Een Bandasche Legende*, waarin de plaatsen van herinnering eveneens worden beschreven.[243] De auteur, die slechts met zijn initialen D.N. heeft ondertekend, lijkt meer met Banda en de Bandanezen bekend te zijn geweest dan de eerste de beste passerende bezoeker. Hij verschafte enige nadere informatie over de grot en het graf:

> 't Is een gegraven gang ter lengte van ± 20 M., eindigend in 'n vierkante ruimte met nissen, waarin vermoedelijk eens een bank bevestigd was. De Goenoeng Menangis (= Berg des Geweens) draagt dien naam, omdat de inlanders er 's nachts het geween van Adeka meenden te hooren. Op geringen afstand naar 't N.-Westen op 't notenpark Zevenbergen en Hersteller ligt 't graf van Adeka; een klein heuveltje met 'n djatiboom. In den Engelschen tijd moet hier een bord gestaan hebben met opschrift. Tot voor korten tijd gingen de inlanders hier offeren. Tegenwoordig wordt meer geofferd bij het graf op den top van den Goenoeng Menangis, dat ook wel eens voor Adeka's graf wordt gehouden.[244]

Bovendien maakte hij melding van een aan Egeron toegeschreven koningsgraf:

> Het graf van koning Egeron ligt aan de Noordhelling van den Papenberg, een ± 250 meter hoogen heuvel op 't eiland Neira. Het heeft een lengte van ± 7 meter en den vorm van een knots, in Polynesië eertijds het teeken van macht, zoals de scepter in Europa; geregeld worden hier nog offers gebracht.[245]

Het artikel was geïllustreerd met enkele tekeningen waarop ook de grot van Adeka en het graf van Egeron staan afgebeeld.

Valentijn maakte in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in zijn beschrijving van de Papenberg melding van 'veel Moorsche graven, en grafsteenen aan 't hoofd- en voeteneinde der zelve, zynde nog de eenige aloude overblyfzels en bewyzen, dat hier Mohhammedaanen gehuisvest hebben'.[246] De Nederlandse benaming 'Papenberg' geeft aan dat een of meer van deze graven reeds toen werden toegeschreven aan 'Moorse papen', *maulana* of vrome geleerden die vereerd werden omdat zij de islam op Banda hebben verbreid.[247] Het afgebeelde koningsgraf is echter geen traditioneel islamitisch graf met grafstenen aan het hoofd- en voeteneinde. Omdat onder aan de noordhelling van de Papenberg de zeer oude nederzetting Lautaka heeft gelegen, bevonden zich hier wellicht pre-islamitische graven. De bewering dat het in *Eigen Haard* afgebeelde graf in de 'volksoverlevering' vanouds bekend stond als het koningsgraf van Egeron, berust op onbevestigde en oncontroleerbare beweringen van onbekende informanten.

243 D.N. 1918. *Eigen Haard* informeerde het belangstellende publiek in Nederland met regelmaat over bijzondere onderwerpen uit de taal-, land en volkenkunde van de Nederlandse koloniën. De redactie tekende aan dat zij het stuk uit Indië had ontvangen en dat het vergezeld ging van enkele onverwacht talentvolle tekeningen van 'den Bandanees H.W. d'Auzon'.

244 D.N. 1918, p. 562.

245 D.N. 1918, p. 562.

246 Valentijn 1726, Bd. IIIB, *Naaukeurige verhandeling van Banda*, p. 3.

247 Dergelijke *keramat* of heilige graven blijven in ere als bedevaartplaatsen. Tegenwoordig houdt men op de top van de Papenberg nog een graf in ere dat volgens de *tuan tanah* (landheer) van het aangrenzende dorp Mangko Batu wordt toegeschreven aan de *maulana* Ibrahim Abdurrachman.

De status van het graf van Adeka als bezienswaardigheid werd in 1928 vereeuwigd in de documentatie *De Nederlandsche oudheden in de Molukken* van V.I. van de Wall: het boek bevatte een 'Schetskaartje van de voornaamste Nederlandsche Oudheden in Banda', met op het eiland Banda Neira de lokaties van de grafnaald van Jacob de Zwart, de forten Nassau en Belgica, een drietal kustbatterijen en, *bien etonné de se trouver ensemble*, het 'Graf van Adeka'.[248]

Economisch en cultureel elan

In de tweede helft van de negentiende eeuw vonden op Banda ingrijpende maatschappelijke veranderingen plaats.[249] De slavernij werd afgeschaft in 1860 en daardoor waren de plantagehouders of perkeniers genoodzaakt om arbeidsmigranten van omringende eilanden of Javaanse contractarbeiders in te huren. Toen enkele perkeniers om opheffing van het nog steeds gehandhaafde monopolie op de handel in nootmuskaat en foelie verzochten, verleende koning Willem III hiertoe machtiging in 1864. Het kostte enkele jaren om de weg naar de vrije markt te vinden, maar omstreeks 1870 brak er een tijd aan van ongekende economische opbloei. De jaarlijkse nootmuskaatproductie vervijfvoudigde in korte tijd doordat de perkeniers de opbrengsten van de bestaande perken opvoerden en er ook toe overgingen om nieuwe arealen te exploiteren. Gedurende een periode van vijftien jaar stegen de inkomsten van de nootmuskaat en foelie tot voor Banda exorbitante hoogten.

De vooruitgang bracht nieuw economisch elan. Voor het vrij verkeer van mensen en goederen waren infrastructurele voorzieningen noodzakelijk die in dit deel van Nederlands-Indië nagenoeg ontbraken. Op Banda Neira werden de havenhoofden en havenloodsen vernieuwd, aanlegplaatsen op de andere eilanden werden verbeterd en er kwam een prauwenveer om het laden en lossen van schepen te vergemakkelijken.[250]

Bijzonder ambitieus was de Bandanees P.C.L. Hartog, een in 1864 gepensioneerd ambtenaar die zich ontplooide als perkenier, handelaar en eigenaar van de Stoomvaartreederij Banda.[251] Deze rederij liet in Glasgow een stoomschip bouwen en bracht het in de vaart om de regio op te nemen in een netwerk van stoomvaartlijnen. Hartog noemde dit vlaggeschip van Banda's opbloei de 'Egeron'. Hij maakte in 1875 en 1876 met het schip een drietal reizen in de Zuidoost-Molukken, de Zuidwest-Molukken en langs de kusten van Nieuw-Guinea om mogelijke vaarroutes en aanlegplaatsen te verkennen en de mogelijkheden van een geregelde import en export op deze eilanden te verkennen.[252] Op zijn verkenningstochten ontdekte hij in de Tanimbar-archipel tussen

248 Van de Wall 1928, Kaart 1. Het graf staat wel aangetekend op de schetskaart, maar wordt niet beschreven in het betreffende hoofdstuk.

249 De periode tussen 1854 en 1904 is beschreven in Van den Berg 1995.

250 Van der Linden 1873, p. 60. Hierover ook Vissering 1874.

251 Persoonsgegevens zijn ontleend aan *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, Register.

252 Zie 'De drie reizen met het stoomschip de "Egeron" in de oostelijke delen van den Ind. Archipel' 1877. Het initiatief resulteerde in 1877 in een contract met het gouvernement om gedurende een proefperiode van twee jaar vanuit Buton en Lombok driemaandelijkse handelsreizen langs de eilanden rond en in de Bandazee te maken. Na afloop van dit experiment werd het schip in 1879 overgenomen door de

de eilanden Selaru en Jamdena een voor stoomschepen bruikbare doorvaart en ter herinnering hieraan werd deze zeestraat op de kaart gezet als Straat Egeron.[253] De stoomvaartrederij Banda beschikte in deze periode ook over een 'vlug loopend stoomscheepje van zeer klein charter' dat de naam 'Adeka' droeg.[254]

Dank zij de onverwachte voorspoed verbeterde de levensstandaard van de Bandanezen en ontwikkelden de bovenlagen van de bevolking een meer luxueuse levensstijl. De meeste perkeniers vestigden zich in het plaatsje Banda Neira en lieten het dagelijks beheer van de plantages aan ondergeschikten over. De publicist J. van den Berg stelt in *Het verloren volk* dat, 'behoudens wat uitspattingen in de privé-sector, de nieuwe rijkdom toch voornamelijk is besteed aan de infrastructuur van Banda zelf, kortom aan woningen, wegen en gebouwen'.[255] Dit nieuwe Banda Neira werd wel het tropisch Pompeji genoemd. Het had deze benaming te danken aan zijn ligging aan de voet van een werkende vulkaan, maar ook aan de luchtige mediterrane bouwstijl waarbij galerijpilaren het aanzien van classicistische zuilen kregen. De nieuwe rijken schiepen een arcadisch Banda dat als decor voor de classicistisch geïnspireerde tragedie van Egeron en Adeka had kunnen dienen.

De advocaat H.O. van der Linden[256] schetste het sociale en culturele leven op Banda in deze jaren in zijn boekje *Banda en zijne bewoners* (1873) als bijzonder geanimeerd. De ene dag maakt men een uitstapje naar Banda Besar, aan de overzijde van de baai, de andere dag

> biedt het tooneelgezelschap van liefhebbers eene verpozing aan, is er een muziekpartijtje georganiseerd, valt er eene bruiloft onder de Europeesche, Chineesche of inlandsche vrienden te vieren, doet de schutterijmuziek zich hooren, ofwel verschaft de predikant met eene voorlezing den inwoners eenige aangename uren. Aldus spoedt het leven op Banda voor de aristocratie zich voort.[257]

In 1927 memoreerde de gezaghebber van Banda, W.Ch. ten Cate, dat het verenigingsleven destijds opbloeide met

Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij om te worden ingeschakeld in de pakketvaart tussen de grote havenplaatsen op Java en de buitenposten op andere eilanden. Enkele jaren later werd het schip verkocht aan een Chinese rederij, herdoopt tot *Hok Canton* en ingezet voor de pakketvaart in de Straat Malaka.

253 Veth 1879. De naam werd ingetekend op de kaart *Zuid Molukken* in *Atlas van Tropisch Nederland*, KNAG 1938, blad 28. De naam *Selat Egeron* (Straat Egeron) is tot op de dag van vandaag in gebruik.

254 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1879-12-05: *Verslag van controleur van Hila (Stormer) van zijn reis naar Dawaloor en enige andere Zuidwester Eilanden, gedaan in de maanden oktober en november 1879*. Blijkens dit stuk werd het scheepje op dat moment, evenals de 'Egeron', te koop aangeboden. De kiel werd in november 1875 gelegd op de scheepswerf van N. den Ouden te Banda Neira, de tewaterlating vond in februari of maart 1876 plaats. Zie *Java Bode* 26 nov. 1875, p. 3; *Bataviaasch Handelsblad* 28 feb. 1876, p. 23.

255 Van den Berg 1995, p. 63.

256 Herman Otto van der Linden van Snelrewaard was advocaat en procureur te Batavia. Hij schreef in 1872 statuten voor de N.V. 'Banda's stoomvaartdienst en prauwenveer, gevestigd te Neira'. Daarnaast deed hij voorstellen om op Banda een gemeentebestuur te organiseren, een spaarbank op te zetten en een bibliotheek van wetenschappelijke werken in te richten. Volgens een uitgebreid betoog in het *Bataviaasch Handelsblad* van 12 jan. 1876 maakte hij de door hem gewekte verwachtingen slechts zeer ten dele waar.

257 Van der Linden 1873, p. 39.

> twee bloeiende societeiten ('de Gezelligheid' voor Bandaneezen en de 'Harmonie' voor de trekkers [...]), met twee leesgezelschappen, welke ook in het heden nog bestaan, waarin tal van tydschriften, een liefhebbery-tooneelgezelschap, een vry goed inlandsch muziekcorps, waarvan nu nog een gedeelte over is, een vereeniging voor schietoefeningen, zelfs een spaarbank.[258]

Het genoemde liefhebberij-toneelgezelschap was genoemd naar de door Helmers tot leven gewekte Bandanese prinses. De Rederijkerskamer 'Adeka' werd opgericht op 25 juli 1867 en streefde naar 'onderlinge ontwikkeling op letterkundig gebied'.[259] Het bleek een levenskrachtig initiatief. Het Bataviaasch Handelsblad meldde in 1873 dat de vereniging haar zesde verjaardag vierde met de succesrijke opvoering van *De schuldbekentenis of De brieventasch van Kapt. Winsum* en het kluchtig nastuk *Onder de pantoffel of Eene les voor gehuwde mannen*. In de pauze verraste de Schutterij het publiek met enkele stukken van 'de beste komponisten van onzen tijd', uitgevoerd met 'eene juistheid [...] welke men in dien korten tijd van een muziekkorps, geheel uit Inlanders bestaande, niet zoude verwacht hebben'.[260]

In 1877 verzocht het bestuur de gouverneur-generaal te Batavia om goedkeuring van het reglement en erkenning van de rederijkerskamer als rechtspersoon. De positieve beschikking en het reglement werden afgedrukt in de Javasche Courant.[261] De vereniging had toen al de beschikking over een toneelzaal in wat het 'Adeka-gebouw', de 'Adeka-schouwburg' of de 'sociëteit Adeka' werd genoemd.[262] Bij gelegenheid werd deze afgestaan voor concerten, danspartijen en andere feestelijke evenementen.

Het reglement regelde de rechten en verplichtingen van de werkende leden, toeschouwende leden en donateurs, de mogelijkheid om gastrollen aan buitenstaanders aan te bieden en dames mee te nemen naar de 'groote repetitiën'. Het bestuur, bestaande uit een president, vice-president, toneelmeester, garderobemeester en secretaris-thesaurier, diende maandelijks bijeen te komen om 'de op te voeren stukken vast te stellen, rollen te verdeelen en de verdere belangen der vereeniging te bespreken'. Het bestuur was bevoegd om in overleg met de werkende leden een honorair lidmaatschap aan te bieden aan leden met bijzondere verdiensten. Zo kreeg de Soerabaijasche Courant in 1885 bericht uit Banda dat

> de ingenieur Mondriaan de tooneelzaal der vereeniging *Adeka* daar ter plaatse met twee aquarellen heeft versierd, ter grootte van 5 x 2 meter. Hij heeft zijn motieven genomen uit *De Hollandsche Natie* van Helmers, waarin het drama van den blinden Koning Egeron, Prins Afron en Adeka wordt bezongen. De heer Mondriaan is als blijk van waardeering van zijn arbeid benoemd tot eerelid van genoemde vereeniging.[263]

258 Ten Cate 1927, p. 26-27. Ten Cate schreef het stuk ter gelegenheid van een bezoek aan Banda van gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff.

259 *Javasche Courant. Officieel nieuwsblad*, vrijdag 7 september 1877, no. 72, p. 1.

260 *Bataviaasch Handelsblad*, 23 september 1873, p. 3.

261 *Javasche Courant. Officieel nieuwsblad*, vrijdag 7 september 1877, no. 72, p. 1-2. De beschikking werd als No. 170 tevens gepubliceerd in *Staatsblad van Nederlandsch-Indië over het jaar 1877*. Batavia: Landsdrukkerij, 1878.

262 De bouw zou rond 1875 zijn begonnen. Zie Van den Berg 1995, p. 64.

263 Mededeling in *De Locomotief* 11 februari 1885, p. 5. Ingenieur Frederik Willem Mondriaan (1839-1889) was een volle neef van Pieter Cornelis Mondriaan, de vader van de bekende schilder Piet Mondriaan.

De vereniging en de schouwburg lijken rond de eeuwwisseling van het toneel te zijn verdwenen. Van den Berg stelt dat het gebouw waarschijnlijk bij een aardbeving is beschadigd en vervolgens afgebroken.[264]

Cultus van een gedroomd verleden

In de laatste decennia van de negentiende eeuw probeerde de maatschappelijke bovenlaag van perkeniersfamilies en gouvernementsambtenaren vat op de toekomst te krijgen door een nieuwe sociale en culturele identiteit voor de Bandanese samenleving af te bakenen. Daarbij gaven zij de personages van Egeron en Adeka een prominente rol als boegbeelden van maatschappelijke ontwikkeling en vooruitgang. De bescheiden cultus rond Egeron en Adeka is te beschouwen als een Bandanese verschijningsvorm van het regionalisme dat na het midden van de negentiende eeuw opbloeide onder de relatief hoog opgeleide christelijke bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië. In buitengewesten zoals de Minahasa, Ambon en Banda ging men ertoe over een besef van regionale identiteit te cultiveren, op basis van een breed gedragen beeld van eigen geschiedenis en cultuur. Een zeker superioriteitsgevoel tegenover andere bevolkingsgroepen in de archipel ging daarbij veelal hand in hand met een gevoel van achterstelling in de koloniale maatschappelijke hiërarchie.[265]

Banda was van oudsher een gefragmentariseerde samenleving geweest waarin conflicten tussen rivaliserende nederzettingen voortdurend opflakkerden. De Compagnie had van de archipel in de loop van de zeventiende eeuw weliswaar op draconische wijze een territoriale, bestuurlijke en militaire eenheid gemaakt, maar door Banda Besar nagenoeg te ontvolken en een op slavernij gebaseerde plantagesamenleving te stichten had zij het ontstaan van sociale cohesie bij voorbaat onmogelijk gemaakt. Banda stond tot in de negentiende eeuw bekend als een vulkanische archipel met een buitengewoon riskant en ongezond leefklimaat en met de levensomstandigheden van een verwaarloosde strafkolonie. Niet alleen de slaven leefden in onvrijheid, ook de perkeniers die immers voor de Compagnie werkten en in armoede leefden. De ambtenaren en militairen van de Compagnie leefden op de afgelegen eilandjes jarenlang in een beklemmend isolement waar de dood door natuurgeweld en tropische ziekten nooit ver weg was. Het verleden moet voor alle bevolkingsgroepen op Banda het karakter van een boze droom hebben gehad.[266]

Er was in deze periode van economische vrijheid en opbloei reden voor trots, maar ook voor doelbewuste verdringing van het koloniaal verleden. Tegen deze achtergrond kan de vernoeming van schepen of een rederijkerskamer naar Egeron en Adeka worden begrepen als een poging om te koketteren met een verleden dat nog niet door koloniaal geweld was bezoedeld. Nu de toekomst hen leek toe te lachen, gingen de perkeniers de figuren van Egeron en Adeka idealiseren: zij vertegenwoordigden een gouden tijd-

264 Van den Berg 1995, p. 64. Banda werd in 1891 door een heftige aardbeving getroffen. *De Tijd* rapporteerde op 6 feb. 1891 dat de aarde bij de sociëteit Adeka scheurde en dat er zilt water uit opwelde.

265 Voor de Minahasa, zie Henley 1996. Voor Ambon, zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 242-243.

266 Zie Boelens, Van Fraassen en Straver 2001, p. 222-223.

perk waarin Banda een arcadische samenleving was en de bevolking in vrede en onschuld leefde. De perkeniers droomden van een nieuw gouden tijdperk van vrede en voorspoed. Zij spiegelden een gedroomde toekomst aan een door Jan Fredrik Helmers gedroomd verleden.

Speculaties over een historische grondslag

Het spreekt vanzelf dat men zich op Banda bezighield met de intrigerende vraag hoe de verbeelding van Helmers zich verhield tot de historische werkelijkheid. Er waren vanaf het begin twijfels over de historische betrouwbaarheid van het verhaal. De predikant De Gaay Fortman probeerde omstreeks het midden van de eeuw vergeefs om van lokale informanten nadere gegevens over Adeka los te krijgen en noteerde ontmoedigd:

> Is het verhaal van Helmers eene fiktie? Mij dunkt, dat het toch altijd eenen historischen grondslag moet hebben, al heeft hij ook ongetwijfeld veel opgesierd en romantisch ingekleed.[267]

Het bleef verleidelijk om over een historische grondslag te speculeren. Het artikel over 'prinses Adeka' dat in 1918 verscheen in *Eigen Haard*, begint met een treffende kenschets van Helmers' dichtwerk. Volgens de auteur is het geen heldendicht, maar een 'idylle, welke als treurspel eindigt'. Banda wordt voorgesteld als 'een Arcadië, zooals ons dat geschilderd wordt in de pastorale poëzie der 17e en 18e eeuw'; het landschap doet denken aan Italië, 'het land dat Helmers waarschijnlijk voor oogen heeft gehad', maar een 'lauwerbosch' of 'digt citroenwoud' is op Banda niet te vinden. De auteur constateert ook dat de weergave van Bandanese zeden en gebruiken niet deugt: 'Koning Egeron was geen Grieksch vorst uit den tijd van Homerus; het liefdeleven der Alfoeren uit zich geheel anders dan dat van Italiaansche edelvrouwen en haar geliefden.' Bovendien staat het verhaal, waarin de Nederlanders de 'schoone rol van wrekers der vermoorde onnozelheid' krijgen toebedeeld, met de geschiedenis op gespannen voet: 'In werkelijkheid is het verhaal van ons optreden op Banda een der donkerste bladzijden uit onze geschiedenis.' Na deze kritische kanttekeningen verrast de schrijver de lezers echter met de mededeling dat het niet bekend is wanneer Adeka heeft geleefd. Hij veronderstelde kennelijk dat er toch een kern van historische waarheid in het verhaal schuilt. Om dit aannemelijk te maken beriep hij zich op het bestaan van een 'eeuwenoude' overlevering onder de nakomelingen van de oorspronkelijke Bandanezen:

> 't Treurige lot der Bandasche Antigone wekte zoozeer het medelijden, dat na honderden jaren de inboorlingen dezer eilanden het elkaar nog mededeelen. Wel is het volk van Adeka grootendeels uitgeroeid of naar elders gevlucht, maar de inlanders, waarmee Banda nadien is bevolkt, hebben het verhaal van de weinige overlevenden vernomen en aan hun kinderen en kindskinderen medegedeeld. En wanneer de inlanders 's avonds in een orembaai ter

267 Geciteerd in Buddingh, dl. 2, 1860, p. 315-316.

> vischvangst gaan, zingen zij op de maat der pagaaien een droevig lied van het schoone koningskind, dat wreedaardig werd vermoord.[268]

Het verhaal van Helmers zou dus gebaseerd zijn op een bestaande 'legende' of 'sage' van de 'inboorlingen' of 'inlanders', of op zijn minst daarmee verbazingwekkende overeenkomsten vertonen.[269] Deze bewering vormde de opmaat tot een betoog waarin de historische beeldvorming van de Portugezen als tirannen en van de Nederlanders als welkome bevrijders niet op het conto van Helmers werd geschreven, maar van de Bandanese vertellers:

> In de sagen der Bandaneezen zijn de Portugeezen, Engelschen en Hollanders door elkaar gehaspeld en het kost dan ook moeite uit die verdichting de geschiedenis te distilleeren. [...] En nu is 't zonderlingste, dat de meeste gruwelen kalmweg op rekening van de orang Portugees of orang Ingris geschreven worden, terwijl de Compagnie, die zich aan de grootste wandaden heeft schuldig gemaakt, er met een blanco strafregister afkomt. Zelfs Coen, wiens hand zoo zwaar op Banda rustte, was volgens de tegenwoordige bewoners een engels des lichts. Helmers' verhaal is dus wel in overeenstemming met de overlevering.[270]

De historie van 'Poetri Adeka'

Men koesterde het denkbeeld dat de 'legenden' en 'sagen' van de Bandanezen onaantastbaar en van een eerbiedwaardige ouderdom waren, en kon zich niet voorstellen dat de verhalenwereld van Bandanese vertellers was geïnfecteerd door een Nederlands literair verhaal zoals de geschiedenis van Egeron en Adeka. De bewering dat het verhaal van de 'Bandasche Antigone' onder de bevolking generaties lang was doorverteld, kon in de negentiende eeuw echter niet gestaafd worden omdat de perkeniers en andere buitenstaanders niet bekend waren met de sacrale voorouderlijke geschiedenissen van de Bandanezen. Hierin kwam in de eerste decennia van de twintigste eeuw verandering, toen sommige vooraanstaande Bandanezen deze geschiedenissen op schrift begonnen te stellen en de manuscripten ter inzage gaven aan belangstellende Europeanen.

In december 1987 kreeg de Leidse hoogleraar A. Teeuw een pakketje kopieën van een Bandanees manuscript toegestuurd door de journalist en essayist Rudy Kousbroek. In een begeleidende brief schreef deze dat hij tijdens een verblijf op Banda was benaderd door 'de Kapala Adat van Neira'[271] en dat deze hem inzage had gegeven in een 'behoorlijk door vocht en schimmel aangetast' manuscript dat 'vermoedelijk kort voor, of tijdens de oorlog werd samengesteld door zijn grootvader, gedeeltelijk in het Maleis

268 D.N. 1918, p. 561. Er zijn geen andere bronnen bekend waarin een dergelijk 'droevig lied' wordt genoemd.

269 Voor kritiek op de toepassing van genrebegrippen als legende en sage op de Molukse orale cultuur, zie Straver 1995.

270 D.N. 1918, p. 561. Orang Portugees (*orang Portugis*): Portugezen. Orang Ingris (*orang Inggeris*): Engelsen.

271 Er zijn in het stadje Neira twee kampongs met een *kepala adat* (adathoofd). De huidige bestuurlijke namen zijn Nusantara en Dwiwarna, de adatnamen respectievelijk Namasawar en Ratu. Kousbroek doelt vermoedelijk op de *kepala adat* van Ratu, want het manuscript bevat een aan hem toe te schrijven geslachtslijst.

en gedeeltelijk in het Nederlands geschreven'. Omdat de eigenaar het Nederlands niet machtig was, hoopte hij dat Kousbroek er belangstelling voor had.[272]

Het manuscript bevat een diversiteit aan, soms onvolledig gekopieerde, stukken: twee geslachtslijsten van de radja van Lewetaka of Lautaka, een *Tjeritera Banda waktoe zaman dahoeloe sampai kini keprentahan orang Walanda* (Relaas van Banda van vroeger tot het huidig Nederlands bestuur), drie Nederlandstalige schetsen van 'Banda in de oudheid', een *Atoran Negri* (Dorpsreglement) met de draaiboeken van enkele adatplechtigheden en met de teksten van een groot aantal korte *kabata* of sacrale zangen.

De drie Nederlandstalige stukken over 'Banda in de oudheid' handelen over de wording en de adatstructuur van de Bandanese samenleving. De inhoud komt op belangrijke punten overeen. Zo brengen zij een periodisering in Banda's geschiedenis aan die uitgaat van de komst en vestiging van vreemdelingen: een periode van 'eenige honderden jaren' culturele invloed van Chinese handelaren, gevolgd door een kleine honderd jaar waarin 'de Mooren' zich vestigden en de godsdienst op Banda brachten. Daarna zouden de Portugezen de Banda-eilanden zijn 'ingevallen' en na slechts 'eenige jaren' door de Nederlanders zijn 'uitgezet'. De overeenkomst met de door de perkeniers gekoesterde beeldvorming rond tirannieke Portugezen en hun slagvaardige Nederlandse tegenstanders dringt zich hier op. Ook het gegeven dat de belangrijke rol van de Engelsen in Banda's geschiedenis niet in beeld wordt gebracht, is een signaal dat de in deze stukken gepresenteerde periodisering een Nederlandse signatuur draagt.

Authentieker dan het raamwerk van deze vier tijdperken is een periodisering die uitgaat van de eerste generaties voorouders. Volgens de vertellers waren er oorspronkelijk vijf radja's op de Banda-eilanden, vier broers en hun jongste zuster. Zij legden de grondslag voor de Bandanese samenleving doordat zij de islam invoerden en daarmee een einde maakten aan een tijdperk waarin de mensen 'in duisternis leefden'.[273]

De vertellers vermelden nadrukkelijk dat Lontor oorspronkelijk een vrouwelijke radja had. Zij is in de Bandanese verhalenwereld algemeen bekend als *boi* of *puteri* (prinses) Tjilubintang, een naam die waarschijnlijk een samentrekking is van *njaitjili* (vrouwe), een van oorsprong Javaanse titel, en *bintang* (ster). Daarom is het verrassend dat zij in *één* van de drie Nederlandstalige teksten, *Korte beschrijving over de Banda-Eilanden*, 'Poetri Adeka' wordt genoemd.

Bij haar introductie als een van de oorspronkelijke vorsten van Banda voegt de opsteller van het stuk een korte notitie toe: 'De POETRIE ADEKA, eerst gevestigd op LONTHOIR, later doordat LONTHOIR overging naar SIWA, heeft zij haar Zetelplaats gezocht op RATOE.'[274] Deze notitie verwijst naar voorouderlijke conflicten die voor de *orlima* ge-

272 *Manuscript van de kepala adat van Neira, vermoedelijk kort voor, of tijdens de oorlog [...] samengesteld door zijn grootvader, gedeeltelijk in het Maleis en gedeeltelijk in het Nederlands geschreven.* Te Banda Neira voorgelegd aan Rudy Kousbroek, door hem gekopieerd en gestuurd aan prof.dr. A. Teeuw (brief d.d. 17 december 1987), en door hem geschonken aan Ch.F. van Fraassen, die het mij ter inzage gaf.

273 Verschillende versies van deze geschiedenis zijn opgetekend in Van Ronkel 1945, p. 126-127; Wrangham 1996, p. 43; Alwi 2006, p. 15-19; Winn 2013, p. 57.

274 *Korte beschrijving over de Banda-eilanden.* In: Manuscript van 'de kepala adat van Neira'.

meenschappen aanleiding zouden zijn geweest om Lontor uit hun midden te verstoten. Lontor werd volgens de verteller voortaan 'bij wijze van vloek' gerekend tot de *orsiwa* (*siwa*: negen), rivaliserende gemeenschappen waarvan de adat gestructureerd is rond het getal negen. Het conflict zou voor Lontor tot gevolg hebben gehad dat een deel van de gemeenschap onder leiding van prinses Tjilubintang alias Adeka het eiland Banda Besar zou hebben verlaten en zich als *orlima* gemeenschap op de zuidkust van Banda Neira hebben gevestigd in een nederzetting met de naam Ratu (*ratu*: vorst, vorstin).[275] Wellicht heeft het gegeven dat het 'graf van Adeka' niet ver van Ratu was gelegen, deze verteller ertoe verleid om Tjilubintang en Adeka met elkaar te identificeren.

Tjilubintang heeft niet alleen een ereplaats in de voorouderlijke geschiedenis van Ratu, maar ook in die van Lontor. In zijn boek *Sejarah Banda Naira* (De geschiedenis van Banda Neira) heeft de Bandanese politicus en ondernemer Des Alwi een *Hikayat Lontor* (Historie van Lontor) afgedrukt waarin de oorsprong van de nootmuskaatteelt op Banda aan Tjilubintang wordt toegeschreven.[276] Het is niet onmogelijk dat in deze vertelling verhaalmotieven uit de geschiedenis van Egeron en Adeka resoneren. Volgens de verteller werd de prinses ten huwelijk gevraagd door '*salah seorang Kapitan Timur*', een voorvechter uit Timor. Haar vier broers stemden ermee in dat Tjilubintang zelf haar huwelijksgift zou bepalen. Zij vroeg de Timorees toen om 99 nootmuskaatvruchten. Deze volbracht een zoektocht om aan haar wens te voldoen, maar overleed voor het aanbreken van de huwelijksdag. De prinses en haar vier broers beplantten hun geboortegrond met de nootmuskaat en maakten daarmee de bloei van Banda als centrum van specerijenhandel mogelijk. Tjilubintang zou volgens deze verteller uiteindelijk met een Javaanse edelman zijn gehuwd die haar zou hebben meegenomen naar Java.

Nerabati's historie van Lontor

Sporen van de geschiedenis van Egeron en Adeka zijn niet alleen te vinden in de historie van 'Banda in de oudheid' zoals deze op schrift is gesteld door een adathoofd van Ratu op Banda Neira, maar ook in een historie die aan het begin van de twintigste eeuw op schrift werd gesteld door regent Saleh Nerabati van Lontor op Banda Besar.[277]

In 1945 publiceerde Ph.S. van Ronkel in het blad *Cultureel Indië* een samenvattende beschrijving van 'een Maleisch geschrift, met nautische illustraties, over de geschiedenis van Banda'.[278] Het ging om een manuscript van 84 bladzijden in folioformaat, gesigneerd door 'orangkaja Neirabatie te Bandaneira, in het district Lonthor' en blijkens een dagtekening voltooid op 22 december 1922. Over de herkomst van het manu-

275 Andere vertellers brengen de verdeeldheid onder de Lontorezen in verband met de eerste contracten die met de Nederlanders werden gesloten. Een deel van de gemeenschap zou zich op Banda Neira hebben gevestigd in een nieuwe kampong die zij Kiat noemden. De Nederlandse admiraal Verhoeff zou in 1609 in een hinderlaag zijn gelokt en om het leven gebracht door deze rechtzinnige en strijdbare Lontorezen.

276 Alwi 2006, p. 17-18.

277 De naam wordt in bronnen gespeld als Neirabatie, Neirabati, Nerabati, Nurbati en Nira Bati.

278 Van Ronkel 1945.

script schrijft Van Ronkel dat Nerabati het omstreeks 1926 heeft aangeboden aan J.C.M. Warnsinck, de latere hoogleraar maritieme geschiedenis.[279]

Het manuscript lijkt een compilatie van verschillende stukken te zijn geweest. Het eerste gedeelte verhaalt de bekende geschiedenis van de vijf radja's die in prekoloniale tijden de islam op Banda brengen. Bij de volgende stukken staat Van Ronkel niet lang stil, want deze handelen over 'de inwendige geschiedenis der rijkjes op de eilanden, voor ons niet zoo interessant, maar voor de bewoners dier landen natuurlijk zeer belangwekkend'.[280] Zijn belangstelling leeft weer op bij een verhaal over de opkomst van de nootmuskaathandel.

Het heeft betrekking op de vestiging van de Portugezen en de Nederlanders op Banda. De openingspassage luidt in Van Ronkels vertaling als volgt:

> In den aanvang wisten de lieden van Banda dat de notemuskaat-boom en -vrucht hun van nut waren. In oude tijden kwam een vorst van Timor de dochter des konings Mahmoed van Banda ten huwelijk vragen, wat geweigerd werd tot verontwaardiging van den pretendent. Hij was een Hindoe en beklaagde zich bij zijn hoofd, den chef der *bangsa Porteges* (Portugezen); deze beloofde hem hulp – het ging om de specerijen – maar de Bandaneezen weigerden den Portugeezen land af te staan. Toen hebben omstreeks 1509 de *orang Porteges* de Banda-menschen bedrogen; ze maakten vele doodskisten, laadden die in hunne schepen, en verzochten om een stuk land ten einde hunne dooden te begraven ..., het verzoek werd ingewilligd, zij beloofden het in goud- en zilverstukken te betalen ...[281]

Het uittreksel van het vervolg verhaalt hoe de Portugezen 'een stuk land ter grootte van een geitenhuid of ter breedte van een karbouwenhuid'[282] vroegen, hoe zij in de doodskisten hun wapentuig aan land brachten, een kamp inrichtten en de Bandanezen op een onbewaakt ogenblik door het afvuren van de kanonnen een panische schrik op het lijf joegen. Veel Bandanezen vluchtten naar andere eilanden waar 'hunne graven tot heilige graven werden', anderen hielden zich verborgen in 'holen en spleten'. Ten slotte 'gaf de vorst zijn land en volk aan de Portugeezen over'.[283]

De Portugezen paaiden de Bandanezen door de nootmuskaatoogsten op te kopen en over de hele wereld bekend te maken. De Bandanezen gaven volgens deze historie ech-

279 J.C.M. Warnsinck (1882-1943) diende als officier bij de Koninklijke Marine zowel in Europa als in West- en Oost-Indië. Hij hield zich onder meer bezig met hydrografisch onderzoek en draadloze telegrafie. Na zijn pensioen in 1932 ontwikkelde hij zich tot vooraanstaand maritiem historicus. Helaas vermeldt Van Ronkel niet of het manuscript in particulier bezit bleef of aan een bibliotheek of archief werd toevertrouwd.

280 Van Ronkel 1945, p. 128.

281 Van Ronkel 1945, p. 128. Dat de Timorees een 'Hindoe' wordt genoemd, wil zeggen dat hij geen moslim of christen was.

282 Volgens Romeinse geschiedschrijvers vroeg Dido, de stichtster van de stad Carthago, van de lokale vorst slechts een stuk land ter grootte van een ossenhuid. Daarvan sneed zij een lange smalle reep waarmee zij een heuvel afbakende, die groot genoeg was om een citadel op te bouwen. De list was vermaard in de klassieke verhalenwereld en kreeg bekendheid in de Maleise verhalenwereld doordat de Portugese veroveraar van Malaka, Afonso de Albuquerque, ze volgens de auteurs van de klassiek-Maleise kronieken, *Sejarah Melayu*, ook toepaste. Het verhaalmotief wordt door de Lontorese verteller niet uitgewerkt.

283 Van Ronkel 1945, p. 128.

ter de voorkeur aan de Nederlanders die alleen de bladeren van de nootmuskaatbomen wilden kopen, en zij nodigden *Toean Coen* uit om zich op Banda te vestigen, waarna zij '*siang hari malam tinggal dengan boeat Pesta atau Pelsir*' (van de vroege ochtend tot de late avond bleven feestvieren).[284]

Het laatste deel van het manuscript handelt volgens Van Ronkel over de goede verhoudingen tussen Lontor en de Compagnie en over de onderlinge onenigheden tussen de Bandanese moslims die door bemiddeling van de Compagnie werden opgelost. De historie eindigt dan tamelijk abrupt in 1775.

Er zijn onmiskenbaar overeenkomsten tussen Nerabati's historie van Lontor en het geschiedverhaal van Helmers. In beide histories manifesteren de Portugezen zich als onbetrouwbare en gewelddadige tirannen en wordt de komst van de Nederlanders gevierd als een bevrijding. Een opvallende overeenkomst is het gegeven dat de gebeurtenissen in gang worden gezet met een huwelijksaanzoek van een hoofd van Timor aan een prinses van Banda. Er zijn evenwel ook beduidende verschillen. Zo wordt de Timorese huwelijkskandidaat door 'koning Mahmoed' afgewezen omdat hij geen moslim is, en wordt de komst van de op Timor gevestigde Portugezen naar Banda verklaard uit zijn verzoek om hulp. De list met de doodskisten biedt een verklaring voor de argeloosheid van de Bandanezen tegenover de Portugese laaghartigheid. De vertellers hebben de historie herschapen in een vorm die haar in eigen kring geloofwaardiger maakte en verenigbaar was met het eigen beeld van Lontors geschiedenis.

Het prestige van Lontor

Het opmerkelijkste element in Nerabati's historische beeldvorming is de historische rol die hij aan Jan Pietersz. Coen toekent. In zijn relaas is het niet Van Neck of Van Heemskerk die de Bandanezen aan zich verplicht door de Portugezen te verdrijven, maar zijn het de Lontorezen die de Portugezen afwijzen en Coen verwelkomen. Deze wending in het verhaal is moeilijk te begrijpen, zeker met de huidige kennis van Coens meedogenloze onderwerping van Lontor en ontvolking van Banda Besar. Wellicht helpt het om kort stil te staan bij de bijzondere plaats van Lontor in de geschiedenis van Banda.

De vroegste Nederlandse landbeschrijving van de Banda-eilanden is van de hand van Aertus Gijsels, van 1631 tot 1634 landvoogd van Ambon.[285] Hij rapporteert dat de eilanden Banda Neira, Banda Besar, Ai en Run aan het begin van de zeventiende eeuw, bij de komst van de Nederlanders, gezamenlijk naar schatting 15.000 inwoners telden. Tussen de verschillende nederzettingen heerste grote rivaliteit en dit had ertoe geleid dat er twee groeperingen waren ontstaan: vijftien dorpen rekenden zich tot de *orlima*, terwijl negen dorpen tot de groepering van de *orsiwa* behoorden.[286]

284 Van Ronkel 1945, p. 129.
285 Gijsels 1854.
286 Deze begrippen zijn samenstellingen van *uru*: mensen, *lima*: vijf en *siwa*: negen. Een maatschappelijke verdeling in groeperingen van vijf en negen is ook in andere delen van de Molukken gebruikelijk. Zie hoofdstuk 2, voetnoot 3.

Gijsels beschreef Lontor als de belangrijkste van de *orsiwa* nederzettingen. Zij was op Banda Besar uitgegroeid tot de handelsnederzetting met de grootste vloot. De Lontorezen voeren met hun handelsvaartuigen op Malaka, Riouw, Java en Makassar. Ze verhandelden de nootmuskaat en foelie daar onder meer voor donderbussen, handvuurwapens en helmen. Volgens Gijsels maakten de Lontorezen aanspraak op een monopolie op het gebruik van dit wapentuig, waartegen echter 'het geheele lant haer opposeerde, seggende de Lontoresen haer als coningen te achten van 't lant'.[287]

Het lag vanwege de prominente rol van Lontor in de specerijhandel voor de hand dat de Nederlanders de hoofden van Lontor als eersten toestemming vroegen om een handelsmagazijn te bouwen. Het feit dat zij toen daarin toestemden en een contract met de Nederlanders sloten, zou hen door de rivaliserende groepering van *orlima* dorpen nog tot in lengte van dagen worden nagedragen. Toen de Nederlanders er in 1609 toe overgingen om aan de overzijde van de baai, op Banda Neira, het fort Nassau te bouwen, wierpen de Lontorezen zich op als hun belangrijkste tegenstrevers. De invasie van Banda door gouverneur-generaal Coen in 1621 was in eerste instantie dan ook gericht op de onderwerping van Lontor.

Na de onderwerping van Lontor lijkt er in de verhouding met de Compagnie een radicale ommekeer te hebben plaatsgevonden. Van de Wall rapporteert in *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken* dat in Lontor een erfstuk uit de zeventiende eeuw werd bewaard en gekoesterd als een symbool van buitengewone loyaliteit. Hij beschrijft het als 'een half verteerd en verbleekt fragment eener vlag van roode zijde, waarop de Hollandsche Leeuw is geborduurd, die in den opgeheven voorpoot een bundel van zeven pijlen draagt'.[288] De Lontorezen beweerden desgevraagd dat de voorouders deze vlag van Coen ten geschenke kregen toen zij, samen met de Nederlanders, de Portugezen van het eiland verjoegen. Verschillende negentiende-eeuwse reizigers maakten in hun reisverslag melding van deze 'vlag van Jan Pieterszoon Coen' omdat de Lontorezen er bij feestelijke ontvangsten hun *belang* of staatsieprauw mee optuigden.[289] Gouverneur-generaal J.P. van Limburg Stirum schonk bij zijn bezoek aan Banda in oktober 1919 een nieuwe vlag aan Lontor, met vier velden waarop linksboven en rechtsonder opnieuw de Nederlandse leeuw was geborduurd. Het gebaar was bedoeld om de warme historische banden te bestendigen.

De nadrukkelijk beleden loyaliteit jegens de Compagnie en het gouvernement lijkt slechts te verklaren uit de behoefte van de Lontorezen om, ook na het onherstelbare verlies van soevereiniteit, een uitzonderlijke, prominente plaats in de Bandanese samenleving te blijven innemen en hun prestige te behouden.

287 Gijsels 1854, p. 77.
288 Van de Wall 1928, p. 98.
289 Zie bijvoorbeeld Ver Huell 1835, p. 87: 'De orembaay van het dorp Lonthoir muntte boven allen uit. Op het midden des vaartuigs woei eene roode zijden vlag met den ouden Hollandschen leeuw', en Van der Crab 1862, p. 5: 'Op een dier vaartuigen woei een witte vlag, waarin een leeuw van rood linnen, houdende den bundel pijlen; deze vlag wordt te Banda genoemd *de vlag van Jan Pieterszoon Koen*, omdat die landvoogd zoodanige vlag, bij uitzondering op zijne opvolgers, zou gevoerd hebben en te Lonthoir nog de fragmenten bewaard worden van de vlag van dien tijd.'

De rivaliteit tussen de *orlima* en *orsiwa* bleef een bron van spanning en conflict. Van de oorspronkelijke vijftien *orlima* en negen *orsiwa* dorpen resteerden aan het begin van de twintigste eeuw slechts zeven 'adatdorpen', gemeenschappen waarvan de bevolking geacht wordt af te stammen van de oorspronkelijke Bandanezen en geroepen te zijn om de Bandanese adat te onderhouden.[290] Van deze zeven was Lontor nog het enige *orsiwa* dorp.

Alwi memoreert in *Sejarah Banda Naira* (Geschiedenis van Banda Neira) dat er tussen Lontor en de overige adatdorpen grote maatschappelijke onrust ontstond naar aanleiding van een bloedig incident in de Noord-Molukken.[291] Op Banda zou regent Nerabati van Lontor in deze gebeurtenissen een kans hebben gezien om zijn eigen positie te verbeteren: hij stelde op een bijeenkomst van de adatdorpen voor om het voorzitterschap in het beraad van de adatdorpen op Banda toe te vertrouwen aan Lontor, ter voorkoming van soortgelijke ongeregeldheden als op Halmahera. Dat voorstel viel bij de *orlima* dorpen niet in goede aarde. Het leidde over en weer tot een vijandige stemming en tot vechtpartijen.[292] Volgens Alwi belegde de Nederlandse gezaghebber in 1919 een bijeenkomst om de gemoederen te bedaren en zo mogelijk de partijen te verzoenen. Vervolgens zou de luitenant der Arabieren, Said Baadilla, als diplomatieke en gezaghebbende buitenstaander zijn benoemd tot 'Orlima Besar', een boven de partijen staande voorzitter.[293] Daarmee zou een einde aan de openlijke vijandigheden zijn gekomen.

Tegen de achtergrond van deze maatschappelijke onrust kan de beslissing van Nerabati om in 1922 een bijzonder gezagsgetrouwe historie van Lontor samen te stellen en aan vertegenwoordigers van het gouvernement aan te bieden mede politiek gemotiveerd zijn geweest: wellicht hoopte hij zo zijn positie tegenover zijn *orlima* rivalen te versterken. Alwi zaait in *Sejarah Banda Naira* intussen nadrukkelijk twijfel aan de authenticiteit en betrouwbaarheid van Nerabati's historie van Banda.[294] Zo zou gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff bij zijn bezoek aan Lontor in 1927 een afschrift hebben gekregen, waarna een Nederlandse historicus zou hebben vastgesteld dat dit manuscript niet een afschrift of vertaling van een oud document betrof, maar een tekst van recente datum. Een afschrift van Nerabati's historie is volgens Alwi in de jaren dertig ook voorgelegd aan de latere vice-president van Indonesië Mohammad Hatta, toen deze als politiek balling op Banda verbleef, en deze zou het geschrift korzelig hebben gekwalificeerd als

290 Deze zeven adatdorpen zijn de kampongs Namasawar en Ratu in het plaatsje Neira, Kampung Baru op Banda Neira, de dorpen Lontor, Selamon en Waer op Banda Besar en het dorp Ai op het gelijknamige eiland.

291 Enkele moslimdorpen aan de baai van Djailolo (Halmahera) waren in 1914 in opstand gekomen tegen de nieuwe belastingen en herendiensten die het gouvernement wilde invoeren. De lokale gezaghebber kon de dreigende meute ontvluchten, een belastingcontroleur werd om het leven gebracht. Het gouvernement maakte vervolgens een einde aan het zelfbestuur van Ternate en Onderhorigheden, omdat sultan Mohammad Usman van Ternate de uitbreiding van de overheidsbemoeienis op Halmahera onvoldoende had gesteund. Zie 'De troebelen in Djailolo' 1914; Fortgens 1915.

292 Alwi 2006, p. 13-14. Helaas geeft Alwi niet aan op welke historische bronnen zijn relaas berust. Ik heb geen bestuursstukken kunnen vinden die een helder beeld van de lokale conflicten en overheidsmaatregelen geven.

293 Hiermee werd een nieuwe adatfunctie in het leven geroepen. Alwi maakte als kleinzoon van Baadilla tijdens zijn leven nog steeds aanspraak op deze titel. Zie Wrangham 1996, p. 29.

294 Alwi 2006, p. 14.

'*dongengan*' (verzinsels). Zelf voert Alwi als reden tot scepsis aan dat er geen overeenkomstige historie is opgetekend in gezaghebbende oude bronnen zoals Ridjali's *Hikajat Tanah Hitu* of Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.

Regeneratie van Bandanese adat en cultuur

Aan het begin van de twintigste eeuw verkeerden de Banda-eilanden opnieuw in een diepe malaise.[295] Tijdens de wereldoorlogen en het interbellum kwam hierin geen verbetering. De nog zelfstandig gebleven perkeniersondernemingen werden na de proclamatie van de onafhankelijkheid in 1945 en de soevereiniteitsoverdracht in 1949 genationaliseerd: de nootmuskaatcultuur en de nootmuskaathandel kwamen onder toezicht en beheer van de Indonesische overheid, die weinig moeite deed om het verval te stoppen. Ook de veelomvattende nationale vijfjarenplannen die vanaf 1969 door de Indonesische overheid zijn opgesteld en waarin Oost-Indonesië in 1994 tot speerpunt van het ontwikkelingsbeleid werd verklaard, hebben de wederopbouw van een nootmuskaatcultuur op Banda niet op de agenda gezet.

Vanaf het begin van de jaren tachtig ontfermde Des Alwi zich over de verwaarloosde eilanden.[296] Hij gebruikte zijn netwerk en ervaring als politicus en zakenman om van Banda een toeristische trekpleister te maken voor toeristen die belangstelling hebben voor de bijzondere combinatie van natuur, cultuur en historisch erfgoed op deze archipel. In 1990 bundelde hij de initiatieven op het gebied van natuurbehoud en historisch erfgoed in *Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira*, Stichting Erfgoed en Cultuur van Banda Neira.[297]

Alwi spande zich in om de koloniale geschiedenis in de herinnering te roepen en vanuit een nationalistisch perspectief te herschrijven. Hij deed via de *Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira* verscheidene populair-wetenschappelijke boeken over de geschiedenis van Banda en de Molukken uitgeven, waaronder enkele waaraan hij zelf als auteur of mede-auteur had meegewerkt.[298] De stichting heeft ook bevorderd dat traditio-

295 Zie Hanna 1978.

296 Des Alwi Abubakar (1927-2010) was een kleinzoon van Said bin Abdullah Baadilla, de luitenant der Arabieren op Banda. Dankzij Sutan Sjahrir, de latere minister-president van Indonesië, en Mohammad Hatta, de latere vice-president, die in de jaren dertig als politieke bannelingen op Banda waren gehuisvest en Baädilla's kleinkinderen onder hun hoede namen, kreeg Alwi de gelegenheid om op Java voortgezet en hoger onderwijs te volgen en na de oorlog enkele jaren te studeren in Londen, aan het British Institute of Technology. In 1952 begon hij een diplomatieke loopbaan als persattaché in Zwitserland, Australië en de Filippijnen. Omdat hij sympatiseerde met het verzet tegen het centralistische beleid van president Soekarno dat in 1958 leidde tot openlijke rebellie op Sumatra en in Oost-Indonesië, viel hij in ongenade en moest hij Indonesië verlaten. Hij keerde terug nadat generaal Soeharto in 1965 een aan de communisten toegeschreven staatsgreep had verijdeld. Toen Soeharto na 1967 als president de deur openzette voor economische ontwikkeling naar westers model, koos hij voor het zakenleven. Hij vervulde in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw hoge functies in het bankwezen, de filmindustrie, de olie- en gasindustrie en de mijnbouw. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 305, en *www.tokohindonesia.com/biografi/article/286-direktori/1034-tokoh-simbol-masyarakat-banda*.

297 Wrangham 1996, p. 107.

298 Hanna 1978; Hanna & Alwi 1990; Hanna 1991; Hanna & Alwi 1996; Hanna 1997; Alwi 2002; Alwi 2005; Alwi 2006; Alwi 2007.

nele uitingen van lokale adat en cultuur in de zeven nog bestaande adatdorpen worden onderhouden en waar nodig nieuw leven krijgen ingeblazen. Het gaat daarbij in het bijzonder om de *tjakalele* of krijgsdansen[299] en om de *belang* of gepagaaide staatsieprauwen die in de vaart worden gebracht voor vlagvertoon of voor onderlinge wedstrijden.[300] In het bijzonder de *tjakalele* zou volgens Alwi gezien moeten worden als een levende herinnering aan de voorouders die tegen de Verenigde Oost-Indische Compagnie hebben gestreden.[301]

De door Alwi's stichting gestimuleerde regeneratie van de Bandanese adat en cultuur biedt toeristisch of nationalistisch spektakel, maar dat is voor de bevolking zelf niet haar belangrijkste functie. Uit antropologisch onderzoek, zowel in de adatdorpen op Banda zelf als onder Bandanezen in de diaspora, blijkt dat de voorouderlijke geschiedenis en het culturele erfgoed onder Bandanezen in de periode na de dekolonisatie nog niets aan belang heeft ingeboet.[302] Jongere generaties vertellers benadrukken in dit verband vooral dat de introductie van de islam op Banda de grondslag legde voor een beschaafde samenleving. De antropoloog Ph. Winn citeert lokale informanten in de adatdorpen die betogen dat de mensen voor de komst van de islam slechts hun lusten botvierden: '*Dorang tartahu dorang pung diri; apa jang kotor, apa jang bersih*'. Het betekent zoveel als: 'Zij hadden geen zelfkennis, wisten niet wat smerig (obsceen, immoreel) is of wat schoon (zuiver, juist) is'.[303] Om deze reden worden deze brengers van de islam in ere gehouden, ook al kunnen de inwoners voor het overgrote deel niet meer tot hun nakomelingen worden gerekend.

Bandanezen zijn zich bewust van de bindende kracht van het culturele erfgoed dat in de verhalen, zangen en andere uitingen van Bandanese cultuur besloten ligt.[304] Het

299 Door de *orlima* dorpen wordt de *tjakalele* uitgevoerd met vijf dansers, door het *orsiwa* dorp Lontor met negen dansers. Volgens de 'adatdeskundigen' onderscheidt de Bandanese tjakalele zich van andere Molukse krijgsdansen door het gebruik van Portugese helmen en het hanteren van speren, naast de meer gebruikelijke *parang* (snelzwaard) en *salawaku* (langwerpig pareerschild).

300 De Bandanese *belang* worden vaak aangeduid als *kora-kora*. In de Noord- en Midden-Molukken wordt de benaming *kora-kora* uitsluitend gebruikt voor oorlogsprauwen met uitleggers. De oorlogsprauw of staatsieprauw zonder uitleggers wordt *juangga*, *orumbai* of *belang* genoemd. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 177.

301 Zowel de *tjakalele* als het wedstrijdvaren met *belang* werden in de koloniale tijd geprogrammeerd bij de ontvangst van hoge bestuursambtenaren en op koninginnedagen. Tegenwoordig worden ze uitgevoerd bij de bezoeken van vooraanstaande Indonesische of buitenlandse gasten en op nationale feestdagen. Anders dan in de koloniale tijd, worden ze tegenwoordig gepresenteerd als een getuigenis van de eenheid in verscheidenheid van de Indonesische natie. Volgens Kenji en Siegel (1990) voelde Alwi zich persoonlijk sterk betrokken bij de 'ontdekking' dat de *tjakalele* de strijd tegen de koloniale overheerser gedenkt.

302 Zie het onderzoek van Wrangham (1996) en Winn (2003) op Banda zelf en het onderzoek van Ellen (2003) en Kaartinen (2010) onder Bandanezen in de diaspora.

303 Winn 2003, p. 57.

304 In 1990 organiseerden onderwijzers, ambtenaren en universitaire docenten in de stad Ambon zich in een Bandanese culturele vereniging die ook naar buiten trad met uitvoeringen van *tjakalele* en zangen in de Bandanese taal. In 2009 richtten Bandanese studenten in Ambon een soortgelijke vereniging op. Ook in Djakarta is een Bandanese vereniging actief. Deze verenigingen nemen bij gelegenheid deel aan culturele evenementen op Banda of nodigen adatspecialisten uit Banda uit om workshops te komen geven. Zie Kaartinen 2013, p. 399.

Afb. 6 Naambord van de straat naar Gunung Menangis, Banda Neira, 2010.

onderhouden van de voorouderlijke banden en netwerken is van betekenis voor het besef van Bandanese identiteit. Het heeft bovendien nog steeds een praktische betekenis. De huidige samenlevingen in de Molukken en in Indonesië als geheel zijn aan ingrijpende maatschappelijke veranderingen onderhevig en daarom is het voor Bandanezen op Banda en in de diaspora van levensbelang dat zij aanspraak op elkaars solidariteit en ondersteuning kunnen maken. Kennis van de Bandanese adat en cultuur fungeert in dit verband als een etnisch paspoort, een bewijs van verwantschap en saamhorigheid.

Intussen zijn er geen perkeniers meer op Banda, en de nootmuskaatcultuur is nog slechts een schim van wat ze ooit geweest is. Het gebruik van de naam prinses Adeka als alias voor Tjilubintang is van voorbijgaande aard geweest. Nieuwe generaties nemen afstand van histories waarin de Portugezen als tirannen en de Nederlanders als bevrijders en weldoeners worden voorgesteld. De geschiedenis van Egeron en Adeka speelt in de historische beeldvorming geen rol meer. Ook plaatsen van herinnering, zoals het graf van Adeka en de grot op Gunung Menangis, zijn uit het collectieve bewustzijn verdwenen.

Terugblik

Tegenwoordig heet de weg die omhoog naar de Gunung Menangis voert, *Djalan Adika* (Adekastraat). Het straatnaambord herinnert aan de geschiedenis van Egeron en Adeka, en aan de transformaties die het verhaal in de loop van de tijd heeft ondergaan.

Helmers publiceerde zijn versvertelling over Egeron en Adeka in 1812. Geïnspireerd door Sacchini's classicistische opera *Edipus te Kolone* stelde hij het beeld van een lijdende vader en toegewijde dochter centraal. Hun tragische lotgevallen riepen ontzetting en mededogen op. Het verhaal betoogde, in overeenstemming met de filosofen van de Verlichting, dat de Nederlandse voorouders de Bandanezen en de oosterse volkeren hadden bevrijd van de tirannie van Portugezen en Spanjaarden, dat zij daarmee de weg hadden vrijgemaakt voor de ontwikkeling van de wereldhandel en dat dit de oosterse volkeren en de mensheid als geheel ten goede was gekomen.

De wijze waarop Helmers literatuur en geschiedschrijving van elkaar had losgemaakt, was voor Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool aanleiding om het verhaal over

de komst van de Nederlanders op Banda meer in overeenstemming met historische bronnen te brengen en te verbinden met een pleidooi voor een door Verlichtingsidealen geïnspireerde beschavingsmissie.

Op Banda zelf eigenden de perkeniers zich de geschiedenis van Egeron en Adeka toe. Zij gingen voorbij aan het filosofische betoog over de koloniale geschiedenis dat in het literaire verhaal besloten lag, en gaven het de status van een Bandanese legende. Na verloop van tijd werden elementen van deze perkeniers-legende ingebed in bestaande Bandanese dorpsgeschiedenissen, althans waar dat mogelijk was en de vertellers er belang bij hadden. Het heeft geen duurzaam karakter gehad: behalve in een straatnaam zijn de sporen van de geschiedenis van Egeron en Adeka op postkoloniaal Banda nagenoeg uitgewist.

3 Een historie van Saparua

Het verhaal *Christina Martha* van Maurits Ver Huell handelt over de opstand die in 1817 op de Ambonse eilanden plaatsvond. Om de lezer te voorzien van achtergrondinformatie begint dit hoofdstuk met een samenvatting van wat we er uit historische bronnen over weten.

Maurits Ver Huell presenteerde zichzelf als liefhebber der natuurlijke historie. We schetsen zijn loopbaan als marine-officier en, na de beëindiging van zijn varende loopbaan, als schrijver en tekenaar. Vanwaar zijn belangstelling voor de natuurlijke historie en welke betekenis gaf hij eraan in zijn leven en werk?

Als marine-officier op het in 1815 uitgezonden Oost-Indisch eskader was Ver Huell getuige van de opstand op de Molukken. Bijna twintig jaar later vestigde hij zijn naam als schrijver met *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* (1835-1836). We bespreken wat hem bij dit boek voor ogen stond en welke betekenis aan zijn relaas van de opstand kan worden toegekend.

In de reisbeschrijving heeft Ver Huell onder meer herinneringen aan de historische Christina Martha op schrift gesteld. Het hierdoor geïnspireerde verhaal *Christina Martha* droeg hij voor op een leesvergadering in Rotterdam (1837). Welke denkbeelden over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid draagt dit verhaal over een vader en dochter uit? En hoe verhoudt het literaire personage zich tot wat hij over de historische Christina Martha vertelt?

De herinneringen van Ver Huell werden door Van Doren als bron gebruikt in *Thomas Matulesia, het hoofd der opstandelingen van Honimoa* (1857) en door Van Rees in *Vermeulen Krieger* (1870). We bespreken hoe hun beeld van Christina Martha zich verhoudt tot wat Ver Huell in zijn reisherinneringen over haar heeft geschreven.

In het postkoloniale Indonesië is Christina Martha tenslotte tot nationale heldin verklaard. We gaan na hoe haar biografie vanuit een nationalistisch perspectief is herschreven en hoe zij in het collectieve geheugen voortleeft.

3.1 De opstand van 1817[1]

De politieke en maatschappelijke omwentelingen in het Europa en de Nieuwe Wereld van het eind van de achttiende eeuw gingen niet aan de Nederlandse bezittingen en handelsposten in Azië voorbij. Het verloop van de Vierde Engelse Oorlog bewees de maritieme overmacht van de Britten en de machteloosheid van de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De verschuivingen in de mondiale verhoudingen hadden onvermijdelijk gevolgen voor de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de Indische archipel. Zo kwamen de Molukken in de Bataafs-Franse tijd van 1796 tot 1803 onder Brits bestuur en opnieuw van 1810 tot 1817.[2]

Maatschappelijke onrust

In deze roerige periode leefde in verschillende delen van de Molukken de wens op om de door de Compagnie opgelegde onderworpenheid ongedaan te maken en de vroegere autonomie te herstellen.

Al in 1780, het eerste jaar van de Vierde Engelse Oorlog, begon prins Nuku van Tidore een opstand tegen de Compagnie, met als inzet zijn aanspraken op de troon en de erkenning van de aloude politieke autonomie van het sultanaat Tidore. Nadat hij als 'Sultan van Seram en Papua' vanuit Oost-Seram en de Radja Ampat eilanden jarenlang een ongrijpbare guerilla tegen de Compagnie had gevoerd, besteeg hij in 1796 met steun van de Britten de troon van Tidore. In 1801 hielp Nuku de Britten bij de verovering van Ternate, waarna zij hem formeel erkenden als sultan van een onafhankelijk Tidore. De Nederlanders maakten deze erkenning bij hun terugkeer in 1803 echter afhankelijk van nieuwe onderhandelingen die bij zijn dood in 1805 nog niet waren afgesloten.[3]

Op Hitu, het noordelijk schiereiland van Ambon, gingen de moslims in 1796, onder het bewind van de Engelsen, over tot het herstel van de autonome Hituese regering, die de Compagnie in 1643 had afgeschaft. Nederlandse posten op Hitu en dorpen aan de baai van Ambon werden aangevallen en verwoest. Engelsen en Nederlanders werkten samen om deze opstand in korte tijd neer te slaan.

Onder de christenen op de Ambonse eilanden kwam het vooralsnog niet tot een opstand, maar de onrust was er niet minder om. Na 1803 kwamen de Nederlandse bestuurders terug en in 1807 benoemde koning Lodewijk Napoleon gouverneur-generaal Daendels om het bestuur over de archipel in nieuwe banen te leiden. Om voorbereid te zijn op een nieuwe strijd om Indië met de Britten liet hij de bevolking, ook op de Molukken, onder zware druk zetten om manschappen, diensten, geld en goederen te leveren.

1 Deze paragraaf is een bewerking van het hoofdstuk *Opstand in de Molukken* in mijn leeseditie van *Christina Martha* (Ver Huell 2013).

2 De schets van de historische gebeurtenissen is in hoofdzaak gebaseerd op de monografie *Een romanticus bij de marine* die antropoloog en historicus Chr.F. van Fraassen schreef als achtergrondinformatie bij de recente uitgave van Ver Huells *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië*. In de hoofdstukken *Wisselingen van de wacht in de Molukken* en *De Pattimura-oorlog* besteedt hij ruime aandacht aan de ontwikkelingen in het koloniale bestel, de voorgeschiedenis en het verloop van de opstand.

3 Zie Van Fraassen 2008, p. 233-234; Widjojo 2009.

Om geld te sparen werd in januari 1810 aangekondigd dat de christelijke dorpen hun *guru* voortaan zelf dienden te onderhouden. De *guru*, opgeleid door Nederlandse predikanten en benoemd door de Indische staatskerk, verzorgde het onderwijs, maar ook de zondagsdiensten in de dorpen. Dit voornemen werd door de christelijke bevolking als bijzonder onrechtvaardig en bedreigend ervaren.

De terugkeer van de Engelsen in 1810 was in verschillende opzichten een verademing. Zij verlichtten de druk op de bevolking om diensten te leveren, maakten het besluit om de schoolmeesters te ontslaan ongedaan en verbeterden de onderwijsvoorzieningen. Ook richtten zij een Ambonezencorps onder Engelse officieren op, onder meer om op te kunnen treden tegen benden op Oost-Seram en de nabijgelegen Gorom-archipel die zich in de wijde omgeving bezighielden met rooftochten, slavenhandel en smokkel.

Bij de vrede van Parijs (1814) werd bepaald dat Nederland het gezag over een deel van zijn vroegere koloniën terugkreeg. Het gezag over Java werd pas overgedragen op 31 juli 1816. Op Ambon vond de overdracht van het Brits bestuur aan het Nederlands gouvernement plaats op 25 maart 1817. Op 2 april volgde de overdracht op Banda, op 30 april die op Ternate. Kort daarna barstte op het eiland Saparua een opstand uit.

Mei 1817: het begin van de opstand

Ten oosten van het eiland Ambon liggen de kleinere eilanden Haruku, Saparua en Nusalaut. De eilandengroep als geheel wordt Ambon Lease genoemd. Vanaf de noordkust van deze eilanden heeft men uitzicht op de kust van Seram, het langgerekte *Nusa Ina* of Moedereiland.

Het initiatief tot de opstand werd op 3 mei 1817 genomen in het dorp Haria, op de westkust van Saparua. We zijn hierover geïnformeerd door de onderwijzer Hendrik Risakotta, die aan het begin van de opstand werkzaam was in het dorp Porto, op een steenworp van Haria. Op wens van het Nederlands bestuur schreef hij na de opstand een verslag van wat er tijdens de opstand aan Molukse zijde was gebeurd. Dit *Laporan Porto* (verslag uit Porto) is een cruciaal document omdat het is opgesteld door een insider uit de kring van de opstandelingen. Risakotta schrijft:

> Dit dan is een ware getuigenis van de oorsprong en achtergrond van de oorlog. Zes mannen – te weten Johannes Matulesia, Nicolaas Pattinasarany, Jeremias Tamaèla, Marawael Hatu, Bastiaan Latupeirissa en Hermanus Latupeirissa – gingen te Haria huis in, huis uit en riepen de mannen op dat ze bijeen moesten komen op een plek op het grondgebied van Haria, genaamd Waehauw, die tegen de grens met Tiouw en Papéru ligt. Het doel van de bijeenkomst was te overleggen over het gerucht, dat de Hollandse Compagnie mannen wilde pressen dienst te nemen als soldaat en ze naar Batavia over te brengen. Daarom kwamen ongeveer honderd mensen bijeen en zwoeren een eed, en Hermanus Latupeirissa sprak een gebed uit voor hen. Zij kwamen overeen het fort te gaan verwoesten en alle ingezetenen ervan te doden [...].[4]

4 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1817-11-13: *Verslag van onderwijzer van Porto (Risakotta) over de opstand van 1817*, Porto, 13 november 1817. De vertaling van het stuk is van Van Fraassen. De oorspronkelijke tekst luidt: 'Bahuwa inilah sawatu penondjokan kabenaran deri mulaij pohon prang deri ini, anam

Het genoemde fort was het fort Duurstede, gelegen op een kaap in de baai van Saparua, waar de pas benoemde jonge resident Johannes Rudolf van den Berg met zijn gezin, een kleine administratieve staf en garnizoen was gevestigd.

Tijdens een tweede nachtelijke bijeenkomst op 6 mei zou Thomas Matulessy zich volgens Risakotta hebben aangeboden om als *kapitein* (aanvoerder) de leiding van de strijd op zich te nemen. Deze Thomas Matulessy was een Inlands Burger die in het Britse Ambonezencorps de rang van sergeant-majoor had gehad en na de ontbinding van dat corps uit Ambon was teruggekeerd naar Haria, waar zijn moeder woonde. Tevens werd besloten om de andere dorpen op Saparua ook bij de opstand te betrekken. Op 14 mei kwam men midden op het eiland bijeen op wat tegenwoordig Gunung Saniri (*gunung:* berg; *saniri*: vergadering, beraad) wordt genoemd.

De volgende dag werd de resident in Haria en Porto vijandelijk bejegend, maar men liet hem naar fort Duurstede terugkeren. Op de vroege morgen van 16 mei bestormden de opstandelingen het fort. De aanwezigen werden om het leven gebracht: de resident en zijn vrouw, drie van zijn vier kinderen, de administrateur, het garnizoen van vijf Europese en twaalf inlandse militairen, en verschillende burgers die er hun toevlucht hadden gezocht. De enige overlevende was de zwaargewonde vijfjarige oudste zoon van de resident, Jean Lubbert van den Berg.

Intussen was vanuit Ambon reeds een detachement van ruim tweehonderd militairen onder leiding van majoor der genie P.J. Beetjes vertrokken om de dreiging van een opstand de kop in te drukken. Nadat hij zo'n dertig manschappen op Haruku had achtergelaten om daar het fort Zeelandia te versterken, liet hij zijn manschappen op 20 mei 1817 landen bij de monding van het riviertje Wai Sisil, tussen de dorpen Paperu en Tiouw, om langs het strand op te trekken naar fort Duurstede. Omdat hun opmars werd gestuit door voortdurende beschietingen, gaf Beetjes na een uur het bevel tot de terugtocht. Die liep uit op paniek, een handgemeen en een bloedbad: er sneuvelden rond honderdvijftig militairen.

De eerste zorg van het bestuur was nu een uitbreiding van de opstand te voorkomen. Op Ambon werd de schutterij onder de wapenen geroepen. Van 22 tot 26 mei werden versterkingen naar het eiland Haruku gezonden om het kleine fort Zeelandia verder in staat van verdediging te brengen. Zeelandia kreeg op 30 mei, 3 juni en 9 juni zware aanvallen te verduren van opstandelingen uit Haruku, Saparua en Nusalaut, maar deze werden afgeslagen.

In de maand juni sloeg de opstand over naar Hitu, het noordelijk schiereiland van Ambon. De fortjes Amsterdam te Hila en Rotterdam te Larike moesten verschillende

lakij-lakij ija itu Johannes Matullesia, Nicolaas Patinasaranij, Jeremias Tamaela, Marawael Hattuw, Bastian Latuperijsa, Harmanus Latuperijsa, ini awrang-awrang masokh rumah kaluwar rumah awrang Haria, panggil nama lakij-lakij haros datang berkampon di hutang Haria namanja Waehauw, bersipat Tiouw dan Paperuw, pada bowat satu bitjara, sebab ada kadengaran Tuwan Companjia Walandah mauw ambil awrang-awrang pada masokh soldaet balajar di Batavia. Sebab itu diawrang sudah berkampon minum sompahan sakira-kira seratus awrang dan ini Harmanus Latuperisa sudah bowat satu gebet pada diawrang, dan diawrang bowat bitjara pada pigie bikin rusak kawtah dan bunoh samowa awrang itu didalam kawtah [...].'

Kaart 3 Haruku, Saparua, Nusalaut.

aanvallen afslaan en kwamen geïsoleerd in een vijandige omgeving te liggen. Een militaire post in Liang moest worden opgegeven.

Vanuit Hitu, Haruku en Saparua werden ook de dorpen op de zuidkust van Seram bij de opstand betrokken voor de levering van hulptroepen, wapens en andere oorlogsbehoeften. Het fortje te Luhu op het Seramese schiereiland Hoamoal werd begin juli door opstandige Hituezen en Seramezen ingenomen.

De opstand in een impasse

In de maanden juli, augustus en september was er aan beide zijden sprake van een impasse. De opstandelingen waren niet in staat de opstand uit te breiden, terwijl de Nederlanders de opstand niet konden neerslaan zonder eerst versterkingen aan te voeren. In Batavia werd besloten dat commissaris-generaal Arnold Adriaan Buyskes naar de Molukken zou gaan om daar de orde te herstellen. Terwijl hij de aanvoer van versterkingen uit Java en van Alfoerse hulptroepen uit Ternate en Tidore organiseerde, besteedden de opstandelingen op Saparua de tijd om het eiland in staat van verdediging te brengen. In het bijzonder de negorij Tiouw werd versterkt met zware muren van koraalsteen.

Toch werden tussen 14 en 19 juli pogingen gedaan om te achterhalen of de opstandelingen bereid waren tot onderhandelen. De officieren die in de baai van Tuhaha als afgezant naar de wal werden gestuurd, kregen een stuk met dertien punten van beklag overhandigd, opgesteld door Thomas Matulessy en ondertekend door de regenten van Saparua en Nusalaut.

Dit stuk geeft een indruk van de drijfveren van de opstandelingen.[5] Men koesterde niet alleen een reeks grieven jegens het nieuwe Nederlands bestuur, maar ook angst voor een hervatting van beleidsmaatregelen die in de periode tussen 1803 en 1810 waren genomen. Zo luidde het eerste punt van beklag dat het Nederlandse bestuur de schoolmeesters wilde ontslaan en de godsdienst vernietigen.[6] Onmiddellijk daarop volgend verweet men het bestuur dat het met geweld alle mannen wilde wegnemen van hun arme vrouwen en kinderen en naar Batavia zenden; wie niet goedschiks zou meegaan, zou geboeid worden. Ook dit punt had betrekking op maatregelen en ronselpraktijken die onder gouverneur-generaal Daendels waren ingevoerd. De overige punten kwamen op het volgende neer: het nieuwe bestuur had door een stortvloed aan opdrachten voor de dorpshoofden grote lastenverzwaringen ingevoerd; er werd te weinig betaald voor de gevorderde goederen en diensten; de resident had zich tegenover de bevolking respectloos en kwetsend gedragen; het Nederlandse bestuur was over het geheel genomen minder rechtvaardig dan het Britse. Het stuk eindigde met een strijdbare verklaring:

> Wil het Hollandsch bestuur ons regeeren dan moet het dat doen rechtvaardig en goed, zooals de Engelschen het deden, die hunne beloften hielden; maar wat het Hollandsch bestuur aangaat, indien het ons niet regeeren wil als zij dan zullen wij het tot in eeuwigheid weerstaan.[7]

Bereidheid tot serieuze onderhandelingen ontbrak bij beide partijen. Op 19 juli braken de Nederlanders een bespreking van enkele officieren en regenten van dorpen aan de baai van Tuhaha vroegtijdig af omdat de situatie als te bedreigend werd ervaren. Daarna

5 Het stuk is alleen bewaard gebleven in een vertaling die werd gepubliceerd in Van der Kemp 1915, p. 29-32.

6 Volgens kerkhistoricus Chr. de Jong was de vrees dat het gouvernement het onderhoud van de schoolmeesters aan de dorpen zou willen overdragen de belangrijkste oorzaak van de opstand: de opstandelingen streden niet tegen het koloniale bestel als zodanig, maar tegen een aantasting van de kerkelijke infrastructuur die hun positie tegenover de islam zou verzwakken. Zie De Jong 2004, p. 59-60.

7 Van der Kemp 1915, p. 31. Van der Kemp geeft in de voetnoten bij de tekst fragmenten uit de oorspronkelijke tekst waaruit blijkt dat hij een tamelijk vrije vertaling presenteert. Zo werd niet gevraagd om bestuur dat 'rechtvaardig en goed' is, maar '*dengan damij dan bajik*' (vredig en goed).

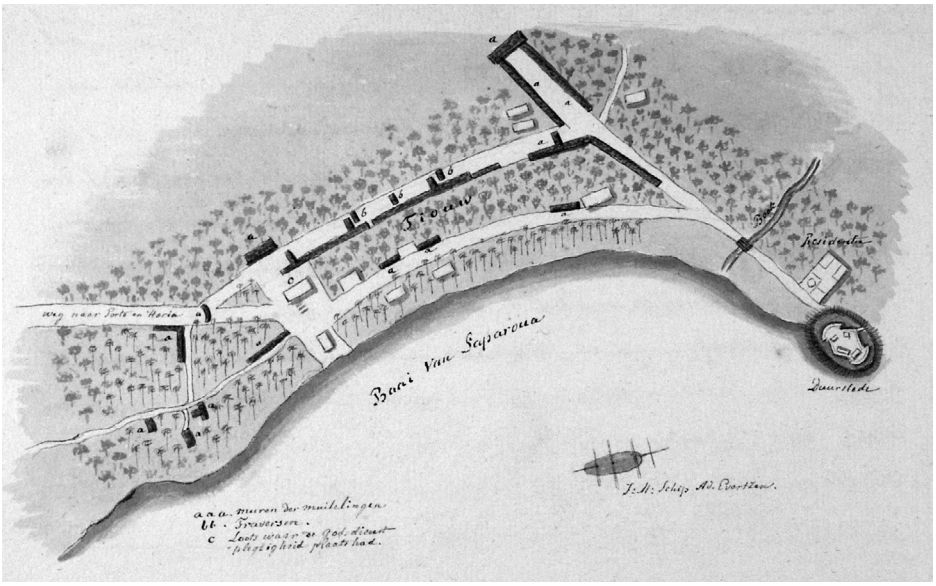

Afb. 7 Maurits Ver Huell, *Schetskaart van Tiouw*. Muren der muitelingen (a), traversen (b), loods waar na afloop een dankdienst plaatsvond (c). Rechts de residentie en fort Duurstede.

legden enkele detachementen van 21 tot 24 juli onder dekking van kanonvuur vanaf de schepen de dorpen Ihamahu, Iha, Nolot en Itawaka in de as.

De schepen voeren vervolgens naar de baai van Saparua, waar zij op 3 augustus fort Duurstede zonder noemenswaardige tegenstand heroverden. Op 29 augustus deden de opstandelingen twee stormlopen op de muren van het fort om het opnieuw in te nemen, maar deze werden afgeslagen.

November 1817: het neerslaan van de opstand

Eind september arriveerde Buyskes op Ambon. Er waren nu voldoende schepen, troepen en hulptroepen beschikbaar om de opstand neer te slaan.

Allereerst werd aan de hoofden van de dorpen op Hitu een oproep tot onderwerping uitgevaardigd. De legermacht die van 15 tot 19 oktober over Hitu trok, ontmoette geen tegenstand. Verscheidene opstandelingen vluchtten naar het fortje te Luhu op Hoamoal.

Van 2 tot 6 november werd het eiland Haruku onderworpen. Het plaatsje Pelau, aan de noordkust, werd geplunderd. Ook werden drie- of vierentwintig mannen, die zich op belofte van vergiffenis hadden overgegeven, als afschrikwekkend voorbeeld standrechtelijk gefusilleerd. De andere dorpen die aan de opstand hadden meegedaan – Kailolo, Kabau, Kariu, Hulaliu, Aboru en Wasu –, werden in de as gelegd.

Op 8 november vond de landing op Saparua plaats, bij Haria en Porto. Beide dorpen werden veroverd en in brand gestoken. Op 9 november werd de negorij Tiouw door gecoördineerde aanvallen vanuit Haria en vanuit fort Duurstede veroverd en verwoest. Op

10 november werd het dorp Siri Sori, aan de oostzijde van de baai van Saparua, grotendeels verwoest. Op 11 november vonden de laatste grote gevechten plaats bij de dorpen Ulat en Ouw, waar onverwacht heftige tegenstand werd geboden. Diezelfde dag werd Thomas Matulessy opgespoord en gearresteerd. Ulat werd geplunderd en verwoest.

Intussen kreeg een kleine vlooteenheid die de toestand op Nusalaut verkende, signalen dat de dorpen zich wilden onderwerpen. Op 10 november werd het blokhuis Beverwijk weer aan de Nederlandse troepen overgedragen en de volgende dagen legden de hoofden en de bevolking een nieuwe eed van trouw af. Op dit eiland werden geen dorpen verwoest.

De opstandelingen gestraft

Om nieuwe onrust te voorkomen werden op Saparua verschillende garnizoenen gelegerd. Hierna werd een strafexpeditie uitgezonden, die op 1 december het fortje te Luhu op Hoamoal heroverde en vervolgens de opstandige dorpen op de zuidkust van West- en Midden-Seram in de as legde. In de maand december werden op de Bandazee enkele handelsprauwen met goederen die mogelijk voor de opstandelingen waren bestemd, de grond in geboord. De dorpen Kilmuri, Kelibon en Selor op Oost-Seram, die goederen hadden verhandeld voor de opstandelingen, werden in april 1818 nog verwoest.

Behalve dat de bevolking gestraft werd door de grootschalige verwoesting van dorpen, werd een flink aantal opstandelingen ook persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor hun aandeel in de opstand. Tijdens het neerslaan van de opstand werden, met inbegrip van de standrechtelijke executies te Pelau, in totaal zevenentwintig opstandelingen bij wijze van afschrikwekkend voorbeeld geëxecuteerd. Na afloop van de opstand veroordeelde de Raad van Justitie te Ambon bovendien drieëntwintig mannen tot een eerloze dood door ophanging, maar in negen gevallen werd dit doodvonnis door Buyskes niet bekrachtigd. Thomas Matulessy, Anthonie Rhébok, Philip Latumahina en Said Perintah, die als de belangrijkste leiders van de opstand werden beschouwd, werden op 16 december 1817 te Ambon publiekelijk terechtgesteld. Het dode lichaam van Matulessy werd in een ijzeren kooi aan een aan de baai staande 'buitengalg' gehangen. Ruim honderd opstandelingen werden voor een periode van zeven tot tien jaar tewerkgesteld op Java.

3.2 Maurits Ver Huell, liefhebber der natuurlijke historie[8]

Quirijn Maurits Rudolph (Maurits) Ver Huell werd geboren op 11 september 1787 in een vooraanstaande familie uit het graafschap Zutphen.[9] Zijn vader Everhard Alexander

8 Deze paragraaf is een bewerking van het hoofdstuk *Liefhebber der Natuurlijke Historie* in mijn leeseditie van *Christina Martha* (Ver Huell 2013).

9 De levensschets van Ver Huell is in hoofdzaak gebaseerd op de monografie *Een romanticus bij de marine* die antropoloog en historicus Chr.F. van Fraassen schreef als achtergrondinformatie bij de recente uitgave van Ver Huells *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië* (Van Fraassen 2008).

vestigde zich in 1790 te Doesburg als controleur van vergunningen en in- en uitvoerrechten. In de Bataafs-Franse tijd verloor hij als prinsgezinde zijn ambt, maar na 1802 mocht hij weer openbare functies aannemen en verwierf hij posities in het college van Doesborgse burgemeesters en in het financieel toezicht op de gemeenten van het departement Gelderland.

Maurits was de oudste van vijf kinderen uit het huwelijk van zijn vader met Anna Aleida Staring. Zij was afkomstig uit een familie van Zutphense regenten. Als enige dochter droeg zij de zorg voor haar ouders, die bij haar huwelijk al op leeftijd waren. Waarschijnlijk als gevolg hiervan bracht Ver Huell zijn kinderjaren grotendeels door in het huishouden van zijn grootouders in Zutphen. Hij hechtte zich niet bijzonder aan zijn vader of aan zijn jongere broers en zusters, maar des te inniger aan zijn moeder.

Katechismus der natuur

Anna Staring was een leerlinge van de Zutphense predikant Johannes Florentinus Martinet.[10] Martinet was een pleitbezorger van de fysicotheologie: hij had belangstelling voor de natuurwetenschappen en hij voelde zich, evenals veel gezaghebbende onderzoekers en natuurfilosofen in de achttiende eeuw, door de overstelpende hoeveelheid ontdekkingen gesterkt in zijn geloof. Terwijl het gezag van de Bijbel als geopenbaarde goddelijke waarheid door filologen en filosofen in toenemende mate werd betwist, ontwaarden Martinet en zijn geestverwanten in het 'boek der natuur', in de volmaakte ordening en doelmatigheid van de schepping, juist nieuwe, onweerlegbare bewijzen van Gods wijsheid, almacht en goedheid.[11]

Martinet publiceerde in de jaren 1777-1779 de vierdelige *Katechismus der natuur*, een geïllustreerde populair-wetenschappelijke encyclopedie in de vorm van een reeks samenspraken tussen meester en leerling. In een brief aan een studievriend vertelde Martinet dat hij in Zutphen wekelijks aan enkele tientallen 'jonge Dames van den eersten rang' les gaf over zijn *Katechismus*:

> Voor dit aanzienlijke Gezelschap, dat oogen heeft en kijken wil, doe ik physische proeven tot verlevendiging van droog onderwijs. Zij moeten ook veel zien uit de Natuurlijke Historie. [...] Gij kunt denken, welke Filosophische Dames ik maakte, verstandige Gezellinnen voor braave Heeren, en ervaren Moeders, hoop ik, voor talrijke Kinderen.[12]

Uit de jeugdherinneringen die Ver Huell op latere leeftijd op schrift stelde, blijkt dat zijn moeder zich de verlicht-godsdienstige denkbeelden van Martinet inderdaad heeft toegeëigend en op haar kinderen heeft overgedragen. Zij nam de kinderen mee op wandelingen in de naburige bossen en velden, maakte hen opmerkzaam op de verscheidenheid van flora en fauna, stimuleerde hen om verzamelingen van naturalia aan te leggen en om schetsen en tekeningen in de natuur te maken. Zij vestigde hun aandacht niet al-

10 Zie De Haas en Paasman 1987.
11 Over fysicotheologie en natuurbeleving in de literatuur, zie Leemans en Johannes 2013, p. 449-475.
12 De Haas & Paasman 1987, p. 62-63.

leen op insecten en andere kleine organismen, maar ook op verheven natuurtaferelen zoals het geweld van donder en bliksem bij een onweersbui. Maurits noteerde dat hij zich door haar opvoeding bevoorrecht voelde boven andere kinderen, die werden opgevoed 'in weelde en ijdelheid' en ongevoelig bleven 'voor alles wat groot en edel is'.[13]

Jeugdjaren in de marine

Voor de jonge Ver Huell werd besloten tot een loopbaan bij de marine. Gezien de politieke wisselvalligheden van de Bataafs-Franse tijd leek deze meer perspectieven te bieden dan een loopbaan in publieke ambten. Zijn ooms Christiaan Antonij en Carel Hendrik, beiden jongere broers van zijn vader, hadden het in de marine gebracht tot de rang van kapitein-ter-zee en werden door zijn moeder als 'beroemde zeeofficieren' aan hem ten voorbeeld gesteld.[14]

Als adelborst der derde klasse diende hij vanaf 1803 op verschillende marineschepen. Nadat hij in 1806 het examen voor adelborst der eerste klasse had behaald, kwam in 1807 zijn eerste grote kans: hij werd bevorderd tot luitenant-ter-zee der tweede klasse en, waarschijnlijk op voorspraak van zijn oom Carel Hendrik, benoemd tot persoonlijk adjudant van schout-bij-nacht Buyskes. Deze benoeming bood goede vooruitzichten, want Buyskes was door koning Lodewijk Napoleon aangewezen om in Batavia als luitenant-gouverneur-generaal te fungeren.

De jonge Ver Huell scheepte zich voor de reis naar Batavia in op de oorlogsbrik *Vlieg*, vol verwachtingen en vol vertrouwen in commandant Willem Kreekel die op deze reis als zijn 'zeevader' fungeerde. De reis eindigde echter onvoorzien in de stad São Salvador, gelegen aan de kust van Brazilië. Toen het schip hier in november 1807 aanlegde voor een tussenstop en noodzakelijke herstelwerkzaamheden, kwam er na enkele weken bericht dat de Franse legers Portugal waren binnengevallen om een einde aan de handel met Engeland te maken: de Portugezen verkeerden hierdoor feitelijk op voet van oorlog met Frankrijk. Hoewel het Koninkrijk Holland niet met Portugal in oorlog was, had het wel Portugese schepen aangehouden: daarom werd de *Vlieg* door de Portugese autoriteiten in São Salvador geconfisqueerd. Bijgevolg moest de bemanning van november 1807 tot juli 1810 in de stad wachten op toestemming en gelegenheid om naar Nederland terug te keren.[15]

De lessen van zijn moeder indachtig, besteedde Ver Huell zijn tijd onder meer aan het aanleggen van een natuurhistorische verzameling – die hij bij zijn terugkeer grotendeels moest achterlaten – en aan het maken van tekeningen en aquarellen van land en volk. 'Voor mijn moeder had ik gewerkt,' schreef hij later in zijn reisbeschrijving *Mijne eerste zeereis*.[16] Toen hij in oktober 1810 thuiskwam, bleek zij echter kort tevoren te zijn gestorven. Zijn jeugdjaren waren voorbij.

13 Ver Huell 1996, p. 19-20.
14 Ver Huell 1996, p. 32.
15 Zie De Graaf 1976.
16 Ver Huell 1841, p. 314.

Onder de vleugels van oom Carel Hendrik

Intussen had zijn oom Carel Hendrik Ver Huell een opzienbarende carrière gemaakt: vanaf 1803 werd hij achtereenvolgens benoemd tot bevelhebber van de Bataafse vloot, tot minister van marine en ambassadeur in Parijs voor het Koninkrijk Holland, en ten slotte tot vice-admiraal onder Napoleon Bonaparte. Hij was in de positie om zijn jonge neef onder zijn vleugels te nemen en nieuwe kansen op een succesvolle marineloopbaan te bieden.

Ver Huell werd na zijn terugkeer uit São Salvador bevorderd tot luitenant-ter-zee der eerste klasse en als adjudant van zijn oom in Hamburg gestationeerd. Nadat hij nog een jaar later de rang van kapitein-luitenant-ter-zee had gekregen, werd hij in 1812, ondanks zijn geringe ervaring op zee, benoemd tot eerste officier op een linieschip in het Texels eskader van de keizerlijke marine. In deze functie wachtte hij het definitieve einde van het Franse keizerrijk af.

De commandant van dit Texels eskader, dat de pas aangelegde en met vestingwerken versterkte marinebasis te Den Helder als thuisbasis had, was zijn oom Carel Hendrik. Deze bleef tot het laatste moment trouw aan de keizer en weigerde de marinebasis en het eskader over te dragen, ook nadat de prins van Oranje zich op 2 december 1813 had opgeworpen als 'soeverein vorst der Nederlanden' en zich op 30 maart 1814 als koning Willem I had laten inhuldigen. In de marine van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden was er daarna voor hem geen plaats meer. Carel Hendrik vestigde zich in Parijs.

Ver Huell had een grenzeloze bewondering voor zijn oom en beschouwde hem als zijn tweede vader. Dat Carel Hendrik zijn macht en invloed voor hem aanwendde, zou op het zelfvertrouwen van zijn neef echter een desastreus effect hebben. Reacties in zijn omgeving doordrongen hem van het besef dat hij in de ogen van de wereld zijn meer dan voorspoedige marineloopbaan niet te danken had aan zijn persoonlijke capaciteiten en verdiensten, maar aan de relatie met zijn oom. Hij was ijdel en eerzuchtig genoeg om elke bejegening die ook maar zweemde naar geringschatting of miskenning, onverdragelijk te vinden. Het maakte hem buitengewoon gevoelig voor blijken van waardering van zijn superieuren, omdat hij daarmee zichzelf en de buitenwereld kon overtuigen van zijn gelijk.

Het gebrek aan zelfvertrouwen bleef hem tot op hoge leeftijd kwellen. In januari 1845 schreef hij een vaderlijke brief aan zijn zoon Alexander, waarin hij hem op het hart drukte dat hij zich niets gelegen moest laten liggen aan wat anderen over hem zeiden: 'Doordring u van het edelste van alle gevoelens, die van zelfwaarde, van eene kalme edele zelfwaarde, die u gelijk stelt met een ieder.'[17] Deze vermaning, die hij ongetwijfeld ook vele malen tot zichzelf heeft gericht, is in schrille tegenspraak met zijn eigen hunkering naar publieke erkenning in de vorm van eervolle promoties, aanstelling in gewichtige betrekkingen, toekenning van vorstelijke decoraties en lidmaatschap van illustere genootschappen.

17 Bervoets 1997, p. 166.

Reis naar de Oost-Indiën

Hoewel zijn oom bij koning Willem I in ongenade was gevallen, werd Ver Huell een functie in het vooruitzicht gesteld op het Oost-Indisch eskader dat in 1815 uitzeilde met de opdracht om in de Indische archipel het bestuur over te nemen van de Britten. Doordat hij de boot miste waarop hij zou meevaren, moest hij op eigen gelegenheid naar Batavia reizen, maar na aankomst kreeg hij, zoals was toegezegd, een positie als eerste officier op een linieschip, de *Admiraal Evertsen*. Hij zou zich nu als volwassen zeeofficier moeten bewijzen.

De *Admiraal Evertsen* maakte van augustus tot november 1816 een tocht naar Makassar, waar de bestuursovername op 7 oktober plaatsvond. In februari voer het schip vervolgens in een klein eskader van Surabaja naar Ambon voor de overname van de Molukken. Op 24 maart, een dag voordat de bestuursovername op Ambon definitief zijn beslag kreeg, voer de *Admiraal Evertsen* al uit om de overname van Banda af te wikkelen. Bij het verlaten van de baai kwam de commandant D.H. Dietz na een toeval te overlijden, maar als eerste officier besloot Ver Huell om diens verantwoordelijkheden als commandant en eerste commissaris ter overneming van Banda op zich te nemen en de reis zonder verdere vertraging voor te zetten. Hoewel hij in zijn varende loopbaan nog niet al te veel ervaring had opgedaan, zag hij onverwachte kansen: 'Nu was ik Bevelhebber van een groot schip, en belast met eene belangrijke zending. [...] Eene geheele nieuwe loopbaan werd voor mij geopend.'[18] Hij arriveerde op 27 maart op Banda en verbleef er vijf weken, tot 30 april 1817.[19]

Op 4 mei was de *Admiraal Evertsen* weer terug op Ambon. Twaalf dagen later, op 16 mei 1817, brak op het naburige eiland Saparua de opstand uit. In de daarop volgende maanden was Ver Huell als tijdelijk commandant van de *Admiraal Evertsen* betrokken bij het indammen en uiteindelijk neerslaan van de opstand. Terwijl zijn officieren en een deel van de bemanning werden ingezet in de strijd, was hij persoonlijk niet rechtstreeks bij gevechtshandelingen betrokken. Het schip had voornamelijk logistieke taken en diende in de slotfase van de opstand provisorisch voor de bewaring van arrestanten die op een van de lagere dekken in de kluisters werden geslagen.

Nadat de opstand was neergeslagen, bracht de *Admiraal Evertsen* beleefdheidsbezoeken aan Ternate en Tidore, waarna het schip van maart tot oktober 1818 in de haven van Surabaja werd nagezien en gereedgemaakt voor de thuisreis naar Nederland.

De thuisreis had voor Ver Huell een rampzalig verloop. Om te beginnen nam de schout-bij-nacht Buyskes het feitelijke commando over van tijdelijk commandant Ver Huell. Na het vertrek vanuit Batavia in februari 1819 kwam de *Admiraal Evertsen* eind maart op de Indische Oceaan in zwaar weer, waartegen de scheepsromp niet bestand bleek omdat de bouten door corrosie waren aangetast. Vanwege zware lekkages werd besloten om koers te zetten naar het atol Diego Garcia, waar het niet mogelijk bleek het schip de lagune in te loodsen. Ver Huell bleef hopen dat de *Admiraal Evertsen* bij een draaiende

18 Ver Huell 1835, p. 85.
19 Over dit verblijf, zie Straver 2015.

wind toch de lagune zou kunnen bereiken, maar Buyskes besloot het schip en zijn lading op te geven en over te stappen op de te hulp geschoten Amerikaanse brik *Pickering*.

Met het vergaan van de *Admiraal Evertsen* zag Ver Huell niet alleen zijn omvangrijke collectie naturalia en etnografica en veel van zijn natuurhistorische schetsen en aantekeningen verloren gaan, maar ook zijn vooruitzichten op een glanzende loopbaan als zeeofficier. Hij hield er uiteindelijk een diepe wrok jegens Buyskes aan over. Zijn superieur had hem op Java al laten weten dat hij het commando over de *Admiraal Evertsen* liever in handen had gezien van een oudere en meer ervaren kapitein-ter-zee. Buyskes had hem tot zijn diepe teleurstelling ook niet opgenomen in het lijstje van officieren die hij vanwege hun aandeel in het dempen van de opstand voordroeg om te worden gedecoreerd. Toen Ver Huell zich later hierover bij Buyskes beklaagde, reageerde deze volgens hem op afgemeten toon: 'Ge hebt Uwe pligt gedaan, dat heb ik in mijn rapport openlijk bekend.'[20]

Terug in Nederland nam Buyskes de volledige verantwoordelijkheid voor het verloren gaan van de *Admiraal Evertsen* op zich. De zaak werd in 1820 beoordeeld door het Hoog Militair Geregtshof en met een vrijspraak afgedaan.

Een mindere post op de wal

Ver Huell werd na terugkomst in Nederland op non-actief gesteld. In Doesburg huwde hij in 1821 met Louise de Vaynes van Brakell, de oudste dochter van de garnizoenscommandant, met wie hij voor zijn vertrek naar Indië reeds korte tijd verloofd was geweest. Dit huwelijk en de geboorte van zijn zoon Alexander in 1822 maakten een hervatting van zijn carrière op korte termijn wenselijk.

Zijn oom Carel Hendrik deelde hem na een gesprek met de minister mee dat hij een paar jaar als eerste officier op een fregat zou kunnen dienen. Bij het schrijven van zijn *Levensherinneringen* herinnerde hij zich dit moment nog levendig:

> Verstomd hoorde ik dit aan. Het is licht na te gaan, wat er in mijn hart moest omgaan. Ik verbleekte en viel driftig tegen mijn Oom uit, dadelijk voor den Minister te willen gaan en mijne demissie nemen, was dat het loon voor mijn bewezen diensten in de Oost, van al mijn verliezen bij de ongehoorde schipbreuk van de Evertzen?[21]

Hij beschouwde het aanbod als een onverdiende degradatie. Een volgend aanbod, om te worden aangesteld als onderequipagemeester op 's Lands Werf te Rotterdam, vond hij eveneens vernederend, maar er bleven hem weinig alternatieven. 'Alhoewel ik nog jong was en oneindig meer eer stelde om te blijven vaaren, dan eene mindere post, vergeten op eene werf, aan te nemen,' schreef hij later in zijn *Levensherinneringen*, 'zoo was er niets anders op, als toe te geven.'[22] Hij verhuisde in oktober 1822 met zijn gezin naar Rotterdam.

20 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 437.
21 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 454-455.
22 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 456.

Ver Huell moest zijn loopbaan aan de wal voortzetten zonder voorlopig te kunnen rekenen op bescherming of begunstiging. Op de marinewerf steeg hij pas na verloop van tijd in positie en aanzien. In januari 1826 werd hij tot kapitein-ter-zee bevorderd, een promotie die de weg vrij maakte voor een succesvolle sollicitatie in 1828 naar de positie van equipagemeester. Hij kon nu met zijn gezin een comfortabele dienstwoning aan de Nieuwe Haven betrekken en genoot een stijgend maatschappelijk aanzien.

Zo werd hij in 1832 benoemd tot *ancien* (ouderling) in de Rotterdamse Église Réformé Wallonne, een functie die hij tot 1849 zou blijven vervullen.[23] Na zijn aanstelling op de marinewerf had Ver Huell deze 'Waalse kerk' vermoedelijk vooral gekozen vanwege de affiniteit met de Franse taal en cultuur die hij van huis uit had meegekregen. Hij vond er een betrekkelijk vrijzinnig en tolerant kerkelijk klimaat dat ruimte bood voor de godsdienstige denkbeelden waarin hij, vooral door zijn moeder, was opgevoed.

Als onderequipagemeester en equipagemeester van 's Lands Werf hield hij betrekkelijk veel tijd over voor nevenactiviteiten. In zijn *Levensherinneringen* noteerde hij over deze periode: 'Intusschen had ik een zeer aangenaam leven. Mijne uuren van uitspanning wijdde ik aan het beoefenen van kunsten en wetenschappen [...].'[24]

Ver Huell koesterde nog steeds de ambitie om met zijn 'natuur-onderzoekingen' in Oost-Indië naar buiten te treden. Het tijdschrift de *Algemeene Konst- en Letterbode* publiceerde in 1821 en 1823 enkele korte reisverhalen van zijn hand, over de vulkaan van Ternate en het eiland Diego Garcia.[25] Daarbij vatte hij het plan op om het volledige verhaal van zijn reis naar Oost-Indië op schrift te stellen en een uitgave daarvan voor te bereiden.

Hij verwerkte zijn reisindrukken intussen ook in een groot aantal tekeningen en aquarellen. Hij was een amateurtekenaar wiens werk beperkingen vertoonde op het gebied van de compositie, het perspectief, de menselijke figuur en het portret. Toch bleef hij als liefhebber van de Natuurlijke Historie de tekenkunst koesteren als een onontbeerlijk instrument bij zijn 'natuuronderzoekingen'. Een persoonlijk dagboek met talrijke schetsen en daarbij behorende aantekeningen was verloren gegaan bij de schipbreuk van de *Admiraal Evertsen*, maar een groot schetsboek en een blikken koker met kaarten en losse schetsen bleven behouden.[26] Terug in Nederland zette hij zich aan het werk om de schetsen uit te werken tot een aantal landschappen.

Aanvankelijk was het zijn voornemen om een 'groote Atlas met schilderachtige gezigten in Oost Indiën', opgedragen aan de koningin, te doen uitgeven.[27] In 1824 verschenen onder de titel *Gezigten in Oost-Indië* de eerste vier platen, voorzien van onderschriften in het Nederlands en het Frans en van losse gedrukte toelichtingen.[28] De uitgave werd echter niet voortgezet, volgens Ver Huell vanwege de teleurstellende kwaliteit van de lithografieën.

In 1834 maakte hij kennis met de opbrengsten van een wetenschappelijke ontdek-

23 De Villeneuve 1999, p. 125.
24 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 469.
25 Ver Huell 1821; Ver Huell 1823.
26 Ver Huell 2008, p. 449, vn. 513.
27 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 462.
28 Ver Huell 1824.

kingsreis in de Stille Oceaan die admiraal J. Dumont d'Urville in de jaren 1826 tot 1829 maakte met het korvet *Astrolabe*.[29] Hij was diep onder de indruk van wat de Fransen hadden gepresteerd. Omdat de *Astrolabe* tussenstops op Ambon, Ceram en andere Molukse eilanden had gemaakt, herkende hij in de platenatlas bij het reisverslag een aantal lokaties waar hij zelf was geweest. Op 26 juli 1834 schreef hij in een brief aan zijn oom:

> Ik heb met een onbegrijpelijk genoegen plaatsen nagetekend gevonden waar ik ook geweest ben, en mij mijn reizen met een vernieuwd vermaak voor den geest gebracht. Ik zal nu mijn O.I. [Oost-Indische] Teekeningen ook rangschikken als een Atlas bij mijn herinneringen [...]. Waarom heeft men niet iets van dien aard gemaakt toen onze schepen de aard rondgezeild zijn?[30]

Geïnspireerd door de expeditieverslagen van Dumont d'Urville, in het bijzonder de platenatlassen, vervaardigde Ver Huell voor eigen gebruik een reeks *Schilderachtige Ophelderingen der Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*, bestaande uit honderd kleurige aquarellen van ca. 40 bij 56 cm., genummerd, voorzien van verwijzingen naar de reisbeschrijving en aangevuld met een reeks losse, handgeschreven toelichtingen.[31] Het idee om zijn reisbeschrijving vergezeld te doen gaan van een platenatlas met 'schilderachtige ophelderingen', moest hij echter laten varen:

> Tot mijn leedwezen kan ik, uit hoofde van de groote onkosten, aan zulk eene onderneming verbonden, deze reeds talrijke verzameling van teekeningen, niet bij deze mijne Herinneringen voegen, welke anderszins zoo zeer mijne gebrekkige en onvolkomen beschrijving zouden ophelderen; te meer daar er tot nog toe weinig van dien aard, deze heerlijke gewesten betreffende, het licht ziet.[32]

Het boek *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verscheen in twee delen, in 1835 en 1836. Het was geïllustreerd met een bescheiden aantal platen met landschappen en vignetten met tekstillustraties.

Fraaije kunsten en wetenschappen

De uitgave van *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* vestigde Ver Huells naam als schrijver van een nieuw genre reisverhaal. In 1836 werd hij uitgenodigd om zitting te nemen in het bestuur van de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Wellicht werd hij hiervoor benaderd door de predikanten van de Waalse kerk, G.H.M. Delprat en D.T. Huet, met wie hij als ouderling goed bekend was en die beiden bestuurslid van de Rotterdamse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* waren.

29 *Voyage de la corvette l'Astrolabe* 1830-1835. De publicatie omvatte dertien delen, met het reisverslag en verslagen van wetenschappelijk onderzoek, en vier begeleidende platenatlassen.
30 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell*. Nationaal Archief 2.21.004.04-307, nr. 35, f. 3.
31 De aquarellen zijn op klein formaat gereproduceerd in Ver Huell 2008, p. 497-592. Voor een portret van Ver Huell als tekenaar, zie Ver Huell 2008, p. 31-83.
32 Ver Huell 1835, p. XIII.

Het was een eer om in deze kring van vooraanstaande Rotterdammers en geleerde vrienden te worden opgenomen. Het bestuur werd op dat moment, behalve door Ver Huell en de twee predikanten, gevormd door bekende letterkundigen zoals H. Tollens en A. van der Hoop jr., de juristen A. Bogaers, G. Mees, A. Sieuwerts van Reesema, A. Veder en de ondernemer A. van Rijckevorsel.[33]

Voor zijn eerste leesbeurten schreef Ver Huell twee oorspronkelijke literaire verhalen die gebaseerd waren op zijn reizen naar de Molukken en São Salvador. In de zesde leesvergadering van het seizoen 1836-1837, op 28 februari, presenteerde hij het historisch-romantische verhaal *Christina Martha*. De reacties van publiek en bestuursleden waren bijzonder bemoedigend. In een brief aan zijn oom Carel Hendrik vertelt hij dat zij aandrongen op meer reisverhalen: 'wij horen zoo iets zoo weinig', 'wij willen meer met u naar verre gewesten reizen'.[34] Een jaar later, op 9 januari 1838, kwam hij aan deze wensen tegemoet met een quasi-autobiografisch verhaal, getiteld *Episode uit eene driejarige Krijgsgevangenschap op de Kust van Brazilien*.

Dat Ver Huell in de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen een podium had gevonden, moedigde hem vermoedelijk aan om een tweede reisbeschrijving te publiceren. Dit boek, in 1842 verschenen onder de titel *Mijne eerste zeereis*, handelde over zijn wederwaardigheden als aankomend marineofficier, zijn tocht met de oorlogsbrik *Vlieg* naar Brazilië en het ongewild langdurige verblijf in de stad São Salvador.[35] Het was opgedragen aan Jean Chrétien Baud, op dat moment de minister van Marine en Koloniën. Baud had de reis met de *Vlieg* namelijk als adelborst meegemaakt en zij waren in São Salvador veel met elkaar opgetrokken. De hoogleraar P.J. Veth raadpleegde het boek in 1860 voor een levensschets van Baud: hij karakteriseerde *Mijne eerste zeereis* geamuseerd als het verslag van 'eene reeks van zonderlinge en romaneske avonturen, door de beide vrienden ondergaan, hoedanige in onze prozaïsche dagen aan niemand meer ten deel vallen'.[36]

In de seizoenen 1838-39, 1840-41 en 1842-43 leverde Ver Huell eveneens bijdragen aan de Rotterdamse leesvergaderingen, maar deze worden in de jaaroverzichten niet nader omschreven. Vrijwel zeker wijdde hij een leesbeurt aan een betoog over de waarde van het verzamelen en bestuderen van vlinders. In het familiearchief ligt het manuscript van een lezing waarin Ver Huell zich afzet tegen diegenen die de 'Natuuronderzoeker' met zijn vlindernet niet serieus nemen en 'menigmaal hunnen onkunde onder den dekmantel der spotternij [verbergen]'. Zij miskennen de verheven missie van de vlinderaar, want 'de grondige kennis van het nietigste schepseltje vermeerdert de sprekende bewijzen van het bestaan der Godheid'.[37]

Aanleiding om dit onderwerp te kiezen en zijn fysicotheologische opvattingen uit te

33 Zie Heezen 1992.

34 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell, 1804 april 17-1837 juli 14*. Nationaal Archief, Inventaris van de archieven van C.A. VerHuell, C.H. Graaf VerHuell, M.J. VerHuell-de Bruyn en C.J. VerHuell, toegangsnummer 2.21.004.04, inventarisnummer 307, brief d.d. 4 maart 1837.

35 De Graaf 1976.

36 Veth 1860, p. 303.

37 Gelders Archief, Collectie Ver Huell, 0490-65: *Verhandelingen en aanteekeningen van Q.M.R. Ver Huell*, in: 'Zeer Geachte toehoorders en toehoorderessen.'

dragen moet de publicatie in 1842 van een door hem geschreven *Handboek voor liefhebbers en verzamelaars van vlinders* zijn geweest. Tussen 1836 en 1860 leverde Ver Huell, samen met zijn broer Frits, eveneens een liefhebber van de Natuurlijke Historie, talrijke bijdragen aan een serie verhandelingen over Nederlandse insecten die werden gebundeld en uitgebracht door de Amsterdamse boekverkoper J.C. Sepp. Deze reeks droeg een titel die geheel in de lijn van hun beider levensovertuiging lag: *Beschouwing der wonderen Gods, in de minstgeachte schepzelen.*[38]

Leidsman op het pad van eer

Toen de directeur van de Rotterdamse marinewerf in 1839 overleed, werden zijn taken voorlopig waargenomen door equipagemeester Ver Huell. In deze periode bleken de smetten die aan zijn naam kleefden, onverwacht te zijn gezuiverd. Nadat koning Willem I hem in de Orde van de Nederlandsche Leeuw had geridderd, benoemde koning Willem II hem in 1841 alsnog tot ridder derde klasse in de Militaire Willemsorde vanwege zijn aandeel in het neerslaan van de opstand op de Molukken. Zijn vrouw Louise schreef op 3 februari 1841 aan haar zoon Alexander dat haar echtgenoot 'klappertandend van kou', maar zeer vergenoegd van de uitreiking in Den Haag was teruggekeerd:

> De koninklijke familie was erg vriendelijk en wat vader vooral genoegen deed, is dat de koning hardop in aanwezigheid van de generaals heeft gezegd dat hij de ridderorde verdiend had.[39]

Na de directie van de werf twee jaar als equipagemeester te hebben waargenomen, kreeg Ver Huell in december 1841 een tijdelijke aanstelling tot directeur en commandant der marine in Rotterdam, en deze werd in 1843 omgezet in een vaste aanstelling. Hij had nu de leiding over een werf waar zo'n zeshonderd werklieden waren aangesteld.

De directeursfunctie bracht een verhuizing naar de dienstwoning op 's Lands Werf met zich mee. Het statige admiraliteitsgebouw waarin de dienstwoning was gevestigd, werd in de Rotterdamse volksmond 'het paleis' genoemd, omdat het door het koninklijk huis veelvuldig voor representatieve doeleinden werd gebruikt.[40]

In deze fase van zijn loopbaan verschenen diverse publicaties die bij de aard van zijn gewichtige ambt pasten. Zo verzorgde hij in de *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde* tussen 1841 en 1859 een zestal levensschetsen van overle-

38 *Beschouwing der wonderen Gods, in de minst geachte schepzelen. Of Nederlandsche Insecten, naar hunne aanmerkelijke huishouding, verwonderlijke gedaantewisseling en andere wetenswaardige bijzonderheden.* Amsterdam: J.C. Sepp, 1762-1860. Ook verzorgde Ver Huell vanaf 1834 incidenteel kleine bijdragen aan *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie* jrg. 1834, 1836 en 1839.

39 Bervoets 1997, p. 62.

40 Zo moest er in december 1844 een rouwkamer worden ingericht voor voormalig koning Willem I, in april 1848 voor prins Alexander en in april 1949 nogmaals, vanwege het overlijden van diens vader, koning Willem II. Ver Huell schreef een onbedoeld hilarisch verslag van de uitvaart van Willem I in zijn *Levensherinneringen*. Turksma publiceerde de tekst afzonderlijk onder de titel 'De lijkkist van koning Willem I op de marinewerf te Rotterdam' (Turksma 1994).

den marineofficieren uit zijn familie- en kennissenkring.[41] In 1849 publiceerde hij *De leidsman op het pad van eer, voornamelijk bestemd voor jongelieden in dienst der marine*[42] en een jaar later, aan het eind van zijn loopbaan, betoogde hij in een verhandeling *De zeevaartkunde in verband beschouwd met fraaije kunsten en wetenschappen* dat jeugdige zeeofficieren aangemoedigd zouden moeten worden om hun 'uitspanningen' tijdens reizen in verre gewesten te wijden aan 'natuur-onderzoekingen':

> want het leidt tot eene hoogere en verfijnde beschaving, en liefde voor fraaije kunsten en wetenschappen, heeft invloed op de zedelijke inborst, en staat in een naauw verband tot alles, wat edel, groot en goed is.[43]

Bijzondere aandacht besteedde Ver Huell in deze periode aan het overlijden van zijn oom Carel Hendrik. Nadat deze in 1845 kinderloos was overleden, regelde hij niet alleen de nalatenschap, maar stelde hij ook uit diens nagelaten stukken een biografie samen.[44] In *Het Leven en Karakter van Carel Hendrik Graaf Ver Huell* betoogde hij dat de trouw van Carel Hendrik aan Napoleon Bonaparte geworteld was in zijn liefde voor het vaderland en zijn vrees voor Engelse dominantie over Europa.[45]

Onder de directie van Ver Huell waren de perspectieven voor de Rotterdamse marinewerf intussen verslechterd. De minister van marine en koloniën bepaalde dat de grote linieschepen, fregatten en stoomschepen in Amsterdam zouden worden gebouwd en de kleinere korvetten, brikken en stoomraderschepen in Rotterdam en Vlissingen. De werf in Rotterdam moest inkrimpen en zijn lijnbaan afstoten.[46] In 1850 werd de werf definitief gesloten.

Erkenning als botanisch tekenaar

Ver Huell werd in de rang van schout-bij-nacht titulair op pensioen gesteld en verhuisde met zijn vrouw naar Arnhem, waar hij zijn laatste jaren doorbracht in de omgeving van zijn broer en schoonfamilie.[47] Hij was nu in de gelegenheid om meer tijd te steken in bijdragen aan entomologische tijdschriften.[48]

41 In enkele gevallen bewerkte hij aantekeningen over bijzondere episodes tot verhalende teksten. Zo schreef hij op basis van een manuscript van A. Bezemer een verhaal over een bloedige opstand in 1808 aan boord van het korvet *Mandarijn* waar Javaanse rekruten, die op bevel van Daendels waren geronseld en naar de Noord-Molukken werden overgebracht, de bemanning hadden overvallen om zich van het schip meester te maken (Ver Huell 1843). Het verhaal werd herschreven door Willem Leonard Ritter in zijn verhaal *Wanhoop en moed* (1852).

42 Ver Huell 1849. Zie Turksma 1996.

43 Ver Huell 1850, p. 106.

44 Ver Huell 1847.

45 Hoogleraar en politicus J.R. Thorbecke besteedde er in *De Gids* van 1848 uitvoerig aandacht aan en noemde het, ondanks een zeker gebrek aan nauwgezetheid en kritische distantie van de auteur, 'eene wezenlijke bijdrage tot de geschiedenis van ons Land' (Thorbecke 1848, p. 1).

46 Zie Lemmens 2005.

47 Zie Bervoets 1996.

48 In het bijzonder *Album der Natuur* jrg. 1852, 1853 en 1858 en *Tijdschrift voor Entomologie* jrg. 1859 en 1860.

Van groeiend belang was zijn medewerking als illustrator van wetenschappelijke botanische publicaties. De kwaliteit van zijn natuurhistorische tekeningen had al in de jaren veertig de aandacht getrokken van de hoogleraren F.A.W. Miquel en W.J. de Vriese, die zich aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden in het bijzonder bezighielden met de tropische plantenwerelden van Suriname en Nederlands-Indië. Beide hoogleraren waren opgetogen over de wijze waarop Ver Huell veelal verdroogd en verkleurd plantmateriaal uit Zuid-Amerika en Oost-Indië in zijn tekeningen tot leven bracht. Toen zij een beroep op hem deden om hun publicaties over de flora van Suriname en Nederlands-Indië van tekeningen te voorzien, greep hij de gelegenheid om als tekenaar aan hun publicaties mee te werken met beide handen aan.[49] Als botanisch tekenaar lijkt Ver Huell een welverdiende erkenning te hebben gevonden. Hij kreeg het lidmaatschap van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam aangeboden en werd geïntroduceerd in genootschappen zoals de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot aanmoediging van den Tuinbouw en de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.

Bekentenissen

In het Gelders Archief ligt een omvangrijk manuscript waarin Ver Huell levensherinneringen heeft opgetekend, van zijn vroege kinderjaren tot het einde van zijn loopbaan in de marine. Ook schreef hij een betrekkelijk uitvoerige terugblik op de vorstelijke begrafenissen en de ontvangsten voor vorstelijke bezoekers die hij als directeur van de Rotterdamse marinewerf had georganiseerd, en over zijn 'werken en liefhebberijen' in Arnhem.[50] Hij moet er aan begonnen zijn toen hij tot directeur van de marinewerf was benoemd, en heeft er vermoedelijk ook na zijn pensionering aan doorgewerkt.[51] Terwijl Ver Huell zich in zijn publicaties steeds bewust bleef van zijn status en imago als marineofficier, lijkt hij zijn levensherinneringen niet in zijn officierstenue, maar *en profond négligé*, in zijn kamerjas, te hebben geschreven. Ze bevatten ontboezemingen van persoonlijke aard die in zijn publicaties ontbreken.

Om te beginnen was hij openhartiger over zijn frustraties. Zo beklaagt hij zich bitter over de laatdunkende houding waarmee hij als jong marineofficier in zijn woonplaats Doesburg was bejegend. Dat hij door zijn oom in het zadel was geholpen, leverde een hardnekkig stigma op:

> Toen ik naderhand met eere in den rang die ik bekleedde, gediend had, toen ik in de Oost gewigtige diplomatique betrekkingen bekleed had en eindelijk mijne borst met wel verdiende eeretekens versierd was, waaronder het gouden kruis der Militaire Willemsorde op het veld van eer verworven, dit alles baatte niet: ik was en bleef een voortgeschopte, ijdele, nietswaardige.[52]

49 Ver Huell 2013, p. 92-93.
50 Gelders Archief, 0490-58: Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*; losse manuscripten over bijzondere gebeurtenissen op de marinewerf; *Mijne werken en liefhebberijen (tot 1858)*.
51 Over de structuur en datering van deze manuscripten, zie Ver Huell 1996, p. XIII-XV.
52 Ver Huell 1996, p. 145.

Ook gaf hij in zijn herinneringen ruim baan aan zijn gevoelens van wrok jegens Buyskes, die hij hoe langer hoe meer was gaan beschouwen als de kwade genius die zijn varende loopbaan had gefnuikt en het 'eerherstel' waarop hij aanspraak maakte, tot diens overlijden in 1838 had tegengewerkt.

In de tweede plaats spreidde hij in de levensherinneringen een opmerkelijke openhartigheid en zelfgenoegzaamheid ten toon met betrekking tot de amoureuze escapades in zijn jonge jaren. In het bijzonder tijdens de reizen naar São Salvador en de Oost-Indiën gaf de licht ontvlambare charmeur graag toe aan de verleidingen die zich aan hem voordeden. De overtuiging dat hij slechts de stem der natuur gehoorzaamde, bood Ver Huell een vrijbrief voor galanterieën waarmee hij moederlijke vrouwen voor zich innam, maar waarbij zijn voorkeur leek uit te gaan naar jonge vrouwen die hij vanwege hun naïviteit en vrijmoedigheid als 'kinderen der natuur' kon beschouwen. Ze resulteerden in vrijblijvende en meestal kortstondige amoureuze contacten. 'Al wederom eene zonde beleden, even als in de *Confessions* van Rousseau,' schreef hij, eerder koket dan berouwvol, in een passage over een heimelijke liaison met 'een jonge knappe weduwe' op Banda.[53]

Het zou een aanwijzing kunnen zijn dat de posthuum gepubliceerde autobiografische bekentenissen van Jean Jacques Rousseau model hebben gestaan voor deze levensherinneringen. Blijkens de door hem aangebrachte paginering van de manuscripten heeft Ver Huell evenals Rousseau een tweedeling voor ogen gehad. Het eerste deel van 159 pagina's handelt over zijn kindertijd, zijn jeugdjaren bij de marine, zijn reis naar São Salvador en zijn terugkeer naar Doesburg.[54] Een tweede deel van 515 pagina's heeft betrekking op zijn carrière onder oom Carel Hendrik, zijn reis naar de Oost-Indiën en, zij het veel minder uitvoerig, zijn werkzame leven op 's Lands Werf te Rotterdam. De ambitie om zo'n autobiografie te schrijven zou kunnen verklaren waarom hij in de levensherinneringen heeft uitgeweid over de reizen naar São Salvador en de Oost-Indiën, terwijl hij daarover al reisbeschrijvingen had gepubliceerd.

Hoewel Ver Huell de manuscripten met levensherinneringen in de loop van de tijd heeft gecorrigeerd en aangevuld, heeft hij ze nooit in het net uitgeschreven of persklaar gemaakt. Zijn zoon Alexander is na het overlijden van zijn vader begonnen met het redactioneel bewerken van de levensherinneringen, maar is daarmee slechts veertien pagina's gevorderd. Van een volledige publicatie van de levensherinneringen is het nooit gekomen.

3.3 *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*

De twee delen van Ver Huells *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verschenen in 1835 en 1836. We wijden een uitvoerige bespreking aan deze reisbeschrijving omdat hij in dit werk zijn herinneringen aan de historische Christina Martha op schrift heeft gesteld en andere historische bronnen over haar bijzonder schaars zijn.[55]

53 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 234.
54 L. Turksma verzorgde een editie van dit eerste deel in Ver Huell 1996.
55 Voor de begrippen 'reisverhaal' en 'reisbeschrijving', zie Barend-van Haaften 1990.

Hij werkte met volharding aan de uitvoering van het besluit om zijn reisherinneringen in woord en beeld vast te leggen. Daarbij moet hij zich bewust zijn geweest van de grenzen die hij aan zijn ambities moest stellen. Zijn reisbeschrijving en de bijbehorende reeks aquarellen van tropische landschappen en taferelen waren niet het werk van een professionele onderzoeker of tekenaar, maar van een amateur die op bezigheden buiten de diensturen was aangewezen. Omdat de opbloei van het genre van de reisbeschrijving in de *Bataviasche* en *Javasche Courant* in de jaren twintig zich buiten zijn gezichtsveld voltrok, had hij ook geen Nederlandse voorbeelden om zich aan op te trekken.

Het verhaal van de reis

De hoogleraar J. Ackersdijck, die de beide delen van de *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* recenseerde in *De Gids*, verwelkomde de reisbeschrijving, want 'nog altijd weten wij veel te weinig van dat heerlijke Land en van zijne talrijke bewoners'. Hij karakteriseerde het boek als 'een reisverhaal, dat ons meer bekend maakt met onze Oost-Indische Koloniën', met 'levendige beschrijvingen van de Landen, welke de reiziger gezien en verhalen van gebeurtenissen, welke hij bijgewoond heeft'.[56]

Ver Huell vond het op schrift stellen van zijn herinneringen geen gemakkelijke opgave. Als motto voor zijn reisherinneringen koos hij een zinsnede uit *Voyage de la Troade*, het verslag van een reis naar de 'vlakte van Troje' door J.B. Lechevalier:

> 'Het is voor een reiziger een groot goed om uit zijn eigen waarnemingen kennis en aangename gevoelens te hebben opgedaan die hij zich zijn leven lang blijft herinneren; maar het is moeilijk ze te delen.'[57]

Zoals hij in het *Voorberigt* van het boek aangeeft, waren zijn herinneringen na de reis nog bijzonder levendig, maar heeft hij om ze te ordenen dankbaar gebruik gemaakt van een scheepsjournaal dat bij de schipbreuk van de *Admiraal Evertsen* behouden was gebleven:

> Wijlen mijn vriend, de Luitenant ter Zee H.P.N. 'T HOOFT, getrouw metgezel op al mijne wandelingen en togten door onze Oost-Indische eilanden, had zijn scheepsjournaal behouden, dat ik op de te huis-reize op het Engelsch koopvaardij schip *the Cadmus* afschreef. Hierdoor erlangde ik eenigermate de tijdrekenkundige volgorde van mijn verhaal terug.[58]

Het verhaal begint 'in het laatst van het jaar 1815, toen het Eskader werd uitgerust, om onze oude Oost-Indische Koloniën van het Britsch Gouvernement over te nemen,'[59] en eindigt op 25 november 1819 met de thuiskomst in Hellevoetsluis. Het wordt chronologisch verteld, zonder de opeenvolging van episodes duidelijk te markeren door een in-

56 Ackersdijck 1838, p. 411.
57 Ver Huell 1835, p. III: 'C'est un bien pour un voyageur, d'avoir acquis par ses propres observations, des connaissances et des émotions douces, dont le souvenir se renouvelle pendant toute sa vie; mais il est difficile de les partager.' Het citaat komt uit Lechevalier I, 1802, p. 135.
58 Ver Huell 1835, p. XIV.
59 Ver Huell 1835, p. 1.

deling in hoofdstukken en paragrafen. De invoeging van witregels brengt wel een geleding in de tekst aan.

De reisbeschrijving heeft de structuur van een journaal waarin de verteller het tempo naar believen versnelt en vertraagt.[60] Zo besteedt hij naar verhouding weinig pagina's aan de uitreis van Texel naar Batavia, de bijzonder moeizame tocht van Ambon naar Ternate en de thuisreis van Mauritius naar Hellevoetsluis. Vooral over zijn eerste verblijf in Surabaja, van november 1816 tot februari 1817, deelt hij opvallend weinig mee.

De eerste episode waarin Ver Huell uitweidt over zijn indrukken van land en volk, handelt over de tocht die de *Admiraal Evertsen* naar Makassar maakte voor de overname van het bestuur van de Britten. In de herinneringen aan de acht weken van zijn verblijf toont hij zich vooral gefascineerd door de met veel ceremonieel opgeluisterde bezoeken van en aan de vorst van Goa die hij als eerste officier van de *Admiraal Evertsen* meemaakte. Een beschrijving van het fort en de stad geeft enige historische achtergrond en het verslag van enkele 'toeren in de omgeving'[61] bevat volkenkundige bijzonderheden.

Op Banda verbleef Ver Huell vijf weken. Als commandant-ad-interim van de *Admiraal Evertsen* was hij verantwoordelijk voor de bestuursovername. Daarnaast had hij tijd voor natuurhistorische verkenningen op de vulkaan Gunung Api en op de eilanden Banda Besar en Banda Neira.[62]

De episode over de opstand op de Ambonse eilanden neemt qua omvang eenderde deel van de *Herinneringen* in beslag. Ze behandelt achtereenvolgens het uitbreken van de opstand in de maanden mei en juni, Ver Huells natuurhistorische verkenningen in de omgeving van de stad Ambon, de impasse in de opstand tot de komst van extra troepen en ten slotte het neerslaan en de afwikkeling van de opstand in de maanden november en december. Ackersdijck merkte over deze episode op dat het 'verkieslijk [ware] geweest, de beschrijving van het schoone eiland Amboina vóór of na, maar niet midden in het verhaal van den bloedigen opstand te plaatsen'.[63]

Aan het verblijf van nog geen drie weken op Ternate besteedt Ver Huell veertig pagina's. Hij had de diplomatieke opdracht om de sultans van Ternate en Tidore te informeren over de behaalde overwinning en te bedanken voor de door hen ter beschikking gestelde hulptroepen. De episode is naar verhouding de meest uitvoerige in de reisbeschrijving omdat ze niet alleen de ceremoniële ontvangsten aan de sultanshoven beschrijft, maar ook zo'n twintig pagina's wijdt aan een bestijging van de vulkaan van Ternate.

Tijdens het tweede verblijf te Surabaja, van maart tot oktober 1818, werd de *Admiraal Evertsen* nagezien en gereed gemaakt voor de thuisreis. Ver Huell vertelt het een en ander over zijn verkenningen in het Europese uitgaansleven van Surabaja en zijn uitstapjes

60 Ver Huell schreef 518 pagina's over een reis van 210 weken, een gemiddelde van 2,5 pagina per week. Aan de uitreis besteedde hij 0.8 pagina's per week, aan het verblijf te Makassar 4.1, Surabaja (1) 0.2, Banda 7.0, Ambon 4.9, Ternate 16.0, Surabaja (2) 1.8, Batavia 3.5, Diego Garcia 5.3, Mauritius 2.6 en aan het restant van de thuisreis 0.3 pagina's per week.

61 Ver Huell 1835, p. 50.

62 Over deze episode, zie Straver 2015.

63 Ackersdijck 1838, p. 417.

naar enkele vorstenhoven op het naburige eiland Madura en naar de islamitische heiligdommen in de naburige residentie Gresik. Toch neemt deze episode in verhouding tot de lange verblijfsduur relatief weinig ruimte in beslag.

Alvorens de thuisreis werd aangevangen, lag de *Admiraal Evertsen* nog bijna drie maanden op de rede van Batavia. Ver Huell benutte deze periode om uitstapjes in de omgeving van de stad te maken, samen met zijn vriend Baud met wie hij in São Salvador veel was opgetrokken en die nu in Batavia werkzaam was op de secretarie van het gouvernement. Met Baud had hij, destijds in Brazilië, een tochtje door het achterland van São Salvador gemaakt en in deze episode van zijn reisbeschrijving verhaalt hij daarover in een uitvoerige terugblik.[64] Op uitnodiging van gouverneur-generaal Van der Capellen verbleef hij ook enkele dagen in Buitenzorg, waar hij de omgeving verkende met de schilder Antoine Payen. De episode bevat vooral beschrijvingen van door Ver Huell ter plekke getekende landschappen.

De *Admiraal Evertsen* leed schipbreuk bij Diego Garcia in de tweede week van april. In afwachting van het schip dat hen naar Mauritius zou brengen, verbleef Ver Huell met een deel van de bemanning tot eind juni op het atol waar zij te gast waren op de kokospalmplantages. Het verslag van zijn natuurhistorische verkenningen is een naar verhouding uitvoerige episode geworden omdat hij zijn notities na terugkomst in Nederland aanvulde met literatuurstudie over het koraal, de flora en fauna, de kokos-cultuur en de geschiedenis van het atol. Eenmaal aangekomen op Mauritius duurde het nog zes weken voordat de thuisreis kon worden vervolgd op het Britse transportschip *Cadmus* zodat Ver Huell nog enkele uitstapjes in de omgeving van Port Louis kon maken.

De aaneenschakeling van chronologisch geordende episoden vormde het kader waarbinnen Ver Huell een drietal in de opdracht en het *Voorberigt* geformuleerde doelstellingen wilde realiseren: eerherstel voor zichzelf bewerkstelligen, getuigenis afleggen van zijn passie voor de overweldigende natuur van de Indische archipel en het publiek informeren over het verloop van de opstand op de Molukken.

Streven naar eerherstel

In het *Voorberigt* bekende Ver Huell dat hij het boek had geschreven met 'een gemengd gevoel van groot genoegen en grievende herinneringen tevens'.[65] In dit verband memoreerde hij in het bijzonder de schipbreuk van de *Admiraal Evertsen*. Het was een pijnlijke herinnering, niet alleen omdat daarbij zijn collectie naturalia en etnografica en veel van zijn schetsen en aantekeningen verloren waren gegaan, maar vooral omdat hij ervan overtuigd was dat het schip bij een gunstige wind de lagune van Diego Garcia had kunnen bereiken. Hij was echter gedwongen geweest om zich neer te leggen bij het besluit tot ontscheping op de te hulp geschoten Amerikaanse brik *Pickering*. Omdat hij tot het laatst op een verandering van windrichting was blijven hopen, had hij, nadat het bevel

64 Ver Huell 1836, p. 134-149. Het is de enige flash back in de chronologisch verhaalde reisherinneringen. Hij verhaalt opnieuw over dit tochtje in zijn tweede reisbeschrijving, *Mijne eerste zeereis* (1841).

65 Ver Huell 1835, p. XVII.

tot ontscheping was gegeven, impulsief besloten om zo lang mogelijk aan boord te blijven. Dit besluit luidde het einde van zijn varende loopbaan in. Hem werd na twee jaar dienst als commandant-ad-interim op een linieschip geen overeenkomstig commando in het vooruitzicht gesteld.

In het *Voorberigt* van de *Herinneringen* verklaarde Ver Huell op het verlies van de *Admiraal Evertsen* te willen terugkomen omdat de ware toedracht onvoldoende bekend was en omdat er recent nog 'openlijke verhalen in het licht [waren] verschenen, tegen wier partijdigen geest ik vermeen een getrouw en met de eenvoudige waarheid strookend verslag van deze noodlottige gebeurtenis te moeten overstellen.'[66] Deze opmerking had betrekking op een ingezonden stuk in het *Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak*, getiteld *Het verongelukken van 's lands schip Admiraal Evertsen, en lotgevallen van het scheepsvolk na die schipbreuk*.[67] De anonieme auteur, een van de officieren of kadetten onder Ver Huells commando die na twee maanden van Diego Garcia werden opgehaald, uitte schampere kritiek op de bij de ontscheping genomen beslissingen en portretteerde Ver Huell als een officier die feitelijk geen commando uitoefende en onder de bemanningsleden geen enkel gezag had. Ver Huell voelde zich geroepen om een en ander recht te zetten in een eigen ingezonden stuk, maar zijn opponent was niet onder de indruk: hij suggereerde dat 'de Heer VER HEULL meerdere geschiktheid bezit voor Équipaadjemeester dan voor Scheepsbevelhebber' en ontkende luchthartig hem hiermee onrecht te willen aandoen.[68]

Bij zijn voornemen om de ware toedracht van de schipbreuk te publiceren moest Ver Huell voorzichtig opereren. Het onderzoek naar de schipbreuk van de *Admiraal Evertsen* was al in 1820 afgedaan door het Hoog Militair Geregtshof. Ver Huell was niet als getuige opgeroepen en had dus niet de gelegenheid gekregen om naar voren te brengen dat het schip zijns inziens bij gunstige wind de baai van Diego Garcia had kunnen bereiken. Zijn oom Carel Hendrik raadde hem af om zijn herinneringen te publiceren omdat hij zichzelf in de vingers zou kunnen snijden met een poging om op dit punt alsnog zijn gelijk te halen.[69] Ver Huell nam de waarschuwing ter harte. In een bijzonder omzichtige passage verklaarde hij dat zijn relaas van de schipbreuk

> aan den eenen kant de bewijzen zal geven van heilige waarheidsliefde, en aan den anderen kant van schuldige hoogachting voor den geëerbiedigden vlootvoogd, wiens vlag als bevelhebber des Eskaders van het schip woei, en wiens gedragingen en bevelen op het gewigtig oogenblik, toen hij het verlaten van hetzelve uitdrukkelijk gebood, door den scheepsraad, door dien Admiraal gepresideerd, zijn bekrachtigd, en daarna in het vaderland door eenen krijgsraad volledig zijn goedgekeurd geworden.[70]

66 Ver Huell 1835, p. XVI.
67 N.N. 1834, p. 155-170. De reactie van Ver Huell werd in dezelfde jaargang van *Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak voor het jaar 1834* geplaatst op p. 232-235 en het weerwoord op p. 283-286.
68 N.N. 1834, p. 285.
69 Van Fraassen 2008, p. 394.
70 Ver Huell 1835, p. XVII.

Aan deze verklaring voegde hij de opmerking toe dat hij het niet gepast vond om in zulke situaties achteraf een hard oordeel over de verantwoordelijke bevelhebbers te vellen, daarmee implicerend dat kritiek wel ongepast, maar toch gerechtvaardigd zou kunnen zijn.

Buyskes reageerde in eerste instantie beleefd op het eerste deel van de *Herinneringen* dat Ver Huell hem deed toekomen. In december 1835 schreef hij hem een dankbrief. Hij zei dat hij er zelf niet aan toe was gekomen om een verslag van de opstand te publiceren, maar dat het hem genoegen deed dat een van zijn officieren deze taak op zich had genomen. Het vervolg van de brief wordt door Van Fraassen als volgt samengevat:

> Buyskes zou echter graag gezien hebben dat Ver Huell hem vooraf van zijn voornemen in kennis had gesteld, zodat hij hem belangrijke mededelingen had kunnen bezorgen, omdat hij van het ministerie van Marine zeer volledige afschriften gekregen had van al zijn rapporten en brieven. Buyskes ging verder met te zeggen dat het nu te laat was om die rapporten en brieven ter beschikking te stellen. Als hij het tot verdere opheldering echter nodig achtte, na kennis te hebben genomen van Ver Huells werk, zou Buyskes zijn rapporten en orders 'mede door den druk bekend geven'. Het laatste klinkt als een verhuld dreigement.[71]

In januari 1836 stuurde Buyskes nog een tweede brief waarin hij Ver Huell verzocht om de tekst van het besluit van het Hoog Militair Gerechtshof waarin het beleid van Buyskes bij het vergaan van de *Admiraal Evertsen* werd goedgekeurd, als voetnoot of bijlage in zijn boek op te nemen. Ver Huell kwam aan dit verzoek tegemoet door het besluit als bijlage aan het eind van het tweede deel te plaatsen. In de toelichting erkende hij deemoedig dat de hoop op behoud door een verandering van windrichting hem destijds wellicht had verblind en dat 'mogelijk de Admiraal BUYSKES met meer kalmte en beradenheid den hopeloozen toestand van onzen bodem inzag'.[72]

In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* zwakte Ver Huell dus de stelligheid van zijn kritiek op Buyskes af. In plaats daarvan benadrukte hij de dienstijver waarmee hij zelf onophoudelijk geprobeerd had aan de wensen van zijn superieuren te voldoen. Hij contrasteerde zijn eigen inzet met de tot misstanden leidende onbekwaamheden die hij meende op te merken bij andere officieren van het Oost-Indisch eskader.[73] Ook probeerde hij afbreuk te doen aan de naam die Buyskes als efficiënt en doortastend officier in Indië had opgebouwd, door hem af te schilderen als een man die het op kritieke momenten ontbrak aan leidinggevende kwaliteiten en persoonlijke moed. Dat beeld is volgens Van Fraassen moeilijk te rijmen met de wijze waarop Buyskes in de laatste maanden van 1817 het bestuur over de Molukken voerde en leiding aan de militaire operaties gaf: 'Uit zijn nagelaten papieren laat hij zich kennen als een bekwaam bestuurder en uitstekend manager, die veel werk verzet heeft in de tijd die hij op Ambon was.'[74]

De eerste reacties op de *Herinneringen* gaven Ver Huell goede hoop dat hij in ieder

71 Van Fraassen 2008, p. 395.
72 Ver Huell 1836, p. 246.
73 Voor een kritische vergelijking van Ver Huells reisbeschrijving met zijn eigen *Levensherinneringen* en andere historische bronnen, zie Van Fraassen 2008, p. 323-385.
74 Van Fraassen 2008, p. 364.

geval bij het geletterde publiek in zijn streven naar eerherstel zou slagen. In het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd het eerste deel in 1836 lovend besproken.[75] De recensent liet zijn verdiensten als marineofficier buiten beschouwing, maar noemde zijn waarnemingen van land en volk belangwekkend en beval in het bijzonder het 'allerbelangrijkst verhaal van den opstand der Molukken' in de aandacht van de lezers aan. Op 9 augustus 1836 schreef Ver Huell een brief aan zijn oom Carel Hendrik waarin hij de recensie bijna in haar geheel citeerde. Hij was opgetogen:

> Ziedaar zeer geliefde Oom, een kort extract der Recensie. Waarlijk het is [...] alles wat ik maar verlangen kan, en mijn Hart gevoelt die strelende gedagte dat mijne vorige wapenbroeders kunnen overtuigd worden dat ik niet geheel en al die ben, welke Buyskes mij heeft getracht te willen maken. Ik dank God! – voor deze herstelling van mijne Eer! – en het missen van een Lintje in mijn knoopsgat is geen hartzeer meer voor mij! –[76]

De luisterrijke natuur

In het *Voorberigt* aan de lezer verklaarde Ver Huell dat hij op reis was gegaan om 'gewigtige zeevaartkundige ervaring' op te doen, maar ook om zijn 'onweêrstaanbare zucht tot Natuur-onderzoekingen' te bevredigen.[77] De kennismaking met Indië had hem een onbeschrijfelijk genoegen gedaan:

> Die weelderige rijkdom der natuur; die digte ondoordringbare wouden, waar de palmen hunne sierlijke kruinen boven verheffen; die uitgestrekte, liefelijk groenende, rijstvelden; die heldere hemel, waarvan het azuur getemperd wordt door den opstijgenden rook der trotsche volkanen; die inwoners, zoo geheel vreemd van zeden en gebruiken; dat talloos heir van schepselen, wier wondervolle menigte deze liefelijke gewesten, in duizenderlei verschillende gedaanten, met leven vervult; – dit alles maakte eenen diepen indruk op mij, en ik voelde mij gedrongen, om al mijne gewaarwordingen en ontmoetingen dadelijk op de plaats zelve op te teekenen.[78]

Hij verklaarde dat hij de tijd buiten de diensturen zo veel mogelijk had besteed aan zijn passie, met 'de teekenpen in de eene, en de noodige werktuigen tot het verzamelen van voorwerpen uit de Natuurlijke Historie, in de andere hand'.[79] Hoewel zijn collectie van naturalia en etnografica verloren was gegaan en hij de uitgave van een platenatlas niet had kunnen realiseren, wilde hij toch een breder publiek in zijn reiservaringen laten delen door ze op schrift te stellen.

Recensent Ackersdijck waardeerde in *De Gids* vooral de natuurbeschrijvingen van Ver Huell. Hij plaatste zijn *Herinneringen* in de traditie van de Europese Verlichting:

75 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1836, I. Boekbeschouwing, p. 433-436.
76 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell*. NA 2.21.004.04-307, nr. 39, f. 3.
77 Ver Huell 1835, p. IX.
78 Ver Huell 1835, p. X.
79 Ver Huell 1835, p. X.

> Grootendeels handelt het over Nederlandsche Koloniën; de Heer V.H. [Ver Huell] heeft ze bezocht met gevoel voor de schoone natuur en zijne opgetogenheid drukt hij in den stijl zijner beschrijvingen uit. Hij is veel te bescheiden, wanneer hij op zich zelven toepast het zeggen van La Brosse: 'les marins écrivent mal, mais avec assez de candeur.'[80] Integendeel zijn dikwijls zijne beschrijvingen zeer goed, en de verdienste daarvan is des te grooter, dewijl die soort van stijl in onze taal weinig voorkomt. Chateaubriand, Humbolt, Lamartine en anderen, zijn er in geslaagd, om de natuurtafereelen door woorden volkomen aanschouwelijk te schilderen, en dit behoort eenigzins tot de uitstekendheid van de nieuwere literatuur.[81]

De meest gezaghebbende in dit genre reisbeschrijving was Alexander von Humboldt. Hij vestigde internationale faam met de natuurwetenschappelijke ontdekkingsreizen die hij van 1799 tot 1804 maakte door Venezuela, de Andes, Mexiko en Cuba.[82] In 1808 publiceerde Von Humboldt de eerste druk van *Ansichten der Natur, mit wissenschaftlichen Erläuterungen*, een bundel beschouwingen over natuurtaferelen die hij op deze reizen had gezien: de oerwouden van de Orinoco, de wijde Venezolaanse steppe en de hoge bergruggen van de Andes. In de voorrede verklaarde hij in deze beschouwingen verschillende doeleinden te willen verwezenlijken: hij wilde de lezer overzicht over de natuur als groter geheel bieden en laten zien hoe de natuurkrachten daarin harmonisch samenwerken, maar op de lezer tegelijk ook het genot overbrengen dat het reizen door de tropische landen de daarvoor gevoelige mens schenkt.[83] Hij wilde dus een literair en een wetenschappelijk doel met elkaar verenigen, enerzijds een beroep doen op de verbeelding en anderzijds het leven met kennis en ideeën verrijken. Voor Von Humboldt was natuuronderzoek verbonden met de ontwikkeling van een levensfilosofie: door de studie van de woeste natuur verheft de mens zich boven de kommer en kwel van de oorlogen en omwentelingen die de menselijke samenleving in deze revolutietijd plaagden.

De episode in de *Herinneringen* waarin Ver Huell het meest blijk geeft van een zekere geestverwantschap met Von Humboldt, is het verslag van zijn bestijging van de vulkaan van Ternate. De tocht, in gezelschap van acht officieren en kadetten en een honderdtal dragers, vond plaats van 10 tot 14 februari 1818. Ver Huell was diep onder de indruk van de vulkaan. Hij werkte zijn schetsen later uit tot een reeks aquarellen van de bestijging door velden van manshoge grassen, het aanzicht van de kruin, het voor de expeditie ingerichte basiskamp onder de kraters, de reeks uitgedoofde oude kraters en de werkende 'grote krater', evenals enkele door de vulkanen van Ternate en Tidore gedomineerde

80 De Brosses 1756, p. IX: 'De zeelui schrijven slecht, maar wel ronduit.' (vert. hs)

81 Ackersdijck 1838, p. 414. François René de Chateaubriand en Alphonse de Lamartine schreven over reizen in Zuid-Europa, Alexander von Humboldt werd bekend door zijn geschriften over reizen door Zuid- en Midden-Amerika.

82 Von Humboldt maakte zijn reizen samen met botanicus Aimé Bonpland. Hij nam op zijn reis een zorgvuldig samengesteld instrumentarium mee dat hem in staat stelde om dagelijks metingen op het gebied van de geografie, geologie, geofysica en astronomie te doen. Met Bonpland bracht hij vegetatiezones in kaart, daarmee de grondslag leggend voor onderzoek van biogeografie en ecosystemen. De opbrengsten van deze reis publiceerde hij in dertig delen, waarvan er drie gewijd waren aan een reisbeschrijving en de overige aan natuurwetenschappelijke opbrengsten.

83 Von Humboldt 1808, p. V-VI.

landschappen.[84] In de tekst van zijn reisbeschrijving beschreef hij niet alleen het landschap, maar bracht hij ook tot uiting wat de uitwerking op zijn gemoed was geweest:

> Alles, wat mij omringde, had eenen zoodanigen diepen indruk op mij gemaakt, dat ik mij gedrongen gevoelde, om geheel alleen mij af te zonderen. Ik overwandelde de vlakte, tot dat ik aan den rand van den afgrond stond. Hier zette ik mij op eenen omgevallen dooden boomstam neder. Hooge bergen heerschen boven alles, wat dezelve omringt, zoo als godsdienstige denkbeelden zich boven alle gedachten verheffen. Op zulke verhevene, ontoegankelijke plaatsen waant men zich nader bij den Hemel; men acht zich boven het aardsche leven. Weldra bragt mij het standpunt, waarop ik mij bevond, in deze ernstige zielstemming. Schoonheid is één in het heelal, en wekt altijd, in het hart van den mensch de gedachte aan de Godheid op. Mijne eerste uitroep was: 'Hoe groot is God!'[85]

Een bespiegeling als deze heeft met Von Humboldts *Ansichten der Natur* het denkbeeld gemeen dat de 'gevoelige mens' de volmaaktheid van de natuur het intensiefst ervaart in eenzaamheid en dat deze ervaring de mens zedelijk verheft en bevrijdt van aardse zorgen. De nadrukkelijkheid waarmee Ver Huell de natuur als een getuigenis van Gods almacht en goedheid beschrijft, ontbreekt echter bij Von Humboldt.

De verschillen tussen *Ansichten der Natur* en Ver Huells *Herinneringen* zijn in allerlei opzichten groter dan de overeenkomsten. Ver Huell maakte geen langdurige reizen vol ontberingen om systematisch natuuronderzoek te doen, maar hield zich met zijn 'natuur-onderzoekingen' bezig tijdens comfortabele dagtochtjes en soms meerdaagse uitstapjes. Hij behoorde niet tot de geleerde stand en kwalificeerde zichzelf in het *Voorberigt* van zijn reisbeschrijving als 'liefhebber, meer dan kenner der Natuurlijke Historie'.[86] Vermeerdering van kennis van de werking van krachten in de natuur lag buiten zijn bereik, alleen al omdat hij geen ander instrumentarium ter beschikking had dan schetsboeken en een vlindernet.

Ver Huells onderzoekingen bestonden niet uit het doen van metingen, maar voornamelijk uit het maken van schetsen van landschappen en het verzamelen van naturalia en etnografica. Uit de reisbeschrijving blijkt dat deze voorwerpen hem in veel gevallen op zijn verzoek werden aangedragen door ondergeschikten of ten geschenke werden gedaan door welwillende gastheren en gastdames zodra hij er blijk van gaf een verzamelaar te zijn. Aan het begin van de terugreis naar Nederland beschikte hij over een bonte verzameling die echter meer geëigend was voor een achttiende-eeuws rariteitenkabinet dan voor een negentiende-eeuws wetenschappelijk instituut. Tot de *Admiraal Evertsen* schipbreuk leed, koesterde hij nog het aangename vooruitzicht niet alleen zijn naam als marineofficier te vestigen, maar ook eer te behalen aan het wereldkundig maken van zijn natuurhistorische en etnografische collectie.

In het *Voorberigt* van de *Herinneringen* erkende Ver Huell dat het nut van zijn reis voor de wetenschappen gering was geweest. Hij vroeg bij voorbaat begrip voor eventuele on-

84 Zie Platen 56, 58, 59, 59A, 60, 61, 62, 63, 64 en 66, in: Ver Huell 2008, p. 551; 555-561.
85 Ver Huell 1836, p. 39-40.
86 Ver Huell 1835, p. XI.

nauwkeurige herinneringen, voor zijn geringe bedrevenheid als schrijver en voor zijn 'onvermogen, om met meer nut voor de wetenschappen zulke belangrijke gewesten te bezoeken'.[87] Een substantiële vermeerdering van kennis betreffende de natuurlijke historie van de Indische archipel was weggelegd voor wetenschappelijk onderlegde reizigers van de volgende generatie, zoals Franz Junghuhn[88] en Alfred Russell Wallace.[89] Wat Ver Huell te bieden had, waren door de fysicotheologie geïnspireerde natuurbeschrijvingen.

In de eerste decennia van de achttiende eeuw hadden literaire teksten over de natuur vaak het karakter van een leerdicht of betoog in versvorm, bedoeld om de natuurwetenschappelijke kennis van de toehoorders en lezers te verrijken en de twijfelaars en ongelovigen onder hen van Gods grootheid te overtuigen. In de laatste decennia van de eeuw vond volgens literatuurhistorici Leemans en Johannes echter een omslag plaats: de literaire natuurbeschouwing werd 'eerder passief, gevoelsmatig ervarend, dan actief, verstandelijk onderzoekend'.[90] Het gevolg was dat het getuigen van verheffende natuurervaringen in de literatuur van de gevoelige Verlichting voorop kwam te staan. Van deze omslag is Ver Huell een erfgenaam. Hij beschrijft hoe de schone natuur een roes van verheven stemmingen en gevoelens wekt. Soms kenschetst hij deze met een ondertoon van ironie als 'romantisch', maar meestal verbindt hij ze met godsdienstige begeestering. Zo vertelt hij dat hij na het uitbreken van de opstand op Saparua bij zijn wandelingen rond de stad Ambon een bezoek bracht aan de watervallen van Wai Batu Gantung, een riviertje dat genoemd is naar een boven de watervallen hangende rots:

> [...] dikwijls in eene zachte stille mijmering nedergezeten, verbeeldde ik mij den gevoelvollen dichter, die hier zijne romantische lier stemt, om den lof van een eenzaam leven te bezingen, aan verheven bespiegelingen gewijd, zuiver als de voortvloeiende beek, en kalm als de heerlijke, mij omringende, natuur. [...] Was het derhalve wel te verwonderen, dat, na het afloopen van de dienst aan boord, deze watervallen door mij met een' mijner Officieren, zoo als ik, een' bewonderaar van de grootheid van Gods werken in het rijk der natuur, dikwijls werden bezocht?[91]

87 Ver Huell 1835, p. XV.

88 Junghuhn, de 'Humboldt van Java', bereisde tussen 1835 en 1848 met bewonderenswaardige volharding de bergketens en vulkanen van Java om natuurwetenschappelijke gegevens te verzamelen. In navolging van Humboldts streven naar een verbinding van verbeelding, kennisoverdracht en filosofie publiceerde hij in 1853 *Java – Zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw*, gevolgd door een bijbehorende platenatlas en nieuwe kaart van het eiland, en een jaar later *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, een boek waarin hij een levensbeschouwelijk programma ontvouwde waarin Europeanen en Javanen elkaar zouden moeten kunnen vinden. Zie Junghuhn 1853-1855; Junghuhn 1854.

89 Wallace bereisde de Indische archipel van 1854 tot 1862. Uit zijn waarnemingen van de flora en fauna werd hem duidelijk dat de eilanden van Oost-Indonesië een overgangszone tussen het Aziatische en Australische continent vormen. Deze overgangszone wordt als eerbetoon aan hem nog het Wallacea genoemd. In 1858 schreef hij, op Ternate herstellend van een aanval van malaria, een artikel over de evolutie van variëteiten in de dierenwereld als gevolg van processen van natuurlijke selectie. Het was voor Ch. Darwin aanleiding om zijn evolutietheorie nu ook zonder dralen aan de wereld te presenteren. In 1869 publiceerde Wallace *The Malay Archipelago*, een reisverhaal met studies van mens en natuur.

90 Leemans & Johannes 2013, p. 469.

91 Ver Huell 1835, p. 160-161. Ver Huells metgezel was vaak luitenant-ter-zee der 2e klasse H.P.N. 't Hooft.

Bij dit genre natuurtaferelen blijft buiten beschouwing in hoeverre de door de auteur opgemerkte rijkdom aan voedselgewassen en andere nuttige gewassen het product is van menselijke arbeid. Het ontbrak Ver Huell aan kennis van de aanplant van *dusun* (bostuinen) en *kebun* (moestuinen) op de Ambonse eilanden of van de aanleg van landbouwgronden op Java, en hij had ook geen besef van de door de bevolking ontwikkelde vormen van duurzaam beheer.[92] In zijn ogen genoot de mens op deze eilanden een paradijselijk leven. 'Alles, wat hij tot zijn gemak en levensonderhoud noodig heeft, biedt de milde natuur hem in ruime mate aan', verzekerde hij de lezer, wijzend op de verscheidenheid van bomen en planten die 'alle natuurlijk alhier voortkomen zonder menschelijke hulp'.[93]

Belangwekkende wapenfeiten

Ver Huell droeg *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* op aan prins Frederik, de tweede zoon van koning Willem I en vanaf 1829 admiraal van de marine van het koninkrijk. Hij hoopte de prins een genoegen te doen door te verhalen hoe 'ook in de verst afgelegen gewesten de roem van de Nederlandsche vlag is gehandhaafd, en belangrijke wapenfeiten hebben plaats gehad'.[94]

Ten tijde van de opstand zelf verschenen in Nederland slechts enkele korte krantenberichten over de gebeurtenissen. Op 25 juni 1818 verscheen in de *Haarlemsche Courant* echter een uitvoeriger bericht met bijzonderheden over de 'demping van den opstand op de eilanden van Haroeko en Saparoua'.[95] De redactie had 'een particuliere brief, geschreven aan boord van een der Z.M. schepen van oorlog' in handen gekregen en grotendeels afgedrukt. Het bericht verscheen binnen enkele dagen in verscheidene andere kranten[96] en het werd, toen een meer omvattende publieke rapportage uitbleef, nagenoeg in zijn geheel overgenomen in de passages over de 'opstand op de Moluksche eilanden' in de *Jaarboeken van het Koningrijk der Nederlanden*.[97]

In zijn later opgetekende levensherinneringen noteerde Ver Huell dat hij zelf de schrijver van deze brief was geweest. Zijn superieur Buyskes was zeer ontstemd geweest dat een van zijn ondergeschikten de publiciteit had gezocht voordat hij dat zelf had kunnen doen. Ver Huell was zich echter van geen kwaad bewust: hij had slechts een persoonlijk verslag van de gebeurtenissen toegestuurd aan zijn vriend en zeevader

92 Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001.
93 Ver Huell 1835, p. 158.
94 Ver Huell 1835, p. VI-VII.
95 *Opregte Donderdagsche Haarlemsche Courant* 1818, No. 76 (25 Junij), p. 1-2.
96 Onder andere in de *Bredasche Courant* 1818, No. 26 (27 Junij) en *Journal de la province de Limbourg* 1818, No. 150 (1 juli).
97 Stuart 1821, p. 390-402. Martinus Stuart schreef de *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* als geschiedschrijver des rijks. Zijn verslag van de opstand en het herstel van het Nederlands gezag op de Molukse eilanden in 1817 was een fragmentarisch en onevenwichtig stuk, voor een belangrijk deel gebaseerd op krantenberichten. Na betrekkelijk uitvoerige passages over de catastrofaal verlopen eerste expeditie onder leiding van majoor Beetjes verspringt het verhaal naar de maanden oktober en november en behandelt het in kort bestek het neerslaan van de opstand op Hitu, Haruku en Saparua.

Willem Kreekel, onder wiens commando hij in eerdere jaren naar Brazilië was gevaren. Kreekel had onbedoeld de brief aan vrienden voorgelezen en op hun aandringen ter beschikking gesteld van de uitgever van de *Haarlemsche Courant*.[98] Buyskes was echter niet te vermurwen. 'Zij die mij vooruit loopen zullen ondervinden dat zij achteruit gezet zullen worden,' zou hij hem hebben toegebeten.[99]

Bijna twintig jaar later hoopte Ver Huell het publiek een dienst te bewijzen door het alsnog vollediger over de gebeurtenissen op de Ambonse eilanden te informeren:

> Men vindt, immers nergens dien strijd met naauwkeurigheid beschreven; ik achtte het dus pligtmatig de geschiedenis van het terugbrengen van deze heerlijke, vruchtbare en kostbare eilanden onder het wettig gezag, met al de omstandigheden dezen krijgstogt betreffende, mijnen landgenooten aan te bieden.[100]

In de eerste pagina's die hij over de opstand schreef, dramatiseerde hij in het bijzonder de dood van de echtgenote en kinderen van resident Van den Berg. Hij riep het moment in de verbeelding dat het fort Duurstede op Saparua was overmeesterd, Van den Berg om het leven was gebracht en zijn echtgenote met haar kinderen in angstige afwachting was van het verdere verloop van de gebeurtenissen:

> De bloeddorstige Indianen dringen de weerlooze slagtoffers in hetzelfde vertrek, waaruit haar echtvriend ter slagtbank gevoerd werd, en gunnen haar geen tijd, om de overmaat van hare ellende te overzien. Hare teedere lievelingen worden onder hare oogen, onder het uitbraken der verfoeijelijkste verwenschingen, aan stukken gehouwen. Van wanhoop verwilderd, stort de rampzalige zinneloos ter neder; als tijgers scheuren zij de hoog zwangere vrouw.... Doch mijn pen weigert zoovele gruwelen ter neder te schrijven. Wie huivert niet bij het beschouwen van dit zwart tafereel van onmenschelijkheid! – En dit waren menschen, reeds bestraald, door het zachte liefdevolle licht van het Evangelie. Hoe weinig waren deze stralen nog in hunne boezems doorgedrongen![101]

De mededeling van de verteller dat zijn pen weigert 'zoovele gruwelen ter neder te schrijven', maakt na de voorafgaande zinsneden een onoprechte indruk. Recensent Ackersdijck had juist op deze passage een vernietigend commentaar: 'Nu en dan echter vervalt de Schrijver bijna in declamatie; voorstellingen, zoo als die van den dood van Mevr. Van den Berg, naar de verbeelding van den Schrijver geschilderd, komen ons ook in een verhaal niet zeer gepast voor.'[102] Het moordtafereel diende de lezer echter in te prenten dat het onvermijdelijk en noodzakelijk was om 'door dadelijk werkende, voorbeeldige, straffen, de verdwaalde Indianen te toonen, dat zij het eenmaal over hun verkregen gezag niet konden vernietigen'.[103]

98 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 332-334.
99 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 333.
100 Ver Huell 1835, p. XIV-XV.
101 Ver Huell 1835, p. 126. Ver Huell was geen ooggetuige en heeft vrijwel zeker ook geen ooggetuigen gesproken. Zie Ver Huell 2008, p. 203, vn. 424.
102 Ackersdijck 1838, p. 416. Het denigrerende gebruik van 'declamatie' heeft in dit verband niet betrekking op de wijze van voordragen, maar op effectbejag door pathos en bombast.
103 Ver Huell 1835, p. 127.

Van het vervolg van de gebeurtenissen was Ver Huell in veel gevallen geen directe ooggetuige: de *Admiraal Evertsen* vertrok pas op 23 oktober van Ambon naar de baai van Saparua om op dat strijdtoneel te worden ingezet voor logistieke taken en kanonnades ter ondersteuning van de op het eiland opererende troepen. Zelf moest hij taken aan boord vervullen en kon hij de gebeurtenissen slechts vanaf een afstand volgen. Om de lezers te informeren over de 'belangrijke wapenfeiten' die de eilanden onder het wettig gezag hadden teruggebracht, was hij dan ook voor een belangrijk deel aangewezen op de ooggetuigeverslagen van andere officieren.

Zo vertelt hij dat de bijzonderheden van de expeditie onder leiding van majoor Beetjes die op 20 mei op het strand van Wai Sisil een rampzalig en roemloos einde vond, ontleend waren aan een verslag van F.X.R. 't Hooft, die deze 'noodlottige en kwalijk bestierde onderneming' als zeventienjarige adelborst der tweede klasse had meegemaakt.[104]

Na de verovering van fort Duurstede op Saparua deden de opstandelingen eind mei en begin juni verwoede pogingen om zich meester te maken van het inderhaast versterkte fortje Zeelandia op Haruku. Op verzoek van Ver Huell schreef W.C. Nieland Scheidius, destijds adelborst der 2e klasse op het linieschip *Nassau*, voor hem een *Nota der merkwaardigste gebeurtenissen gedurende mijn verblijf op de Pas Baguala, de eilanden Harouco en Noesa Laut* waaruit hij een aantal delen letterlijk heeft overgenomen.[105] Zeelandia hield stand en er ontstond een impasse die enkele maanden zou duren.

In de maand juli opereerden het fregat *Maria Reijgersbergen* en het korvet *Iris* aan de noordkust van Saparua, in de baai van Tuhaha. Ver Huell heeft 'bijzonderheden, nopens den krijgstogt tegen de rebellen' kunnen ontlenen aan het journaal van J. Boelen, destijds eerste officier van de *Maria Reijgersbergen*.[106] Er werden pogingen gedaan om met de opstandelingen in gesprek te komen en Boelen noemt in zijn journaal verschillende punten van beklag die door hen naar voren werden gebracht. Zelf voer hij voor nadere instructies met een inlands vaartuig naar Ambon, waarna hij zich op de terugweg door een kordon van vaartuigen met opstandelingen moest vechten. De tocht werd door Ver Huell als roemrijk wapenfeit gepresenteerd.[107]

Het voorbereiden van onderhandelingen met Thomas Matulessy werd opgedragen aan de loods Chr. Christiaanse en de adelborst der 1e klasse Th. Feldmann. Zij verbleven enkele dagen in het kamp van de opstandelingen en Ver Huell nam Feldmanns verslag daarvan, met inbegrip van zijn belangwekkende persoonlijke indrukken van Matulessy's onberekenbare en intimiderende gedrag, onverkort in de *Herinneringen* op.[108]

104 Zie Ver Huell 1835, p. 133-139. Ver Huell maakte van het strijdtoneel een aquarel, getiteld *Nederlanders in gevecht met Ambonezen* (Museum Arnhem GM 01336).

105 Ver Huell 2008, p. 217, vn. 479. Op basis van dit stuk maakte Ver Huell later een kleine aquarel, getiteld *Tjakileli of Oorlog Dans der Alfoeren* (Museum Arnhem GM 01337).

106 Ver Huell 1835, p. 174.

107 Ver Huell 1835, p. 173-181. Hij maakte op basis van het journaal later een aquarel, *De 2e luitenant-ter-zee J. Boelen van het fragat* Maria Reijgersbergen *werpt de vredevlag in zee en slaat zich stoutmoedig door de vloot der opstandelingen. Naar een schets van de schout-bij-nacht J. Boelen*. Deze werd als plaat 48 in zijn *Schilderachtige ophelderingen* opgenomen. Zie Ver Huell 2008, p. 541.

108 Ver Huell 1835, p. 181-188.

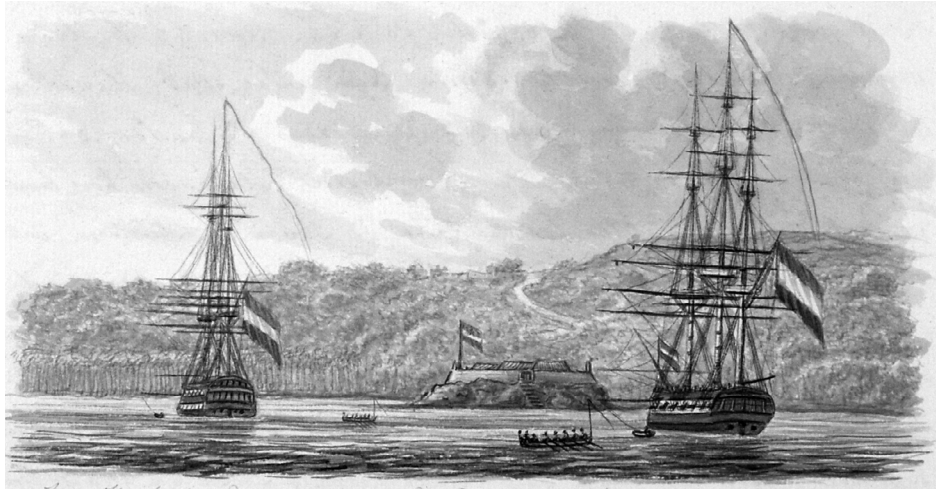

Afb. 8 Maurits Ver Huell, *Het Kasteel Duurstede in de baaij van Saparoea op Honimoah*. Op de voorgrond links het linieschip *Admiraal Evertsen* en rechts het fregat *Maria Reijgersbergen*.

De onderhandelingen zouden op de noordkust van Saparua worden gehouden, maar ze werden voortijdig afgelast omdat de onderhandelaars zich aan de wal onveilig voelden. Hierna voer de *Maria Reijgersbergen* naar de baai van Saparua en werd het fort Duurstede op 3 augustus heroverd. Eind augustus deden de opstandelingen een vergeefse poging om het fort te heroveren. Ver Huells mededelingen over deze gebeurtenissen zijn vermoedelijk in hoofdzaak opnieuw gebaseerd op het journaal van Boelen.

In oktober kwamen de door Buyskes georganiseerde extra troepen van Java en hulptroepen van Ternate en Tidore aan. Uit de extra troepen en de bemanningsleden van de linieschepen *Admiraal Evertsen*, *Nassau* en *Prins Frederik* werden drie divisies gevormd. Wat Ver Huell over het neerslaan van de opstand vertelt, vernam hij voor een deel uit rapportages van luitenant-ter-zee 't Hooft, die het commando voerde over de divisie met manschappen van de *Admiraal Evertsen* en hiervoor werd gedecoreerd.[109]

Vanaf de laatste week van oktober lag de *Admiraal Evertsen* in de baai van Saparua. Ver Huell was voor een verslag van de onderwerping van het eiland Haruku in de eerste week van november aangewezen op het journaal dat hij ter inzage kreeg van D.G. Muller, ambtenaar op het departement der Marine en destijds adelborst der 1e klasse op de *Prins Frederik*.[110] Deze rapporteerde dat de buurdorpen Pelau en Kariu van verwoesting werden gespaard, zij het dat er wel 'eene plundering van 24 uren' werd veroorloofd.[111] De gevluchte bevolking werd op belofte van vergiffenis opgeroepen om zich te komen onderwerpen, maar van de mannen die als aanstichters van de opstand werden aan-

109 't Hooft maakte voor Ver Huell een schetstekening van de laatste gevechten. Zie Ver Huell 2008, p. 542-543: Plaat 48A. *Het bestormen van de verschanste negorijen Ulat en Ouw op het eiland Saparua. Naar een losse schets van de 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft.*

110 Ver Huell 1835, p. 206.

111 Ver Huell 1835, p. 216.

gewezen, werd ter plekke een op de drie standrechtelijk geëxecuteerd.[112] Volgens Van Fraassen waren deze executies niet verenigbaar met de geweldsinstructies die Buyskes uit Batavia had meegekregen, en evenmin met 'de toenmaals algemeen aanvaarde oorlogsgebruiken'.[113] Ver Huell vond het nodig om een apologie in te lassen:

> Zeker schijnt deze strafoefening, oppervlakkig beschouwd, ten uiterste gestreng; doch er dient in aanmerking genomen te worden, welke weinig verlichte en bijgeloovige volkeren men tot reden te brengen had. [...] Daarenboven waren het voorzeker de schuldigsten en hardnekkigsten, welke eenen geweldigen dood ondergingen, volgens het getuigenis hunnen landslieden zelve; en evenwel werden er nog velen gespaard.[114]

Op 7 november voeren een korvet en twee gewapende sloepen naar Nusalaut om daar het Nederlands gezag te herstellen. Ver Huell plaatste hierover een onverkort citaat uit een verslag van W.C. Nieland Scheidius, die er voor enkele weken het bevel over het blokhuis Beverwijk en over het eiland kreeg opgedragen.[115]

De oorlogshandelingen waar Ver Huell als commandant van de *Admiraal Evertsen* het meest bij betrokken was, waren de gevechten die geleverd werden bij de verovering van de dorpen aan de baai van Saparua. Nadat op 8 november de dorpen Haria en Porto, aan de westkust van Saparua, waren veroverd, werd het dorp Tiouw op 9 november aangevallen en veroverd door troepen die vanuit Haria en Porto oprukten, en troepen die een uitval deden vanuit het fort Duurstede. Op 11 november werd het dorp Siri Sori stormenderhand ingenomen en de dag daarna vonden nog onverwacht hevige gevechten plaats bij de dorpen Ulat en Ouw, aan de oostzijde van de baai. Het was zijn taak om waar nodig ondersteunende kanonnades uit te voeren, voorraden aan te voeren en dode of gewonde strijdmakkers op te nemen.

Al met al biedt *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* geen methodische beschrijving en analyse van de opstand, de historische achtergronden of de strijdende partijen. Het doel van de door Ver Huell samengestelde collage van ooggetuigeverslagen is vooral bekendheid te geven aan 'belangrijke wapenfeiten' die aantonen dat 'de roem van de Nederlandsche vlag' bij het terugbrengen van de Molukken onder het gezag was gehandhaafd. Ackersdijck vond het resultaat niet bijzonder geslaagd:

> Het kwam ons eenigzins jammer voor, dat de Schr. van hetgeen hij daarvan gezien en vernomen heeft, niet een meer aaneengeschakeld verhaal heeft opgemaakt en sommige omstandigheden, zoo dit mogelijk was, nog naauwkeuriger opgespoord. Het is somtijds moeijelijk, om de overgangen te volgen van hetgeen hij, als op andere eilanden gebeurd, mededeelt, tot het verhaal van hetgeen hij zelf bijwoonde.[116]

112 Volgens Ver Huell, op gezag van Muller, werden er drieëntwintig man doodgeschoten. In een brief van Buyskes wordt een aantal van vierentwintig genoemd.
113 Van Fraassen 2008, p. 287.
114 Ver Huell 1835, p. 219-220.
115 Ver Huell 1835, p. 257-261.
116 Ackersdijck 1838, p. 416-417.

Een zonderling meisje

Nadat de opstand was neergeslagen, bleef de *Admiraal Evertsen* nog enkele dagen in de baai van Saparua liggen. Ver Huell kreeg gevangenen aan boord waarvan er verscheidene na verhoor werden vrijgelaten.

Aan twee gevangenen die op 14 november voor verhoor aan boord werden gebracht, besteedde hij in zijn reisbeschrijving meer dan bijzondere aandacht:

> Met eene kruis-Orangbaai van Noessa Laut werd bij ons aan boord gebragt, het hoofd der muitelingen van dat eiland, PAULUS TRIAGO, Radja van Aboeboe, vergezeld van een jong en schoon Indiaansch meisje. Spoedig vernam ik, dat zij de eenige dochter van den gevangen Radja was, en CHRISTINA MARTHA heette. Bij alle gevechten tegenwoordig, had zij niet alleen de wapens van haren grijzen vader gedragen, maar zelfs onder de voorvechters den Tjakileli of krijgsdans mede gedaan, en in dapperheid en bloeddorstigheid uitgemunt.[117]

Nadat de bewoners van Nusalaut zich aan het gouvernement hadden onderworpen, had Nieland Scheidius als tijdelijk bevelhebber van het eiland opdracht gekregen de voornaamste rebellen van dat eiland – 'een kapitein van Nousalout die zijn dochter tot wapendrager heeft, en de radja van Titawaij'[118] – onder arrest te stellen. Hij liet beiden op 13 november gevangen nemen. 'De gezindheid van de Inlanders bleef intusschen zeer vreedzaam en had daar geen de minste last meede', noteerde hij in de herinneringen die hij voor Ver Huell op papier zette.[119]

Paulus 'Triago', een verbastering van 'Paulus Tiahahu', was geen radja van Abubu, maar een *kapitan* of voorvechter. Luitenant-ter-zee 't Hooft maakte in zijn eigen journaal bij 14 november 1817 een zakelijke notitie waaruit we kunnen opmaken wat hem werd aangerekend:

> Deze muiteling was een oud man van in de zeventig jaaren en eene van de grootste der rebellen. Hij had het voorneemen gehad om het fort Wijk te Duursteede mede te helpen veroveren, en na dat zulks zoude veroverd zijn eenen aanval te wagen op Z.M. fregat Maria Reigersbergen, daar dit fregat alleen in de baaij lag en hij wist [dat] hetzelve zich zeer verzwakt had van volk, hebbende zulks meest naar het fort Duursteede moeten zenden, wilde men geen gevaar lopen de rebellen zulks zoude overrompelen.[120]

De oude man zou dus betrokken zijn geweest bij plannen om het fort Duurstede, dat op 3 augustus 1817 door Nederlandse troepen was heroverd, opnieuw in te nemen en zich meester te maken van de *Maria Reijgersbergen*. In de vroege morgen van 29 augustus

117 Ver Huell 1835, p. 248.

118 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1817-01-08: *Journaal van het fregat Maria Reijgersbergen, 8 januari 1817-25 augustus 1819, gehouden door de commandant kapitein-ter-zee J. Groot*, sub dato 12 november 1817. Het betreft Paulus Tiahahu, zijn dochter Christina Martha Tiahahu en J.N. Hehanussa.

119 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1817-11-27 6: *Verslag van de adelborst 1e klasse W.C.N. Scheidius van zijn belevenissen op Ambon, Haruku en Nusalaut in het tijdvak 17 mei-27 november 1817*, z.d.

120 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub dato 14 november 1817.

1817 deden enkele honderden opstandelingen inderdaad tot twee maal toe een vergeefse stormloop op de muren van het fort.

Op 15 november werd Tiahahu verhoord door Buyskes en veroordeeld om als afschrikwekkend voorbeeld op Nusalaut te worden gefusilleerd. Ver Huell was bij het verhoor aanwezig en deed er levendig verslag van. Christina Martha, die bij het verhoor van haar vader aanwezig was, trof hem als een 'zonderling meisje', opvallend in haar verschijning en ongewoon in haar gedrag:

> Zij was zeer welgemaakt en rijzig van gestalte. Hare schoone zwarte oogen waren vol van uitdrukking. Zij had eenen weemoedigen trek om den mond, die fraai was, met sneeuwwitte tanden; weder een bewijs, dat de sierie, welke het gebit zwart maakt, hier zoo algemeen niet in gebruik schijnt te zijn, als elders. Hare oogbeenderen staken, even als die der meeste eilanders van deze gewesten, wel wat uit. Hare kleeding bestond in een eenvoudig badjoe, of half hemd van blaauw linnen, en een kleedje of sarong om de middel.
> Zij stond daar, in eene edele ongedwongene houding, de donkere oogen met zielvolle, en vorschende blikken op ieder van ons slaande, nu en dan de handen wringende door het angstig gevoel, dat haar hart overstelpte. Op eens stort zij wanhopig den Heer BUYSKES te voet, en smeekt in roerende woorden om ontferming voor haren grijzen vader; doch helaas! er was geene hoop meer: de stichter van haar aanwezen, dien zij tot in het midden van het krijgsrumoer gevolgd was, – moest sneven! Zij rigtte zich weder op, en verliet ons met strakke, neêrgeslagen blikken. Zij werd echter, uit aanmerking van hare jeugd, ontslagen; doch verkoos bij haren, in de ijzers geklonken, vader te blijven.[121]

Op de avond van 16 november werden Tiahahu en zijn dochter met een barkas van de baai van Saparua overgebracht naar Nusalaut. De volgende morgen kwamen J.A. Neijs, tijdelijk resident van Ambon, J. Groot, commandant van de Maria Reijgersbergen, en Ver Huell met een inlands vaartuig naar het blokhuis Beverwijk waar de executie van Tiahahu publiekelijk zou worden voltrokken. Ter voorkoming van ongeregeldheden werden een paar honderd manschappen van de Ternataanse en Tidorese hulptroepen opgesteld. Ver Huell maakte van het tafereel een schetstekening die hij later uitwerkte als aquarel.[122] Dit is zijn ooggetuigeverslag:

> Eene zeer groote menigte Noessa Lauers bedekte de hoogten en vlakten in het ronde. Toen de veroordeelde Radja en zijne dochter verscheen, hurkte alles eerbiedig neder, en de grootste stilte heerschte alom. CHRISTINA MARTHA deed nog eene poging, om vergiffenis voor haren vader te erlangen; doch zij bezon zich op het zelfde oogenblik, en trad terug. Wij lieten het ongelukkige meisje in het fort brengen, om haar geen getuige te doen zijn van het, voor haar zoo hartverscheurende tooneel, den geweldigen [gewelddadige] dood van haren vader.[123]

121 Ver Huell 1835, p. 249-251.

122 Voor een uitgewerkte tekening van de executie, zie het manuscript van *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*, in Gelders Archief, collectie Ver Huell 0490-60, f. 244: *Radja Triago koning van Aboeboe op het eiland Nusa Laut doodgeschoten*. Voor de aquarel, zie Ver Huell 2008, p. 546-547: *Plaat 50. Het blokhuis Beverwijk op het eiland Nusalaut en de terechtstelling van Paulus Tiahahu, hoofd der opstandelingen van dat eiland*.

123 Ver Huell 1835, p. 253-254.

Afb. 9 Maurits Ver Huell, *Christina Martha, dogter van Paulus Triago, opperhoofd der rebellen van Noessa Laut, deszelfs wapendraagster*. Toegevoegde notitie rechtsboven: *Aan boord van de Evertzen geteekend toen zij gekluisterd aan boord kwam. Nb. de oogen staan te ver van elkander.*

Op 18 november vertrok de *Admiraal Evertsen* naar Ambon met aan boord ruim dertig gewonden en 'twee en twintig der voornaamste muitelingen'.[124] Daaronder bevonden zich onder meer Thomas Matulessy, de bevelhebber van de opstandelingen, diens 'kapitein' Anthonie Rhébok en 'luitenant' Philip Latumahina. Als 'hoofdmuitelingen' werden zij door de raad van justitie te Ambon ter dood veroordeeld en, nadat Buyskes dit vonnis had bekrachtigd, op 16 december op het veld tussen het fort Victoria en het raadhuis van Ambon opgehangen. Ver Huell was bij het eerste verhoor van Matulessy op de *Admiraal Evertsen* aanwezig geweest en hij bracht aan de vooravond van zijn executie een bezoek aan zijn cel. Hij maakte bij een van deze gelegenheden een portretschets van hem en noteerde persoonlijke indrukken van zijn persoon en optreden in zijn reisherinneringen.[125]

Op 17 december kreeg de *Admiraal Evertsen* zestien nieuwe arrestanten aan boord, waaronder Christina Martha. Luitenant-ter-zee 't Hooft noteerde in zijn journaal dat hij

124 Ver Huell 1835, p. 263.

125 Ver Huell 1835, p. 242-244. Voor de portretschets, zie Museum Arnhem, GM 01358. Hij werkte deze uit tot een portrettekening op groot formaat (Museum Arnhem, GM 02005) en een illustratie in het manuscript van *Herinneringen van een reis naar de Oost-Indië* (Gelders Archief, collectie Ver Huell 0490-60, f. 230).

hen allen in de ijzers zette.[126] Ver Huell vertelt in de *Herinneringen* dat hij verwonderd was dat 'de beruchte Tjakileerster, of voorvechteres van Noessa Laut, CHRISTINA MARTHA' tot de in totaal negendertig arrestanten behoorde die naar Java moesten worden overgebracht. Hij geeft de volgende verklaring van haar arrestatie:

> Dit heldhaftige meisje was den Schoolmeester op Noessa Laut, waarbij zij door de menschlievendheid van den Commissaris-Generaal [Buyskes] besteed was geworden, ontvlugt, en had eenzaam in de bosschen rondgezworven, zich met wilde vruchten generende. Weldra werd zij door hare landslieden, vervuld van bijgeloovige grillen, voor eene tooveres, of Sawah (een booze geest) gehouden, van welke zij smeekten ontslagen te worden; zoodat de Commissaris-Generaal het eiland van deze kwaadvoorspellende jonge dochter begreep te moeten zuiveren.[127]

Het was een enigszins scheve voorstelling van zaken. Christina Martha was niet de enige die alsnog was gearresteerd. Buyskes had van de dorpshoofden op Nusalaut verschillende rapporten ontvangen dat zij opstandelingen die na hun arrestatie waren vrijgelaten, beschouwden als 'zeer schadelijke sujetten' en verzochten dat 'dezelve van deze eilanden mogten worden verwijderd'. Hij had daarom 'voor de herstelling der goede orde en de verzekering der openbare rust in het vervolg' besloten om in totaal zevenentwintig voormalige opstandelingen van Nusalaut, waaronder de 'dochter van den gefusilleerden Tapiewakka', alsnog in ballingschap te sturen.[128]

In de *Herinneringen* schetst Ver Huell hoe voorkomend hij Christina Martha als gevangene op de *Admiraal Evertsen* behandelde:

> Ik liet dit, voor de Indianen zoo gevaarlijk, wezen bij mij alleen in de kajuit komen. Zij zag mij met doordringende blikken aan. Ik deed mijn best, om haar met overtuigende redenen moed in te boezemen, haar verzekerende van eene zorgvuldige behandeling aan boord, dat haar niets ontbreken zou, dat ik een verblijf voor haar alleen bestemd had, en dat zij, eenmaal op Java aangekomen, op de edelmoedigheid en menschlievendheid van den Gouverneur-Generaal vertrouwen kon, dien ik terstond zoude bekend maken, hoe zij, door ouderliefde gedreven, haren grijzen vader overal gevolgd had, tot den dood toe. Zij zag mij toen met een' veelbeteekenenden weemoedigen blik aan, en bewaarde het strikste stilzwijgen. Wanneer eenig diep gevoel de ziel ontroert, kunnen woorden weinig troost aanbrengen: een diep stilzwijgen drukte ook bij haar dit gevoel uit. De opslag van haar gitzwart, zielvol, oog was treffend. Het duidde eene, in haar binnenste verkropte, smart aan. Ik gevoelde een diep medelijden voor dit woeste kind der natuur. Onder een wild volk opgevoed, had zij, door ouderliefde gedreven, zich geheel overgegeven aan de dolle drift, om overal waar haar vader streed, mede te strijden, en was daarin welligt door den lof harer landslieden versterkt geworden.[129]

126 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub dato 17 december 1817.

127 Ver Huell 1835, p. 270-271.

128 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1818-02-09: *Besluit schout-bij-nacht commissaris-generaal Buijskes 9 februari 1818 no. 199*, Ambon. 'Tapiewakka' is een verbastering van 'Tabiwakan', de naam van de meest legendarische voorvechter uit het geslacht Tiahahu.

129 Ver Huell 1835, p. 271-272.

Omdat zijn beheersing van het Maleis zeer gebrekkig was, is Ver Huells herinnering aan dit gesprek met Christina Martha niet bijzonder geloofwaardig. Uit het journaal dat hij bijhield, uit het later geschreven reisverhaal of uit zijn nog later geschreven *Levensherinneringen* blijkt ook niet dat hij zich daarna nog met haar welzijn heeft beziggehouden. Het tafereel strookt wel met het edelmoedige imago dat hij van zichzelf had. Zo vertelt hij in zijn *Levensherinneringen* dat hij in het fort Duurstede samen met een collega-officier een bezoek bracht aan 'een aantal gevangen opstandelingen, onder anderen eenige jonge en zeer schone vrouwen, die wij als galante ridders moed in het hart spraken, spoedig ontslagen te zullen worden'.[130]

Ver Huell schrijft dat hij het meisje na dit gesprek liet onderbrengen in een lege hut op de koebrug. Of Christina Martha aan boord een bijzondere behandeling kreeg of niet, haar toestand verslechterde snel. Luitenant-ter-zee 't Hooft noteerde in zijn journaal onder de datum van 23 december: 'Volgens ongesteldheid [vanwege ziekte] werd Christina Martha uit de boeien gedaan en naar de ziekeboeg gebragt'.[131]

De *Admiraal Evertsen* vertrok op 31 december van Ambon naar Ternate en bevond zich op 2 januari 1818, na enkele dagen onstuimig en buiig weer, op de Seramzee tussen de eilanden Buano en Obi. Ver Huell maakte onder deze datum een tamelijk laconieke aantekening in het journaal dat hij op de *Admiraal Evertsen* bijhield:

> De wapendraagster van de koning van Aboeboe Christina Martha overleden. Het was een meisje van 18 jaar. Wilde geen geneesmiddelen gebruiken en scheen van verdriet te kwijnen.[132]

In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* wijdde hij aan haar overlijden een korte beschouwing:

> Had zij, (dacht ik) onder beschaafde volken het levenslicht mogen aanschouwen, en ware hare sterke ziel door zachtere zedewetten getemperd geworden, hoe voortreffelijk hadden zich dan hare deugden niet ontwikkeld. Onder een woest volk geboren, nog weinig bestraald door het licht van de Godsdienst, had zij gretig alle die verwilderde zeden aangenomen, waarop deze volken eenen hoogen prijs stellen, en die eene zekere heldhaftigheid vertoonen, waardoor zoodanig een hartstogtelijk wezen, als zij geweest was, moest getroffen worden. Zeker verwierf zij de toejuichingen van al hare landgenooten, toen de vlam des oproers op haar eiland oversloeg, en zij haren ouden vader en koning als wapendraagster in den strijd volgde. Nu kende zij geen ander genot dan dezen lof te doen stijgen; en de natuurlijke zachtheid der vrouwelijke kunne ontaardde in eenen bloeddorstigen strijdlust. Hare afgezonderde levenswijze had hare gezondheid ondermijnd. Zij weigerde standvastig alle geneesmiddelen; en met weerzin nam zij eene zeer geringe hoeveelheid voedsel, zoodat het arme meisje geheel uitteerde, en als een geraamte werd, waarop eene diepe, sombere, neêrslagtigheid volgde, die haar weldra wegsleepte. Ik liet haar stoffelijk overblijfsel 's nachts stil in zee zakken.[133]

130 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 269.

131 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902, 1816-12-01: Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub dato 23 december 1817.

132 Geciteerd in Ver Huell 2008, p. 326, vn. 2. Volgens het scheepsjournaal van 't Hooft overleed zij om acht uur 's avonds.

133 Ver Huell 1836, p. 2-3.

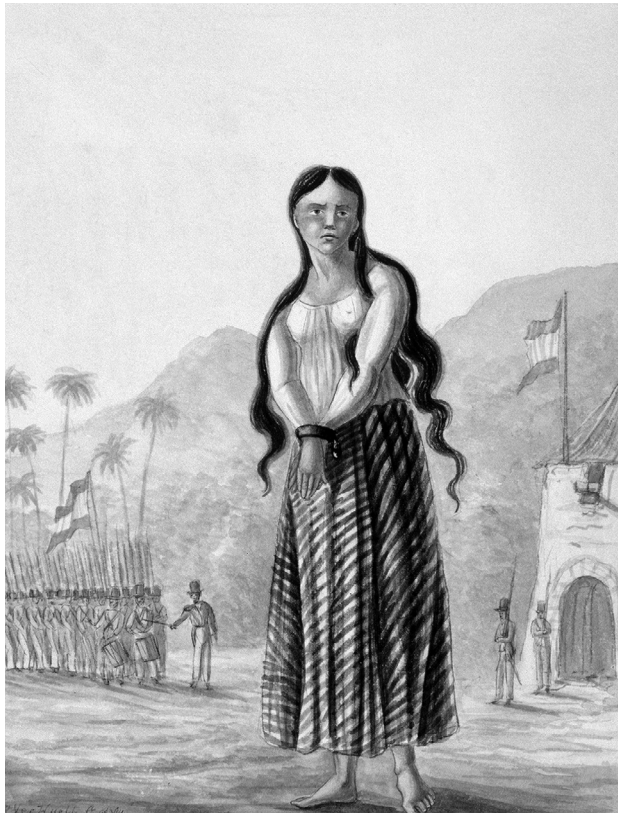

Afb. 10 Maurits Ver Huell, *Christina Martha, voorvegteres der Muitelingen van het Eiland Noessa Laut, dochter van den Koning van Aboeboe, gekluisterd.* Op de achtergrond rechts het fort Beverwijk.

Christina Martha appelleerde aan de verbeelding van de lezers van Ver Huells reisbeschrijving. Recensent Ackerdijck wijdde een bijzondere passage aan haar geschiedenis, waarin hij andere accenten legde dan Ver Huell:

> Onder de bijzonderheden van dezen oorlog is niet de minst belangwekkende geschiedenis van Christina Martha, een jong meisje, éénig kind van een der opperhoofden van den opstand op Noessa Laut. Zij vergezelde haren vader in den strijd; spoorde hare stamgenooten door den eigenaardigen krijgsdans (Tjakileli) aan tot heldenmoed voor de vrijheid van haar volk; – toen haar vader gevangen was, deed zij alle pogingen om zijn leven te redden, viel de Hollandsche krijgslieden te voet; – doch eenmaal zijn lot beslist zijnde, (hij onderging de doodstraf) stortte zij geene tranen meer, sprak niet meer, wilde zich niet laten troosten; maar liet zich zelfs door hartzeer sterven. Zulk een waarlijk groot karakter verdiende in de Geschiedenis bewaard te blijven.[134]

Hij memoreerde niet dat Christina Martha zou hebben deelgenomen aan de strijd, maar wel dat zij zich zou hebben ingezet voor 'de vrijheid van haar volk'. Deze suggestie impliceerde dat de opstand tegen het Nederlands bestuur op de Molukken vergelijkbaar

134 Ackersdijck 1838, p. 418.

zou zijn met de onafhankelijkheidsoorlogen die sinds een halve eeuw in Europa en de Nieuwe Wereld werden gevoerd.

3.4 *Christina Martha. Oosters romantisch historisch tafereel*

In Ver Huells herinneringen veroverde Christina Martha een bijzondere plaats. Hij maakte een portretschets van haar toen zij geboeid aan boord van de *Admiraal Evertsen* werd gebracht.[135] Later vervaardigde hij een kleine aquarel waarop hij haar met geboeide handen en een smartelijke oogopslag, staande voor het blokhuis Beverwijk op Nusalaut, afbeeldde.[136] Bovendien schreef hij een historisch-romantisch verhaal waarin hij haar een sleutelrol in de opstand toekende. Het manuscript daarvan, met de titel *Christina Martha, Oosters romantisch historisch tafereel*, ligt in het Gelders Archief.[137] Een leeseditie van het verhaal verscheen in 2013.[138]

Leesvergadering in de concertzaal

Ver Huell presenteerde *Christina Martha* op dinsdag 28 februari 1837 in de concertzaal van de sociëteit Harmonia, een statig pand in de oude havenwijk van Rotterdam. Het was zijn eerste letterkundige bijdrage aan de leesvergaderingen van de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen.

In zijn *Levensherinneringen* maakte hij er op achteloze toon notitie van: 'Ik werd lid van het bestuur der Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen en hield een lezing over Christina Martha, Princes van Aboeboe.'[139] Uit de brief die hij op zaterdag 4 maart 1837, nog geen week na de leesvergadering, aan zijn oom Carel Hendrik schreef, blijkt echter dat hij er erg tegen had opgezien om als redenaar op te treden voor een 'beschaafd letterkundig publiek', waaronder 'onze verlichtste letterkundigen', en dat hij na afloop buitengewoon opgelucht en gevleid was door de lovende reacties:

> Mijn Taak is volbracht. Ik heb het spreekgestoelte beklommen, de zaal van het genoodschap was prop vol, alles wat gedistingueerd is, was daar tegenwoordig, alle de Dames plaatsen bezet. Alhoewel dit zeer vleiend voor mij was, zoo was ik daar wel van onthutst. Als Redenaar trad ik 't eerste uit de Vergaderzaal des bestuurs de zaal binnen. Alles was stil, den President Dr Huet, een onzer grootste Kanselredenaars, gaf den Hamerslag. Ik beklom den Catheter, alle oogen waren op mij gewend. Dog hoe langer ik sprak, hoe meer moed ik kreeg. Vooral toen ik eene ingespannen aandacht van het aanzienlijk auditorium bemerkte. Zoo sprak ik

135 Museum Arnhem GM 01360: *Christina Martha, dogter van Paulus Triago, opperhoofd der rebellen van Noessa Laut, deszelfs wapendraagster*. De schets vormde de basis tevens voor een portret ter illustratie van het manuscript van de *Herinneringen*. Zie Gelders Archief, collectie Ver Huell 0490-60, f. 241.

136 Museum Arnhem GM 01361: *Christina Martha, voorvegteres der Muitelingen van het Eiland Noessa Laut, dochter van den Koning van Aboeboe, gekluisterd*.

137 Gelders Archief, collectie familie Ver Huell, inventarisnummer 0490-64. De tekst omvat ca. 17.500 woorden. Mogelijk heeft Ver Huell een kortere versie voorgedragen.

138 Ver Huell 2013.

139 Ver Huell, *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*, f. 497.

> anderhalf uur, en toen ik het dénouement, de tragische dood van mijne heldin, schilderde, zag ik verscheidene vrouwen de oogen afvegen, zoo dat ik zelven aangedaan wierd. – En mag ik het zeggen? aan u wel, beste lieve oom! – de zaal daverde van handgeklap toen ik het gestoelte verliet.[140]

In de openingszinnen van zijn voordracht deed Ver Huell, 'geen letterkundige, veel minder dichter zijnde', een beroep op de welwillendheid en toegevendheid van de toehoorders.[141] Deze schroomvalligheid doet enigszins plichtmatig aan, maar is wel begrijpelijk. De Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen was een prestigieus genootschap, waar de meest bekende redenaars en letterkundigen van Nederland optraden. Het publiek verwachtte een programma dat een afspiegeling van de nieuwste literaire trends en ontwikkelingen vormde, en het hoopte op spraakmakende primeurs.

In het seizoen 1836-1837 vormde de voordracht van een oorspronkelijk verhaal of dichtwerk op de meeste leesvergaderingen de hoofdschotel. De Leidenaar Nicolaas Beets, een rijzende ster in wat hij later zijn 'zwarte tijd' noemde, was te gast met het dichtstuk *Guy de Vlaming*. De welbekende Amsterdammer Jacob van Lennep bracht *De harpenaar*, een historisch-romantisch prozaverhaal in de trant van Walter Scott. Bestuursleden van de afdeling Rotterdam verzorgden zelf drie avonden met bijdragen aan de schone letteren: Adriaan van der Hoop jr. droeg voor uit zijn Byronistische versvertelling *De renegaat*, Adrianus Bogaers las een gedeelte uit zijn door de Maatschappij bekroonde historisch-romantische dichtstuk *De togt van Heemskerck naar Gibraltar* en Maurits Ver Huell stond op de agenda met 'een romantisch-historisch tafereel der lotgevallen van de Oost-Indische Vorstin Christina Martha'.[142] De overige twee leesvergaderingen waren grotendeels gewijd aan een beschouwing over 'het tragische gevoel' en aan een 'kritisch overzigt des [der] nieuwere fransche letterkunde'.[143]

Het optreden op een leesvergadering stelde specifieke eisen aan de redenaar van dienst. De kunst van het voordragen was niet iedereen gegeven.[144] In Rotterdam wist Hendrik Tollens het publiek bij zijn optredens te betoveren, terwijl zijn collega Adriaan van der Hoop jr. juist spot en ergernis uitlokte.[145] Bij zijn vuurdoop als redenaar op de Rotterdamse leesvergadering moet het Ver Huell van pas zijn gekomen dat hij zijn leven lang vertrouwd was met het voorlezen van literaire teksten in de persoonlijke levenssfeer.[146] Zo vertelt hij over zijn vriendschap met Jean Chrétien Baud die als adelborst op

140 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell, 1804 april 17-1837 juli 14*. NA 2.21.004.04, 307, brief d.d. 4 maart 1837.

141 Ver Huell 2013, p. 27.

142 *Guy de Vlaming* van Beets verscheen in 1837 in druk, *De Renegaat* van Van der Hoop jr. in 1838. Van Lennep nam *De Harpenaar* onder de titel *Ulrich de zanger* op in het vierde deel van *Onze voorouders, in verschillende Tafereelen geschetst* (1842). Bogaers publiceerde *De togt van Heemskerck naar Gibraltar* in 1837 in eigen beheer.

143 Heezen 1992, dl. II, p. 112. Losse dichterlijke bijdragen werden in dit seizoen geleverd door H. Tollens, A. van der Hoop jr., A. van Rijckevorsel, A. Veder, A.N. van Pellecom en anderen.

144 Voor de cultuur-historische context, zie Van den Berg 1984.

145 Zie voor het oordeel van N. Beets over de laatste Van Zonneveld 1985.

146 Belezenheid kan Ver Huell niet ontzegd worden. Uit verwijzingen en citaten in zijn eigen geschriften blijkt dat hij bekend was met zulke uiteenlopende werken als *Childe Harold's Pilgrimage* van Lord Byron, *Paul et Virginie* van J.H. Bernardin de St Pierre, *Corinne, ou l'Italie* van Madame de Staël en *Confessions* van J.J. Rousseau.

de brik de *Vlieg* met hem naar São Salvador voer: 'Meer en meer werden wij, Baud en ik, vrienden en waren steeds bij elkander en lazen ons uit het een of ander boekwerk voor.'[147] Ook in de huiselijke kring was voorlezen een gewone tijdsbesteding.[148] Alexander tekende in 1859 een portret van zijn inmiddels bejaarde vader met een opengeslagen exemplaar van Henry Fieldings schelmenroman *Tom Jones* in zijn handen. 'Mijn goede Vader, Voorlezende terwijl ik teekende', noteerde hij op de tekening, en ook: 'Mijn vader las uitmuntend'.[149]

In zijn brief van 4 maart 1837 aan oom Carel Hendrik meldde Ver Huell trots dat voorzitter Huet en de andere bestuursleden hem hadden gecomplimenteerd:

> Een ieder beijverde zich mij te bedanken voor het aangenaam uur – en den goeden braven Tollens, mijn geachten vriend, zeide: bravo! mijn beste Ver Huell, dat is poézij, dat komt uit het hart, ik heb genoten, geen woord is mij ontsnapt.[150]

Een theatraal verhaal

Dat het Rotterdamse publiek zich had laten meeslepen door Ver Huells verhaal over Christina Martha, was niet alleen aan zijn voordracht te danken, maar ook aan het onderwerp en het genre.

De verbeelding van Ver Huell was gevormd door het genre van de historisch-romantische verhalen waarvoor de vertellingen van Walter Scott model stonden. In de openingszinnen karakteriseerde hij *Christina Martha* als een 'romantisch verhaal, op historische waarheid gegrond' waarvan het onderwerp kon worden omschreven als 'eene schets der zeden van een ver afgelegen volk dat ik in een gewigtig tijdvak bezocht'.[151]

Van de bijdragen aan de Rotterdamse leesvergaderingen in het seizoen 1836-1837 was *Christina Martha* qua genre het meest verwant aan Van Lenneps *De harpenaar*, met dit belangrijke verschil dat de verhaalde gebeurtenissen zich niet in een ver verleden afspeelden, maar in verre gewesten. *De harpenaar* speelde zich af in het jaar 1048, tegen de achtergrond van de voortdurende conflicten tussen de bisschoppen van Utrecht, Luik en Keulen, gesteund door de Duitse keizer, en de te Vlaardingen gevestigde graven van Holland met hun bondgenoten. Ver Huells verhaal daarentegen speelde zich af tegen de achtergrond van betrekkelijk recente historische gebeurtenissen, waarvan hij zelf getuige was geweest, maar waarvan het publiek zich even weinig voorstelling kon vormen als van politieke conflicten in het elfde-eeuwse Holland. Hij kenschetste *Christina Martha* op de titelpagina van het manuscript daarom nadrukkelijk als een 'oosters' tafereel.

147 Ver Huell 1996, 89. Beiden amuseerden zich bijvoorbeeld kostelijk met *Twee-en-dertig woorden of De les van Kotsebue*, een door Engelse satirische auteurs geïnspireerde roman uit 1805 van Bruno Daalberg, pseudoniem van Petrus de Wacker van Zon.

148 In november 1840 schreef Ver Huells echtgenote Louise aan haar zoon Alexander dat zijn vader haar de vier boekdelen van *De schaapherder* van Jan Frederik Oltmans voorlas (Bervoets 1997, p. 51-52; 54).

149 Gereproduceerd in Bervoets 1992, p. 27.

150 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell, 1804 april 17-1837 juli 14*. NA 2.21.004.04, 307, brief d.d. 4 maart 1837.

151 Ver Huell 2013, p. 27.

Behalve historisch-romantische verhalen en romans zijn Ver Huells jeugdige verkenningen in het 'liefhebberij-toneel' vermoedelijk van grote betekenis voor zijn literaire verbeelding geweest. Na zijn gedwongen verblijf in São Salvador werd hij in april 1810 door zijn oom Carel Hendrik als zijn persoonlijk adjudant meegenomen naar Hamburg, maar na een onverwachte benoeming tot kapitein-luitenant-ter-zee keerde hij in afwachting van een plaatsing als eerste officier op een linieschip van november 1811 tot mei 1812 terug naar Doesburg.[152] 'Het moet in dit tijdvak van mijn leven zijn geweest', schreef hij in zijn *Levensherinneringen*, 'dat eenige jonge lieden het plan ten uitvoer bragten een liefhebberij-toneel daar te stellen en daartoe de vrij groote zaal der societeit, tevens concertzaal, te doen inrigten.'[153]

Het eerste stuk dat de jongelui opvoerden, was *De kluizenaar op Formentera*, een vertaling van *Der Eremit auf Formentera, ein Schauspiel mit Gesang in zwei Aufzügen* van de buitengewoon populaire toneelschrijver August von Kotzebue.[154] Van deze schrijver had Ver Huell als vijftienjarige in Doesburg reeds de stukken *Menschenhaat en berouw* en *Armoede en grootheid* zien opvoeren door tijdelijk gelegerde militairen.[155] Nu speelde hij zelf mee, en hij vervulde bovendien een gewichtige rol als ontwerper en maker van de decoraties waarmee de voorstelling werd verlevendigd.

Ver Huell moet in dit halve jaar veel tijd in zijn theaterbezigheden hebben gestoken, want hij noemt nog zes andere stukken waarmee het gezelschapje succes boekte: een toneelspel en twee blijspelen van Von Kotzebue, twee kluchtige blijspelen van Duitse auteurs, Th.G. von Hippel en F.L. Schröder, en een toneelspel van de Amsterdammer A.J. Zubli.[156] Deze blijspelen en toneelspelen kunnen worden gerangschikt onder het burgerlijk drama, dat omstreeks de eeuwwisseling de theaters en het liefhebberij-toneel veroverde en het classicistisch theater verdrong.[157]

De belangstelling voor theater en het daarbij behorende spektakel behield Ver Huell ook na zijn varende loopbaan. Blijkens het huishoudboekje van zijn echtgenote bezocht

152 Van Fraassen 2008, p. 114-118.

153 Ver Huell 1996, p. 145.

154 Ver Huell herinnerde zich de titel als *De kluizenaar op het eiland Formentera*. Von Kotzebue's *Der Eremit auf Formentera. Ein Schauspiel mit Gesang in zwei Aufzügen* (Frankfurt und Leipzig 1790) werd in een vertaling van A. Bruggemans in 1791 en 1793 uitgegeven onder de titel *De kluizenaar op Formentera. Tooneelspel in twee bedrijven*.

155 Ver Huell 1996, p. 22-23. Ver Huell herinnerde zich de titel als *Van 's mensen haat en berouw*. Hij doelde op *Menschenhaat en berouw. Tooneelspel, in vijf bedrijven* (1790) naar A. von Kotzebue, *Menschenhass und Reue. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen* (1789), en *Armoede en grootheid. Tooneelspel* (1795), naar A. von Kotzebue, *Armuth und Edelsinn. Ein Lustspiel in drei Aufzügen* (1795).

156 Ver Huell 1996, p. 146. Het betrof de volgende stukken: *De onechte zoon. Tooneelspel in vijf bedrijven* (1791), naar A. von Kotzebue, *Das Kind der Liebe. Ein Schauspiel in fünf Akten* (1790); *De verwarring. Blijspel in vijf bedrijven* (1803), naar A. von Kotzebue, *Der Wirrwarr, oder der Muthwillige. Eine Posse in fünf Akten* (1803); *De verstrooiden. Kluchtig blijspel in één bedrijf* (1809), naar A. von Kotzebue, *Die Zerstreuten. Eine Posse in einem Aufzuge* (1809); *De man naar de klok. Blijspel* (1780), naar Th.G. von Hippel, *Der Mann nach der Uhr, oder der ordentliche Mann. Lustspiel in einem Aufzuge* (1765); *Het huwelijk door een weekblad. Vrolyk Blyspel* (1808), naar F.L. Schröder, *Die Heirath durch ein Wochenblatt. Eine Posse in einem Aufzuge* (1790); *Gesner, of Het Zwitzersch huisgezin. Tooneelspel* (1801), door A.J. Zubli.

157 Over de grote invloed van het Duits toneel in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw, zie Groot 2010. Over leven en werk van Kotzebue, zie Schröter 2011.

hij bijvoorbeeld de Rotterdamse Komedie in 1836 elf maal en in 1837 zes maal.[158] Bij gelegenheid bezocht hij ook theatervoorstellingen in Amsterdam. Zo schreef zijn vrouw Louise in november 1841 aan haar zoon Alexander dat haar man enkele dagen in Amsterdam was geweest en het ballet pantomime *Le Lac des Fées* was gaan zien, want '*il s'y trouvait de jolis decorations*'.[159]

De acteurs in het burgerlijk drama reciteerden geen verzen, maar streefden naar een meer ongekunstelde stijl van spreken en acteren. Het tempo van de toneelspelen lag hoger dan in het breedvoerige en trage classicistisch drama. De verwikkelingen en het theatrale spektakel dienden de toeschouwers te verrassen, maar niet te vervreemden door in het oog springende ongerijmdheden of ongeloofwaardigheden. Ook was in een stuk een zekere eenheid van handeling vereist. De personages gaven de toeschouwers aanleiding tot emotionele identificatie omdat zij, ook als ze onder kommervolle omstandigheden werden belaagd door boosaardige antihelden, blijk gaven van rechtschapenheid en gevoeligheid. De toneelspelen dienden op te wekken tot goed zedelijk gedrag. Deze eigenschappen van het burgerlijk toneel zijn in veel opzichten van toepassing op het verhaal dat Ver Huell in Rotterdam voordroeg.

Proloog

In een proloog schetst de redenaar het decor waartegen het verhaal zich afspeelt. Het brengt de toehoorders en lezers

> aan geene zijde des Evenaars, in onze Oostersche bezittingen, tijdens het oproer onder de inboorlingen der Moluksche eilanden, waarvan de hoofd-tooneelen op de drie ULIASSERS, de specerij-eilanden NOESSA LAUT, HONIMOA en HAROEKA, geweest zijn (f. 2).[160]

Het doek van het verhaal gaat op met een onmiskenbare verwijzing naar het destijds reeds veelvuldig getoonzette, vertaalde en geparafraseerde 'lied van Mignon'[161] van Johann Wolfgang von Goethe:

158 *Huishoudboeken van mevrouw Ver Huell, 1831-18401*. Gelders Archief, collectie familie Ver Huell 0490-73.

159 Bervoets 1997, p. 73. In de vertaling van Bervoets: 'er waren daar aardige decors'. De Franse opera *Le Lac des Fées* werd in 1841 door A.P. Voitus van Hamme, de balletmeester van de Amsterdamse schouwburg, bewerkt tot een ballet pantomime in vijf bedrijven, getiteld *Het bad der toovernimfen of het Driekoningenfeest*. De voorstelling, met nieuwe kostuums en muziek, was 'versierd met geheel nieuwe, expresselijk daartoe vervaardigde decoratiën door den heer J.E. de Vries, Lid der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten' (Zie Voitus van Hamme 1841). Blijkens het overzicht in de Amsterdamse *Tooneel-almanak voor het jaar 1843* werd het in november en december 1841, voorafgegaan door wisselende toneelspelen, meerdere keren opgevoerd.

160 De citaten uit het manuscript van *Christina Martha. Oosters romantisch historisch tafereel* (Gelders Archief, collectie familie Ver Huell 0490-64) zijn in het vervolg van deze paragraaf gebaseerd op de leeseditie in Ver Huell 2013.

161 Mignon is een uit Italië afkomstig personage uit Johann Wolfgang von Goethe's romanfragment *Wilhelm Meisters Theatralische Sendung*, later uitgewerkt en gepubliceerd als de roman *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. De eerste regels van het lied van Mignon luiden: *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühn, / Im dunkeln Laub die Gold-Orangen glühn, / Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht, / Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht. / Kennst du es wohl?*

> Kent gij die eilanden welke zich uit den boezem van den Indischen Oceaan verheffen, gedompeld in de gloeiende stralen van de keerkringszon?
> Kent gij die eilanden, met trotsche wouden overdekt, van daar waar de kabbelende golven met de sierlijke bladkronen der Pandanen spelen, tot op de toppen der bergen, waar de zilveren wolkjes op rusten? (f. 5-6)

Ver Huell brengt hier de 'door de natuur zoo rijk begiftigde eilanden' (f. 6) van Oost-Indië in verband met de zonovergoten landschappen van Goethe's Italië en, meer in het algemeen, met de verbeelding van een paradijselijke omgeving in de Europese literatuur van zijn tijd. Vanuit zijn fysicotheologische levensovertuiging herinnert hij op droefgeestige toon aan de tegenstelling tussen 'die bekoorlijke gewesten [...] waar alles in de volmaakste harmonie den gevoeligen reiziger opgetogen houdt' (f. 2-3) en de onvermijdelijke 'woelingen der menschelijke hartstogten' die de 'Daemon des oorlogs' (f. 3) ontketenen en de harmonie in de schepping verbreken.

De redenaar werpt vervolgens de vraag op waarom de volkeren in deze verre gewesten de overheersing door vreemdelingen zouden moeten dulden:

> Omdat die vreemdelingen, steunende op hunne meerdere beschaving en overmagt, zich gerechtigd achten als heeren en meesters over hun vaderland zich te mogen handhaven. Ik zal de voornaamste drangselen daartoe niet verder ontvouwen.
> Doch zoo gloeiend als de stralen van de zon die hen beschijnt, ontvlamt het gevoel van eigenwaarde wanneer den trotschen Europeaan vergeten kan dat zij menschen zijn, even als hij naar Gods evenbeeld geschapen, en het den menschheid vernederend denkbeeld omdragen, het zijn slechts wilden, en daarom moeten zij met verachting aangezien en liefdeloos behandeld worden, als bloote werktuigen van het eigenbelang (f. 4-5).

Met dit vrome betoog neemt hij een voorschot op de zedeles die hij met het verhaal uitdraagt.

Christina Martha, een synopsis

De verhaalpersonages en hun onderlinge verhoudingen worden aan de toehoorders voorgesteld in een reeks korte scenes, waarin het uitbreken van de oorlog wordt geschilderd.

> De avond valt. Een nederige woning aan het strand van Noessa Laut. De oude radja Triago en zijn dochter Christina Martha halen herinneringen aan een bloeddorstig verleden op. Bij een overval op zee is Christina's moeder door een koppensneller gedood, waarna zij de moordenaar met 'blinde vermetelheid' heeft gedood. 'Sindsdien was de geest des oorlogs in Christina's hartstogtelijk gemoed gevaren.' (f. 7-16)
>
> Een prauw uit Saparoua komt een oorlogsverklaring tegen de Nederlanders afleveren. Thomas Matulesia, aan wie Radja Triago de hand van zijn dochter heeft toegezegd, blijkt tot opperhoofd van de oorlog te zijn uitgeroepen. Christina's hart

gaat evenwel uit naar de jeugdige en edelmoedige Latoemahina. Radja Triago roept de Noessa Lauers op ten strijde. Christina werpt haar haren los en besluit om haar vader in 'al de ijsselijkheden van de strijd' te volgen (f. 16-27).

De volgende morgen. In het reeds veroverde fort Duurstede hebben de opstandelingen een bloedbad aangericht. Christina redt, gesteund door Latoemahina, een onschuldig kind uit handen van de opstandelingen en van Matulesia. Deze laatste vat een diepe wrok jegens zijn rivaal Latoemahina op (f. 27-33).

Nederlandse troepen ontschepen onberaden op een strand nabij fort Duurstede, waar zij zware verliezen lijden. Christina en Latoemahina strijden zij aan zij. Bij een Nederlandse tegenaanval deinst Matulesia terug, maar Christina neemt de leiding en vuurt de strijders aan tot de overwinning (f. 33-37).

Aan de voet van de steile rots waarop Duurstede ligt, verklaart Latoemahina Christina zijn liefde. Zij verzucht dat haar vader haar hand aan Matulesia heeft toegezegd, maar laat hem toch haar genegenheid blijken (f. 37-39).

Het strand van Noessa Laut. De vloot keert zegerijk terug. Christina ontfermt zich over het geredde kind. De Noessa Lauers, reeds enigszins verlicht door 'de zachte stralen van het Evangelie', danken de 'God der Heirscharen' voor de overwinning (f. 39-42).

De conventionele intrige concentreert zich op de personages van de jeugdige Christina Martha, haar grijze vader Radja Triago (Tiahahu), haar edelmoedige geliefde Latumahina en diens hoogmoedige rivaal Matulessy.

Het vervolg van het verhaal, als het ware het tweede bedrijf, speelt zich af tegen de achtergrond van de historische episode waarin de opstand werd neergeslagen. De verteller heeft de gebeurtenissen in een tijdsbestek van slechts twee dagen geconcentreerd.

De avond valt. Matulesia, voor zijn woning gezeten, wil zich van Latoemahina ontdoen, maar gaat niet in op een aanbod van Sayat Printa, het hoofd van zijn lijfwacht, om hem te vermoorden. Sayat Printa kondigt de komst van vijandelijke Alfoerse hulptroepen van Ternate en Tidor aan (f. 42-45).

Nacht. Matulesia ontvangt in zijn slaapvertrek een boodschapper uit Haroeka, die rapporteert dat een Nederlandse oorlogsvloot vanuit Ambon in aantocht is. Matulesia en Sayat Printa mobiliseren hun legermacht op Saparoua. De dag wordt besteed aan oorlogsvoorbereidingen (f. 45-50).

De avond valt. Nederlandse schepen ankeren in de baai van Saparoua. Op Noessa Laut maken de krijgsprauwen zich gereed voor de overtocht. Christina scheept zich strijdvaardig in, hoewel haar vriendin Delima en Radja Triago haar daarvan trachten te weerhouden (f. 50-54).

Nachtelijke landing op Saparoua, nabij Latoemahina's dorp Papero. Christina vindt een plek voor haar vader om te rusten. Als zij daar worden overvallen door Ternataanse Alfoeren, is het Latoemahina die te hulp schiet en redding brengt. Radja Triago schenkt nu Christina's hand grootmoedig aan Latoemahina (f. 54-61).

In de vroege morgen verschijnt Matulesia op het strijdtoneel en stuurt Latoe-

mahina terug op zijn post. Als hij Christina aanspreekt als zijn toekomstige vrouw, wijst zij hem in bedekte termen af (f. 61-65).

De rivaliteit van Matulessy jegens Latumahina voert tot een climax van bedrog en verraad. De verteller last hiervoor een nevenintrige met twee nieuwe personages in: Helikotta, een oude visser, en de regent van het dorp Booi.

Een strand bij het dorp Booy met een prauw en de oude visser Helikotta, gezeten op een boomstam. Incognito stelt Matulesia hem voor om Latoemahina aan de bemanning van een naderende Nederlandse oorlogssloep uit te leveren en hierdoor te voorkomen dat zijn prauw wordt verwoest. Als Helikotta verontwaardigd weigert, maakt Matulesia zich bekend en schildert hij Latoemahina af als een verrader. Helikotta stemt toe en op zijn aanwijzingen wordt Christina's geliefde, in zwaarmoedige gedachten op een grasheuvel gezeten, gevangen genomen en door de Nederlanders weggevoerd (f. 65-73).

Christina ziet Latoemahina weggevoerd worden. Door wanhoop en woede bevangen, beseft zij dat alleen een overwinning op de Nederlanders uitzicht op redding van haar geliefde biedt (f. 73-77).

De woning van de oude Helikotta. De legerhoofden verzamelen zich. Matulesia maakt bekend dat Latoemahina en Helikotta verraad hebben willen plegen. Sayat Printa vergiftigt Helikotta om ontmaskering van Matulesia's verraad te voorkomen (f. 77-80).

De legerplaats. De edele Radja van Booy vraagt Matulesia verantwoording van zijn optreden jegens Helikotta en verwijt hem dat hij de bevolking in het verderf stort. Dan klinkt het gebulder van de kanonnen: de strijd is begonnen (f. 80-84).

Het besef dat haar geliefde door Matulessy is verraden, brengt bij Christina een ommekeer teweeg, waardoor het verhaal over de slotfase van de oorlog kan worden afgesloten met een louterende oplossing.

Christina trekt aan het hoofd van drieduizend strijders naar Haria om de aanval van Nederlandse troepen af te slaan, maar moet terugtrekken naar het dorp Siery Sorry. In een vergaderzaal bespreken de legerhoofden hier het verloop van de strijd. Op voorstel van Anthonij Rhebok en Sayat Printa besluiten zij tot overgave. Een aardbeving doet de moed zinken, ook bij Matulesia. Christina treedt binnen, maakt hen verwijten over hun gebrek aan standvastigheid en stelt zich aan het hoofd van het leger (f. 84-90).

Matulesia verliest zijn zelfbeheersing en vlucht het woud in. Christina bezielt de strijders om het Nederlandse leger, dat 'eene bedaarde, krijgskundige wederstand' biedt, te blijven bestoken. Door een koelbloedig schot van haar hand wordt de Nederlandse krijgsoverste dodelijk getroffen, maar dit lokt een charge uit waardoor het verzet wordt gebroken (f. 90-94).

Christina ontmoet in het woud de Radja van Booy, die Matulesia gevangen heeft genomen. Zij eist het recht op om hem persoonlijk uit te leveren aan de Nederlan-

ders, als vergelding voor het verraad jegens Latoemahina en de oude Helikotta. In het Nederlandse kamp geeft zij zich over en voert zij haar voornemen uit:

> 'Hier is ons opperhoofd. – MATULESIA, herkent gij mij? – Ontvang het loon uwer lafhartigheid en verraad. God is rechtvaardig. – Zoo wreekt zich de rampzalige CHRISTINA, zoo wreekt zij de edele LATOEMAHINA, zoo wreekt zij de grijsaard [Helikotta], onschuldig werktuig van uwen helschen haat, die gij ellendig hebt laten omkomen om uwe laaghartigheid te verbergen. Zoo wreekt zich de edele Radja van BOOY – die gij, omdat hij trouw aan eed en plicht was, van het leven hebt willen beroven' (f. 99).

Bij deze ontknoping staan de Nederlanders sprakeloos, 'verbaasd over zoo veel grootheid van ziel en heldenmoed in een onbeschaafd Indiaansch meisje' (f. 100). Het verhaal eindigt met een huiveringwekkende apotheose.

> Enige tijd later. Radja Triago en Latoemahina, beide hoofden van de opstandelingen, worden terechtgesteld. De Nederlanders sparen Christina vanwege haar heldenmoed, haar 'teedere jeugd en schoonheid, gepaard met de edelste ouderliefde', maar zij verbergt zich in 'ontoegankelijke wildernissen, waar de echo's alleen hare jammerklagten herhalen'. Omdat haar aanwezigheid de bevolking verontrust, wordt zij opgevangen en als 'een vrouwelijk wezen, stilzwijgend, gevoelloos, met een gebroken hart' aan boord van een Nederlandse oorlogsbodem gebracht.
>
> Een donkere en stormachtige nacht op zee. Christina is weggekwijnd en sterft onder de ogen van de bevelhebber. Een 'hemelhooge zee' slaat over het dek en neemt haar 'in wit linnen gewikkelde gedaante' mee in het schuim van de golven (f. 100-105).

De wijze waarop de verteller zijn verhaal ensceneert, de manier waarop hij de zieleroerselen van de personages in dramatische poses en dialogen tot uitdrukking brengt, het tempo waarin de handeling zich ontwikkelt van expositie, intrige en climax tot wending, ontknoping en apotheose, dat alles stempelt *Christina Martha* tot een theatraal verhaal.

Tussen Drupadi en Hermingard

Ver Huell kenschetst *Christina Martha* als een oosters tafereel. Het verhaal neemt de toehoorders in de verbeelding mee naar 'onze Oostersche bezittingen' om een 'schets der zeden van een ver afgelegen volk' te presenteren (f. 2).

Met een zedenschets doelde hij niet in de eerste plaats op een beschrijving van exotische zeden en gebruiken. Zijn etnografische belangstelling ging niet veel verder dan klederdrachten of wapentuig, terwijl zijn kennis van de huwelijksadat, en meer in het algemeen de maatschappelijke verhoudingen op deze eilanden, bijzonder oppervlakkig en gebrekkig was gebleven. In deze zedenschets schildert hij vooral een beeld van de inborst van oosterse volkeren, de geaardheid van hun gemoed.

Deze volkeren zijn 'oosters' in die zin dat zij zich door ongeremde driften en begeerten laten leiden. Zo suggereert Ver Huell in *Christina Martha* dat de bevolking van

Saparua en Noesa Laut impulsief in opstand kwam omdat zij door de resident vanwege een betrekkelijke kleinigheid in hun eergevoel waren gekwetst. In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* spreekt hij er in bedekte termen over. Het zou gaan om Anthonie Rhébok, die tijdens de opstand de rechterhand van Matulessy was geweest:

> Men verhaalde in het algemeen, dat hij de eerste aanstoker van het oproer geweest was. De ongelukkige en onvoorzigtige Resident VAN DEN BERG had hem smadelijk bejegend.[162]

Rhébok behoorde tot de groepering van inlandse vrije burgers die vrijgesteld waren van de verplichtingen van gewone dorpelingen.[163] In *Christina Martha* verklaart Ver Huell dat de resident Rhébok had gegriefd door zijn status als vrije burger te miskennen: 'uit een der oudste stamhuizen der vrije Burgers van HONIMOA, werd hij door den onberaden Resident als een slaaf gekastijd' (f. 79).

De zendeling en hulpprediker S.J. de Vries verzamelde in de tweede helft van de negentiende eeuw nadere informatie over de toedracht van het incident. Volgens zijn informanten waren Rhébok en Latumahina aangeklaagd door het slachtoffer van een dronken vechtpartij en waren zij hiervoor door Van den Berg tot een lijfstraf veroordeeld. De Vries merkt op:

> Hij liet hen met de rotan straffen en dat was geen misdaad, maar een grote *misslag* en een *vergrijp* aan het 'Burgerrecht'. De burgers mochten toen niet – evenmin als later – op die manier gestraft worden. Werden zij aan den lijve gestraft, dan geschiedde dit door ze op een bank te leggen of vast te binden en dan werd de rotan door een touw vervangen.[164]

Rhébok zou dus gestraft zijn met rotanslagen, hoewel hij als vrije burger recht had op een mildere en minder beschamende uitvoering. In Ver Huells oosters tafereel was het voor Paulus Triago aanleiding om in woede uit te barsten: 'Hoe! De Nederlanders [...] durven een edel Burger, een Christen, als een slaaf kastijden!' (f. 18) In zijn verbeelding was het incident niet alleen de aanleiding, maar ook een belangrijke oorzaak van de opstand. Mogelijke andere oorzaken brengt hij in de *Herinneringen* wel, maar in *Christina Martha* niet ter sprake.

Zijn opvattingen over oosterse 'zeden' heeft Ver Huell verder uitgewerkt in zijn portret van Christina Martha, het hoofdpersonage van het verhaal. Zij is een 'Oostersche schoone' (f. 19) in die zin, dat haar hartstochtelijke opwellingen nog niet door een beschaafde opvoeding aan banden zijn gelegd. Bijgevolg wordt zij heen en weer geslingerd tussen de verwilderde zeden van haar voorouders en die van de christelijke opvoeding en beschaving:

> Uit haar gitzwart oog schoten dan eens stralen van een woest vuur, wanneer haren vader de heldendaden van voorheen verhaalde; dan weder blonken er tranen als paarlen in, wanneer zij de Goddelijke waarheden van het Evangelie aanhoorde (f. 12).

162 Ver Huell 1835, p. 244.
163 Zie Van Fraassen 2008, p. 217-218.
164 Geciteerd in Van den Berg van Saparoea 1948, p. 261.

Het 'woeste vuur' dat in haar brandt, is het eerste dat Ver Huell aan de verschijning van Christina Martha is opgevallen. In zijn reisverhaal beschrijft hij zijn eerste ontmoeting als volgt:

> Ook CHRISTINA MARTHA kwam in de kajuit. Dit zonderling meisje scheen naauwelijks zestien of achttien jaren oud te zijn. Hare lange, gitzwarte, haren hingen geheel los in golvende vlechten op haren rug. Welligt had zij dezelfde gelofte gedaan, als de heldin uit het Oostersch Heldendicht Brata Youdha: 'Zij heeft eene gelofte gedaan, de haren niet eer op te binden, alvorens zij zich gebaad heeft in het bloed van de honderden van Kenowa!'[165]

Het citaat verwijst naar Drupadi, een personage dat een hoofdrol speelt in het Indiase epische dichtwerk *Mahabharata* en ook voorkomt in de *Bharatayudha*, de klassiek-Javaanse bewerking daarvan.[166] In het manuscript van *Christina Martha* laat Ver Huell hetzelfde citaat als motto aan het verhaal voorafgaan:

> Bedenk, dat DRUPADI de gelofte gedaan heeft de haren niet eer op te binden dan nadat zij zich gebaad zal hebben in het bloed van de honderden van KURAWA. – BRATA YOUDHA, Javaansch heldendicht (f. 1)

Het heldendicht verhaalt over de strijd tussen de geslachten van de vijf Pandawa en de honderd Kurawa. Nadat Drupadi, de vrouw van de oudste Pandawa, door de Kurawa is geschoffeerd door haar met loshangende haren uit de vrouwenvertrekken te sleuren en een poging te doen om haar publiekelijk te ontkleden, ontwikkelt zij zich tot een bloeddorstige furie die met loshangende haren op haar strijdwagen ten strijde trekt en 's nachts tussen de lijken op het slagveld rondwaart.[167]

Ver Huell kan bij zijn ontmoetingen met de historische Christina Martha nog niet aan de *Bharatayudha* hebben gedacht. Gedeelten van het heldendicht werden pas in 1817 gepubliceerd in *The History of Java*, een monumentale studie van Thomas Stamford Raffles, luitenant-gouverneur van Java van 1811 tot 1816. Raffles had naast zijn bestuurlijke taken koortsachtig gewerkt aan het verzamelen van informatie over taal, land en volk van dit eiland. In een hoofdstuk over taal en literatuur nam hij ook *An analysis of The Bráta Yúdha* op.[168] Hij liet de lezer in dit hoofdstuk kennismaken met uitvoerige passages die hij met hulp van Javaanse geleerden had getranscribeerd en vertaald. Ver Huell heeft het boek mogelijk al tijdens de thuisreis in Batavia, maar waarschijnlijk pas na zijn terugkeer in Nederland onder ogen gekregen.[169]

165 Ver Huell 1835, p. 249-250.

166 De namen van de personages in de *Mahabharata* en de *Bharatayudha* verschillen. In deze paragraaf worden de Javaanse namen aangehouden: Pandawa voor Pandava, Kurawa voor Kaurava, Drupadi voor Draupadi, Kresna voor Krishna, (Naharia) Bima voor Bhima. Kurunata, de oudste van de honderd Kaurava, is meer bekend onder de naam Duryodhana.

167 Volgens commentatoren zijn Drupadi's loshangende haren een teken dat zij wordt onteerd tijdens haar menstruatieperiode, een wandaad met buitengewoon destructieve gevolgen. Zie Hiltebeitel 1988, p. 224-281.

168 Raffles 1817, I, p. 415-468.

169 Het duurde nog geruime tijd voordat een Nederlandse editie van het werk beschikbaar was. Resident J.E. de Sturler verzorgde een Nederlandstalige bewerking van *Geschiedenis van Java* in 1836, maar hij had zich

Het door Ver Huell gekozen motto is een oproep van de Pandawa's aan de god Kresna (Krishna) om Drupadi haar wraak te gunnen. In de vertaling van Raffles:

> But think [...] of the pledge of Drupádi, who has vowed not to bind her hair
> Until she shall have bathed in the blood of the hundred Kuráwa.[170]

De kennismaking met de *Baratayudha* moet aan Ver Huells herinneringen aan Christina Martha een nieuwe dimensie hebben gegeven. Hoewel het verhaal van het heldendicht op zichzelf geen enkele aanleiding gaf om het op de opstand op de Molukken te betrekken, zag hij toch aanknopingspunten om Christina Martha met Drupadi te associëren. Doorslaggevend was een iconografische overeenkomst: Ver Huell bracht Christina Martha in verband met Drupadi omdat zij tijdens hun eerste ontmoeting het lange haar geheel los droeg. Deze dracht gold niet als vrouwelijk, maar juist als mannelijk en martiaal, de haardracht van voorvechters en koppensnellers. Dat beide personages hun haren los dragen, geeft uitdrukking aan hun hartstochtelijke aard, hun strijdlust en heldenmoed. In zijn verbeelding groeide Christina Martha uit tot een personage dat tot de voorvechters van de opstandelingen behoorde en op kritische momenten niet schroomde om zich als aanvoerder op te werpen.

Ver Huell gaat in zijn verbeelding van Christina Martha niet zo ver dat hij haar zoals Drupadi als een bloeddorstige demon over het slagveld laat rondwaren. Integendeel, de verhalen van haar vader over voorouderlijke 'gastmalen, waarop de ontzielde lichamen der vijanden gretig verslonden werden' (f. 15), doen haar gruwen.[171] De ogen naar de hemel gewend dankt zij God dat 'den edelen Leeraar Kam' (f. 16) haar heeft gedoopt en met het licht van het Evangelie in aanraking heeft gebracht. Het is geheel niet uitgesloten dat de zendeling en predikant Joseph Kam tijdens zijn rondreizen in 1815 en 1816 langs de christelijke dorpen op de Ambonse eilanden Christina Martha heeft gedoopt.[172]

beperkt tot 'de onderwerpen, welke voor Nederland en Indië wetenswaardig zijn' (VIII) en daar hoorde het hoofdstuk over taal en literatuur niet bij. Ph.P. Roorda van Eysinga publiceerde in 1849 *De Brata Joeda of de krijg der Bharats naar het Javaansche heldendicht van Hempoe Sedah, in negen en zestig zangen metrisch overgebracht*, een door recensenten als gebrekkig beoordeelde vertaling van het dichtwerk. Pas in 1860 verscheen een gezaghebbende teksteditie van A.B. Cohen Stuart: *Bråtå Joedå, Indisch-Javaansch heldendicht*.

170 Raffles 1817, I, p. 430-431. In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verhaspelde Ver Huell 'Kurawa' tot 'Kenowa'. In het motto van *Christina Martha* corrigeerde hij deze naam, maar hij liet de onjuiste vertaling van 'the hundred' in 'de honderden' staan. Getuige deze vertaalfout heeft hij slechts oppervlakkig kennis van het heldendicht genomen.

171 Informatie over voorouderlijk kannibalisme op Nusalaut heeft Ver Huell ontleend aan Valentijns *Beschryvinge van Amboina* in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* II: 'Al de ingezetenen van dit eiland plagten in oude tijden [...] op den roof uyt te gaan [...]. Zy waren toen ook gewoon, hunnen vyanden niet alleen te rooven, maar de zelve verslaagen zynde, zeer graag op te kluiven, dat zy nog wel in onze eerste tyden gedaan hebben, hoewel zy nu, Christenen zynde, zich daar van geheel onthouden.' (p. 83-84) Over Valentijns belangstelling voor kannibalisme op Nusalaut, zie Huigen 2008.

172 De zendeling en predikant Joseph Kam (1769-1833) werd in samenwerking tussen het Nederlandsch Zendeling-Genootschap en de London Missionary Society in 1814 uitgezonden naar Indië en op Ambon geplaatst. Tijdens zijn rondreizen blies hij de decennia lang verwaarloosde kerkelijke gemeenten nieuw leven in, onder andere door grote aantallen nieuwe lidmaten te dopen en aan te nemen. Zie Enklaar 1963.

Enig onderwijs zal zij niet van hem hebben gekregen, maar vermoedelijk wel van de *guru* of schoolmeester-voorganger van Abubu.[173]

Dat Christina Martha, 'vrij en ongedwongen als een kind der natuur' (f. 12), in Ver Huells verbeelding ontvankelijk was voor de boodschap van het christendom, steunde op zijn overtuiging dat er bij onbeschaafde en ongekerstende volkeren sprake is van een natuurlijk godsdienstig gevoel dat hen uiteindelijk doet hunkeren naar 'de Goddelijke waarheden van het Evangelie' (f. 12). In dit opzicht is Christina Martha vergelijkbaar met een andere heldin uit de Nederlandse literatuur. In 1832 publiceerde de theologiestudent Aarnout Drost *Hermingard van de Eikenterpen*, een historische roman die zich afspeelt tegen de achtergrond van de ondergang van het Romeinse rijk en de verbreiding van het christendom onder de Germanen.[174] Evenals Christina Martha is Hermingard met afschuw van de woeste voorouderlijke zeden en gebruiken vervuld geraakt en koestert zij een natuurlijk religieus gevoel, dat door godsdienstig onderwijs wordt bekrachtigd en tot ontwikkeling gebracht.[175]

De roman van Drost keert zich in de geest van de Verlichting tegen de meer orthodoxe theologie. Een natuurlijk godsdienstig gevoel is universeel, het is ingeschapen in de natuur van de mens. Het is dus ook aanwezig bij mensen in verre gewesten of in een ver verleden, die de geopenbaarde bijbelse waarheden (nog) niet kennen of andere geloofsovertuigingen aanhangen. Vanuit dit oogpunt kan de geschiedenis van de mensheid worden beschouwd als een religieus groeiproces, waarin zich soms en op korte termijn een terugval kan voordoen, maar op de lange termijn sprake is van een onstuitbaar christelijk beschavingsproces. Literatuurhistorica J.R. van der Wiel vat de strekking van *Hermingard van de Eikenterpen* als volgt samen:

> De groei van de heldin naar de ideale geloofsbeleving is exemplarisch voor de ontwikkeling van de mensheid: ook op het toneel der wereldgeschiedenis voltrekt zich de geleidelijke opvoeding van de mens door God. Het hoge ethische beschavingspeil van de Oudheid en bepaalde primitieve volkeren wijst op een voorwetenschap van de bedoelingen die uit het Evangelie pas ten volle kenbaar zouden worden.[176]

Als liefhebber van de natuurlijke historie, die de bewijzen van Gods almacht en goedheid aantrof in de schoonheid, ordening en doelmatigheid van de natuur zelf, moest Ver Huell wel aangesproken worden door het denkbeeld dat godsdienstig gevoel en deugdzaamheid een natuurlijk gegeven zijn.

Het overlijden van Christina Martha gaf Ver Huell aanleiding tot een overdenking in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* waarin hij vooral betreurde dat zij haar natuurlijke aanleg niet had kunnen ontwikkelen. Geboren onder een volk met verwilderde zeden, had zij zich laten leiden door ongetemperde hartstochten. Dat nam echter niet

173 Volgens een tussen april en november 1817 gehouden inventarisatie telde de school te Abubu in dat jaar 45 mannelijke en 18 vrouwelijke leerlingen. Zie De Jong 2006, p. 66.

174 Drost 1832.

175 De rol van de zendeling Joseph Kam wordt in de roman van Drost waargenomen door de oude prediker Caelestius, die overigens tevens de grootvader van Hermingard blijkt te zijn.

176 Van der Wiel 1993, p. 440.

weg dat zij in haar karakter deugd en heldenmoed verenigde. Haar plechtige gelofte om haar bejaarde en hulpbehoevende vader te beschermen getuigde van onvoorwaardelijke en onbaatzuchtige ouderliefde. Uit haar zorg voor het kind dat zij het leven redde, sprak de moederlijke tederheid van haar gevoelens. Met haar geliefde Latumahina wedijverde zij in strijdlust en edelmoedigheid, terwijl haar optreden tegen Thomas Matulesia, de anti-held van het verhaal, niet door wraakzucht werd ingegeven, maar door rechtschapenheid.

Huiveringwekkende taferelen

Ver Huell karakteriseert *Christina Martha* als een tafereel dat behalve 'oosters' ook 'romantisch' en 'historisch' kan worden genoemd. Het begrip 'romantisch' had voor Ver Huell en vele van zijn tijdgenoten op zichzelf een meer negatieve dan positieve bijklank. Het werd geassocieerd met sentimentalisme en sensatiezucht. In de Nederlandse letterkundige tijdschriften oordeelde men dat de Duitse romantische literatuur een mystificerende inslag had, terwijl Franse romantische werken zich negatief onderscheidden door een overdaad aan onwelvoegelijk realisme.[177]

Als Ver Huell in zijn geschriften het begrip 'romantisch' gebruikt, is de toon veelal ironisch. In de *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* vertelt hij soms met enige zelfspot hoe schilderachtige landschappen hem in een gevoelvolle stemming brengen. Onmiskenbaar ironisch is ook het gebruik van 'romantisch' in zijn verslag van een uitstapje in het achterland van São Salvador dat hij samen met zijn vriend Baud maakte: omdat zij zonder identiteitsbewijs of verlofpas op pad waren gegaan, werden zij onverwacht opgepakt, zonder vorm van proces ruim een dag opgesloten en vervolgens geboeid en wel naar de stad teruggebracht. Na de eerste schrik probeerden de jeugdige avonturiers hun zelfvertrouwen te herstellen:

> BAUD zag vooreerst de zaak niet zoo ernstig in, en riep uit: 'Welk een romantische episode in ons dagboek!' [...] Door de tralies naar buiten ziende, zagen wij den geeselpaal op een eenzaam grasveld voor ons. – 'Hoe romantisch!' riepen wij uit, en eindigden met ons ongeval den spot te drijven.[178]

De negatieve bijgedachten en de ironie ontbreken echter bij Ver Huells karakteristiek van *Christina Martha* als een 'romantisch historisch tafereel'. Deze omschrijving geeft aan dat het verhaal zich weliswaar afspeelt tegen de achtergrond van historische gebeurtenissen, maar toch aan de verbeelding is ontsproten.

Literatuurhistoricus W. van den Berg constateert in zijn studie *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* dat 'romantisch' zich in de jaren dertig van de negentiende eeuw ontwikkelt tot een neutraal begrip. Hij schrijft de oorzaak van deze ontwikkeling vooral toe aan de buitengewone populariteit van het werk

177 Zie Van den Berg 1973.
178 Ver Huell 1841, p. 204-205.

van Walter Scott. Het genre van de historische roman raakte door de vele vertalingen en navolgingen van Scott's romans zijn negatieve imago kwijt:

> Al dient men *romanesk* en *romantisch* in den beginne nog vaak te vertalen met *zoals in de roman en dus onwaarschijnlijk*, naarmate de 19e eeuw vordert komt men steeds meer voorbeelden tegen waarin het adjectief zich op een neutrale positie terugtrekt en slechts de betekenis van *geschreven in het prozagenre van de roman en dus fictief* gaat dragen.[179]

Van den Berg signaleert ook dat de koppeling van 'romantisch' aan 'historisch' of 'geschiedkundig' juist in de jaren dertig van de negentiende eeuw bijzonder vaak voorkomt. Zonder de pretentie van volledigheid noemt hij uit deze periode zesendertig titels van vertaalde en oorspronkelijke literaire werken waarin deze begrippen in de ondertitel worden gecombineerd.[180] Hiermee gaven auteurs en uitgevers te kennen dat zij een werk in de trant van Scotts historische vertellingen en romans uitbrachten.

Scott en zijn navolgers vermengden historie en verbeelding in dramatisch opgebouwde verhalen, die de lezer in staat stelden zich personages uit lang vervlogen tijden als mensen van vlees en bloed voor de geest te roepen. Deze werkwijze past Ver Huell in zijn romantisch historisch tafereel toe om personages uit verre oosterse gewesten tot leven te brengen. In de openingszinnen erkent hij in alle openheid dat zijn verhaal een mengsel van verbeelding en historie is.[181] Hij heeft de intrige van *Christina Martha* overeenkomstig de historisch-romantische conventies uitgewerkt tot een dramatische geschiedenis van rivaliteit en laaghartig verraad, trouwe liefde en edele rechtschapenheid.

Conventioneel is ook de verwerking van huiveringwekkende taferelen in *Christina Martha*. In dit opzicht kwam zijn verhaal overeen met de literaire bijdragen van Beets, Van Lennep, Van der Hoop en Bogaers aan de Rotterdamse leesvergaderingen van het seizoen 1836-1837, die elk op eigen wijze de verbeelding van de toehoorders met gruwelijkheden prikkelden. Ver Huell had er geen moeite mee om in zijn literaire verhalen motieven te verwerken waarvan hij wist, of kon vermoeden, dat zij zijn toehoorders, in het bijzonder de dames, zouden doen huiveren. Hij schilderde met een zekere gretigheid de 'woeste zeden' van de bevolking zoals deze zich manifesteerden in koppensnellerij, kannibalisme en hardnekkige 'bijgeloovigheden'.

Aan het geloof in angstaanjagende voortekens en geesten wijdde Ver Huell in zijn *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* een korte en tamelijk zelfverzekerde passage:

> Alhoewel het licht des Christendoms zich over een groot gedeelte van dit eiland heeft uitgebreid, zoo zijn velen van de inboorlingen alleen Christenen in naam, en blijven aan hunne aloude bijgeloovigheden gehecht. Zij slaan geloof aan allerhande voorteekens en spoken. Hooren zij in de stilte van den nacht het windje op eene zekere wijze door de boomen suizen, het is eene *Pontiana*, de ziel van eene vrouw, in de kraam gestorven, die met vliegende haren rondzweeft. Den boozen geest, die in hunne verbeelding hier en daar woont, noemen

179 Van den Berg 1973, p. 151.
180 Van den Berg 1973, p. 313-314, vn. 7.
181 In het manuscript van *Christina Martha* geeft Ver Huell op f. 73, f. 86, f. 88 en f. 92 in een voetnoot aan dat een verhaalgegeven 'historieel' (werkelijk gebeurd) is, hierdoor benadrukkend dat het verhaal zelf als een voortbrengsel van de verbeelding moet worden opgevat.

> zij *Sawah*. Wanneer zij ten oorlog gaan, binden zij allerhande soort van Talismans om het ligchaam, waardoor zij zich onkwetsbaar wanen: – en zoo zijn zij aan meer andere grillige gewoonten verslaafd.[182]

De verleiding om de toehoorders in Rotterdam met sterke verhalen over deze 'bijgeloovigheden' te verbluffen moet groot zijn geweest. Maar hij moest rekening houden met de kwade reuk waarin huiveringwekkende verhalen stonden. Aan het eind van de achttiende eeuw hadden de Engelse *Gothic novel* en de Duitse *Schauerroman* de belangstelling voor bovennatuurlijke verschijnselen, zoals spoken en geesten, en voor Middeleeuwse dan wel Oriëntaalse vormen van waarzeggerij, duivelsbezwering, toverij en magie krachtig aangewakkerd. In de literatuur- en theaterkritiek werd deze belangstelling echter bekritiseerd en afgedaan als modieuze en weinig verheffende sensatiezucht.

In *Christina Martha* gebruikt Ver Huell de 'aloude bijgeloovigheden' van de 'inboorlingen' als contrast met de verlicht-godsdienstige houding van Christina. Zo probeert Delima, haar zachtaardige vriendin, haar ervan te weerhouden om zich in de strijd te wagen door haar over een omineuze ontmoeting te vertellen:

> 'Dierbare vriendin,' zegt zij weemoedig, met de tranen in de oogen, 'Gisteren avond, toen de maan uit de golven steeg, ging ik peinzende onder het lommer der sagopalmen. Het was doodstil, geen blaadje ritselde. Op eens zweeft PONTIANA over de toppen der boomen. Zij vervulde mijn hart met vrees. Kwaad-voorspellende geest, riep ik uit, is het den dood der volkeren, die gij in uwe nachtelijke rondwaring aankondigt? Laat het dan die des vijands zijn!' [...]
> 'DELIMA,' antwoordt CHRISTINA met ernst, 'Schaam u, zulke bijgeloovige grillen voor eene Christin! Zijt gij al vergeten, toen het heilige water u tot een kind van den eenigen God maakte, die leeft en regeert in alle eeuwigheid. Hij alleen is beschikker van ons lot. – Laat PONTIANA, laat SAWAH, vrij rondwaren. Zij boezemen mij geene vrees meer in.' (f. 51-52)

De reactie van Christina Martha is dubbelzinnig. Ze wekt de suggestie dat geesten zoals 'Pontiana' en 'Sawah' weliswaar bestaan, maar dat zij niet over het lot van de mens beschikken. Door geloof en bijgeloof te contrasteren laat Ver Huell de toehoorders huiveren zonder de verdenking van sensatiezucht op zich te laden.

Ver Huell heeft vervolgens niet geschroomd om het verhaal van een huiveringwekkende apotheose te voorzien door de toehoorders mee te nemen naar het doodsbed van Christina Martha:

> De bevelhebber stond alleen bij de rampzalige. De flaauwe lichtstralen van een lantaarn schoten neer op een vleeschloos geraamte, uitgestrekt op eene mat liggende. In de nabijheid stond eenig, lang onaangeroerd voedsel. Een dorre arm strekte zich naar een drinkbeker uit.

182 Ver Huell 1835, p. 166. Een *pontiana*, *puntiana(k)* of *buntianak* is de wraakzuchtige en naijverige geest van een in het kraambed gestorven vrouw, die het volgens Molukse vertellers vooral voorzien heeft op mannen, andere kraamvrouwen en baby's. Het begrip *sawah* komt in de wereld van Molukse vertellers niet voor. Ver Huell doelt waarschijnlijk op het in Oost-Indië overbekende begrip *swangi* of *suangi*, een boze geest, vaak in mensengedaante levend of verschijnend, die aansprakelijk wordt gesteld voor onheil zoals ziekte en ongevallen. Zie Ver Huell 2008, p. 233, vn. 557.

> Het water werd met eene brandende koortsachtige dorst verslonden. Uit de gebroken, diep gezonken oogen schoten blikken waarin de hoop op een spoedig einde van het zielenlijden blonken (f. 103).

Haar doodsstrijd en haar laatste woorden – 'God! – Vader! – LATOEMAHINA!' – volgen kort daarna.

De mededeling dat 'de bevelhebber' als enige bij haar overlijden aanwezig was, suggereert dat de toehoorder hier een ooggetuigeverslag van Christina Martha's overlijden krijgt. Maar uit *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* kunnen we opmaken dat Ver Huell door derden van haar overlijden op de hoogte werd gesteld. Het macabere tafereel is geheel aan zijn verbeelding ontsproten, evenals de apocalyptische afsluiting van het verhaal:

> De nacht was stormachtig, de wind huilde door het want. Het trotsche schip lag met breed gespannen zeilen tusschen de schuimende golven. Eene hemelhooge zee brak voor den breeden boeg, het vonken schietend schuim wierp een fantastisch blaauwachtig licht over alles. De golf stoof onder het zeil door, waaruit de stormvlaag schuifelend [gierend] nederschoot, bedekkende eene lange, in wit linnen gewikkelde gedaante. Door dezelfde golf medegevoerd, verdween de gedaante in het schuim. Het was het stoffelijk overschot van CHRISTINA MARTHA, vorstin van NOESSA LAUT (f. 104-105).

In dit historisch-romantisch tafereel wordt Christina Martha door een hemelhoge zee overweldigd en als een schim van zichzelf in de vergetelheid meegevoerd. Deze voorstelling van zaken strookt niet met de mededeling in het reisverslag dat zij na haar overlijden een eenvoudig zeemansgraf kreeg.

Het tafereel herinnert aan een andere duistere en stormachtige nacht in Ver Huells *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. Hij is na de schipbreuk van de *Admiraal Evertsen* aangekomen op het atol Diego Garcia en zondert zich af op het strand om onder een donkere avondlucht in diepe droefheid te verzinken:

> Ik zette mij op eenen zwaren omgestorten boomstam neder. De zee verhief zich voor mij met hooge dreigende golven, die schuimend nederstortten tegen den steilen koraalrug met het geweld en geraas van den donder, en een' stofregen over het geboomte verspreidden. [...] Grootsch was het beschouwen dezer onstuimige golven. De wind ratelde door de kokos, en suisde door de boomen. De zeevogels vlogen naar hunne nesten onder een schel gekrijts. Alles was woest en eenzaam om mij heen, als of er geen menschelijk wezen op dit eilandje was. [...] Alles schilderde zich met de zwartste kleuren voor mijn' geest.[183]

Een eenzaam verblijf in de luisterrijke natuur betekende voor Ver Huell doorgaans een verheffende ervaring van Gods grootheid. In de dramatische taferelen die op zijn eigen echec en het einde van Christina Martha betrekking hebben, tekent hij de zee echter als

183 Ver Huell 1836, p. 176. Het tafereel is door hem verbeeld in een dramatische aquarel. Zie Ver Huell 2008, p. 586-587: *Plaat 92. Pointe du Bonnet Carré, eiland Diego Garcia*.

een oord van verschrikking waar de mens met zijn vergankelijkheid wordt geconfronteerd.[184]

Constructie van een literair personage

Auteurs van historisch-romantische verhalen hebben met geschiedkundigen gemeen dat zij een historische waarheid construeren. Daarbij is het hen toegestaan om met historische personages en gebeurtenissen te spelen, om een plaats te geven aan personages en verwikkelingen uit de eigen verbeelding en om het verhaal met gepaste couleur locale te stofferen. Hoewel zij literaire middelen gebruiken om de verbeelding te prikkelen, vereist het genre evenwel dat zij een min of meer geloofwaardig beeld van de geschiedenis oproepen.[185]

Bij het schrijven van *Christina Martha* had Ver Huell bijzonder weinig historische gegevens ter beschikking. Ver Huells eigen reisbeschrijving bevat een handvol levendige passages over hun ontmoetingen, die echter nauwelijks biografische informatie bevatten. In scheepsjournaals en andere archiefstukken uit de betreffende periode zijn slechts enkele korte en terloopse notities te vinden waarin zij met haar vader wordt genoemd. Er zijn geen directe getuigenissen over het aandeel van Christina en haar vader in de opstand zelf: de schaarse gegevens uit historische bronnen hebben uitsluitend betrekking op de dagen en weken na afloop van de opstand.

Om zich een beeld te vormen van wat zich tijdens de opstand in het kamp van de opstandelingen afspeelde, en in het bijzonder van Christina Martha's eigen lotgevallen, kon Ver Huell niet anders dan een beroep op zijn verbeelding doen.

Het is de vraag of hij een uit historisch oogpunt geloofwaardig verhaal heeft willen schrijven. Veel van wat Ver Huell in *Christina Martha* vertelt, steunt niet op zijn eigen reisbeschrijving en wordt daarin zelfs tegengesproken. Hij betitelt Christina Martha in zijn verhaal bijvoorbeeld als 'vorstin van Noessa Laut' en haar vader als 'koning van Noessa Laut'. In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* verheft Ver Huell Paulus Triago (Tiahahu) niet tot koning van het eiland, maar betitelt hij hem als de radja van de negorij Abubu. Ook deze informatie is overigens onjuist: de radja's of regenten van Abubu waren volgens de traditie afkomstig uit het geslacht Manusama.[186] Het geslacht Tiahahu behoorde tot de stichters van de negorij Abubu en vervulde, vermoedelijk reeds in de zestiende eeuw, de adatfunctie van *kapitan*, voorvechter van de dorpsgemeenschap. In andere Nederlandse bronnen over de opstand wordt de oude man aangeduid als 'kapitein' van Abubu of Nusalaut.

Het verhaal dat Christina Martha zich na de verovering van het fort Duurstede over het kind van de resident Van den Berg ontfermde, het onder haar hoede nam en het later teruggaf aan de Nederlanders, is ook niet in overeenstemming met wat Ver Huell zelf daarover vertelt in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. Daar rapporteert hij

184 Over de beleving van het landschap in de eerste helft van de negentiende eeuw, zie Erftemeijer 2009.
185 Over de relatie tussen literatuur en geschiedschrijving, zie Rigney 2001.
186 De regent van Abubu was in de jaren 1803-1808 en 1812-1818 Johannes Marcus Manusama. Zie Ver Huell 2008, p. 293, noot 759.

dat een van Saparua gevluchte slaaf hem op 31 oktober 1817 informeerde dat de aan het hoofd gewonde kleuter de slachting had overleefd en werd verzorgd in 'een burgerhuisgezin van Saparoua, Salomon Patiwaal genaamd'.[187] Hij vertelt tevens dat het jongetje weer aan de Nederlanders werd overgedragen door een groep opstandelingen die zich op 12 november in Tiouw kwam overgeven.[188]

Wat Ver Huell in *Christina Martha* vertelt over haar hartstochtelijke inzet in de strijd, is evenmin geloofwaardig. Bij de catastrofaal verlopen Nederlandse poging om het fort Duurstede direct na het uitbreken van de opstand te heroveren zou zij op een beslissend moment de leiding in de strijd hebben overgenomen van een aarzelende Matulessy en de strijders hebben aangevuurd tot de overwinning. In de eindfase van de opstand, als Matulessy en de andere hoofden overwegen om de wapens neer te leggen, zou ze opnieuw blijk van onverzettelijke strijdlust hebben gegeven: terwijl Matulessy in paniek op de vlucht slaat, bezielt zij de opstandelingen om tot het einde te blijven strijden. In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* beweert Ver Huell echter nergens dat Christina Martha op enig moment een prominente rol in de opstand heeft gespeeld. Ook in andere historische bronnen is geen enkele aanwijzing te vinden die dit ook maar enigszins aannemelijk maakt.

Het meest belangwekkende wapenfeit dat Ver Huell aan Christina Martha toeschrijft, is het schot dat zij in de laatste gevechten afvuurt op de majoor Meijer:

> Op eens ontwaart CHRISTINA het heldenmoedig opperhoofd des vijands, hoog zijn bliksemend rapier zwaaiende. Hij alleen is de ziel van zijn leger. Zonder het vreesselijkste gevaar te zien of te gevoelen, legt zij met eene onbegrijpelijke bedaardheid en tegenwoordigheid van geest op den jeugdigen held aan. – De kogel sist – de krijgsoverste stort dodelijk getroffen in de armen zijner krijgsmakkers neder (f. 93).

Ver Huell wist dat het fatale schot niet door een jonge vrouw in de voorste linies was afgevuurd.[189] Hij kreeg de gewonde majoor aan boord van de *Admiraal Evertsen* en noteerde in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* wat de toedracht was geweest:

> Nadat men één uur lang in dit ernstig gevecht geweest was, viel de dappere Majoor MEIJER. Een kogel, uit een' kokosboom geschoten, drong hem in den hals, door de long en verlamde den regterarm.[190]

Ver Huell heeft in *Christina Martha* onmiskenbaar het beeld van een literaire heldin geconstrueerd dat niet in overeenstemming is te brengen met het weinige dat hij van de historische Christina Martha wist.

187 Ver Huell 1835, p. 211. Nadat Jacobus Pattiwael, regent van Tiouw van 1806 tot 1817, vanwege zijn aandeel in de opstand was gearresteerd, volgde deze Salomon Pattiwael hem op.

188 Ver Huell 1835, p. 239.

189 Majoor J.A. Meijer werd op 11 november zwaar gewond. Hij werd overgebracht naar de stad Ambon en overleed daar op 16 januari 1818.

190 Ver Huell 1835, p. 235.

De arrestaties van Latumahina en Matulessy[191]

Ten slotte staan we stil bij twee taferelen in *Christina Martha*: de arrestaties van Latumahina en van Matulesia. Het opmerkelijke is dat zij wel overeenkomen met wat Ver Huell in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* vertelt, maar niet met wat we uit andere historische bronnen weten.

In *Christina Martha* is de arrestatie van Latumahina door Thomas Matulessy zelf gearrangeerd: hij heeft de oude visser Helikotta opgedragen om Latumahina aan een Nederlandse patrouille te verraden om zo zijn rivaal in de liefde uit te schakelen. De oude man haalt de militairen over zijn prauw te sparen met de belofte hen te wijzen waar Latumahina zich bevindt. De officier omsingelt dan met vier vertrouwelingen de opstandelingenleider, 'een rijzig jongeling van ongeveer twintig jaren' die 'in diep gepeins verzonken op een grasheuvel [is] neergezegen' (f. 70-71):

> Eensklaps schiet den officier uit het geboomte, zet hem een overgehaald pistool op de borst – de ongelukkige wil opvliegen – 'Geen woord, geene beweging, of gij zijt des doods!' dondert hem in de ooren (f. 72).

In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* vertelt Ver Huell hierover dat hij in de eindfase van de opstand het verzoek kreeg om een patrouille uit te zenden met de opdracht om alle aan de kust liggende vaartuigen van de opstandelingen te vernietigen. In de vroege morgen van 11 november zond hij een gewapende sloep onder commando van de luitenant-ter-zee W.L. Veerman naar het strand van het dorp Booi, aan de westzijde van de baai van Saparua. Hier zou Veerman onverwacht de kans hebben gekregen om Latumahina te arresteren:

> Een grijsaard stond op het strand, die dringend bad, om het vaartuig, zijn eenig bestaan, niet te verbranden; in vergelding hiervan, zoude hij het derde hoofd der muitelingen aanwijzen. 'Hij woont,' zeide de oude Indiaan, 'onder gindsche boomen; het is een groot sterk man, gekleed in eene blaauwe kabaai, met een' groote schildpadden kam in de haren.' De moedige Luitenant VEERMAN voldeed aan de bede des grijsaards, en begaf zich, volgens zijne aanwijzing, in het bosch, latende twee der knapste matrozen aan weerszijde een' omweg maken, om op een te geven sein toe te schieten, en zich van den muiter meester te maken. Hij ging voort en zag den beschreven Indiaan onder de boomen zeer gerust heen en weer wandelen, als in mijmering verzonken. De Heer VEERMAN, op eens toetredende, eer de Indiaan er op bedacht kon zijn, zette hem het pistool op de borst, en nam hem dus stoutmoedig gevangen.[192]

Veerman hield zelf een journaal bij waarin hij een andere versie van de gebeurtenissen geeft. Volgens hem was Latumahina niet een grote sterke man, maar 'een groot dik persoon, gekleet met een linne broek en kabaaij, gewapend met een klewang'.[193] Over de

191 Deze subparagraaf is een bewerking van Straver 2013, p. 268-281.
192 Ver Huell 1835, p. 232-233.
193 Veerman, *Journaal van Zr.Ms. "Admiraal Evertsen"*, sub dato 11 november 1817. Ver Huell bevestigt Veermans kenschets van Latumahina in het verslag van zijn terechtstelling aan de galg op 16 december 1817: 'La-

Afb. 11 Maurits Ver Huell, *Den Luitenant ter Zee Veerman neemt het derde hoofd der Rebellen gevangen.*

toedracht van de arrestatie zelf deelt hij mee dat hij in de loop van de morgen vijf grote oorlogsprauwen en een aantal vissersprauwtjes had laten vernielen,

> bij welke gelegenheid het mij gelukte den 3e oppersten der rebellen Philip Lattha mahina gevangen te krijgen, welke aan strand daar ik mij bevond, kwam spioneeren, en zijn gedrag mij suspect voorkomende, volgde ik hem en liet de zelve door behulp van den 2e zeilmaker G. Van Dermeer en de matroos N. Adeks ontwapenen en in de laberlot [sloep] geboeijd brengen, waar ik hem terug aan boord kerende gevangen overleverde.[194]

Hoewel de arrestant volgens Ver Huell 'geheel ter neder geslagen' was en 'geen enkel woord' sprak,[195] noteerde Veerman in zijn journaal dat Latumahina onder meer verklaarde dat hij door Matulessy was uitgezonden om de bevolking van Booi opnieuw tot deelname aan de opstand te bewegen.

Ook bij de arrestatie van Thomas Matulessy zelf is er, zowel in *Christina Martha* als in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*, sprake van een discrepantie tussen het relaas van Ver Huell en wat we uit andere historische bronnen hierover kunnen achterhalen.

toemahina [...], een zwaar man zijnde, viel door het breken van den strop van boven nêer, en werd bijna levenloos, andermaal de ladder opgesleept, en voorgoed gehangen' (Ver Huell 1835, p. 269).

194 Veerman, *Journaal van Zr.Ms. "Admiraal Evertsen"*, sub dato 11 november 1817. De betrokken zeilmaker en matroos waren D.G. van der Meer en M. Adiks.

195 Ver Huell 1835, p. 233.

In *Christina Martha* schrijft Ver Huell de arrestatie van Matulessy toe aan de regent van Booi.[196] Deze regent figureert in het verhaal als positief rolmodel. Hij biedt verzet tegen de opstandelingenleider als hij bemerkt dat de oude Helikotta, zijn dorpsgenoot en onderdaan, door Matulessy is misbruikt om Latumahina in handen van de Nederlanders te spelen. De confrontatie leidt tot een heftige woordenwisseling, waarin de regent zich onomwonden trouw aan koning Willem I verklaart:

> 'De Nederlanders zijn edel en rechtvaardig, al heeft eene onwaardige onder hen onze eer als vrije Burgers durven schenden. Welnu! wij hebben ons gewroken. Wie gaf u het recht om als opperhoofd op te treden? [...] De groote koning der Nederlanden alleen' – hij neemt eerbiedig de hoed af – 'is mijn heer en meester. – Ik veracht u.' (f. 83)

Als de Nederlanders kort daarna de aanval inzetten en in hoog tempo doorstoten tot Siri Sori aan de oostzijde van de baai, ontvlucht Matulessy in paniek het strijdtoneel. Op zijn vlucht wordt hij door de regent van Booi gevangen genomen en vervolgens, op aandrang van Christina Martha, aan de Nederlanders uitgeleverd.

In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* vertelt Ver Huell een ander verhaal over de gang van zaken bij Matulessy's arrestatie. In het legerkamp dat de troepen onder leiding van majoor der infanterie J.A. Meijer in Siri Sori hadden opgeslagen, zou de majoor op 10 november 1817 bezoek hebben gekregen van de regent van het dorp Booi: 'Door het opperhoofd der rebellen afgezet, beloofde hij, indien men hem met eenige manschappen wilde bijstaan, den hoofdmuiteling in onze handen te leveren.'[197] Meijer stelde twee vaartuigen en veertig manschappen onder commando van 2e luitenant der infanterie M.Th. Pietersz ter beschikking om Matulessy op te pakken.[198] De volgende dag was

> de inlandsche Luitenant PIETERSEN met den Radja van de negorij Booy, die zich op het hoofd der muiters wilde wreken, met twee kruis-Orangbaai's op kondschap [inlichtingen] uitgegaan, om, het kostte wat het wilde, hem in handen te krijgen. Zij landden eindelijk nabij de negorij Sierie Sorry. Hij had vernomen, dat hij zich niet verre van daar in de bosschen met eenige zijner officieren in zekere woning ophield. Zij begeven zich met eene gewapende magt, langs omwegen, naar het bewuste huis. De Luitenant PIETERSEN treedt onbeschroomd binnen, en spreekt den Chef der rebellen aan, dien hij geheel moedeloos vindt en ten einde raad, hoedanig in zijnen benarden toestand te handelen, wel voorziende, dat hij zijne straf niet ontgaan kon, en rekenschap zoude moeten geven van zijne bloeddorstige bedrijven. PIETERSEN geeft hem den raad, om zich vrijwillig over te geven; waartoe hij echter niet kon besluiten. Gedurende deze beraadslagingen, treedt eensklaps de Radja met zijne gewapende bende binnen, en neemt allen gevangen. De muiteling was verstomd van woede, zich in de magt ziende van een' vorst, dien hij in euvelen moede van zijne regering had beroofd.[199]

196 De regent van Booi had de rang van *patih*. Ver Huell betitelt hem ten onrechte als *radja*.

197 Ver Huell 1835, p. 232.

198 M.Th. Pietersz, afkomstig uit de Ambonse burgerij, werd in mei 1817 benoemd tot 2e luitenant der infanterie om ingezet te worden bij de rekrutering van Ambonezen voor het leger. Zie Ver Huell 2008, p. 631.

199 Ver Huell 1835, p. 241-242.

Ver Huell meldt vervolgens dat de arrestanten aan boord van de *Admiraal Evertsen* in de ijzers werden geklonken en dat Pietersz voor zijn vermetele optreden benoemd werd tot ridder in de Militaire Willemsorde.

Het is een verwarrend relaas. Waarom was het nog nodig om inlichtingen te verzamelen nadat de regent van Booi zijn hulp had aangeboden? Waarom kregen de militairen uit het legerkamp te Siri Sori twee vaartuigen mee, als Matulessy zich 'nabij de negorij Sierie Sorry' ophield? Hoe kon de regent van Booi als aanvoerder van 'een gewapende bende' optreden, terwijl Pietersz door enkele tientallen militairen werd vergezeld? Waarom werd Pietersz vereerd met een decoratie, terwijl de arrestatie van Matulessy door de regent was verricht?

Helaas is er van Pietersz zelf geen rapport over de toedracht van de arrestatie bewaard gebleven. Nadere bijzonderheden kunnen alleen ontleend worden aan flarden informatie uit andere historische bronnen.

De eerste is een notitie van luitenant-ter-zee Veerman. Hij noteerde onder de datum 10 november in zijn journaal dat de regent van het dorp Booi een kleine delegatie naar de *Admiraal Evertsen* afvaardigde met een brief waarin hij zich, namens de negorijbevolking, distantieerde van de opstand en zijn trouw aan het gouvernement betuigde.[200] Commandant Ver Huell liet de delegatie gevangen zetten, maar nam geen contact met de regent op.

Diezelfde dag noteerde luitenant-ter-zee 't Hooft, die op dat moment in Siri Sori was gelegerd, in zijn journaal:

> Tegen den middag kwam den pattij van de negerij Booij, welke door den chef der rebellen was afgezet, met de witte vlag bij ons. Hij beloofde alle moeite te zullen aanwenden om de opperhoofden uitteleveren en ten dien einde gaf hem den Majoor 2 kruis orangbaaijen en een detachement van 40 man met den Luitenant Pietersen en eene proclamatie van Commissarissen-Generaal.[201]

Buyskes rapporteerde in september 1818 aan zijn mede-commissarissen-generaal in Batavia:

> Den volgenden dag zond de Majoor Meijer een sterk detachement over de bergen naar de negorij Booij, waarheen Matulesia, het opperhoofd der muitelingen, met eenige zijner voornaamste aanhangelingen gevlugt was, en het gelukte den Amboineschen Luitenant Pietersen dien grooten booswicht, benevens twee van zijn luitenants, in handen te krijgen, en met behulp van eenigen der flotille vaartuigen nog dien avond aan boord van de Evertsen in verzekerde bewaring overtegeven.[202]

200 Veerman, *Journaal van Zr.Ms. 'Admiraal Evertsen'*, sub dato 10 november 1817. De bevolking van Booi was niet de enige die toenadering zocht: de bevolking van de dorpen Haria en Porto zond die dag een delegatie met een soortgelijke boodschap naar het fregat *Maria Reijgersbergen*. Zie Van der Kemp 1912, p. 76.

201 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub 'Aantekeningen over Amboina en over den Molukschen opstand'.

202 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1818-09-25: *Schout-bij-nacht en commissaris-generaal Buijskes aan mede-commissarissen-generaal (Elout en Van der Capellen)*, Buitenzorg, 25 september 1818.

Het fregat *Maria Reijgersbergen* lag op 12 november in de baai van Porto en Haria. De commandant noteerde dat op die dag een prauw uit de baai van Saparua arriveerde die 'de bestemming had naar Amboina de tijding over te brengen dat de bewoners van de negorij Booi gisteren Thomas Matulesia en zijn voornaamsten onderbevelhebber hadden gevangen genomen en aan de Hollanders overgeleverd.'[203]

Twee jaar later maakte gouverneur der Molukken H. Tielenius Kruijthoff een inspectiereis langs de Ambonse eilanden. Tijdens zijn bezoek aan Saparua besloot hij de regent van Booi, J.J.L. Pattiasina, in rang te verhogen van *patih* tot *radja*. In zijn verslag aan de gouverneur-generaal te Batavia lichtte hij zijn beslissing als volgt toe:

> Bij deze gelegenheid wierdt mij door den Resident te Saparoua aanbevolen den pattij van Booij. Dit hoofd is degene geweest die de berugte Matulessie, hoofd der opstandelingen in de jongste onlusten, op zijn negorij heeft opgehouden en daar van kennis gegeven aan den Luitenant Pieters, waardoor deze hoofd rebel destijds is gevangen genomen. Hem is daarvoor belooning toegezegd geworden, doch het is waarschijnlijk dat door de omstandigheden men hier aan niet meer gedacht heeft [...]. Ik heb daarom vermeend billijk te zijn dat dit verzuim hersteld wierd en denzelve bevordert tot radja van Booij, onder vereering van een goude rotting knop.[204]

Uit deze fragmenten blijkt dat Matulessy zich bij zijn arrestatie op 11 november niet in de omgeving van Siri Sori bevond, aan de oostzijde van de baai van Saparua, maar in of nabij het dorp Booi, aan de westzijde van de baai. Ook lijkt de conclusie gewettigd dat Matulessy door luitenant Pietersz is gearresteerd en dat de regent van Booi daarbij behulpzaam is geweest.

Ver Huell heeft verwarring gesticht door in zijn reisbeschrijving de oostzijde van de baai tot plaats van handeling te bestempelen en de hoofdrol bij de arrestatie van Matulessy toe te schrijven aan de regent van Booi. Zo heeft hij ook van de arrestatie van Latumahina door Veerman een voorstelling van zaken gegeven die niet overeenkomt met de gegevens uit historische bronnen. Hij heeft zich bij het schrijven van deze episoden in de *Herinneringen* kennelijk laten leiden door het beeld dat hij bij het construeren van zijn verhaal *Christina Martha* voor ogen had.

Omdat Ver Huell voorgaf dat hij in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* persoonlijke indrukken en herinneringen op schrift had gesteld, mochten de lezers aannemen dat de reisbeschrijving, in tegenstelling tot het historisch-romantische tafereel *Christina Martha*, kon worden gelezen als een geloofwaardige historische bron. Deze veronderstelling blijkt echter niet altijd op te gaan: de reisherinneringen van Ver Huell zijn geïnfecteerd door zijn historisch-romantische verbeelding.

203 Van Kervel 1903, p. 282.

204 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1819-12-27: *Verslag van gouverneur der Molukken (Tielenius Kruijthoff) aan gouverneur-generaal (Van der Capellen) van de* hongi-*tocht gehouden 22 oktober-22 december*, 27 december 1819.

Een historisch-romantisch tafereel

We hebben in dit hoofdstuk een onderscheid gemaakt tussen de historische Christina Martha van Ver Huells reisbeschrijving en de literaire Christina Martha van zijn historisch-romantisch tafereel. Nu we hebben vastgesteld dat niet al zijn reisherinneringen betrouwbaar en geloofwaardig zijn, dringt de vraag zich op hoe geloofwaardig en betrouwbaar Ver Huells beweringen over de historische Christina Martha zijn.

In *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* schrijft hij dat Christina Martha had deelgenomen aan de krijgsdansen van de voorvechters, dat zij met overgave had deelgenomen aan de strijd en in dapperheid en bloeddorstigheid had uitgemunt. Hoe wist hij dat? Naar eigen zeggen had Ver Huell nog nooit van Christina Martha gehoord voordat zij op 14 november voor het eerst bij hem aan boord werd gebracht.

De luitenant-ter-zee 't Hooft, die eveneens op de *Admiraal Evertsen* diende, maakte diezelfde dag een notitie in zijn journaal die een indruk geeft van wat er zoal over haar werd verteld:

> Wij hadden onder onze gevangenen eenen zekeren Paulus Treago, welke op het eiland Nussalaut eenen grooten rol had gespeeld. Het was een oud man en zijne dogter Christina Martha, circa 16 jaaren oud, had hem in alle attaques gevolgd en zijne wapens voor hem gedragen. Deeze meid had een wild uitzicht [uiterlijk].[205]

Aannemende dat er een grond van waarheid in deze notitie school, kunnen we erkennen dat het dapper en bewonderenswaardig is dat Christina Martha haar vader vergezelde. Maar een optreden als wapendraagster voor haar oude vader is iets anders dan deelname aan krijgsdansen of dolle drift in bloedige gevechten. De bewering dat zij deelnam aan krijgsdansen en in de strijd had uitgemunt in dapperheid en bloeddorstigheid, wordt in geen enkel scheepsjournaal of ooggetuigeverslag bevestigd. Er werden na het verhoor van haar vader ook geen beschuldigingen tegen haar ingebracht en ze werd niet veroordeeld, maar in eerste instantie in vrijheid gesteld. Ver Huells beeld van de strijdlustige heldin, zoals hij dat in *Christina Martha* heeft uitgewerkt, rustte op een bijzonder smalle en wankele basis. Het had zich kennelijk al in zijn hoofd genesteld toen hij *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* schreef.

Ver Huell projecteerde zijn christelijk-verlichte ideeën over de inborst van oosterse volkeren niet alleen op het literaire personage, maar ook op de historische Christina Martha. In zijn ogen was zij geen *bon sauvage* of edele wilde die door de komst van de beschaving in het ongeluk was gestort. Integendeel, de aanraking met de Europese beschaving, in het bijzonder het christendom, deed haar uitstijgen boven een samenleving die werd gekenmerkt door verwilderde zeden, redeloos geweld en bijgeloof. Daarom benadrukte hij de deugden waarover zij in aanleg beschikte: heldenmoed en ouderliefde, maar ook rechtvaardigheidsgevoel, ongekunstelde vroomheid, deernis met armen

205 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub dato 14 november 1817.

en hulpelozen, trouw aan de keuze van haar hart. Het verhaal draagt de overtuiging uit dat woeste en beschaafde volkeren, ondanks de tegenstellingen die voortkomen uit een ongelijktijdige ontwikkeling, deel hebben aan een universele menselijke natuur.

Dit denkbeeld vormt de grondslag voor een algemeen, maar vrijblijvend betoog over uitgangspunten voor koloniaal beleid. Nederland heeft als beschaafde natie weliswaar het gezag verworven over volkeren in een vroeger stadium van ontwikkeling, maar dat is geen vrijbrief om hen met geringschatting te behandelen en hun het gevoel van eigenwaarde te ontnemen:

> Hebben zij ook niet eene geregte aanspraak, als bedeeld met het Goddelijk licht der rede, om als menschen behandeld te worden, – met regtvaardigheid en eene liefderijke toegenegenheid, geëvenredigd naar hunne inborst en zeden? Zoo handelde de groote COOK, de edele en ongelukkige LA PEROUSE en meer andere menschkundige reizigers. Geen volk, hoe woest, of onbeschaafd het ook moge zijn, of het laat zich veeleer door eene liefderijke behandeling leiden, dan door eenen wreedaardigen dwang. De geschiedenis levert ontelbare voorbeelden van dit sprekend bewijs, dat Gods Geest, de geest der liefde, in de harten van alle menschen met meerder of minder kracht woont, van pool tot pool![206]

Ver Huell plaatst zichzelf hier in een traditie van internationaal befaamde 'menschkundige reizigers'.[207] Het verleent gewicht aan zijn verhalend betoog dat Nederland als christelijk-verlichte natie de edelmoedige verplichting draagt om in Indië een beschavingsmissie te vervullen en in de uitoefening van het koloniaal gezag rechtvaardigheid en menselijkheid te betrachten.

3.5 Ver Huell herschreven

In het voorbericht van *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* stelde Ver Huell dat de opstand nog nergens 'met nauwkeurigheid beschreven' was.[208] Zelf presenteerde hij echter meer een collage van door hem verzamelde getuigenissen dan een samenhangend geschiedverhaal.

Een volgende poging om de geschiedenis van de opstand zakelijk te beschrijven was te vinden in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*. In het kader van de verbreiding van wetenschappelijke kennis over de Indische archipel plaatste de redactie in de derde en vierde jaargang een reeks bijdragen onder de titel *Kronijk van Nederlandsch Indië, loopende van af het jaar 1816*. De tweede bijdrage in de reeks, over de jaren 1817 en 1818, besteedde vijftien pagina's aan de opstand en het herstel van het gezag op de Molukken.[209] Het was de

206 Ver Huell 1835, p. 128.

207 James Cook en Jean François de Galaup, comte de La Pérouse, maakten in de tweede helft van de achttiende eeuw wetenschappelijke ontdekkingsreizen die grote publieke belangstelling voor de volkeren van de eilanden in de Stille Oceaan wekten en het denken van Verlichtingsfilosofen over de gelijkheid en ongelijkheid tussen de volkeren prikkelden. Met de ongebruikelijke term 'menschkundige reizigers' verwijst Ver Huell naar de filosofische aspecten van hun volkenkundige ontdekkingen.

208 Ver Huell 1835, p. XIV.

209 *Kronijk van Nederlandsch Indië* 1840, p. 345-395.

anonieme auteur van de *Kronijk* niet om wetenschappelijk bronnenonderzoek te doen, maar om het journalistiek verzamelen, ordenen en verklaren van reeds beschikbare historische informatie. Zonder nadere argumentatie stelde hij dat de vijandigheid van de bevolking van de Ambonse eilanden was voortgekomen uit 'onzinnige denkbeelden van vrijheid en onafhankelijkheid, tijdens het Britsch Bestuur als het ware moedwillig opgewekt'. Deze stemming was 'door onberaden handelingen aan onze zijde aangewakkerd' en de volkswoede had tot 'een ernstige opstand tegen het wettig gezag' geleid. De 'ongelukkige uitslag' van een 'kleine expeditie [...] uit eenige militairen en opvarenden bestaande' was vervolgens de aanleiding geweest dat Buyskes als commissaris-generaal met een troepenmacht uit Batavia was gekomen om het gezag te herstellen.[210]

Bij de beschrijving van de maatregelen die Buyskes nam om de opstand neer te slaan en de schuldigen te straffen, heeft de auteur waarschijnlijk Ver Huells *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* geraadpleegd. Hij maakte terloops melding van 'het Opperhoofd van *Noessa-laut*, die zijn dochtertje, een meisje van 16 à 17 jaren tot wapendraagster had, voor welk meisje vergiffenis werd verworven'.[211]

Jan Baptist Jozef van Doren

In 1857 verscheen een boek dat het publiek een completer relaas van de gebeurtenissen op de Ambonse eilanden beloofde: *Thomas Matulesia, het hoofd der opstandelingen van het eiland Honimoa, na de overname van het bestuur der Molukken door den landvoogd J.A. van Middelkoop in 1817*.

Het was geschreven door Jan Baptist Jozef van Doren. In 1790 te Gent geboren, had hij als cavallerist in het Franse en Nederlandse leger gevochten en in 1819 dienst voor het Oost-Indisch leger genomen.[212] In 1822 kwam hij aan te Batavia en vanaf september 1823 werd hij op Java en Sumatra ingezet als adjunct-inspecteur bij de militaire administratie. In 1830 keerde hij naar Nederland terug voor een verlof dat vier jaar zou duren. Hij kwam gehuwd terug op Java, hervatte zijn werkzaamheden als onderinspecteur van de militaire administratie en werd in 1836 in deze functie op Ambon gestationeerd. Nadat hem twee keer een zijns inziens billijke bevordering was onthouden, nam hij in 1839 zijn pensioen op en keerde met zijn echtgenote terug naar Nederland.[213]

Hij was nu in de gelegenheid om de pen op te nemen en een reeks van geschriften over Nederlands-Indië uit te brengen, waarvan het grootste gedeelte als reisbeschrijving kan worden gekarakteriseerd.[214] Van Doren plaatste zichzelf in de traditie van door de

210 *Kronijk van Nederlandsch Indië* 1840, p. 347.

211 *Kronijk van Nederlandsch Indië* 1840, p. 357-358.

212 Voor gegevens betreffende Van Dorens loopbaan, zie *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, register. Voor een verkenning van zijn leven en werk, zie Pos 2015.

213 Van Doren beklaagde zich over de behandeling van zijn zaak bij de minister en de koning en werd na onderzoek in het gelijk gesteld. Zie Van Doren, *Een vrijmoedig woord*, 1851, p. 16-19.

214 De titels spreken voor zich: *Reis naar Nederlands Oost-Indie of Land- en zeetogten gedurende de twee eerste jaren mijns verblijfs op Java* (1851); *Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel enz.* (1852-1854); *Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië* (1857-1860); *Bijdragen tot de kennis van verschillende overzeesche landen, volken, enz.* (1860-1864).

Verlichting geïnspireerde auteurs over land en volk die in voorgaande jaren een wassende stroom aan publicaties had opgeleverd. In het voorwoord van *Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië* liet hij zich erop voorstaan dat zijn geschriften gebaseerd waren op eigen aanschouwing en onderzoek:

> Ondanks de zucht tot vooruitgang en verlichting, die zich in de laatste tien jaren in Indië heeft geopenbaard, is nog zeer veel voor de wetenschap verborgen gebleven. [...] De vruchten van een nauwgezet plaatselijk onderzoek zijn daarom steeds van onschatbare waarde, en kunnen er veel toe doen, om het algemeen belang van onze buitenbezittingen meer naar waarde te leren schatten. [...] Van al wat ons opmerkenswaardig toescheen werd getrouw, bij wijze van dagboek of wel bij afzonderlijke nota's, aanteekening gehouden, en schetsen van het établissement, merkwaardigheden of het pitoresque der natuurtooneelen genomen.[215]

Literatuurhistoricus A. Pos karakteriseert zijn werk als voortbrengsels van een 'huwelijk tussen Romantiek en Verlichting'.[216] Van Doren vulde zijn eigen reisindrukken en -ervaringen aan met, vaak historische of statistische, gegevens uit uiteenlopende oude en recente bronnen, ruimde betrekkelijk veel plaats in voor krijgskundige bijzonderheden en belangwekkende wapenfeiten, en legde een voorkeur aan de dag voor pittoreske, gruwelijke, avontuurlijke en vreemdsoortige taferelen. De reisbeschrijvingen waren geïllustreerd met op eigen schetsen en tekeningen gebaseerde afbeeldingen. Van Doren en zijn uitgever hadden een ander doel voor ogen dan de apostelen van de Verlichting die zich in de Indische pers hadden ingespannen om de kennis van land en volk te verdiepen en te verbreiden. Zoals Van Doren in de inleiding op *Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel* formuleerde, beijverde hij zich om

> een en ander zoodanig in te kleeden, dat het zoo wel voor den ernstigen als voor den romantischen lezer, alsmede voor leesgezelschappen eene boeijende en aangename lektuur zal zijn.[217]

Het ging hem niet in de eerste plaats om onderzoek ter bevordering van de welvaart en het welzijn van de verschillende bevolkingsgroepen in Indië, maar om popularisering van de kennis van Indië voor het belangstellende publiek in Nederland.[218]

215 Van Doren 1857, p. I-II.
216 Pos 2015, p. 87
217 Van Doren 1854, p. IV.
218 Van Doren trad hiermee in het voetspoor van een schrijver zoals Johannes Olivier, die van 1817 tot 1826 in Indië was geweest en in het Nederland van de jaren dertig reeds met succes boeken over zijn reizen in Oost-Indië had gepubliceerd. Olivier reisde in 1824 met gouverneur-generaal Van der Capellen naar de Molukken en publiceerde hierover in 1834-1837 *Reizen in den Molukschen Archipel*, een tweedelige reisbeschrijving. Daarna publiceerde zijn uitgever twee delen met *Tafereelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië*, die tevens verschenen in een bewerking voor een jonger publiek: *Tafereel van Oost-Indië, voor jonge lieden van beiderlei kunne*.

Een hardvochtige heldin

Binnen de geschriften van Van Doren neemt het boek *Thomas Matulesia, het hoofd der opstandelingen van het eiland Honimoa*, een bijzondere plaats in. Het is geen reisbeschrijving, maar een boek over historische gebeurtenissen die veertig jaar tevoren hadden plaatsgevonden en die zijn aandacht hadden getrokken toen hij van 1836 tot 1839 in de militaire administratie op Ambon werkzaam was.

Als oud-militair droeg Van Doren het boek op aan Karel Bernhard van Saksen-Weimar-Eisenach, een adellijke Duitse militair in Nederlandse dienst, die in 1831 samen met prins Frederik de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen had geleid en van 1849 tot 1853 commandant van het Nederlandse leger in Nederlands-Indië was geweest. Hij stelde zich niet in de eerste plaats ten doel om de geschiedenis van Thomas Matulessy te verhalen, maar om 'de wapenfeiten van de dapperen des legers [...] nogmaals in het geheugen terug te roepen en meer algemeen te doen vernemen'.[219] In het eerste deel van zijn boek gaf hij, week voor week en soms dag voor dag, een overzicht van het verloop van de opstand en van de militaire operaties waartoe de gebeurtenissen aanleiding gaven.

Daarnaast ging hij in het laatste deel van het boek in op het bestuur van de gouverneur van de Molukken J.A. van Middelkoop. Deze werd op 31 december 1816 tot gouverneur benoemd en nog voor de beëindiging van de opstand, op 2 oktober 1817, door Buyskes uit die functie ontslagen. Van Doren presenteert een zakelijk overzicht van zijn bestuurlijke maatregelen, met als afsluiting een persoonlijke 'uitboezeming' van Van Middelkoop waarin hij het hoge bestuur in Batavia verzekert dat hij wellicht tekort was geschoten, maar zich nooit aan oplichting, knevelarij of kwade trouw had schuldig gemaakt en het staatsbelang steeds met een 'rein hart' had gediend. Hij liet het voorzichtigheidshalve aan de lezer over om de vraag te beantwoorden of het ontslag van Van Middelkoop verdiend was geweest.[220]

Evenals in zijn beschrijvingen van land en volk streefde Van Doren er in zijn geschiedschrijving naar zich door eigen waarneming en onderzoek een waarheidsgetrouw, onpartijdig beeld van de gebeurtenissen te vormen:

> Om dat doel te bereiken en zich voor eene onaangename censuur te waarborgen, moet men behalve locale kennis, in de gelegenheid gesteld zijn, zoowel overleveringen van het land als officiële bescheiden te kunnen raadplegen, en die met de ter plaatse zelve ingewonnene informatiën vergelijken, om tot den waren staat van zaken te komen.[221]

Door documenten te verzamelen en met informanten te spreken die zo'n twintig jaar tevoren ooggetuige van de opstand waren geweest, slaagde Van Doren erin een samenhangender, levendiger en completer beeld van de gebeurtenissen te schetsen dan Ver Huell in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* had gepresenteerd. We kunnen er echter niet van uitgaan dat zijn relaas betrouwbaarder is dan dat van Ver Huell. Van Do-

219 Van Doren 1857, p. III.
220 Wellicht voelde Van Doren zich bij het ontslag van Van Middelkoop persoonlijk betrokken omdat hij in 1839 zelf, naar later bleek ten onrechte, uit zijn positie op Ambon werd ontslagen.
221 Van Doren 1857, p. 1.

ren was geen historicus. Hij verzamelde gegevens uit bronnen van zeer verschillende aard, in veel gevallen zonder voor hun betrouwbaarheid te kunnen instaan. Zo volgde hij in zijn relaas van de arrestatie van Matulessy in goed vertrouwen Ver Huells beweringen dat deze had plaatsgevonden aan de oostkant van de baai van Saparua en dat niet de luitenant Pietersz, maar de regent van Booi daarbij een doorslaggevende rol had gespeeld.[222]

Door eigen onderzoek heeft Van Doren het beeld van de historische gebeurtenissen op verschillende punten aangevuld. Hij vertelt op gezag van zijn informanten bijvoorbeeld hoe de stoffelijke overblijfselen van de bij de eerste catastrofale expeditie gesneuvelde militairen ter aarde werden besteld:

> De lijken van de slagtoffers dezer slagting zijn met tien of meer te zamen in eenen kuil op het strand begraven geworden. Deze afschuwelijke verrigting was door MATULESIA aan de bevolking van Noessa-Laut tot straf opgelegd geworden, omdat zij niet bij tijds te hulp waren gekomen.[223]

Deze laatste mededeling lijkt betrouwbaar te zijn, want ook het *Laporan Porto*, het door Risakotta geschreven rapport over het verloop van de opstand, meldt dat pas op 21 mei, de dag na de rampzalige expeditie onder majoor Beetjes, *'awrang Nusalaut datang tanam awrang matij'* (mensen van Nusalaut de doden kwamen begraven).[224] We kunnen eruit afleiden dat Paulus Tiahahu en zijn dochter Christina Martha in deze beginfase van de opstand in elk geval nog niet bij de strijd betrokken waren.

In *Thomas Matulesia* zijn in totaal slechts twee pagina's gewijd aan Christina Martha. Van Doren stelt haar voor als de enige dochter van de 'radja van Aboeboe, Paulus Triago'. Wat hij over haar vertelt, komt overeen met wat Ver Huell in zijn reisherinneringen heeft meegedeeld:

> Toen zij aan boord kwam, hingen hare lange, gitzwarte haren in golvende vlechten los over hare schouderen, hetgeen haar, alsmede hare schoonheid en haren vasten opslag van het oog een krijgshaftig voorkomen gaf.
> Onder de verhalen, die ons over die jeugdige, doch hardvochtige heldin gedaan zijn, komt o.a., dat zij bij alle gevechten tegenwoordig was en niet alleen de wapenen van haren ouden vader gedragen heeft, maar zelfs, bij menig gevecht, de Tjakalili of den krijgsdans onder de voorvechters dansende, was bespeurd geworden.[225]

Als hij al getuigen heeft gezocht die deze verhalen konden bevestigen of tegenspreken, heeft hij ze kennelijk niet kunnen vinden. Het oordeel van Van Doren over Christina bevatte wel een nieuw element: hij herkende in haar niet de edele natuur die Ver Huell had gezien. Het was niet haar deugd en heldenmoed die hem hadden getroffen, maar haar

222 Zie Van Doren 1857, p. 103.
223 Van Doren 1857, p. 32-33. Het strand bij de monding van Wai Sisil staat nog steeds bekend als een plek waar bezoekers soms op onverklaarbare wijze onwel worden.
224 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1817-11-13: *Verslag van onderwijzer van Porto (Risakotta) over de opstand van 1817*, Porto, 13 november 1817.
225 Van Doren 1857, p. 103-104.

'ongehoorde hardvochtigheid'. Het kwam erop neer dat hij haar reactie op de terechtstelling van haar vader niet gevoelvol vond:

> Toen de stoffelijke overblijfselen van haren vader door de inboorlingen naar den grafkuil werden gebragt, stortte een ieder bittere tranen. MARTHA alleen bleef hardvochtig, geen traan ontvloeide haar oog, hoewel deze strafoefening een zigtbaren, indrukwekkenden invloed op haar maakte.[226]

Volgens Van Doren werd Christina niet vrijgesproken, maar met verschillende andere vooraanstaande opstandelingen tot dwangarbeid op Java veroordeeld. Zij zou 'na verscheidene maanden in de wildernissen rondgezworven te hebben' weer zijn opgepakt en aan boord van de *Admiraal Evertsen* zijn gebracht.[227] Deze mededeling lijkt niet bijzonder nauwgezet en betrouwbaar.

Petro Ferdinand Vermeulen Krieger

In 1870 publiceerde Willem Adriaan van Rees *Vermeulen Krieger – Tafereelen uit het Indische krijgsleven*, de biografie van een legerofficier die een belangrijk aandeel had in het neerslaan van de opstand op de Molukken. Hij beschreef Christina Martha hierin als een prominente tegenstandster van de Nederlandse militairen.

Petro Ferdinand Vermeulen Krieger, geboren in 1782, begon zijn militaire loopbaan in 1799 als soldaat. Als onderofficier nam hij onder Frans bevel deel aan veldtochten naar Noord-Duitsland en Rusland. Hij werd in 1815 in de rang van 2e luitenant bij de troepen voor Oost-Indië geplaatst, waar hij van 1816 tot 1822 op verschillende plaatsen actief was. Zo kwam hij in oktober 1817 op de Ambonse eilanden aan met de extra troepen die werden ingezet om de opstand op de Molukken neer te slaan. Zijn loopbaan verliep glansrijk: in 1817 werd Vermeulen Krieger tot kapitein bevorderd en twee jaar later tot majoor. In 1822 huwde hij en vestigde zich in Nederland. Toen zijn vrouw echter na enkele jaren overleed, keerde hij in de rang van luitenant-kolonel van 1826 tot 1834 terug in dienst van het koloniale leger en onderscheidde zich in de oorlog tegen de Padri's op Sumatra. Vanwege kritiek op het gouvernement maakte hij echter geen verdere promotie en hij keerde teleurgesteld naar Nederland terug.

Hoewel Vermeulen Krieger in Nederlands-Indië dagboeken had bijgehouden, was hij er de man niet naar om zijn militaire ervaringen of zijn indrukken van land en volk voor een breed belangstellend publiek op schrift te stellen. In de collectie Vermeulen Krieger die in het Nationaal Archief wordt bewaard, ligt het dagboek van zijn tweede reis naar Indië en zijn verblijf op Sumatra in de jaren 1832 en 1833.[228] Op dit dagboek heeft hij eigenhandig een notitie geplakt waarin hij verklaarde dat dit 'tweede dagboek, even als het eerste mijner Oost-Indische reizen, zijn geschreven met tijdgebrek, zwak

226 Van Doren 1857, p. 104.
227 Van Doren 1857, p. 108.
228 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 045 Vermeulen Krieger, 1817-1834, nummer toegang 2.21.006.45, inventarisnummer 3: *Dagboek, door hem gehouden gedurende zijne reis van Hellevoetsluis naar Batavia, zijn verblijf in Indië en zijn terugkeer naar het vaderland, 1829 December 20-1834 December 19.*

van taal en stijl' en dat het lezen en redigeren van de tekst daarom voorbehouden was aan zijn zoon Bernard.

Er was bij Nederlandse uitgevers echter belangstelling voor dergelijke bronnen van informatie. Zo haalde N.G. van Kampen, de redacteur van het *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren*, Vermeulen Krieger over om het dagboek van zijn eerste reis naar Indië aan hem ter inzage te geven en in te stemmen met de publicatie van enkele 'uittrekselen'. Het stuk verscheen in 1825 onder de titel *Fragmenten betreffende den Indischen Archipel en omliggende gewesten uit het Dagboek van eenen Opper-Officier, die aldaar verscheidene jaren heeft doorgebragt.*[229]

Van de door Van Kampen gekozen fragmenten hadden er twee betrekking op de militaire expedities op Haruku en Saparua. Het eerste was een notitie met de titel *Wijze van oorlogvoeren der inlandsche natiën in de Molukken (Verzameld in den veldtogt tegen de opstandelingen in 1817)*. Het tweede was een 'aandoenlijk tooneel' dat zich bij de onderwerping van het eiland Haruku zou hebben afgespeeld: de gezagsgetrouwe regent van het dorp Pelau op Haruku verzoende zich voor de ogen van de verzamelde militairen en dorpelingen met zijn zoon die zich bij het uitbreken van de opstand aan het hoofd van de opstandelingen had gesteld, maar zich nu had overgegeven op belofte dat hij 'vrijelijk kon terugkomen'. 'Ook deze Barbaren zijn menschen', zette de redacteur er als kop boven.[230] In het fragment blijft buiten beeld dat de berouwvolle verloren zoon vervolgens met ruim twintig anderen standrechtelijk werd geëxecuteerd. In een voetnoot bij dit fragment verklaarde de redacteur zich nader:

> Om den zachten en weldadigen indruk, dien dit verhaal zekerlijk op het hart onzer Lezers gemaakt heeft, niet te storen, zullen wij de tooneelen van onderlinge verbittering en bloedstorting, die in dezen korten, maar hevigen oorlog, op en omstreeks het eiland *Amboina* hebben plaats gehad, de daarop gevolgde gestrenge teregtstellingen enz., niet mededeelen; te minder, daar de geachte Schrijver, die in denzelven zulk een belangrijk deel heeft moeten nemen, misschien nog eenmaal, onder een' of anderen vorm, zijn dagboek in het licht zal geven.[231]

Van een uitgave van Vermeulen Kriegers dagboek van zijn eerste reis naar Indië is het niet gekomen. Hij gaf er de voorkeur aan zijn militaire ervaringen en inzichten te verwerken in een boekje van zo'n tachtig pagina's dat hij schreef naar aanleiding van het uitbreken van de Java-oorlog in 1825. Hij publiceerde het in 1829 voor eigen rekening in twee edities: *Oost-Indische oorlogen* en *Guerres dans les Indes-Orientales*.[232] Zoals Vermeulen Krieger op de titelpagina aangaf, handelde het boekje over 'listen, hinderlagen en verdedigings-wijze der inlandsche volkeren, waargenomen in de onderscheidene oorlogen op de Moluksche eilanden, Cheribonsche, Bantamsche en Malakkasche landen in de jaren 1817, 1818, 1819 en 1820', en was het geschreven 'ten dienste der officieren en onderofficieren, dienstdoende in de Indische armee'. Hij beschreef inheemse technieken om tijdig alarm te slaan of de vijand schade toe te brengen en had de moeite genomen om

229 Vermeulen Krieger 1825.
230 Voor de beide fragmenten, zie Krieger 1825, p. 232-236.
231 Vermeulen Krieger 1825, p. 237, vn.
232 Vermeulen Krieger 1829.

deze met eenvoudige schetsen te illustreren. Het was geen egodocument, maar het eerste, en lange tijd het enige, militaire handboek over guerillatechnieken in Indië.[233]

Hoewel Ver Huell er geen melding van maakt, heeft hij dit werkje van Vermeulen Krieger ongetwijfeld geraadpleegd: in *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* geeft hij een technische beschrijving van 'allerhande listen en hinderlagen' waarin hij diens uiteenzettingen op de voet volgt.[234]

Willem Adriaan van Rees

Vermeulen Krieger heeft in zijn eigen publicaties niet over Christina Martha gerept. Toch komt zij wel voor in *Vermeulen Krieger*, de biografie die Van Rees over hem heeft geschreven.[235]

Van Rees, geboren in 1820, doorliep de officiersopleiding op de Koninklijke Militaire Academie te Breda. In december 1841 kwam hij als 2e luitenant der infanterie in Batavia aan en maakte vermoedelijk carrière in de militaire administratie.[236] Hij keerde in 1852 in de rang van kapitein naar Nederland terug voor een verlof dat langer dan de beoogde twee jaar uitliep. In 1860 werd hij gepensionneerd als majoor-titulair.

Terug in Nederland nam hij de pen ter hand en ontwikkelde zich tot een productief en succesvol schrijver over het Indische 'krijgsleven', voorzover bekend zonder in zijn loopbaan daadwerkelijk bij gevechten betrokken te zijn geweest. In 1858 verscheen zijn eerste boek *Montrado*, een 'geschiedkundige en krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chinezen op Borneo'. Daarna verscheen een respectabel aantal geschriften. Tot zijn meest populaire werken behoorden *Vermeulen Krieger* en *Toontje Poland*, beide biografieën van militairen die zich door moedig en beleidvol optreden zouden hebben onderscheiden.[237]

In 1870 werd Van Rees in Den Haag aangesteld bij de Algemene Rekenkamer en legde hij de pen als militair geschiedschrijver neer. Zijn geschriften bleven echter onverminderd populair: in 1873 werd een bloemlezing van *Historisch-Indische schetsen* samengesteld en in 1881 werden verschillende van zijn boeken herdrukt in een reeks *Novellen, Levensschetsen en Krijgstafereelen*.[238]

Van Rees wilde het publiek in Nederland een opwekkend beeld van het militaire bedrijf in Indië voorhouden. Militair historicus J. de Moor stelt dat het literaire genre waarvan Van Rees een van de pioniers was, vooral bedoeld was om tegenwicht te bieden aan het bijzonder negatieve imago dat het soldatenleven in de tropen aankleefde:

233 Over de betekenis van dit werk, zie De Moor 1993.
234 Ver Huell 1835, p. 247-248.
235 Van Rees 1870.
236 In het voorwoord van *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* stelt de verteller zich voor als 'Robert – die nooit anders dan dienstbrieven en administratieve stukken expedieerde'. Deze Robert is een alias voor Van Rees zelf. Zie Van Rees 1863, p. 1.
237 Van Rees 1867; Van Rees 1870.
238 Zie Van Rees 1881. De reeks *Novellen, Levensschetsen en krijgstafereelen* werd in 1896 door D. Bolle te Rotterdam opnieuw uitgegeven onder de titel *De werken van W.A. van Rees*.

> De literaire productie van het KNIL [...] droeg bovenal een voorlichtend, een didactisch en een kritisch, 'bewustmakend' karakter. De militaire auteurs wilden de koloniale militair, wiens reputatie zo belabberd was, in het volle licht plaatsen en de lezer ervan overtuigen dat het met hem zo erg niet gesteld was.[239]

Zo schetst Van Rees in *Vermeulen Krieger* het leven van een eenvoudige weesjongen die zich in zijn lange militaire loopbaan, zowel in Europa als in Indië, tot een gerespecteerd officier ontwikkelde en wiens grote verdiensten voor Nederland uiteindelijk onvoldoende waren erkend. In een woord vooraf omschrijft hij zijn streven als volgt:

> In het bezit gesteld van de nagelaten papieren van den luitenant-kolonel Ferdinand Vermeulen Krieger, zal ik beproeven het leven te schetsen van een rechtgeaard Nederlander, die door het lot herhaalde malen in de gelegenheid kwam zich als een held te doen kennen.[240]

Van Rees vertelt niet welke nagelaten papieren in zijn bezit waren. De collectie Vermeulen Krieger in het Nationaal Archief bevat een dagboek van enkele reizen in 1829, het dagboek van zijn tweede reis naar de Oost van 1832 tot 1834 en het verslag van een expeditie op Sumatra in 1833. Helaas ontbreekt het dagboek van zijn eerste reis naar de Oost, van 1816 tot 1822, waaruit in 1825 uittreksels werden gepubliceerd in het *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren*.[241] In het gemeentearchief van Goes kwam recent nog een dagboek in een blauw schrift tevoorschijn dat Vermeulen Krieger tijdens krijgsgevangenschap in Rusland heeft bijgehouden.[242] Zo liggen ergens wellicht nog andere documenten te wachten op herontdekking.

Eerzucht, wraakzucht, dweepzucht, hebzucht

De opstand in de Molukken, waar Vermeulen Krieger zijn eerste oorlogservaringen in Nederlands-Indië opdeed, kreeg ruime aandacht van Van Rees. Van de achtentwintig hoofdstukken van de biografie zijn er vijf aan deze episode gewijd. Ze handelen achtereenvolgens over de samenzwering waar de opstand werd beraamd (*De moord te Saparoea*), het herstel van het gezag op Ambon (*Hitoe onderworpen*), de executie van drieëntwintig opstandelingen op Haruku (*Een onvergetelijke dag*), de eindstrijd op Saparua (*Oelat en Ouw*) en de terechtstelling van de belangrijkste leiders (*Selamat Tinggal!*).

In het hoofdstuk *De moord te Saparoea* neemt Van Rees de lezer mee naar een 'geheimzinnige vergadering' waar de opstand en de overval op fort Duurstede op 16 mei 1817 worden beraamd. In deze vergadering zijn enkele van de latere opstandelingenleiders bijeen om over hun voornemens van gedachten te wisselen. Van Rees beschrijft ze als

> een aantal inlanders [...] wier ernstig en onheilspellend uiterlijk te zeer in het oogvallend was om niet het vermoeden op te wekken dat de geest des kwaads hier zijn zetel had gevestigd.[243]

239 De Moor 2004, p. 59-60.
240 Van Rees 1881, p. 5.
241 Zie Vermeulen Krieger 1825.
242 Gemeentearchief Goes, Collectie handschriften, inventarisnummer 119: F. Vermeulen Krieger, *Dagboek, zedert mijne gevangenschap in Rusland 28 november 1812*. Over dit manuscript, zie Krijger 2015, p. 30-31.
243 Van Rees 1881, p. 72-73.

Dit tafereel kan niet op dagboeknotities van Vermeulen Krieger zijn gebaseerd, al was het maar omdat deze pas op 30 september 1817 op Ambon arriveerde, met de versterkingen op het linieschip *Prins Frederik*. Ook eerdere publicaties over de opstand, bijvoorbeeld van Ver Huell en Van Doren, verschaften geen gegevens over een vergadering van samenzweerders waarop Van Rees zich kon baseren. Volgens het *Laporan Porto* (Verslag uit Porto) werd het initiatief tot de opstand niet genomen door Matulessy en andere latere opstandelingenleiders, maar door zes inwoners van het dorp Haria. De 'geheimzinnige vergadering' is aan de verbeelding van Van Rees ontsproten.

Anthonie Rhébok is de eerste die in de vergadering het woord neemt:

> 'Mijn vader was christen, Matulesia! en mijn grootvader was het, en geen van ons geslacht heeft ooit gewerkt of sago gepoekeld.[244] Ook ik heb als christen geleefd, en mijn handen zijn steeds rein gebleven van den arbeid. Geen mijner vaderen heeft zich ooit laten beleedigen, zelfs door de Engelschen niet; maar de nieuwe resident heeft mij, een christen mensch, behandeld als een mohamedaanschen hond, en dáárvoor zal hij boeten.'[245]

Van Rees portretteert de wraakzuchtige Rhébok als een typische vertegenwoordiger van de Ambonse christenen, in het bijzonder van de vrije burgers, die zich in de ogen van buitenstaanders te goed voelden om arbeid ten dienste van anderen te verrichten. Hij volgt op dit punt Vermeulen Krieger die in zijn dagboek over de inwoners van Ambon opmerkte dat ze 'zeer traag' zijn: 'zij houden zich veelal bezig met Psalmenzingen; maar tot den arbeid gevoelen zij niet de minste opwekking [...].'[246] Van Rees scherpt het beeld van opgeblazen eigendunk verder aan: de wrok van Rhébok komt niet voort uit het gevoel dat hij is behandeld als een gewone dorpeling, zoals De Vries uitlegt, of als een slaaf, zoals Ver Huell verklaart, maar uit verontwaardiging dat hij als 'christen mensch' is geschoffeerd.

Vervolgens laat de verteller de grijze 'Sajepatti' aan het woord. Ver Huell beschrijft hem in zijn reisherinneringen als een opperschoolmeester die voortdurend bijbelcitaten had aangehaald om de opstand te rechtvaardigen en hierdoor een van de voornaamste aanstichters van de opstand was geweest.[247] Het portret van 'Sajepatti', een verbastering van Sahetapij, voegt nog een element toe aan dit beeld van de Ambonse christenen. Uit Ver Huells reisbeschrijving kon Van Rees opmaken dat het christendom op de Ambonse eilanden gepaard ging met een hardnekkig geloof in voortekens, geesten en magie. In een bloeddorstig orakel van de oude schoolmeester werkt hij dit gegeven tot in het absurde uit. Hij karakteriseert de oude man als een vroom warhoofd:

> 'Vrienden en broeders! De geest Gods is over mij gekomen en heeft mij toegefluisterd dat alle blanken verdelgd moeten worden. [...] En andermaal in slaap gerakende, hoorde ik een stem

244 *Pukul sagu:* sago kloppen, dat wil zeggen het sagomerg uit de gespleten stam van de palm met een hak verpulveren. Het merg wordt daarna gewassen zodat de vezels kunnen worden afgevoerd en het meel kan bezinken.

245 Van Rees 1881, p. 73.

246 Vermeulen Krieger 1825, p. 229.

247 Ver Huell 1835, p. 245-246. 'Sajepatti' (Van Rees) en 'Jacob Sajetappi' (Ver Huell) zijn te identificeren als Jacob Sahetapij, opperschoolmeester en voorganger in de kerk van Saparua.

> zeggende: 'Sajepatti! door het bloed des kruises zijt gij vrij en zullen uwe zonden u vergeven worden. Wikkel daarom elke pinangboon in een spreuk, en gij zult talismans verkrijgen, die de geloovige bezitters in den aanstaanden strijd onkwetsbaar maken.' Deze mystieke woorden, een mengelmoes van heidenschen en christelijken onzin, maakten een zichtbaren indruk.[248]

Aan Latumahina schrijft Van Rees grieven toe die vooral betrekking hebben op het papiergeld dat het gouvernement, bij gebrek aan een voldoende voorraad muntgeld, in roulatie had gebracht:

> 'Den resident dooden, goed, sprak deze; al de blanken afmaken, nog beter; een predikant eischen, opperbest. Maar in de eerste plaats moeten er weêr spaansche daalders, harde klinkende munten komen. [...] De nieuwe resident voert het papieren geld in. Ik geloof dat de resident het goud voor zich houdt en ons het papier geeft. Ik wil mij van de waarheid overtuigen; ik wil de kas opnemen.'[249]

Van Rees verrast de lezers dan met een onverwachte gebeurtenis:

> Nu trad een oud man het vertrek binnen en plaatste zich tegenover den voorzitter. In een zwarten rok en pantalon gekleed, doch blootsvoets, hield hij in de regterhand een staf met zilveren knop, in de linker de kleine, welgevormde hand van een beeldschoon zestienjarig meisje.
> 'Wees welkom, radja van Aboeboe!' riep Matulesia hem toe, 'ik duchtte waarlijk dat u eenig onheil was overkomen.'
> 'Twee redenen hebben mij belet tijdig ter vergadering te verschijnen,' antwoordde de oude Paulus Triago, radja van Aboeboe: 'de oostewind, die mijn praauw tegenhield; en mijne dochter Christina Martha, die mij niet alléén wilde laten gaan.'[250]

De oude man zou verklaard hebben dat zijn dochter bezield was door een 'heilige aandrang' om de wapens te hanteren en aan de zijde van haar vader te blijven. Matulessy zou daarmee hebben ingestemd omdat zij naar zijn oordeel 'zigtbaar met den heiligen geest bezield' was.[251]

In de verbeelding van Van Rees lieten de opstandelingen zich leiden door wraakzucht, dweepzucht en hebzucht. Matulessy zelf zou evenmin door edele motieven worden gedreven: hij was het, die de ontevreden hoofden tot de opstand had opgeroepen en die, toen zij hun steun toezegden,

> zijn eerzucht voelde ontwaken en van lieverlede het plan tot rijpheid bracht om het juk der gehate Compagnie af te schudden en zichzelf tot Vorst der christenbevolking te verheffen.[252]

248 Van Rees 1881, p. 73-74.
249 Van Rees 1881, p. 74.
250 Van Rees 1881, p. 75. De late verschijning van Christina Martha en haar vader was wellicht geïnspireerd door Van Dorens mededeling dat de mensen van Nusalaut niet op tijd kwamen om deel te nemen aan de strijd op het strand van Wai Sisil.
251 Van Rees 1881, p. 76.
252 Van Rees 1881, p. 76.

Hij zou de oproep van Sahetapij om alle blanken te verdelgen dan ook volledig en zonder voorbehoud hebben ondersteund.

Terwijl Ver Huell en Van Doren in hun relaas van de opstand de moeite namen om de lezer te informeren over de eisen van de opstandelingen, beschrijft Van Rees de opstand als een gevolg van irrationele impulsen en lage driften. Het tafereel dat hij in het hoofdstuk *De moord te Saparoea* schilderde, had geen enkele historische basis. Hij liet de teugels van zijn verbeelding vieren en construeerde een beeld van de opstandelingen dat blijk gaf van diepe minachting. Van de idealistische verwachting van Ver Huell dat de bevolking van de Ambonse eilanden zich dankzij de aanraking met christendom en beschaving aan haar voorouderlijke verwilderde zeden zou ontworstelen, is bij Van Rees geen spoor meer te bekennen.

De eindstrijd bij Ulat en Ouw

In 1911 en 1912 verscheen *Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817*, een historische studie van de voormalige bestuursambtenaar P.H. van der Kemp, waarin hij evenals Van Doren een poging deed om een zo volledig mogelijk beeld van de opstand te scheppen. In een overzicht van zijn bronnen noemt hij zowel *Herinneringen van eens reis naar de Oost-Indiën* van Ver Huell als *Thomas Matulesia* van Van Doren en *Vermeulen Krieger* van Van Rees. Hij heeft op alle drie wel iets aan te merken. Het werk van Ver Huell 'mist soms te zeer eenheid van voorstelling', terwijl het boek van Van Doren getuigt van 'de slordigheid, de overhaasting, zou men zeggen, waarmede gearbeid werd'. Zijn kritiek op *Vermeulen Krieger* was van andere aard: 'Jammer, dat de Schrijver soms van de geschiedenis gemaakt heeft een tafereel naar eigen voorstelling, b.v. de vergadering op blz. 77-84'.[253] Het hoffelijk geformuleerde, maar dodelijke verwijt had in het bijzonder betrekking op het hoofdstuk *De moord te Saparoea*, maar was evenzeer van toepassing op de volgende hoofdstukken. Van Rees heeft in het hoofdstuk *Oelat en Ouw* ook van de onverwacht felle eindstrijd op Saparua een 'tafereel naar eigen voorstelling' gemaakt door Christina Martha een aandeel in deze gevechten te gunnen die door geen enkele historische bron wordt bevestigd. Een ooggetuigeverslag van het gevecht is te vinden in het scheepsjournaal van luitenant-ter-zee 't Hooft die er als commandant van de daarbij ingezette divisie van de *Admiraal Evertsen* in de voorste linies aan deelnam.[254] In zijn verslag komen geen vrouwelijke opstandelingen voor. Als hij Christina Martha op het strijdtoneel had ontwaard, had hij haar later als arrestant aan boord van zijn schip ongetwijfeld herkend en van haar deelname aan dit gevecht melding gemaakt.

Nadat op 10 november de negorij Siri Sori, aan de oostzijde van de baai van Saparua was veroverd, trok 1e luitenant der infanterie P. Richemont op 11 november met een kolonne van zestig man verder op verkenning naar het oosten. Hij rapporteerde dat hij tot terugtrekken was gedwongen door opstandelingen die zich in groten getale bij de ne-

253 Van der Kemp 1911, p. 346-348.

254 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1816-12-01: *Journaal door 2e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linieschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819*, sub 'Aantekeningen over Amboina en over den Molukschen opstand'.

gorijen Ulat en Ouw hadden verzameld. Kapitein Vermeulen Krieger geloofde niet dat de opstandelingen nog verzet van betekenis konden bieden en stelde majoor J.A. Meijer voor om, zonder op de levering van aanvullende munitie te wachten, met honderd man polshoogte te gaan nemen. Meijer liet zich overhalen, maar bleek een overhaaste beslissing te hebben genomen. De troep stuitte op verschansingen van koraalsteen en boomstammen die aan de opstandelingen dekking boden en het optrekken bemoeilijkten. Omdat men onvoldoende munitie ter beschikking had, werd het bevel tot een stormaanval gegeven, maar de verliezen waren aanzienlijk. Tweeënveertig militairen werden door vijandelijk vuur gedood of gewond. De luitenant Richemont sneuvelde, de majoor Meijer liep een schotwond op die hem later fataal zou worden, en Vermeulen Krieger, die het bevel van Meijer overnam, liep zelf eveneens schotwonden op. De manschappen dreigden omsingeld te worden en de Javaanse militairen moesten er door geweervuur uit de eigen gelederen van worden weerhouden om op de vlucht te slaan. De opstandelingen waren echter niet in staat om een beslissing te forceren. De belegerde militairen kregen vanaf de *Admiraal Evertsen* extra patronen toegezonden en hielden zich staande tot de strijd luwde en de opstandelingen door hun munitie heen raakten. Dat de expeditie niet in een totale nederlaag eindigde, was volgens de betrokken militairen vooral te danken aan het bezielende optreden van Vermeulen Krieger. Hij vestigde in dit gevecht zijn geduchte militaire reputatie in Nederlands-Indië.[255]

Van Rees leverde in zijn biografie geen openlijke of bedekte kritiek op de wijze waarop Meijer, Richemont en Vermeulen Krieger hun manschappen in een buitengewoon hachelijke positie hadden gebracht waardoor zij zware verliezen hadden geleden. In plaats daarvan stak hij de loftrompet over de heldhaftigheid en onverzettelijkheid waarmee Vermeulen Krieger uiteindelijk had standgehouden.

De tegenpartij gaf volgens Van Rees niet minder blijk van strijdlust. Hij schreef in het bijzonder aan Christina Martha een eervolle rol toe. Zij zou onder de opstandelingen een even bezielend leiderschap ten toon hebben gespreid als Vermeulen Krieger aan Nederlandse zijde:

> Waaraan moet men den hardnekkigen weêrstand toeschrijven, die zich in die mate nog nergens openbaarde, die zelfs niet verflaauwt als ook 's vijands munitie verschoten is? Wie geeft hem den raad de ongenaakbare soldaten met een steenregen te verpletteren? Het is Christina Martha, de dweepzieke dochter van den radja Paulus Triago, die door haar voorbeeld de geestdrift der muitelingen ten toppunt heeft doen stijgen. Dag en nacht was zij tegenwoordig bij, nam zij deel aan den bouw der versterkingen; en toen de kolonne die aantastte, verliet zij haar vaders zijde niet. Zij was het, die naarmate men terrein verloor, den terugtrekkenden moed insprak, tot standhouden, tot aanvallen, tot omtrekken aanzette. Zij was het, die den eersten steen opnam en hem Krieger naar het hoofd slingerde, toen de vuurwapens nutteloos waren geworden. En had de oude Triago haar niet teruggehouden, zij had met het blanke wapen den strijd geëindigd.[256]

255 Over dit gevecht, zie Van der Kemp 1912, p. 71-75.
256 Van Rees 1881, p. 102-103.

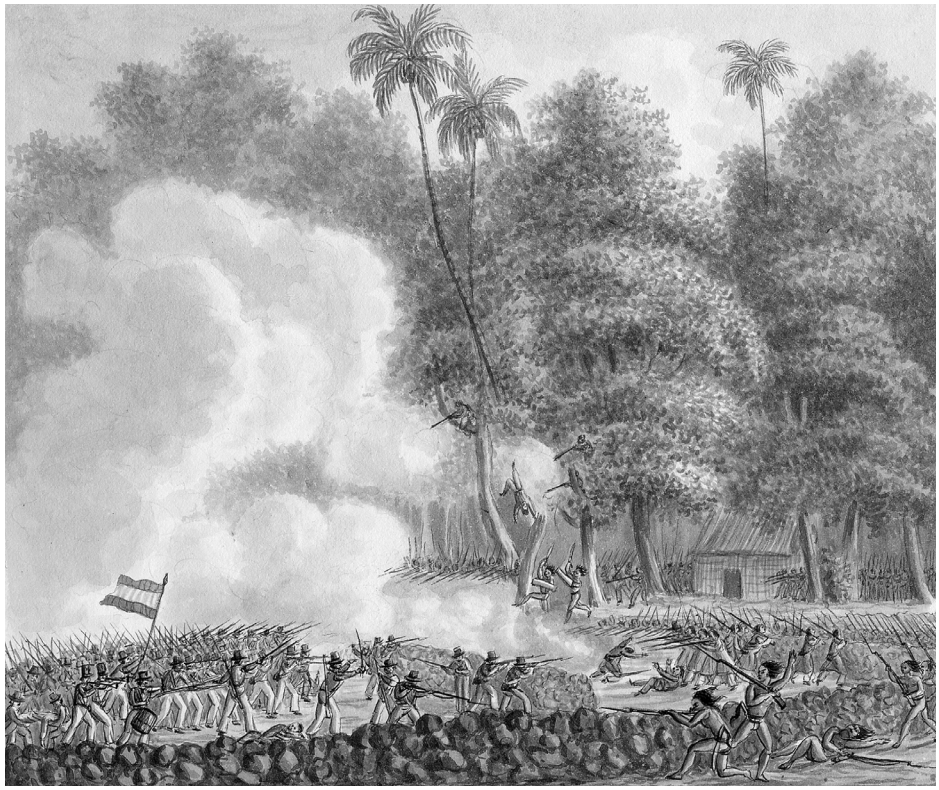

Afb. 12 Maurits Ver Huell, *Bestormen der verschanste Negorijen Oelat en Ouw, op het Eiland Honimoa*.

Het ging Van Rees in deze hoofdstukken niet om een militair-historische beschrijving en analyse van het verloop van de opstand. Hij was erop uit om de strijd bij Ulat en Ouw, en impliciet de opstand als geheel, voor te stellen als een persoonlijke krachtmeting tussen opstandelingen en Nederlandse militairen. Dit moet de reden zijn geweest dat hij in het hoofdstuk over het beramen van de opstand niet alleen Matulessy, Rhébok, Sahetapij en Latumahina ten tonele voerde, maar ook Christina Martha en haar vader. Nadat Van Rees de leiders van de opstand had afgeschilderd als verachtelijke personages die door eerzucht, wraakzucht, dweepzucht of hebzucht werden gedreven, was voor zijn held Vermeulen Krieger aan hen geen eer te behalen. Het personage Christina Martha daarentegen was een waardiger tegenstander van Vermeulen Krieger. Van Rees karakteriseert haar weliswaar als 'dweepziek', gedreven door onbeheerste hartstocht en toewijding, maar zij is in zijn relaas onder de opstandelingen wel degene die zich uit edele motieven tot het bittere einde voor de strijd blijft inzetten.

Het laatste hoofdstuk over de opstand vertelt hoe de aanstichters en leiders van de opstand werden veroordeeld en terechtgesteld. De beschrijving van het levenseinde van Christina Martha komt nagenoeg overeen met wat Ver Huell in zijn reisverslag daarover vertelt:

> Vriendelijke toespraak, liefderijke verpleging, niets baatte; het diepgeschokte gemoed van het dweepzieke meisje was niet meer tot kalmte te brengen; troostwoorden vonden geen ingang bij zooveel zieleleed. Even hartstochtelijk als zij in de dagen van spanning mede arbeidde aan het groote werk der vrijheid, was zij ook nu in hare smart.[257]

Van Rees suggereert dat Christina Martha zich in de strijd had gestort uit een als heilig ervaren vrijheidsliefde. Aangezien de koloniale orde was hersteld, kon hij zich veroorloven om met een vertoon van mededogen en respect over haar dood te schrijven.

In de geromantiseerde biografie *Vermeulen Krieger*, door Van Rees bedoeld als een monument voor een Nederlandse held, lag het perspectief bij de hoofdpersoon. Alleen in de hoofdstukken over de opstand van 1817 laste Van Rees taferelen naar eigen voorstelling in die zich afspelen in het kamp van de opstandelingen. Daarmee bracht hij een dramatisch contrast aan tussen de persoonlijkheden van Vermeulen Krieger en zijn tegenstanders. Hij bestreed het negatieve imago van het Indische krijgsleven ten koste van het imago van de koloniale onderdanen.[258]

3.6 Een nationale heldin

De herinneringen van Maurits Ver Huell aan de opstand van 1817, in het bijzonder aan zijn ontmoetingen met Thomas Matulessy, Christina Martha Tiahahu en haar vader, zijn in het huidige Indonesië nog steeds van betekenis voor de beeldvorming van het koloniale verleden. Christina Martha behoort tot de kleine groep Indonesische vrouwen die de status van nationale heldin hebben verworven. Het heeft met zich meegebracht dat het beeld van Christina Martha uit de negentiende-eeuwse koloniale literatuur ingrijpend is gewijzigd. We bespreken in deze paragraaf hoe deze verandering heeft plaatsgevonden en welke betekenis zij als nationale heldin heeft gekregen.

Kapitan Tabiwakan Tiahahu

In 1993 kwam *Sedjarah Abubu* uit, een grotendeels tweetalig boekje over de geschiedenis van Christina Martha's geboortedorp Abubu, door een werkgroep van Molukse jongeren samengesteld voor de nakomelingen die sinds 1951 in Nederland woonachtig zijn. Het boekje presenteert gegevens en verhalen uit de dorpsgeschiedenis die voor de betrokkenen een sacrale status hebben.[259]

257 Van Rees 1881, p. 107.

258 Verschenen in 1870, werd *Vermeulen Krieger* in 1881 herdrukt in het derde deel van de reeks *Novellen, Levensschetsen en krijgstafereelen*. Een nieuwe herziene en geïllustreerde uitgave, gecombineerd met *Indische typen en krijgstafereelen*, verscheen nog in 1897. Voor de historische beeldvorming van het brede publiek is het boek ongetwijfeld van betekenis geweest.

259 Over sacrale en niet-sacrale verhalen in de wereld van Molukse vertellers, zie Straver 1993, p. 43-64, en Straver 1995.

Zo brengt het in kaart uit welke kleinere gemeenschappen de bevolking van Abubu is opgebouwd. In het verleden waren er in het achterland van het huidige, aan de zuidkust van Nusalaut gevestigde, Abubu twee dorpsgemeenschappen gevestigd, elke bestaande uit meerdere *soa* of clusters van een of meer families. Evenals andere dorpsgemeenschappen op de Ambonse eilanden vestigden zij zich onder druk van de Verenigde Oost-Indische Compagnie gezamenlijk in een nieuwe nederzetting aan de kust. Het huidige Abubu wordt bevolkt door acht *soa*'s waarvan er drie oorspronkelijk gevestigd waren op de berg Haulialo en vijf op de berg Henaheru. Nadat de twee gemeenschappen zich hadden verenigd, legden zij het gezag over de gemeenschap in handen van de gezamenlijke *soa*-hoofden en behielden elk een *tuan tanah* (heer van het land) om over de adat te waken. Het geslacht Manusama uit de *soa* Hulaputty oefent sindsdien het bestuurlijk gezag uit, als regent en, na de onafhankelijkheid, als *kepala desa* (dorpshoofd).[260]

Een belangrijk deel van *Sedjarah Abubu* wordt in beslag genomen door verhalen over bondgenootschappen tussen Abubu en andere dorpen op de Ambonse eilanden die als *pela* worden aangeduid.[261] Ze brengen in herinnering hoe de *pela*-bondgenootschappen met de dorpen Tengah-Tengah (Ambon), Luhu (Hoamoal), Kamarian (West-Seram) en Lilibooi (Ambon) zijn ontstaan en welke rechten en verplichtingen eruit voortvloeien.

In het verhaal over het ontstaan van het bondgenootschap tussen Abubu en Luhu speelt een *kapitan* (voorvechter) van het geslacht Tiahahu een hoofdrol. Op een onbepaald moment in de geschiedenis, voorafgaande aan de heerschappij van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, doet een *kapitan* van Tomarila, het huidige dorp Luhu op Hoamoal, een beroep op de *soa* Hulaputty, van het huidige Abubu, om hem te komen steunen in de strijd tegen twee onverslaanbare kapitans, afkomstig van Hitu op de noordkust van Ambon. De kapitans Tabiwakan Tiahahu en Sahusela Lekahena schieten te hulp. Zij jagen de vijand in een fuik die vervaardigd is van bomen met magische kracht. Omdat andere voorvechters de Hituese kapitans niet durven aan te vallen, gaat Tabiwakan Tiahahu de strijd met hen aan en slaat hen eigenhandig de koppen af. Hij geeft vervolgens blijk van buitengewone magische krachten door de koppen, die onmiddellijk zijn versteend, met behulp van een door hem bespuwde en gekloofde kokosnoot in hun oude gedaante te herstellen. De kapitans van Tomarila en Hulaputty sluiten dan een *pela gandong* (*pela:* verbond; *kandung:* baarmoeder), een verbond waarin zij elkaar tot bloedbroeders verklaren.[262] Het is een vorm van fictieve verwantschap, met alle daarbij behorende geboden en verboden, die de bevolkingen van Luhu en Abubu, met inbegrip van hun nakomelingen in de diaspora, van generatie op generatie dienen te respecteren. Zij mogen elkaar geen hulp weigeren en er rust bij *pela gandong* een taboe op een huwelijk tussen *pela*-partners.[263]

260 *Sejarah Abubu*. Z.p. 1993, p. 44-45.
261 Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 150-151; 189.
262 *Sejarah Abubu* 1993, p. 9-11; 34-36.
263 Over dit genre sacrale geschiedenissen, zie Bartels 1994, p. 104-157.

Nationalistische geschiedschrijving

De voorouderlijke geschiedenissen van Abubu zijn vermoedelijk in de eerste decennia van de twintigste eeuw door de *tua adat* (adatoudsten) op schrift gesteld dan wel uit hun mond opgetekend. Christina Martha, haar vader en haar rol in de opstand van 1817 komen er echter niet in voor. Deze gebeurtenissen lijken na de opstand uit het geheugen van de bevolking te zijn verdrongen, totdat Indonesische nationalisten en historici de koloniale geschiedenis vanuit nieuwe perspectieven gingen onderzoeken en beschrijven. Tegenwoordig is het door hen geconstrueerde beeld van Christina Martha als nationale heldin niet meer weg te denken uit het Indonesische collectieve geheugen. Over haar geschiedenis hebben de samenstellers van *Sedjarah Abubu* dan ook een betrekkelijk omvangrijk modern Indonesisch geschiedverhaal in een Nederlandse vertaling opgenomen.[264]

In 1950 kwam in Indonesië een eenheidsstaat tot stand. Indonesische historici waren zich ervan bewust dat zij de geschiedenis van het land vanuit nieuwe gezichtspunten zouden moeten herschrijven. Het duurde echter tot het begin van de jaren zeventig voordat de overheid een werkgroep van historici instelde met de opdracht een standaardwerk over de geschiedenis van Indonesië samen te stellen.[265] De werkgroep publiceerde in 1975 een zesdelige reeks *Sejarah Nasional Indonesia* (Nationale Geschiedenis van Indonesië). Deze uitgave zou uitgangspunten moeten bieden voor nieuwe schoolboeken en tot nieuw historisch onderzoek moeten prikkelen.

Bij de opzet van de reeks waren de denkbeelden van de historicus Sartono Kartodirdjo van grote invloed. H.A.J. Klooster karakteriseert ze in een monografie over de Indonesische geschiedschrijving als volgt:

> Hij ziet de Indonesische geschiedenis als een integratieproces dat bij voorkeur multidimensionaal (vanuit verschillende invalshoeken) en multidisciplinair (met behulp van verschillende wetenschappen) moet worden beschreven. De regionale geschiedschrijving vormt hierbij het vertrekpunt.[266]

De ambitie om te komen tot een nieuwe, meer sociaal-wetenschappelijke, beschrijving van de geschiedenis van Indonesië was echter niet op korte termijn te realiseren, terwijl de overheid intussen grote behoefte had aan een vorm van geschiedschrijving die de Indonesische natievorming zou bevorderen. Onder het regiem van Soeharto kwam een traditie tot bloei waarin de geschiedenis van de Indonesische volkeren wordt belicht als een getuigenis van *semangat bernegara* (een nationale geest), *semangat perlawanan* (een geest van verzet) of *semangat kemerdekaan* (een geest van vrijheid).

Klooster signaleert dat de nationalistische geest in de geschiedschrijving de aanzetten tot vernieuwend wetenschappelijk onderzoek duidelijk heeft overvleugeld:

264 *Sejarah Abubu*. Z.p. 1993, p. 22-27.

265 Over deze *Panitya Penyusun Buku Standard Sejarah Indonesia* (Werkgroep van samenstellers van een standaardwerk over de geschiedenis van Indonesië), zie Klooster 1985, p. 122-125.

266 Klooster 1985, p. 141-142.

> De nationalistische geschiedschrijving heeft zich na 1965 kwantitatief veel sterker ontwikkeld; zij wordt door de overheid bevorderd, vooral omwille van de nationale eenheid. De overheid bezorgt verschillende historische reeksen. De rol van de militaire geschiedschrijving is geprononceerd en biografieën van nationale helden komen in steeds hoger tempo van de pers. Zo wordt een overheidsvisie ontwikkeld op steeds meer facetten van het verleden, die de ruimte voor wetenschappelijk kritisch onderzoek verkleint.[267]

Molukse historici werden natuurlijk betrokken bij de regionale geschiedschrijving van de Molukken. Over het algemeen baseerden zij zich bij hun beschrijving van de Molukse geschiedenis niet op eigen bronnenonderzoek, in Indonesië of in het buitenland, maar op bestudering van reeds beschikbare bronnen en bestaande literatuur. Zij ordenden en interpreteerden de historische gegevens vanuit een postkoloniaal nationalistisch perspectief. De opstand van 1817 kreeg bij hen vanzelfsprekend een prominente plaats in de geschiedenis van de Molukken.[268]

De nationalistische geschiedschrijving is uit de aard van het genre geneigd zich te concentreren op nationale helden. Deze tendens is door de Indonesische overheid onder president Soeharto krachtig gestimuleerd door de instelling van een *Badan Pembina Pahlawan Pusat* (Centraal Comité Nationale Helden) onder voorzitterschap van de *Menteri Sosial* (minister van Sociale Zaken). *Pahlawan nasional* (nationale held) is een titel die vanaf 1959 per presidentieel decreet wordt toegekend aan Indonesiërs die zich in het vaderlandse verleden strijdvaardig en vastberaden hebben ingezet voor de vrijheid en de eenheid van het volk, die hebben bijgedragen aan de verheffing van het volk en zich hebben onderscheiden door een hoogstaande levenshouding. Het is de taak van het Centraal Comité om te oordelen over nominaties voor nationale helden die door regionale comité's worden ingediend. Omdat deze nominaties op basis van regionaal historisch onderzoek van een motivering worden voorzien, heeft dit beleid een stroom van biografieën op gang gebracht waarin grootheden uit geheel Indonesië aan de natie ten voorbeeld worden gesteld. Klooster spreekt in dit verband van een 'pahlawan-industrie'.[269]

Constructie van een nationale heldin

Christina Martha Tiahahu werd in 1969 uitgeroepen tot *Pahlawan Kemerdekaan Indonesia* (Heldin van de Indonesische Vrijheid), zij het om onnaspeurlijke redenen onder de naam 'Martha Christina Tiahahu', een omkering die sindsdien hardnekkig voortbestaat.

Op dat moment was nog geen door de overheid erkende biografie van de heldin beschikbaar. Voor de herdenking van haar sterfdag op 2 januari 1970 vroeg de gou-

267 Klooster 1985, p. 142.

268 R.Z. Leirissa bijvoorbeeld publiceerde in 1975 *Maluku dalam Perjuangan Nasional Indonesia* (De Molukken in de Indonesische nationale strijd). In het kader van een groots opgezet *Proyek Inventarisasi dan Dokumentasi Sejarah Nasional* (Project inventarisatie en documentatie van de nationale geschiedenis) verzorgden J. Pattikayhatu en S. Kutoyo in 1981 een deel *Sejarah Perlawanan terhadap Imperialisme dan Kolonialisme di Daerah Maluku* (Geschiedenis van het verzet tegen imperialisme en kolonialisme in de Molukken).

269 Klooster 1985, p. 138-141.

verneur van de Molukken aan de Ambonse geschiedenisdocent F. Hitipeuw om voor bestuurders, militairen en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties een voordracht over haar geschiedenis te verzorgen in de vergaderzaal van de gewestelijke volksvertegenwoordiging.

Zijn verhaal werd gedrukt onder de titel *Martha Christina Tiahahu: Wanita pertama Indonesia mengangkat Parang dan Salawaku melawan penjajah demi kemerdekaan Nusa dan Bangsa* (*Martha Christina Tiahahu: de eerste Indonesische vrouw die voor de vrijheid van land en volk kapmes en pareerschild heeft opgenomen tegen de overheerser*).[270] In een woord vooraf verontschuldigde hij zich voor het voorlopige karakter van de tekst: omdat er nog onvoldoende eigen onderzoek was geweest en hij weinig tijd had gekregen, vroeg hij zijn toehoorders en lezers om kritische opmerkingen en aanvullingen. Dit verzoek was zeker op zijn plaats. Hitipeuw beweerde dat Pattimura aan het eind van de opstand 'Martha Christina' en haar vader had opgedragen de strijders bij Ulat en Ouw te coördineren en dat zij na de arrestatie en terechtstelling van haar vader en Pattimura nog maanden lang een guerilla op Nusalaut had gevoerd. Hij vertelde dat de Nederlanders toen het gerucht verspreidden dat zij '*wanita gila*' (een zinneloze vrouw) was geworden, waarna goedgelovige inwoners haar hadden opgebracht. Zij zou uiteindelijk op een Nederlands schip voor de kust van Buru, na martelingen door de Nederlanders, zelf van boord zijn gesprongen omdat ze de namen van haar strijdkameraden niet wilde prijsgeven.

Een meer gezaghebbende biografie van 'Martha Christina' verscheen in 1981 in het kader van het *Proyek Inventarisasi dan Dokumentasi Sejarah Nasional* (Project Inventarisatie en documentatie van de nationale geschiedenis), dat ook het copyright op de tekst had.[271] Ze werd niet in de handel gebracht, maar onder de titel *Martha Christina Tiahahu* uitgegeven door het Departement van Onderwijs en Cultuur. De biografie was geschreven door historica L.J.H. Zacharias en verscheen onder redactionele verantwoordelijkheid van de historici R.Z. Leirissa, S. Kutoyo en M. Soenjata Kartadarmadja.

In het voorwoord legde Zacharias uit dat zij geprobeerd had aan een bijzonder moeilijke opdracht te voldoen:

> Historische bronnen betreffende Martha Christina Tiahahu zijn buitengewoon schaars, waarbij we moeten opmerken dat een groot deel van die bronnen zijn geschreven door Nederlanders die partijdige verklaringen afleggen. Bij orale bronnen is nauwkeurige analyse noodzakelijk omdat de overgeleverde verhalen overwoekerd zijn door verzinsels en een warboel vormen als wij verschillende verklaringen van diverse kanten naast elkaar leggen. Dit probleem doet zich voor omdat de strijd van deze Heldin maar een kort moment in de Molukse geschiedenis vormt en ook niet op zichzelf staat, maar deel uitmaakt van de strijd van Pattimura in het jaar 1817, zodat Nederlandse bronnen slechts een pover en bovendien fragmentarisch beeld van deze heldin schetsen.[272]

270 Hitipeuw 1970.

271 Een eerdere gestencilde versie verscheen onder de titel *Pahlawan nasional Martha Christina Tiahahu*, in het kader van het *Proyek Biografi Pahlawan Nasional* (Project Biografieën van nationale helden). Zie Zacharias 1977.

272 Zacharias 1984, p. 3-4: 'Sumber-sumber sejarah mengenai Martha Christina Tiahahu sungguh sangat terbatas, ditambah lagi dengan kenyataan, bahwa sumber-sumber itu sebagian besar ditulis oleh orang-

Zij zocht contact met J. Manusama, op dat moment het dorpshoofd van Abubu, met de *dewan saniri* (dorpsraad) van Abubu en met A. Tiahahu, afstammeling van *kapitan* Paulus Tiahahu, maar deze informanten konden haar niet veel verder helpen:

> De afstammelingen van Martha Christina Tiahahu, waarvan slechts één familie nog te Abubu woonachtig is, en de plaatselijke samenleving zijn niet in staat om volledige inlichtingen te verschaffen. Daarom is er over vele zaken betreffende haar persoon, zoals haar gezinsachtergrond, kindertijd of karaktereigenschappen, weinig bekend. Dat maakt het lastig haar levensverhaal te vertellen.[273]

Zacharias was genoodzaakt om de schaarse gegevens voor haar biografie te verzamelen uit Nederlandse bronnen, in het bijzonder de reisbeschrijving van Ver Huell en de geromantiseerde biografie van Van Rees. Zij heeft de passages die op het leven van 'Martha Christina' betrekking hebben, ingebouwd in een geschiedverhaal van de opstand dat in grote lijnen overeenkomt met het relaas van M. Sapija in zijn boek *Sedjarah Perdjuangan Pattimura* (Geschiedenis van de strijd van Pattimura).[274]

Na een algemene inleiding over de geschiedenis van de Molukken en het verzet tegen de Verenigde Oost-Indische Compagnie introduceert Zacharias in het eerste hoofdstuk het eiland Nusalaut en het dorp Abubu. Vervolgens behandelt zij de afkomst van 'Martha Christina', daarbij vermoedelijk gebruik makend van gegevens die informanten in Abubu haar hebben verstrekt. Zij benadrukt dat zowel haar vader, Paulus Tiahahu, als haar moeder nakomelingen waren van legendarische voorvechters. Tabiwakan Tiahahu was de *kapitan* van de *soa* Hulaputty, waartoe ook de regenten van Abubu behoorden, terwijl haar moeder Sina een nakomelinge was van de *kapitan besar* (grote voorvechter) Lolohowarlau van het naburige dorp Titawai.[275] 'Martha Christina' zou al vroeg zonder moeder zijn achtergebleven en gezien haar afkomst van legendarische voorvechters zou het niet verwonderlijk zijn dat zij haar bestemming vond in het verzet tegen de Nederlandse overheersers.

Wat Zacharias over het uiterlijk van de heldin vertelt, heeft zij ontleend aan Ver Huells *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. Zij benadrukt dat zij met haar sluike haar en

orang Belanda yang memberikan keterangan sepihak. Sumber-sumber lisan perlu dianalisa secara cermat, oleh sebab ceritera-ceritera yang turun temurun itu diselubungi oleh dongeng-dongeng, dan simpang siur apabila kita memperbandingkan berbagai keterangan dari berbagai pihak. Kesulitan tersebut adalah, karena perjuangan Srikandi ini terlalu singkat dalam sejarah Maluku dan bukan merupakan perjuangan tersendiri, melainkan behagian dari perjuangan Pattimura di tahun 1817, sehingga sumber-sumber Belanda hanya sedikit memberikan gambaran, dan terputus-putus pula, mengenai pahlawan tersebut.'

273 Zacharias 1984, p. 4: 'Keturunan Martha Christina Tiahahu, yang masih tinggal satu mata-rumah saja di Abubu dan masyarakat setempat pun, tidak dapat memberikan keterangan yang lengkap. Itulah sebabnya banyak hal mengenai tokoh ini seperti latar belakang keluarganya, masa kanak-kanaknya, sifat pribadinya tidak banyak diketahui, sehingga riwayat hidupnya sulit diungkapkan.'

274 Sapija 1960. Volgens Sapija, een kapitein in het Indonesische leger, was 'Pattimura' een alias van Thomas Matulessy en bijgevolg werd de bevelhebber van de opstand in 1973 als 'Kapitan Pattimura' in de eregalerij van nationale helden opgenomen. Het boek behoorde tot de eerste generatie postkoloniale biografieën. Zie Klooster 1985, p. 73.

275 Over Lolohowarlau alias Warloho Warlau, zie Bartels 1994, p. 111-120.

lichte tint geen Alfoers uiterlijk heeft en interpreteert Ver Huells literaire associatie met de bloeddorstige heldin uit de *Bharatayudha* als een mededeling over een daadwerkelijke uitspraak van 'Martha Christina':

> Haar haar was niet kroezig, zoals op de Molukken algemeen voorkomt: ze had haar dikke golvende zwarte haren lang laten groeien en liet ze dikwijls los hangen zonder ze op te steken. Vooral in de strijd liet ze het haar los hangen, onder het motto dat ze het niet eerder keurig zou opsteken dan nadat het gespoeld was in het bloed van de vijanden die ze tegemoet trad. Haar helder witte tanden en lichtbruine huid vervolmaakten haar schoonheid.[276]

Paulus Tiahahu en zijn dochter tonen hun betrokkenheid bij de opstand voor het eerst op de grote bijeenkomst ter voorbereiding van de opstand op 14 mei. Zacharias volgt in haar beschrijving van deze bijeenkomst het relaas van Sapija: het volk van Haruku, Saparua en Nusalaut is uitgenodigd in om zich te verzamelen op een bosrijke heuvel tussen de dorpen Tiouw en Tuhaha waar de aanwezigen de steun van de voorouders en de zegen van God over de opstand afsmeken en allen zich achter het plan scharen om het fort Duurstede te veroveren. Aan het geschiedverhaal van Sapija ontleent zij ook de tekst van een nationalistisch getoonzette verklaring die Thomas Matulessy na zijn benoeming tot bevelhebber van de opstand zou hebben afgelegd en waarin hij zijn *saudara-saudara* (broeders) oproept tot eenheid:

> 'vanaf dit moment zijn alle Nederlandse hoge heren en hun handlangers onze vijanden, wij zullen alle overheersers verpletteren, vanuit de overtuiging dat wij ons verzetten tegen dwingelandij en een rechtvaardige en juiste zaak verdedigen.'[277]

Zacharias vertelt nu dat de afgezanten van Nusalaut, waaronder Paulus Tiahahu en zijn dochter, op de bijeenkomst van 14 mei te laat kwamen. Zij geeft daarvoor een verklaring die overeenkomt met het tafereel dat Van Rees schetst in het hoofdstuk over het beramen van de opstand in *Vermeulen Krieger*:

> Tot drie keer toe verbiedt Paulus Tiahahu zijn enig kind om mee te gaan, maar hij slaagt er niet in om het bruisende verlangen van zijn dochter om hem naar die bijeenkomst te vergezellen te bedwingen.[278]

De oversteek van Nusalaut naar Saparua zou bovendien zijn bemoeilijkt en vertraagd door de heersende oostmoesson. Na een uitweiding over de gevaarlijke golfslag in dit seizoen, vertelt Zacharias getrouw het vervolg na: Tiahahu stelt zich achter de opstand

276 Zacharias 1984, p. 34-35: 'Rambutnya tidak seperti yang umum dikenal di Maluku yaitu keriting, akan tetapi rambutnya yang hitam pekat dan berombak dipelihara panjang dan sering dibiarkan terurai tanpa diikat. Terutama dalam pertempuran rambutnya dibiarkan terurai dengan semboyan bahwa rambutnya tidak akan diikat dengan rapih sebelum dicuci oleh darah-darah musuh yang dihadapinya. Giginya yang putih bersih dan kulitnya yang hitam manis menyempurnakan kecantikannya.'

277 Zacharias 1984, p. 56: 'mulai saat ini semua pembesar Belanda dan kaki tangannya adalah musuh kita, semua penjajah akan kita hancurkan berdasarkan keyakinan bahwa kita menentang kelaliman dan membela keadilan dan kebenaran.'

278 Zacharias 1984, p. 60: 'Sampai tiga kali Paulus Tiahahu melarang anak tunggalnya untuk ikut, tetapi ia tidak berhasil mencegah hasrat putrinya yang begitu menggelora untuk ikut serta ke pertemuan tersebut.'

en vraagt Matulessy toestemming dat zijn dochter hem als wapendraagster in de strijd vergezelt. Nadat deze hiermee heeft ingestemd, wordt de bijeenkomst onderbroken door een aardbeving die de geschrokken jonge heldin opvat als '*suatu pertanda buruk*' (een slecht voorteken).[279]

In de passage over de overwinning die de opstandelingen op 20 mei op het strand van Wai Sisil behalen, brengt Zacharias Paulus Tiahahu en 'Martha Christina' niet ter sprake. Ze vermeldt slechts dat de strijders van Nusalaut weer te laat aankwamen, '*mungkin terhalang oleh angin musim timur*' (misschien opgehouden door de wind van de oostmoesson) en dat een ontstemde Pattimura hen belastte met het begraven van de lijken.[280]

De eerste gebeurtenis waarbij Tiahahu en zijn dochter daadwerkelijk aan de strijd deelnamen, zou de verovering van het blokhuis Beverwijk, gelegen op de noordwesthoek van Nusalaut, zijn geweest. Zacharias vertelt, opnieuw in navolging van Sapija, dat Pattimura zijn rechterhand Anthonie Rhébok naar Nusalaut had gestuurd om de opstand te coördineren en Paulus Tiahahu tot *kapitan* van Nusalaut te bevorderen. De opstandelingen van Nusalaut zouden vervolgens onder leiding van Rhébok, Tiahahu, 'Martha Christina' en radja J.N. Hehanussa van het dorp Titawai het blokhuis Beverwijk hebben overvallen en alle Nederlandse soldaten hebben gedood, met uitzondering van een korporaal en twee '*orang serdadu bangsa Indonesia*' (Indonesische soldaten) die zich met hulp van lokale handlangers in de bossen hadden kunnen verbergen.[281] De schrijfster karakteriseert het aandeel van 'Martha Christina' in de strijd als bijzonder heldhaftig en beroept zich evenals Sapija op een Nederlandse bron:

> In deze strijd gaf de heldin van Nusalaut, Martha Christina, blijk van buitengewone moed. Zij deed de strijdlust ontvlammen en wekte in het gehele volk een diep gevoel van vijandschap om tegen de Nederlanders op te staan. Zij nam heldhaftig aan de strijd deel, zodat een Nederlandse schrijver in zijn boek de volgende aantekening maakte: 'Het blokhuis Beverwijk herinnert niet alleen aan de Compagnie, aan het herstel van het Nederlandsch gezag in 1817, maar ook aan den moed, de doodsverachting en de trouw van een heldhaftig meisje, Christina Martha Triago.'[282]

Zoals zij in een voetnoot aangeeft, is het citaat afkomstig uit een in 1928 gepubliceerde studie van V.I. van de Wall over *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*. Van de Wall beschrijft de ruïne van het blokhuis die hij op zijn rondreis aantrof, en vertelt kort iets over de geschiedenis ervan.[283] In dit verband memoreert hij dat Paulus Tiahahu op het veld

279 Zacharias 1984, p. 63.
280 Zacharias 1984, p. 68.
281 De korporaal zou hier 'door gebrek aan voedsel zijn bezweken' (Van Doren 1857, p. 61).
282 Zacharias 1984, p. 73: 'Dalam perjuangan tersebut srikandi Nusalaut, Martha Christina menunjukkan keberaniannya yang luar biasa. Ia telah mengobarkan semangat perjuangan dan menanam rasa permusuhan yang mendalam kepada seluruh rakyat untuk bangkit melawan Belanda. Ia ikut bertempur dengan gagah berani, sehingga seorang penulis Belanda mencatat di dalam bukunya sebagai berikut: 'Benteng Beverwijk bukan saja merupakan peringatan kepada Kompeni atas berdirinya kembali kekuasaan Belanda dalam tahun 1817, tetapi juga atas keberanian, sifat yang tidak takut mati dan kesetiaan dari seorang gadis pahlawan ialah Christina Martha Triago.'
283 Van de Wall 1928, p. 206-207.

voor het blokhuis werd gefusilleerd en dat zijn dochter werd begenadigd. Voor haar, in zijn ogen meelijwekkende, geschiedenis verwijst hij verder naar Ver Huells *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. De tekst bevat geen enkele mededeling over een heldhaftige verovering van het blokhuis.

Vermoedelijk hebben de opstandelingen zich zonder strijd van het blokhuis meester kunnen maken. Volgens Van Doren was het blokhuis al ontwapend voordat het in de loop van de maand juli door de opstandelingen werd bezet.[284] Op 28 juli 1817 werd het proces-verbaal opgemaakt van een verhoor van D.T. Tuwanakotta, op Nusalaut de regent van het dorp Akoon, die besloten had om over te lopen. Zijn getuigenis wekt de indruk dat er nauwelijks een garnizoen was achtergebleven:

> *In welke staat van defensie is 't kasteel op Nusselaut?*
> In goede staat, dog de twee stukken [geschut] gedemonteerd door 't [in] stukken slaan der affuiten.
> *Waar is de Hollandsche bezetting gebleven van Nusselaut?*
> De bezetting bestond uit twee manschappen en zijn nog in leeven, een Europeesche corporaal en een Javaansche soldaat.[285]

Het tweede gevecht waarin 'Martha Christina' een actief aandeel zou hebben gehad, was volgens Sapija en Zacharias de eindstrijd die op 11 november plaatsvond bij de dorpen Ulat en Ouw. Zij beschrijven beiden hoe de luitenant Richemont sneuvelde, de majoor Meijer dodelijk gewond raakte en de kapitein Krieger ondanks een door hem opgelopen schotwond een dreigende nederlaag afwendde. In het hoofdstuk dat Van Rees in zijn biografie *Vermeulen Krieger* aan dit gevecht wijdde, verklaarde hij de moed der wanhoop waarmee de opstandelingen dit gevecht voerden, uit de bezielende aanwezigheid van Christina Martha Tiahahu. Hoewel die voorstelling van zaken niet door historische bronnen wordt ondersteund, hebben Sapija en Zacharias het verhaal van Van Rees wel als historische bron gelezen. Zacharias schrijft:

> Midden in deze zo hevige strijd was de heldin van Nusalaut, Martha Christina Tiahahu, te zien die zonder een stap te wijken aan het tjakalelen (krijgsdansen) was en de strijders bezielde om de vijand te verpletteren. Hierover bracht Ver Huell in zijn notities naar voren: 'In de hitte van de strijd, had zij niet alleen de wapens van haar vader helpen dragen, maar ook met de voorvechters de krijgsdansen meegedaan en blijk gegeven van haar bekwaamheid, dapperheid en gezag.'[286]

284 Van Doren 1857, p. 40.

285 *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, 1817-07-28: *Proces-verbaal van het verhoor van Domingus Thomas Tuwanakotta, regent van Akoon, door kapitein-ter-zee J. Groot, commandant van de Maria Reijgersbergen, kapitein-luitenant-ter-zee J.M. Pool, commandant van de Iris, en 1e luitenant-ter-zee A.A. Ellinghuijzen, behorend tot de bemanning van de Maria Reijgersbergen*, aan boord van de Maria Reijgersbergen, 28 juli 1817.

286 Zacharias 1984, p. 94: 'Di tengah medan laga yang begitu seru nampak srikandi Nusalaut, Martha Christina Tiahahu yang pantang mundur bercakalele (menari tarian perang) memberi semangat kepada pasukannya untuk menghancurkan musuh. Mengenai hal ini dikemukakan oleh Ver Huell dalam catatannya sebagai berikut: 'Dalam suasana pertempuran bukan saja ia telah menolong memikul senjata ayahnya, tetapi ia juga telah ikut serta dengan pemimpin-pemimpin perang mengadakan tarian perang dan telah memperlihatkan kecakapannya, keberaniannya dan kewibawaan.'

De bewering van Ver Huell dat Christina Martha 'in dapperheid en bloeddorstigheid uitgemunt' had, vormde de basis van alle legendevorming rond het meisje. Ze werd door Sapija omgezet in de bewering dat zij '*telah memperlihatkan ketjakapannja djuga dalam keberanian dan kebuasan*' (blijk heeft gegeven van haar capaciteiten, ook in dapperheid en woestheid).[287] Zacharias liet het element van bloeddorstigheid in haar vertaling weg.

Zij voegt aan het door Van Rees geschetste tafereel twee elementen toe die deel zijn gaan uitmaken van de Indonesische beeldvorming rond de heldin. Zo vertelt zij dat 'Martha Christina' in het gevecht de haren los droeg en *sehelai kain berang (merah)* (een rode doek) om het hoofd had gebonden. Zij verwijst hiermee naar het gebruik van strijders op de Ambonse eilanden om een *kain berang* om de nek of om het hoofd te binden wanneer zij de *tjakalele* (krijgsdans) doen of ten strijde trekken.[288] Ook benadrukt zij de betekenis van de heldin voor de betrokkenheid van vrouwen bij de strijd:

> Zij nam niet slechts de wapens op, maar bezielde ook de vrouwen in deze dorpen om deel te nemen en de mannen in elk gevecht terzijde te staan, zodat de Nederlanders de moed in de schoenen zonk om het hoofd te bieden aan het vrouwvolk dat aan de strijd deelnam.[289]

Ver Huell vertelt over dit gevecht dat het vijandelijk vuur allengs begon te verzwakken: 'Zij wierpen zelfs met steenen [...].'[290] Deze mededeling werd door Van Rees gedramatiseerd en door Zacharias gepersonaliseerd: 'Martha Christina Tiahahu gebruikte stenen om de vijand te belagen. Zij wierp Krieger een steen naar het hoofd.'[291] Het gebaar verhoogt haar heldenstatus.

Het vervolg van de biografie is geheel gebaseerd op de reisbeschrijving van Ver Huell. Zacharias vertelt hoe 'Martha Christina' en haar vader na hun arrestatie aan boord van de *Admiraal Evertsen* worden verhoord, hoe zij vergeefs verzoekt om clementie voor haar vader en hoe zij, na zelf te zijn vrijgesproken '*karena umurnya masih terlalu muda*' (omdat zij nog te jong was), de executie van haar vader bij het blokhuis Beverwijk bijwoont.[292] Na afloop zag Ver Huell Christina Martha 'met vaste schreden' heengaan: 'Geen traan ontvlood haar oog.'[293] Dit detail, door Van Doren opgevat als een bewijs van hardvochtigheid, ziet Zacharias als een bewijs van '*jiwa ksatria dan perwira*' (een nobele en heldhaftige ziel).[294]

287 Sapija 1960, p. 94.
288 De doek verzinnebeeldt mogelijk de rode keelzak van de fregatvogel, die zich onderscheidt door de spanwijdte van zijn vleugels, zijn elegante vlucht en agressieve manoeuvres. Zie Straver 1993, p. 187-188. Overigens tooiden Molukse moslims zich tijdens de in 1999 uitgebroken conflicten in witte kleding.
289 Zacharias 1984, p. 95: 'Ia bukan saja mengangkat senjata, tetapi juga memberi semangat kepada kaum wanita di negeri-negeri tersebut agar mereka ikut mengambil bahagian mendampingi kaum pria dalam setiap medan pertempuran, sehingga Belanda agak kewalahan menghadapi kaum wanita yang ikut berjuang.'
290 Ver Huell 1835, p. 236.
291 Zacharias 1984, p. 95: 'Martha Christina Tiahahu menggunakan batu untuk menggempur musuh. Kepala Krieger dilontarinya dengan batu.'
292 Zacharias 1984, p. 99.
293 Ver Huell 1835, p. 254.
294 Zacharias 1984, p. 101.

Afb. 13 Beelden van 'Martha Christina' in Ambon en Abubu.

Zij vond steun voor haar overtuiging in de overpeinzing die Ver Huell na Christina Martha's overlijden aan haar wijdde. 'Alles wat ik van haar vernomen en gezien had, droeg den stempel van eene edele ziel, van heldenmoed, ouderliefde, en standvastigen rouw over het verlies van haar vader', schreef Ver Huell en Zacharias citeert deze gehele zin als bewijs van de onverschrokkenheid van de heldin.[295] Zij oppert dat het karakter van 'Martha Christina' wel eens de eigenlijke reden zou kunnen zijn geweest om haar uiteindelijk naar Java te verbannen: de Nederlanders zouden beducht zijn geweest voor de gevaarlijke invloed die zij op de bevolking zou kunnen uitoefenen.

Zacharias beschrijft het levenseinde van de heldin met een zekere ingetogenheid. Zij werd aan boord van Ver Huells schip gebracht, toonde zich niet ontvankelijk voor de hoffelijkheid waarmee hij haar verdriet probeerde te lenigen, wees voedsel en medicijnen af en overleed op 2 januari 1818.

Ver Huell vertelt dat de *Admiraal Evertsen* op 1 januari tussen de eilanden Buru en Manipa voer en de volgende dag ter hoogte van Kelang en Buano. Ten tijde van het overlijden van Christina Martha, aan het eind van die dag, bevond het schip zich voorbij Buano, in de Seramzee. Zacharias schrijft echter dat 'Martha Christina' een graf in de wateren

295 Ver Huell 1836, p. 2. Voor de Indonesische vertaling, zie Zacharias 1984, p. 102: 'Segala sesuatu yang saya dengar dan saksikan tentang dia, merupakan bukti jiwa besar dan keberanian seorang pahlawan, kasih terhadap orang tua, bertahan dalam berkabung karena kehilangan ayahnya.'

tussen Buru en Manipa kreeg, en verklaart vervolgens dat de Bandazee beschouwd moet worden als de *Taman Bahagia* (erebegraafplaats) van Nusalauts heldin.

Heldin van de eenheidsstaat

Zoals Zacharias in haar voorwoord opmerkt, was zij voor een biografie van Christina Martha aangewezen op schaarse en overwegend Nederlandse, in beginsel te wantrouwen, bronnen. In navolging van Sapija raadpleegde zij de geschriften van Ver Huell, Van Rees en Van de Wall echter zonder te onderzoeken in hoeverre deze als betrouwbaar en geloofwaardig kunnen worden beschouwd. In plaats daarvan maakte zij een selectief gebruik van haar bronnen, ging voorbij aan elementen die haar verhaal niet van pas kwamen, en koos de citaten en gegevens die zij als bewijs voor de waarheid van haar biografie kon opvoeren. Daarbij las zij in de Nederlandse teksten vaak meer, of zelfs iets anders, dan er stond.

Het resultaat is een nationalistische biografie van 'Martha Christina Tiahahu' waarin de bewering van Ver Huell dat zij daadwerkelijk aan de strijd heeft deelgenomen, concreet wordt uitgewerkt: zij zou in het bijzonder een aandeel hebben gehad in de veroverring van het blokhuis Beverwijk en een bezielende rol hebben gespeeld in de eindstrijd bij Ulat en Ouw. Het beeld van 'Martha Christina' beantwoordt dan ook aan de eisen die aan *pahlawan nasional* worden gesteld: een hoogstaande levenshouding, strijdvaardigheid tegenover onrecht en overheersing, inzet voor de vrijheid van het volk en een bezielende invloed op het volk, in haar geval in het bijzonder op de vrouwen.

Zacharias besluit haar biografie met de vermelding dat de dag van haar overlijden tot *Hari Martha Christina Tiahahu* (Martha Christina Tiahahu-dag) is uitgeroepen en dat tot haar nagedachtenis standbeelden zijn opgericht in haar geboortedorp Abubu en in de stad Ambon. Het monument in Ambon, '*sebuah patung perunggunya yang megah*' (een glorieus bronzen beeld) van zes meter hoog op een zeven meter hoge sokkel, staat op een hoogte waar het uitkijkt over de stad en de baai van Ambon. Het monument te Abubu staat op een open plein aan de oever van de Bandazee.[296]

De beelden van Pattimura en 'Martha Christina' in de stad Ambon hebben gemeen dat zij zijn afgebeeld met een geïdealiseerde traditionele klederdracht en bewapening: Pattimura in broek en hemd met *parang* (kapmes) en *salawaku* (pareerschild), 'Martha Christina' in sarong en hemd, met een onhanteerbare zware speer in de rechterhand die overigens een allesbehalve authentieke indruk maakt.[297] De beelden tonen hen bovendien met loshangende haren en een hoofdband die afgeleid is van de traditionele

296 Beide monumenten zijn opgericht op initiatief van de overheid. Het beeld in Ambon werd op 2 januari 1977 ingewijd door de Minister van Sociale Zaken van de Republiek Indonesië, H.M.S. Mintaredja, terwijl het opschrift op het monument in Abubu mededeelt dat het werd geplaatst in opdracht van mevrouw Roesian Sardjono, secretaris-generaal van het departement Sociale Zaken van de Republiek Indonesië, voorzitster van het Centraal Comité Nationale Helden te Djakarta.

297 Het in 1971 geplaatste beeld van Pattimura werd in 2008 vervangen door een nieuw bronskleurig beeld waarvoor adviezen werden ingewonnen bij leden van het geslacht Matulessy uit Haria (Saparua) die zelfs voor het beeld poseerden. De bedoeling was de kleding, bewapening en houding van het beeld authentieker vorm te geven (Mededeling van de beheerder van het familiehuis te Haria, 2010).

kain berang (rode doek). De antropologen J. Forshee en Chr. Healy merken op dat zulke heroische monumenten enerzijds getuigen van het nationale karakter van de Indonesische vrijheidsstrijd, anderzijds van de regionale identiteit van de nationale helden:

> The monuments' idealised native dress and war weapons link them to the indigenous past, with its distinctive local traditions. Thus, while these two heroes are celebrated as heroes of the nationalist cause, their identification with local indigenous traditions can also be read as antithetical to the modern state.[298]

Op de Ambonse eilanden werd in april 1950 een zelfstandige *Republik Maluku Selatan* (Republiek der Zuid-Molukken) uitgeroepen waarvoor het draagvlak het sterkst was in de christelijke dorpen en stadswijken.[299] Nadat het Indonesisch leger in december 1950 de strijd had beslist, werd op de Molukken de vorming van de eenheidsstaat doorgevoerd, maar ook aan de natievorming gewerkt. Kapitan Pattimura en 'Martha Christina Tiahahu' werden tot *pahlawan nasional* verklaard in de hoop dat zij een bindende factor tussen christenen en moslims zouden vormen. Hun uitverkiezing droeg de gedachte uit dat ook de christenen in deze regio zich tegen de Nederlandse overheersing hadden verzet en dat de Molukse christenen en moslims beiden een onlosmakelijk deel van de Indonesische natie uitmaken.[300] De eenheid van christenen en moslims staat echter onder druk: beide bevolkingsgroepen raakten in 1999, na het aftreden van president Soeharto en de eerste experimenten met staatkundige hervormingen, verwikkeld in een vierjarige periode van bloedige *kerusuhan* (onlusten).[301] De sindsdien voortdurende spanningen tussen beide bevolkingsgroepen blijven niet zonder gevolgen voor de duiding van de Molukse nationale helden.

Over de stamboom van Thomas Matulessy alias Pattimura ontstond vanaf het begin onduidelijkheid. Sapija presenteerde een stamboom waarin het geslacht Matulessy afkomstig zou zijn van het vorstendom Sahulau op Midden-Seram, waar de vorst de naam Kasimilali Pattimura Matulessy droeg. De stamboom zou zich hebben vertakt naar afstammelingen in Hulaliu (Haruku), Haria (Saparua) en Itawaka (Saparua).[302] De vereenzelviging van Matulessy en Pattimura wordt sinds enige tijd echter betwist door historici die zich beroepen op informanten uit de dorpen Latu en Hualoi op de zuidkust van Midden-Seram. Zij stellen dat de naam van de nationale held een verbastering is van 'Ahmad Lussy' alias 'Mat Lussy', dat hij afkomstig is uit het moslimdorp Hualoi en dat deze nationale held van afkomst geen christen, maar een moslim is. Op een in 1993 georganiseerd seminar waagden de vertegenwoordigers van de overheid zich vanwege de regionale sociale en politieke gevoeligheden niet aan een uitspraak: de kwestie zou nader onderzoek vereisen. Intussen wordt in krantenartikelen de opvatting dat Matulessy een christen was als *versi pemerintah* (de versie van de overheid) gekwalificeerd en daar-

298 Forshee en Healy 2001, p 15.
299 Zie Chauvel 1990, p. 259-364.
300 Zie Van Kaam 1977, p. 131-152.
301 Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 306-311.
302 Sapija 1960, p. XXIV-XXV.

door op losse schroeven gezet.[303] De polemiek doet afbreuk aan het vermogen van Pattimura en 'Martha Christina' om christenen en moslims op de Molukken te verenigen.

Martha Christina Tiahahu-dag

Het stuk over de geschiedenis van 'Martha Christina' dat in een Nederlandse vertaling was opgenomen in het eerder genoemde boekje *Sedjarah Abubu*, is te beschouwen als een uittreksel uit de biografie van Zacharias. Dergelijke uittreksels verschijnen met regelmaat in de populariserende media, zoals het door de provincie Maluku uitgegeven *Album Berseri Sedjarah*,[304] het in Djakarta verschenen boekje *Pahlawan Indonesia*,[305] het Ambonse tijdschrift *Christina Martha*[306] en wikipedia, waar zij wordt voorgesteld als '*a Moluccan freedom fighter*'.[307]

Op zaterdag 5 januari 2008 bracht een aantal hoge gasten een bezoek aan Abubu. De gouverneur van de provincie *Maluku* (Molukken), de voorzitter van het provinciaal bestuur, de bestuurders van het gewest *Maluku Tengah* (Midden-Molukken), het districtshoofd van Saparua en Nusalaut waren met hun gevolg naar dit afgelegen plaatsje gekomen om de honderdnegentigste sterfdag van Christina Martha te gedenken.[308]

Het gezelschap voer in de vroege morgen met de veerboot van Tulehu naar Nalahia, op de noordkust van Nusalaut. Een deel van de genodigden vertrok met een bus naar Abubu op de zuidkust, terwijl de bestuurders en hun gevolg kort de overblijfselen van het nabijgelegen blokhuis Beverwijk bezichtigden. Om half acht werden de bestuurders en de uitgenodigde nakomelingen van het geslacht Tiahahu met speedboten overgebracht naar een voor de kust liggend marineschip. Hier werden ter nagedachtenis aan de in de Bandazee rustende heldin bloemen uitgestrooid, een eerbetoon dat door de Indonesische marine elk jaar wordt uitgevoerd.[309] De ceremonie werd afgesloten met een vlootschouw van versierde prauwen.

Om half tien verzamelden de bestuurders, nakomelingen en andere genodigden zich in Abubu rond het monument voor 'Martha Christina Tiahahu' aan de oever van de Bandazee. Bij het monument stond een erewacht onder commando van een officier opgesteld. Onder leiding van een ceremoniemeester volgde een plechtigheid van ongeveer een uur, waarin een eerbetoon aan de geest van de heldin werd gebracht. Nadat een ogenblik stilte in acht was genomen, werd de geschiedenis van 'Martha Christina' voorgedragen en legden de gouverneur en de nakomelingen bloemenkransen bij het

303 Zie bijvoorbeeld M.A. Hidayat, *Polemik Thomas Matulessy Bukan Kapitan Pattimura*. Geraadpleegd via *nasional.news.viva.co.id/news/read/628058-polemik-thomas-matulessy-bukan-kapitan-pattimura*.

304 Pattikayhatu, Sahusilawane & Pattipeilohy 2006.

305 *Pahlawan Indonesia* 2008.

306 *Majalah Martha Christina* is een door de provincie Maluku te Ambon uitgegeven glossy. Het blad wijdde in een editie rond de jaarwisseling 2007-2008 een special aan 'Martha Christina'.

307 en.wikipedia.org/wiki/Martha_Christina_Tiahahu, 19-09-2016.

308 De beschrijving is gebaseerd op het programmaboekje, *Buku Panduan Acara* 2008.

309 Indonesische marineschepen uit de zwaardere klassen zijn naar nationale helden genoemd. Zo droeg het fregat *KRI 331 (Kapal Perang Republik Indonesia:* oorlogsbodem van de Republiek Indonesië) de naam *Martha Christina Tiahahu*. Het schip is uit de vaart genomen.

monument. De formaliteiten werden afgerond nadat een gebed was uitgesproken.

Daarna volgde een luchtiger programma. In de voorafgaande weken waren wedstrijden vrouwenvoetbal, sagobroodjes bakken en spreken in het openbaar gehouden en hiervoor werden nu de prijzen uitgereikt. Verder werden liedjeszangers op het podium uitgenodigd voor een *Spontanitas Festival* en werd de 'miljoenste boom' in een ecologieproject geplant. Ook konden de aanwezigen de woning van de Tiahahu's bezichtigen.

Tussen de middag vond een gezamenlijke feestelijke maaltijd in de open lucht plaats. Daarna was er nog gelegenheid voor een 'dialoog' tussen de bestuurders, de dorpshoofden en de bevolking, terwijl de vrouwen van Nusalaut een aparte 'dialoog' voerden met de voorzitster van het provinciale team PKK dat zich richt op *Pembinaan Kesejahteraan Keluarga* (bevordering van het welzijn van familie en gezin). Na afloop daarvan namen bestuurders en genodigden afscheid om terug te keren naar Nalahia en vandaar met de veerboot naar Tulehu op Ambon.

In het nummer van het tijdschrift *Martha Christina* dat rond deze dag verscheen, verklaarde de gouverneur, K.A. Ralahalu, waarom hij de afdelingen sociale zaken en welzijn van de provincie en de leiding van regionale vrouwenorganisaties had opgedragen om de herdenking van de honderdnegentigste sterfdag van de heldin groter op te tuigen dan in de voorgaande jaren gebruikelijk was geweest:

> Waarom wordt de strijd van Pattimura zo hoog gewaardeerd, terwijl de geduchte Molukse heldin, die haar jeugd heeft opgegeven om tot haar dood te strijden en van wie het lichaam in zee is geworpen, minder erkenning krijgt, met een stille herdenking, een bezoek aan haar monument op Karang Pandjang [stad Ambon], het uitstrooien van bloemen en verder niets? [...] Moge haar strijdbaarheid in de loop van de tijd over de Molukse vrouwen vaardig worden. In de ambtenarij zijn talrijke betrekkingen voorhanden, evenals in de politiek en op ander gebied! Het hangt van de vrouwen af of zij in staat zijn om in deze tijd met de mannen te wedijveren. Ik denk dat Molukse vrouwen daartoe in staat zijn en dat zij die diverse functies aankunnen.[310]

De overheid beschouwde de herdenking als een geschikt middel om, in de nasleep van de *kerusuhan* op de Molukken, de betrokkenheid van Molukse vrouwen bij de opbouw van een moderne samenleving te stimuleren. De herdenking van de heldin had tot doel een nieuwe impuls te geven aan het besef van een nationale roeping die de tegenstellingen tussen verschillende bevolkingsgroepen overstijgt. Zij werd als rolmodel gepresenteerd met leuzen als 'Stimuleer en versterk, met de Ziel en de Strijdlust van Martha Christina Tiahahu, de inzet van Molukse vrouwen bij het werken aan de Opbouw'[311] en

310 *Majalah Martha Christina*, 007/2007, p. 21: 'Kenapa perjuangan Pahlawan Pattimura begitu dihargai, sementara pahlawan perempuan Maluku yang hebat yang menghabiskan masa mudanya ikut berperang sampai mati dan dibuang kelaut, jasadnya kurang dihargai, acara peringatan harinya sepi-sepi saja, cuma ziarah kemonumennya di Karpan, Tabur Bunga dan selesai. [...] Semangatnya kiranya menjadi semangat perjuangan perempuan Maluku dari waktu kewaktu. Jabatan dibirokrasi banyak tersedia juga bidang politik dan bidang-bidang lainnya! Tergantung kaum perempuan apakah mampu bersaing ketat diera ini bersama laki-laki. Saya nilai perempuan Maluku bisa dan layak untuk berbagai jabatan itu.'

311 *Buku Panduan Acara* 2008, p. 4: 'Dengan Jiwa dan Semangat Perjuangan Martha Christina Tiahahu, memberi dorongan dan kekuatan untuk menggalang semangat perempuan Maluku dalam mengisi Pemban-

'De strijd van Martha Christina Tiahahu inspireert de rol van Molukse vrouwen in het tijdperk van reformatie'.[312]

De nationalistische beeldvorming rond helden zoals Pattimura en 'Martha Christina' wordt niet alleen ingezet bij campagnes van de overheid, maar ook bij de activiteiten van andere maatschappelijke organisaties. In 1996 werd te Ambon de PPSWPA-KANAL opgericht.[313] De vereniging stelt zich ten doel jongeren die zich om natuur en milieu bekommeren bijeen te brengen, plezierreizen en regionale culturen te bevorderen en blijk te geven van maatschappelijke betrokkenheid.[314] Een van de activiteiten in de regio is het organiseren van trektochten naar de top van de Gunung Binaya, de berg die in het nationaal park Manusela op Midden-Seram tot een hoogte van 3055 meter oprijst. Voor de lokale bevolking plegen de deelnemende jongeren bijdragen voor de aanschaf van boeken mee te brengen. Zo vertrok een groepje van vier jonge vrouwen op 28 december 2013 van Ambon naar Seram om de berg te bestijgen en de top te bereiken op 2 januari, de sterfdag van Christina Martha Tiahahu. Zij wilden op deze manier het overlijden van de heldin herdenken. 'Ons doel', verklaarde de voorzitter van de vereniging op een persconferentie, 'is een geest te kweken van patriotisme, van nationalisme en van de heldhaftigheid die Christina bezat, ter inspiratie van de jongere generatie op de Molukken.'[315]

Zulke verklaringen zijn niet vrij van retorische bombast. Het onder de tropenzon bestijgen van een berg van drieduizend meter is echter geen geringe prestatie. 'Martha Christina' inspireerde dit groepje vrouwen om doelen te stellen en grenzen te verleggen. Voor hen is de Christina Martha van Ver Huell levende geschiedenis geworden.

Terugblik

Het beeld van Christina Martha Tiahahu dat uit de reisherinneringen en de historisch-romantische verbeelding van Maurits Ver Huell oprijst, is nauwelijks te herkennen in het meer dan levensgrote martiale standbeeld van 'Martha Christina' dat tegenwoordig over de stad Ambon uitkijkt. Het laat zien hoe ingrijpend de beeldvorming in de loop van de tijd is getransformeerd.

gunan.' 'Pembangunan' (Opbouw) is de gangbare uitdrukking waarmee de Indonesische overheid de burgers oproept en motiveert om zich voor het algemeen belang in te zetten.

312 *Buku Panduan Acara* 2008, p. 10: 'Perjuangan Martha Christina Tiahahu menginspirasi peran perempuan Maluku di era reformasi.' 'Era reformasi' is de gangbare aanduiding van de periode na het aftreden van president Soeharto in mei 1998, waarin hervormingen in gang werden gezet die tot doel hadden meer politieke vrijheid te scheppen.

313 PPSWPA-KANAL: *Perhimpunan Pemuda Sadar Wisata Pecinta Alam – Kreativitas Anak-Anak Alam*: Jongerenvereniging voor natuurreizen – natuuractiviteiten voor kinderen.

314 khasanahachmadpical.blogspot.nl (22-09-2016): 'PPSWPA-KANAL memiliki tujuan untuk menghimpun potensi generasi muda yang cinta akan alam dan lingkungan hidup, memiliki komitmen memajukan pariwisata dan budaya daerah serta memiliki jiwa sosial kemasyarakatan dan kemanusiaan yang tinggi.'

315 regional.kompas.com/read/2013/12/27/1757143/Kenang.Pahlawan.dengan.Mendaki.Gunung.Tertinggi.di.Maluku: 'Tujuan kita untuk menumbuhkan semangat patriotisme dan nasionalisme serta jiwa kepahlawanan yang dimiliki Cristina agar dapat terinspirasi bagi generasi muda di Maluku.'

Ver Huells beeld van de historische Christina Martha was vanaf het begin mede door zijn historisch-romantische verbeelding gevormd. Hij tekende haar in *Christina Martha* als een toegewijde dochter die zich in de opstand heeft laten meeslepen, maar in haar handelen jegens de verschillende verhaalpersonages blijk geeft van een edele natuur. De aanraking met het christendom heeft op haar, opgegroeid in een samenleving die nog door tradities van redeloos geweld en duister bijgeloof wordt gekenmerkt, een beschavende uitwerking gehad. Het verhaal draagt de gedachte uit dat de menselijke natuur onder alle volkeren dezelfde is, dat in de omgang met de koloniale onderdanen een menslievende houding geboden is en dat koloniaal gezag niet mag ontaarden in onderdrukking en slavernij.

In de schetsen van het Indische krijgsleven die Van Doren en Van Rees enkele decennia later schreven, is het idealistische beeld van Christina Martha verdrongen door een beeldvorming van kolonialistische snit. Bij deze auteurs ontbreekt dan ook een door de Verlichting geïnspireerd pleidooi voor menslievende koloniale verhoudingen.

In postkoloniaal Indonesië heeft de negentiende-eeuwse beeldvorming intussen plaats gemaakt voor de cultus van een nationale heldin. Historici hebben de biografie van 'Martha Christina' vanuit een nationalistisch perspectief herschreven en haar omgevormd tot een strijdlustig rolmodel voor jongere generaties vrouwen.

4 Een historie van Hitu

Toeloecabesie van Willem Leonard Ritter verscheen als feuilleton in 1844. Het is een historische roman over de strijd die in het midden van de zeventiende eeuw werd gevoerd tussen de Hituezen en de Verenigde Oost-Indische Compagnie. We beginnen dit hoofdstuk met een samenvatting van wat we erover weten uit historische bronnen.

Ritter ontwikkelde zich van officier van gezondheid en bestuursambtenaar tot schrijver en journalist te Batavia. In een schets van zijn leven en werk karakteriseren we hem als erfgenaam van de Verlichting.

In de volgende paragraaf bespreken we Ritters roman. Het verhaal is opgebouwd rond een Hituese pleegvader, zijn pleegdochter en haar Nederlandse vader, die in de oorlog om de Hituese vesting Kapahaha verwikkeld raken. Van welke historische bronnen heeft Ritter gebruik gemaakt? Vanuit welke perspectieven beschrijft hij de historische gebeurtenissen en welke boodschap draagt zijn roman uit? Vervolgens gaan we na hoe de roman zich verhoudt tot de historische beeldvorming bij auteurs in de zeventiende en achttiende eeuw en bij zijn tijdgenoten.

Elias Kandou gaf het verhaal in zijn Maleistalige bewerking *Hikajat Kotidjah* (1901) een ander perspectief. We bespreken wat zijn achtergrond was en hoe zijn bewerking zich verhoudt tot Ritters roman. Door zijn *Hikajat* kreeg het verhaal tenslotte bekendheid op Ambon. In de laatste paragraaf gaan we na hoe het daar voortleeft in de herinnering aan de oorlog om Kapahaha.

4.1 De oorlog om Kapahaha[1]

Het eiland Ambon bestaat uit twee schiereilanden, het noordelijk gelegen Hitu en het kleinere Leitimor aan de zuidoostzijde. De baai van Ambon vormt een diepe inham tussen beide schiereilanden. Het eerste contact tussen de bevolking van de specerijeilan-

1 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op het hoofdstuk over historische achtergronden van Ridjali's *Historie van Hitu*, in Ridjali 2004, p. 32-70. Voor een schets van de geschiedenis van het gebied tot het midden van de zeventiende eeuw, zie ook Knaap 2004, p. 9-35.

Afb. 14 Onderhandelingen in Hitu, maart 1599. In het midden de 'gouverneur van 't landt' (A), aan zijn rechterhand 'des Konincx Broeder van Ternate' (B), tegenover hen vice-admiraal Wijbrand van Warwijck en zijn tolk (C). De vier *perdana* van Hitu volgen de onderhandelingen 'mede onder de Tente sittende' (D). Links nadert de Ternataanse 'Admirael van de zee' (E). Op de voorgrond het gevolg van Van Warwijck, met een trompetter (H).

den en de Nederlanders werd echter in de baai van Hitu, aan de noordkust van het eiland, gelegd.

Tijdens de succesvolle 'tweede scheepvaart' naar Indië, op 3 maart 1599, ankerden vier schepen, de *Amsterdam*, de *Zeeland*, de *Gelderland* en de *Utrecht*, onder leiding van vice-admiraal Wybrant van Warwijck voor 'een Stedeken ghenaemt Itou oft Iton'.[2] Zij werden door drie feestelijk opgetuigde vaartuigen met muziek en saluutschoten verwelkomd en uitgenodigd om aan land te komen en een overeenkomst met de hoofden van Hitu te sluiten. Bij deze besprekingen waren ook enkele vooraanstaande Ternatanen aanwezig.

Het rijk Hitu

De Hituese imam Ridjali tekende in zijn zeventiende-eeuwse *Historie van Hitu* op hoe Hitu volgens de orale overlevering was ontstaan.[3] In het eerste kwart van de zestiende

2 *Waerachtigh verhael* 1646, p. 16. De vloot maakte deel uit van de 'tweede schipvaert' onder admiraal Jacob Cornelisz van Neck. Deze was met de overige vier schepen vanuit Banten op West-Java reeds naar Amsterdam teruggevaren.

3 Ridjali 2004. Tegenwoordig is Hitu de geografische benaming van het noordelijk schiereiland van Ambon, maar ten tijde van de tweede scheepvaart had de naam slechts betrekking op het 'stedeke' Hitu en de

eeuw zouden vier groepen migranten zich aan de baai van Hitu hebben gevestigd en besloten hebben gezamenlijk een nederzetting te stichten.[4] Het betrof groepen uit Seram, Java, Djailolo op Halmahera en Gorom, een eilandengroep ten oosten van Seram.[5] Door inlijving van drie naburige negorijtjes ontstond er een nederzetting van zeven kampongs die 'Hitu', het inheemse woord voor 'zeven', werd genoemd.

Dit Hitu ontwikkelde zich tot een handelscentrum, met een achterland van een dertigtal kleinere lokale gemeenschappen die als leveranciers van kruidnagelen en afnemers van door Aziatische handelaren aangevoerde handelsproducten fungeerden. De dorpen werden ingedeeld in zes *uli* of clusters van elk vijf.[6] Hitu zelf werd als zevende en hoogste *uli* betiteld als *Uli Helawan* (Gouden Uli).

De geleding van de Hituese samenleving in zeven *uli* bracht hiërarchische verhoudingen met zich mee. De dertig *orangkaja* of dorpshoofden werden in het bestuur van Hitu vertegenwoordigd door de hoofden van de zeven *uli*. Aan de vier *perdana's* of hoofden van de immigrantengroepen die Hitu hadden gesticht, kwam het hoogste gezag over *Tanah Hitu* (het land Hitu) toe.

In het college van vier *perdana's* werd een machtsevenwicht gevonden waarvan de *perdana* Djamilu als de architect werd beschouwd. Vanwege zijn leiderschap en diplomatieke gaven verwierf hij voor zijn geslacht de naam *Nusatapi* (*nusa*: eiland; *tapi*: vrede) en een politiek prestige waarvoor de Portugezen hem de titel *Kapitan Hitu* (Bevelhebber van Hitu) verleenden. De Nusatapi's bleven sindsdien aanspraak maken op de meest vooraanstaande positie in het viermanschap. Daarbij konden zij rekenen op de steun die de migranten uit Gorom hen verschuldigd waren omdat het hoofd van deze groep een dochter van Djamilu tot vrouw had gekregen. Deze *perdana* uit Gorom verwierf de prestigieuze titel *Patih Tuban* (vorst van Tuban) omdat hij een reis naar de centra van de islam op Oost-Java zou hebben gemaakt en een belangrijke rol bij de verbreiding van de islam op Hitu zou hebben gespeeld.[7]

In het college van de vier *perdana's* sluimerde evenwel rivaliteit en potentieel conflict. Tegenover de geslachten Nusatapi en Patih Tuban wierpen de migranten van Seram en Java zich op als degenen die zich het eerst op Hitu hadden gevestigd en dus de oudste rechten hadden. De *perdana* van de Javanen werd Tanihitumesen genoemd, een titel waarin zijn aanspraken op het beheer van het land Hitu tot uitdrukking werden gebracht. De grondlegger van dit geslacht droeg persoonlijk bovendien de martiale titel *Tubanbesi* (voorvechter van Tuban), een eer die ook toeviel aan zijn zoon, een van zijn kleinzonen en zijn achterkleinzoon Telukabesi.

Hoewel er in Hitu oorspronkelijk geen plaats was voor een vorst die boven de vier *perdana's* zetelde, werd er na ampel beraad toch een *radja Hitu* (vorst van Hitu) aange-

noordelijke kuststrook van het schiereiland. De zuidwesthoek van het schiereiland en de dorpen aan de baai van Ambon behoorden er niet toe.

4 Voor een beschrijving van de verhoudingen binnen het rijk Hitu, zie ook Manusama 2004.

5 De migranten uit Djailolo voerden hun afkomst eveneens op Java terug.

6 Van west naar oost waren dat de *uli* Nau-Binau, Leala, Hatunuku, Sawani, Seilesi en Solemata.

7 Tuban was in de zestiende eeuw een van de belangrijkste havensteden op Oost-Java. Op de Molukken verwees de naam meer in het algemeen naar de centra van handel en islam op Oost-Java.

steld. Deze zou echter nadrukkelijk slechts ceremoniële functies mogen vervullen en als spreekbuis tussen de bevolking en de *perdana's* mogen optreden. In beginsel rouleerde de adatfunctie van *radja* onder de geslachten van de vier *perdana's*, maar in de praktijk werd ze meestal bekleed door het geslacht Tanihitumesen.[8]

Ternatanen op Hoamoal

Ten tijde van de aankomst van Van Warwijck was Hitu niet alleen een pleisterplaats voor handelaren, maar ook een centrum van kruidnagelproductie en -handel.

De kruidnagelteelt ontwikkelde zich op Hitu pas in de eerste helft van de zestiende eeuw. De kruidnagelboom kwam oorspronkelijk uitsluitend voor in Maluku, het gebied van de sultanaten Ternate, Tidore, Batjan en Djailolo in de Noord-Molukken.[9] Aan het begin van de eeuw begon men de boom echter ook te telen op Hoamoal, het westelijk schiereiland van het eiland Seram. De bomen groeiden er zo voorspoedig dat het niet lang duurde of in Hitu en op de zuidwesthoek van Ambon werden eveneens kruidnagelbomen geplant.

Toen op Hoamoal en Ambon nieuwe centra van kruidnagelproductie en -handel tot bloei kwamen, spanden de Ternatanen zich in om hun dominante positie in de kruidnagelhandel te behouden. Zij brachten Hoamoal onder hun gezag en de sultan stelde er gouverneurs aan die het gebied uit zijn naam bestuurden.[10] Dat hooggeplaatste Ternatanen bij de besprekingen van Van Warwijck met de hoofden van het land Hitu te gast waren, was gegeven hun betrokkenheid bij de kruidnagelhandel op Hoamoal niet verbazingwekkend. Er stond bij de verschijning van een Europese vloot onder onbekende vlag ook voor Ternate veel op het spel.

De Hituezen behielden echter hun autonomie: hoewel zij het hogere gezag van de sultan erkenden, zagen zij zichzelf niet als onderdanen, maar als autonome partners van Ternate.[11] De Hituese elite onderhield diplomatieke contacten met Ternate, maar ook met Java en Banda. Dit beleid was erop gericht om een te grote afhankelijkheid van Ternate te voorkomen en een zelfstandige partner in de kruidnagelhandel te blijven.

8 Ridjali 2004, p. 34.

9 *Maluku* of, in Portugese bronnen *Maluco*, is de verkorte aanduiding van *Maluku Kié Raha*, te vertalen als 'de wereld van de vier bergen'. In dit boek gebruik ik 'Maluku' in de historische betekenis, tegenover 'de Molukken' als de geografische benaming van de eilanden en eilandengroepen tussen Sulawesi en Irian Barat.

10 Rumphius 2002, p. 139, 142. In Nederlandse bronnen werden deze gouverneurs aangeduid als *kimelaha*, een adellijke Ternataanse titel, of als 'stadhouder'.

11 Op het naburige eiland Haruku gingen de dorpen op Hatuhaha, het noordelijk deel, in navolging van Hitu over tot de islam, maar ook zij onderwierpen zich niet aan het gezag van de sultan of diens gouverneur op Hoamoal. Datzelfde gold voor Iha en de andere dorpen op Hatuana, het noordoostelijk deel van Saparua. Op Haruku en Saparua werden in de zestiende eeuw nog geen kruidnagels geteeld.

Heilige oorlog

De Hituezen vroegen Van Warwijck om hulp in hun strijd tegen de Portugezen, die zich op Leitimor, het zuidelijke schiereiland van Ambon, hadden verschanst in een fort aan de baai.

De Portugezen hadden direct na de verovering van Malakka in 1511 schepen uitgezonden naar de specerijeilanden. Zij werden als handelspartners verwelkomd op Banda. Een groepje dat schipbreuk leed, bereikte Hitu en werd door een delegatie uit Ternate uitgenodigd om zich op dat eiland te vestigen. De sultan hoopte hierdoor zijn positie tegenover de sultan van Tidore te versterken en drong aan op de bouw van een Portugees fort op Ternate dat uiteindelijk in 1522 werd gebouwd. In de loop van de decennia verslechterde de onderlinge verstandhouding. Er ontstonden wrijvingen vanwege verschillen in levensstijl en vanwege Portugese pogingen om de kruidnagelhandel te domineren en de politieke verhoudingen in het sultanaat naar hun hand te zetten. Toen zij met pogingen om vooraanstaande leden van de Ternataanse elite voor het christendom te winnen onvoldoende succes boekten, zochten de Portugezen nieuwe bondgenoten onder bevolkingsgroepen in de regio die zich door het streven naar dominantie van de sultans bedreigd voelden. Het gevolg was dat de conflicten door de betrokken partijen steeds meer werden gezien als een heilige oorlog tussen moslims en christenen.

Deze ontwikkeling deed zich ook voor op de Midden-Molukken. De verstandhouding verslechterde hier zodanig dat de Portugezen het land Hitu in 1537 moesten verlaten, zich aan de baai van Ambon vestigden en bondgenootschappen sloten met dorpen die zich door de opkomst van Hitu bedreigd voelden.[12]

Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw werden de Portugezen zowel in Maluku als op de Ambonse eilanden in het defensief gedrongen. Zij moesten Ternate verlaten en vanwege het toenemende belang van Hoamoal en Hitu in de specerijhandel besloten de Portugezen hun steunpunt op de Ambonse eilanden te versterken. Vanwege de aanvallen van de Hituezen en hun bondgenoten uit Java, Hoamoal en Banda weken zij in 1571 van Hitu uit naar de overzijde van de baai en vestigden zich op het schiereiland Leitimor.

Gealarmeerd door de verschijning van Nederlandse schepen in de Molukse wateren, brachten de Portugezen in 1601 een oorlogsvloot in de vaart die op Hoamoal en Hitu militaire successen boekte, maar tegelijk de Hituezen en hun medestanders in de armen van de Nederlanders dreef. In 1603 en 1605 stuurden de hoofden van Hitu gezantschappen naar Banda en Banten op West-Java om de Nederlanders om onmiddellijke hulp te verzoeken.

Hitu onder Kapitan Hitu Tepil

In februari 1605 gaven de Portugezen hun fort op Ambon zonder noemenswaardig verzet over aan Steven van der Haghen, de admiraal van de eerste vloot van de Verenigde

12 Over deze onderliggende tegenstellingen op de Midden-Molukken, zie Van Fraassen 2005.

Oost-Indische Compagnie die Hitu bereikte.[13] Van der Haghen gaf hiermee gevolg aan de smeekbede van de Hituezen om hen bij te staan in de strijd tegen de Portugezen. Namens de Staten-Generaal en stadhouder Maurits van Nassau sloot hij een verbond waarbij de Hituezen een eed van trouw aflegden en aan de Compagnie het monopolie op de opkoop van kruidnagelen toezegden. Terwijl de voormalige christelijke bondgenoten van de Portugezen nu als onderdanen van de Compagnie werden beschouwd, golden de Hituezen als bondgenoten en behield het land Hitu zijn autonomie.

Het politiek bestel dat de Hituezen in de voorafgaande decennia hadden opgebouwd, was goeddeels bewaard gebleven: het collegiaal leiderschap van de vier *perdana's* bleef gehandhaafd, evenals de organisatie van hun onderdanen in zeven *uli*. De bijna permanente staat van oorlog waarin Hitu in de tweede helft van de zestiende eeuw had verkeerd, had evenwel zijn sporen nagelaten. De *perdana* Tanihitumesen was aan de oostzijde van de baai van Hitu gaan wonen, terwijl de *perdana* Nusatapi zich aan de westzijde had gevestigd. Op het westelijk deel van het schiereiland lagen op dat moment de belangrijkste kruidnagelarealen.

De *perdana* Nusatapi, tevens *Kapitan Hitu*, was in deze periode Tepil. Trouw aan het bondgenootschap wierp hij zich veelvuldig op als bemiddelaar waar conflicten tussen de Compagnie en andere partijen in de regio dreigden te escaleren.[14] De Compagnie maakte daarvan in de beginjaren graag gebruik.

Na verloop van tijd kwam Tepil als bemiddelaar onvermijdelijk in een netelige positie, omdat er in de kruidnagelhandel onverenigbare belangen in het geding waren. Aanvankelijk was er in de monopoliecontracten met Hoamoal en Hitu geen prijs vastgelegd, met het gevolg dat de prijs van de kruidnagel ten gevolge van de concurrentie tussen Aziatische en Europese handelaren in tien jaar tijd bijna verdubbelde. Onderhandelingen resulteerden in aanvullende contracten waarin een vaste prijs werd bepaald.[15] Daarmee kwam er geen einde aan wat door de Compagnie als sluikhandel werd bestempeld: de kruidnagelproducenten op Hoamoal en Hitu hadden er belang bij het monopolie van de Compagnie zo veel mogelijk te ontduiken. Hoewel de sultan van Ternate onder protectoraat van de Compagnie stond en verplicht was het monopoliecontract te erkennen en te onderhouden,[16] gedoogde hij in de praktijk dat zijn onderdanen op Hoamoal probeerden de vrije handel in stand te houden.

Toen het ondoenlijk bleek om de sluikhandel terug te dringen door vaartuigen op zee te controleren, ging de Compagnie, in strijd met de in Nederland beleden opvatting over *mare liberum*, het recht van vrije vaart, ertoe over alle Aziatische handelaren te weren. Omdat *Kapitan Hitu* Tepil zijn stem hiertegen niet verhief en een confrontatie

13 Het fort, naar het katholieke feest van Maria Boodschap op 25 maart *Nossa Senhora da Anunciada* genoemd, werd na de overdracht omgedoopt tot fort 'Victoria'. Om dit fort ontstond de stad Ambon.

14 Tepil bemiddelde in conflicten op Hoamoal, Buano, Seram, Leitimor en in 1621 ook op Banda.

15 Ridjali 2004, p. 48.

16 In 1606 veroverden de op de Filipijnen gevestigde Spanjaarden Ternate, waarna de Nederlanders een jaar later de oostkust heroverden, een fort bouwden en daar een nieuwe sultan onder hun bescherming namen. Het sultanaat was voor het herstel en de handhaving van zijn gezag van de Compagnie afhankelijk. Zie Ridjali 2004, p. 51-52.

met de Compagnie vermeed, verloor hij aan gezag, zowel onder de hoofden van Hitu als onder de kruidnagelproducenten op Hoamoal.

Hitu onder Kakiali

Toen de oude Tepil in 1633 overleed, heerste er in het land Hitu en bij de Compagnie grote bezorgdheid over zijn opvolging. Zijn beide oudste zoons waren al overleden en hij had zijn zoon Kakiali niet als zijn opvolger willen aanwijzen. Uiteindelijk werden zijn titels en bevoegdheden verdeeld: zijn jongere broer Baros werd benoemd tot *perdana* Nusatapi en Kakiali tot *Kapitan Hitu*.[17]

Tepil had vastgehouden aan het beginsel van collegiaal bestuur van de vier *perdana's* en ook steeds in die geest gehandeld, maar Kakiali begon al spoedig zelfstandig en eigenzinnig te opereren. Het wekte wantrouwen en verdeeldheid. In het bijzonder Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen, volgde hem met argusogen. Hij rapporteerde aan de gouverneur Gijsels dat Kakiali heimelijk plannen smeedde om zich samen met Leliato, de Ternataanse gouverneur op Hoamoal, onder bescherming van Makassar te stellen. Het was een verontrustend perspectief, want deze havenstad ontwikkelde zich in het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot een politiek en economisch centrum dat door de uitbreiding van zijn handelsnetwerken een niet te onderschatten bedreiging voor het sultanaat Ternate en de Compagnie vormde.

Gijsels werd in 1634 opgevolgd door gouverneur Anthonio van den Heuvel. Deze deed een drieste, slechts half gelukte poging om de hoofden van Hitu en Hoamoal tijdens een beraad op schepen voor de kust van Hoamoal te gijzelen. Hij liet Kakiali en Tamalesi, het hoofd van het dorp Wakal, gevangen houden en martelen om hun plannen voor de toekomst te achterhalen. Een groot deel van de bevolking van Hitu verschanste zich in het binnenland onder leiding van Usen, een voorvechter uit het geslacht Patih Tuban die de titel Patiwani (*patih:* vorst; *wani* of *berani:* stoutmoedig) droeg.

Gijsels, die terugkeerde om orde op zaken te stellen en een minder onbesuisde opvolger van Van den Heuvel te benoemen, hield Kakiali gevangen en benoemde diens tegenstander Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen, tot *Kapitan Hitu*. Deze aantasting van de Hituese adat zette veel kwaad bloed. De nieuwe gouverneur Jochem Roelofsz. van Deutecom vergrootte in 1636 de onrust door Kakiali en Tamalesi als in de boeien geslagen misdadigers naar Batavia te laten overbrengen en de christelijke onderdanen van de Compagnie door een grievende stijl van optreden van zich te vervreemden. Het kwam op de Ambonse eilanden tot een algemene opstand, een crisis die persoonlijk ingrijpen van de gouverneur-generaal Anthonie van Diemen noodzakelijk maakte. Hij herstelde het gezag van de Compagnie in 1637 met een interventiemacht van zeventien schepen. Kakiali werd in vrijheid gesteld en opnieuw tot *Kapitan Hitu* benoemd, terwijl Kajoan als *perdana* Tanihitumesen het voorzitterschap van het college van vier *perdana's* kreeg toebedeeld. Om de macht van de *Kapitan Hitu* in te perken werd een nieuwe, breder samengestelde Hituese regering gevormd.

17 Ridjali 2004, p. 60.

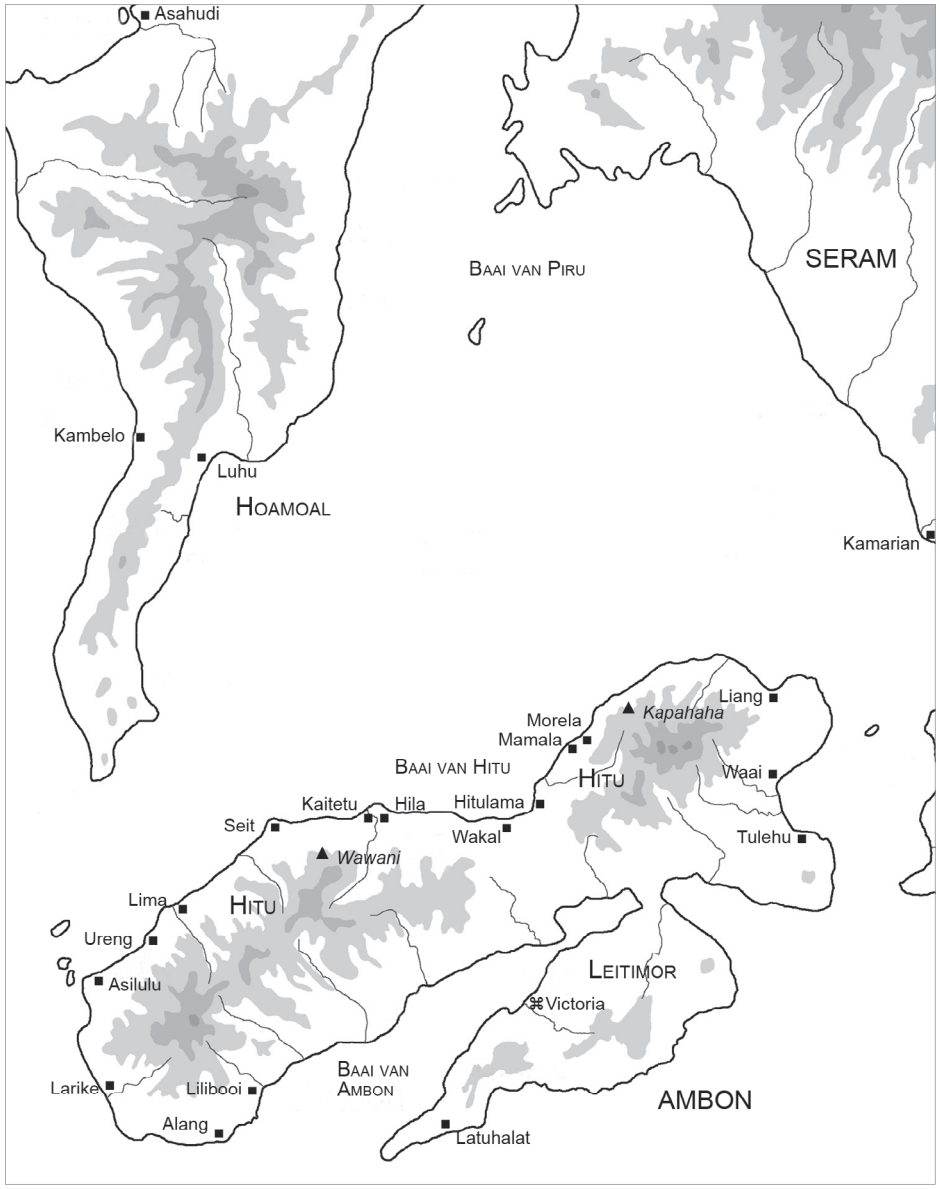

Kaart 4 Ambon, Hoamoal.

Van Diemen wilde het gebied niet alleen pacificeren, maar ook voor de langere termijn een oplossing voor de geschillen rond het monopolie treffen. Daarom nodigde hij de Ternataanse sultan Hamza uit om het jaar erop voor gezamenlijk overleg naar het dorp Hila aan de baai van Hitu te komen. Hij kwam hiervoor zelf in juni 1638 met een aanzienlijke vloot opnieuw uit Batavia over.

De sultan zette bij de onderhandelingen met Van Diemen hoog in. Hij vroeg om

uitbreiding van zijn gezag over alle moslim-negorijen op Hitu, Haruku, Saparua en Seram. Tot dan toe waren de Hituezen zelfstandige contractpartners van de Compagnie geweest, onafhankelijk van Ternate en van de Ternataanse gouverneurs op Hoamoal. Van Diemen verklaarde echter dat de Hituese *perdana's* thans, in tegenstelling tot eerdere verklaringen, in meerderheid de sultan van Ternate als vorst en gebieder over de dertig negorijen van Hitu erkenden.[18] Vervolgens ging hij akkoord met de Ternataanse gebiedsuitbreiding, zij het onder voorwaarde dat deze overeenkomst slechts zou gelden zolang de monopolieverplichtingen door Ternate werden nagekomen. Het contract waarin deze afspraken werden vastgelegd, werd op 20 juni 1638 ondertekend door Van Diemen en Hamza, maar niet door de hoofden van Hitu en van de moslimdorpen op Seram, Haruku en Saparua die door dit contract in naam onderdanen van Ternate waren geworden.[19]

De strijd om Wawani

Kakiali sloeg de onderhandelingen aan de baai van Hitu gade vanaf de nabijgelegen berg Wawani die in tijden van oorlog van oudsher als vluchtberg fungeerde. Hij had zich daar verschanst met Patiwani, de aanvoerder uit het geslacht Patih Tuban, en zijn neef Ridjali, die hem als imam en aanvoerder terzijde stond.

Zij zagen onder de nieuwe politieke omstandigheden geen andere mogelijkheid dan aan te sturen op een confrontatie met de Compagnie. Hierbij hoopten zij, mede vanwege bestaande huwelijksbetrekkingen, te kunnen rekenen op de steun en deelname van de hoofden op Hoamoal.[20] De kans op succes was echter ondenkbaar zonder de steun van Makassar. Daarom zond Kakiali in 1638 een gezantschap onder leiding van Patiwani naar het hof te Makassar om aan te dringen op een meer directe inmenging in de conflicten tussen Hitu, de Compagnie en Ternate. Na een eerste afhoudende reactie werd het verzoek om inmenging een jaar later met aandrang herhaald door een tweede gezantschap onder leiding van Ridjali. Hij had voor de sultan en zijn rijksbestuurder niet alleen een lading kruidnagelen meegebracht, maar ook aarde uit Hitu. Dit laatste geschenk symboliseerde een aanbod om het gezag over Hitu over te dragen aan Makassar. De sultan en zijn rijksbestuurder gaven te kennen dat zij niet bereid waren de Compagnie de oorlog te verklaren, maar wel handelsvloten en, tegen een vergoeding, enige

18 Wel merkte hij op dat Kakiali op de betreffende bijeenkomst niet aanwezig was geweest, evenmin als Telukabesi, een hoofd uit Kajoans geslacht Tanihitumesen.

19 Ridjali 2004, p. 55. De sultan kwam de Compagnie tevens tegemoet door in plaats van een gouverneur op Hoamoal slechts enkele zaakgelastigden aan te stellen en door de zittende gouverneur Leliato aan de Compagnie uit te leveren.

20 In eerdere jaren was Kakiali's oudste broer Mihirdjiguna gehuwd geweest met een vooraanstaande Ternataanse. Hoewel de Compagnie sterk gekant was tegen een verdere uitbreiding van de huwelijksbetrekkingen tussen de Nusatapi's en de Ternatanen, huwde Kakiali in 1637 met een dochter van de Ternataanse prins Laksamana, die voorheen steeds Leliato in zijn strijd tegen de Compagnie had gesteund. Omgekeerd huwde Luhu, de aanzienlijkste Ternataan op Hoamoal, in 1642 met een zuster van Kakiali. Twee andere zusters van Kakiali waren eveneens gehuwd met hoofden van Hoamoal en het nabijgelegen eiland Buano.

hulptroepen wilden sturen. In dit standpunt kwam geen verandering toen een derde gezantschap in 1640 naast economische en politieke motieven godsdienstige motieven aanvoerde om de Compagnie de oorlog te verklaren en daardoor de islam voor een dreigende teloorgang te behoeden. Ook door een vierde Hituees gezantschap in 1641 lieten zij zich niet verleiden tot een oorlogsverklaring.

De Makassaren stuurden in deze jaren handelsvloten die erin slaagden een groot deel van de kruidnageloogsten van Hoamoal en Hitu te bemachtigen. Met hun hulp bracht Kakiali ook de kruidnagelrijke zuidwesthoek van Ambon onder zijn controle door de daar gelegen versterking van de Compagnie te overvallen en te verwoesten. De aanwezigheid van de handelsvloten met Makassaarse strijders versterkte echter de onenigheid onder de Hituezen. Verschillende hoofden klaagden dat Kakiali overal op Hitu kruidnageloogsten opkocht en verhandelde, ook van dorpen die niet onder de *perdana* Nusatapi ressorteerden. De bevolking had onder de oorlogsomstandigheden te lijden omdat ze de strijders en hun bondgenoten van voedsel moest voorzien en diensten moest leveren bij de vestingbouw en de kruidnageloogst.

Schepen van de Compagnie brachten de Makassaren een zware slag toe in maart 1642 door zeventien Makassaarse vaartuigen voor de kust van Wawani met kannonades te vernietigen en wat westelijker nog een negental vaartuigen. In mei 1643 lanceerde Gerard Demmer, de gouverneur van Ambon, een geconcentreerde aanval op de Hituese en Makassaarse versterkingen. Het verlies van de handelsvloot en het bruggenhoofd op Hitu bezegelde het lot van de Makassaarse kruidnagelhandel: vanaf dat moment werd er op de markt van Makassar geen partij van enige omvang meer te koop aangeboden.[21]

Kakiali's vesting op Wawani bleef nog enkele maanden behouden. Demmer bouwde ter hoogte van het naburige dorp Seit een fort aan de kust en beval de bevolking in het achterland om zich daar aan de kust te vestigen. In augustus ging Demmer in op het aanbod van een Spanjaard om Kakiali op de Wawani om het leven te brengen. De sluipmoordenaar, die met de Hituezen tegen de Compagnie had gevochten, pleegde de aanslag in de nacht van 16 op 17 augustus en kreeg hiervoor vrijwaring van vervolging en een beloning van tweehonderd realen. Bijna een week later, in de nacht van 21 op 22 augustus, werd de vesting op Wawani veroverd.

Begin september kreeg Demmer een nieuwe volmacht van de sultan van Ternate: de Compagnie zou voortaan uit naam van de sultan over zijn gebieden in de Ambonse gewesten regeren en voor recht en orde zorgen. Gewapend met deze volmacht, ontbood Demmer eind september alle hoofden van Hitu te Seit waar hij een verbod op de aanstelling van een nieuwe *Kapitan Hitu* afkondigde en de dorpshoofden gebood om voortaan rechtstreeks de Compagnie te gehoorzamen, zonder zich nog iets gelegen te laten liggen aan de *perdana's*. Het betekende dat het door de Hituezen opgebouwde politiek-maatschappelijke bestel in 1643 bij proclamatie werd afgeschaft.

21 Ridjali 2004, p. 57-58.

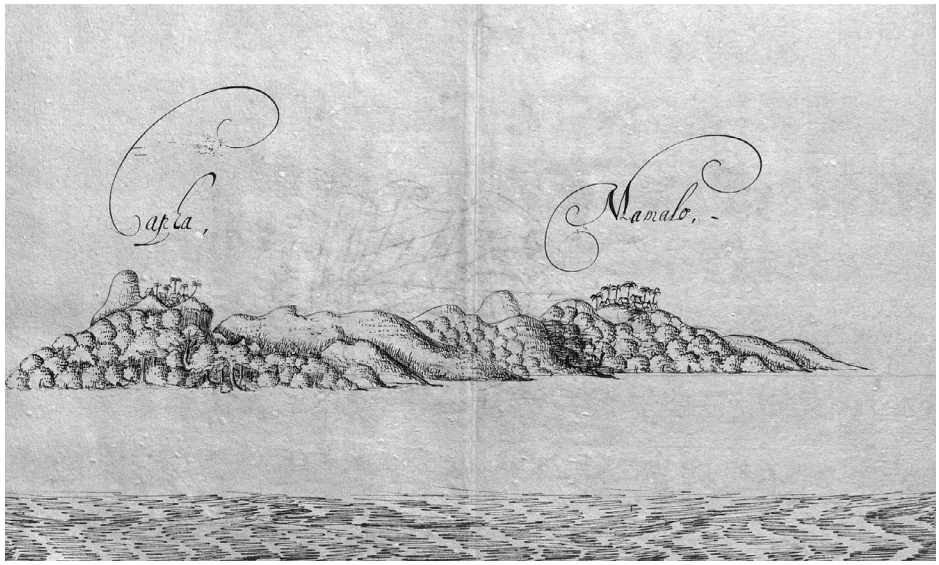

Afb. 15 Anoniem, *Schetstekening van Kapahaha en Mamala*, ca. 1635.

De belegering van Kapahaha

Al voor Tepils overlijden in 1633 waren de spanningen tussen de geslachten Nusatapi en Tanihitumesen zo hoog opgelopen dat Kajoan, de toenmalige *perdana* Tanihitumesen, toestemming van de Compagnie had gevraagd en gekregen om op de berg Kapahaha, gelegen in het bergmassief ten oosten van Hitulama, een versterking aan te leggen. Het was een natuurlijke vesting, die evenals de Wawani van oudsher als toevluchtsoord in tijden van oorlog had gefungeerd. In 1643 stond Kapahaha onder gezag van zijn neef Telukabesi. Hoewel Telukabesi geen partij voor Kakiali had gekozen en Kakiali's aanvoerder Patiwani in de crisis van 1634 zelfs een aanval op Kapahaha had gewaagd, voelde hij zich na de dood van Kakiali en de val van Wawani toch verplicht de vluchtelingen op Kapahaha in bescherming te nemen.

Perdana Tanihitumesen Kajoan beijverde zich om in heel Hitu een bedrag van drieduizend realen in te zamelen en aan Demmer te schenken, met het verzoek om genade te verlenen aan Patiwani, Ridjali en de andere hoofden die aan de zijde van Kakiali hadden gestaan en zich nu te Kapahaha bevonden. De gouverneur was echter onverzoenlijk en eiste onvoorwaardelijke uitlevering. Het leidde tot een langdurige belegering, waarvan de inzet aan de kant van de Hituese hoofden vooral het herstel en het behoud van de regering van Hitu lijkt te zijn geweest.[22]

Een poging om Kapahaha in april 1644 van de achterzijde aan te vallen mislukte, waarna Demmer de vrucht- en kruidnagelbomen in de omgeving liet kappen. Met twee schansen aan de kust en met patrouillevaartuigen trachtte de Compagnie daarna ver-

22 Ridjali 2004, p. 63.

geefs een blokkade op te werpen. Toen een nieuwe poging om de vesting te veroveren in oktober 1644 op niets uitliep, besloot Demmer tot een strafexpeditie tegen de dorpen op de zuidkust van Seram, die sago en vis aan Kapahaha hadden geleverd. Patiwani, die met zeventig man vanuit Kapahaha naar Seram was gevaren om de dorpen bij te staan, sneuvelde in januari 1645 tijdens een gevecht op zee.

Nadat een nieuwe militaire actie tegen Kapahaha op niets was uitgelopen, arriveerde in mei 1645 een gezantschap uit Ternate op het fort Victoria, met brieven van de sultan waarin hij bij Demmer, Telukabesi en de andere hoofden van Hitu aandrong op onderhandelingen. Beide partijen stemden toe, maar Telukabesi eiste wel dat bij de onderhandelingen, die op het fort Victoria zouden plaatsvinden, de sultan en de Hituese en Ternataanse hoofden borg zouden staan voor zijn veiligheid. Op 9 augustus, de dag van de onderhandelingen, eiste hij bovendien op het laatste moment voor de zekerheid enkele Nederlandse gijzelaars op Kapahaha. Daarop werden de onderhandelingen afgebroken.

In oktober 1645 bracht Demmer zeventig Alfoeren uit het binnenland van Seram over om in de omgeving van Kapahaha koppen te snellen. Ook zette hij de kustdorpen met dreigementen en een visverbod onder druk om mee te werken aan de blokkade van de vesting. In Kapahaha was men nu genoodzaakt zelf op riskante voedseltochten over zee uit te gaan. Het moreel werd aangetast door honger en ziekte, zodat steeds meer vrouwen en kinderen Kapahaha in de eerste maanden van 1646 verlieten. Ook ging de bevolking van dorpen in de omgeving ertoe over om gevangenen in de omgeving van de vesting te maken en aan de Compagnie uit te leveren, in de hoop dat het visverbod vanwege deze bewijzen van goede wil zou worden opgeheven.

In de vroege morgen van 25 juli 1646 werd Kapahaha, toch nog onverwacht, overrompeld door troepen onder bevel van kapitein Jacob Verheiden. Het handjevol soldaten dat de onbewaakte vesting binnendrong, veroorzaakte zo'n paniek dat de vesting nagenoeg zonder slag of stoot in handen van de Compagnie viel.

De afwikkeling

Bij de overrompeling van Kapahaha ontsnapten Telukabesi en Ridjali aan arrestatie. Telukabesi verborg zich in het bergland achter Kapahaha, probeerde vergeefs op Haruku bescherming en hulp te krijgen en besloot uiteindelijk om zichzelf in het fort Victoria te laten berechten. Hij werd veroordeeld en op 1 september 1646 onthoofd. Ridjali slaagde erin om met enkele familieleden naar Hoamoal en vandaar naar de eilanden Kelang en Buru te ontkomen, vanwaar hij doorreisde naar Makassar. Hier vond hij asiel en stelde hij op verzoek van de rijksbestuurder Patinggaloang de historie van het land Hitu op schrift.[23]

Demmer liet op Hitu, Haruku en Saparua alle resterende inheemse vestingwerken afbreken en verordende alle kampongs in het binnenland om zich in dorpen aan de kust te vestigen.

23 De tekst van *Hikajat Tanah Hitu* (Historie van Hitu) is uitgegeven met een inleiding, annotaties en een Nederlandse vertaling in Ridjali 2004.

Het duurde al met al toch nog een tiental jaren voordat het monopolie definitief werd veiliggesteld door een bijzonder bloedige en destructieve oorlog die resulteerde in de ontvolking van het schiereiland Hoamoal en de eilanden Manipa, Kelang en Boano.[24] Doordat de Compagnie de kruidnagelteelt op de eilanden Ambon, Haruku, Saparua en Nusalaut concentreerde, beheerste ze niet alleen de kruidnagelhandel, maar ook de kruidnagelteelt.[25]

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien welk beeld van de strijd om Kapahaha Ritter oproept in zijn historische roman *Toeloecabesie*.

4.2 Willem Leonard Ritter, Europeaan in Indië

Omdat er betrekkelijk weinig onderzoek naar Willem Leonard Ritter is gedaan, bevat deze paragraaf een schets van zijn gehele leven en werk.[26]

Ritter werd geboren op 6 maart 1799 en groeide in Haarlem op als zoon van een uit Thüringen geïmmigreerde winkelier en een moeder die eveneens van Duitse afkomst was. Op 30 maart 1815 werd hij aangesteld als chirurgijn der derde klasse bij het Regiment Oost-Indische Infanterie No. 5, dat in het koloniaal werfdepot te Harderwijk werd voorbereid op uitzending naar Indië. Na de onverhoedse terugkeer van Napoleon uit Elba werden deze troepen halsoverkop ingezet op het Europese strijdtoneel. De jonge Ritter maakte de Slag bij Waterloo en het beleg van Valenciennes in het Franse Département du Nord mee alvorens hij op 29 oktober 1815 met het linieschip *Amsterdam* naar Batavia vertrok.

Officier van gezondheid

Op 31 juli 1816, ruim twee maanden na aankomst, werd Ritter als officier van gezondheid ingescheept op het linieschip *Admiraal Evertsen* dat uit Batavia naar Makassar op Celebes vertrok met aan boord ca. vierhonderd man infanterie, een klein detachement artillerie en de commissaris die was aangesteld om in Makassar het bestuur van de Engelsen over te nemen. Eerste officier op de *Admiraal Evertsen* was op dat moment Maurits Ver Huell. Het is niet waarschijnlijk dat zij kennis met elkaar hebben gemaakt: Ritter was twaalf jaar jonger dan Ver Huell en stond als chirurgijn der derde klasse veel lager in rang.

Ritter verbleef ruim anderhalf jaar in Makassar en omstreken, eerst in de in verwaarloosde staat verkerende buitenpost Bulukumba en later op het fort Rotterdam. In zijn later geschreven verhalen *De paarden diefstal* (1839) en *Het spook* (1842) vertelt hij geamu-

24 De kruidnagelproductie van Manipa en Hoamoal bedroeg in 1620 184.000 Amsterdamse ponden en in 1647 175.000 ponden. Na 1656 was er geen productie. Zie Knaap 2004, p. 297-298.

25 De productie op het schiereiland Leitimor en op de eilanden Haruku, Saparua en Nusalaut liep van 24.000 Amsterdamse ponden in 1620 op tot 145.000 ponden in 1647 en 389.000 ponden in 1670. Zie Knaap 2004, p. 297-298.

26 Biografische gegevens zijn vooral te vinden in Dornseiffer en Ten Kate 1991, Sol 1989 en 1991.

seerd hoe hij met collega-officieren de verveling moest zien te verdrijven met grog en landerige gesprekken. Blijkens autobiografische passages in *De rekruut* (1839) keerde hij in april 1818 terug in Batavia, waar hij met andere officieren van gezondheid was gehuisvest in een militair hospitaal in Weltevreden. Het jaar erop legde hij hier met goed gevolg het examen voor chirurgijn der tweede klasse af.[27]

Vermoedelijk werd Ritter vervolgens gedetacheerd op verschillende posten op Java. In elk geval vertrok hij in juli 1822 uit Batavia naar de westkust van Borneo met een militaire expeditie onder luitenant-kolonel H.J.J.L. ridder de Stuers. In dit gebied hadden de lokale vorsten in het midden van de achttiende eeuw Chinezen uitgenodigd om goud te delven en de toegestroomde mijnwerkers hadden zich verenigd in een zevental gemeenschappen, elk onder een uit de leden gekozen *kongsi* of bestuur. Deze kongsi's voelden zich spoedig sterk genoeg om zich onafhankelijk van hun gastheren te verklaren en waren evenmin bereid het Nederlands gezag in dit gebied zonder slag of stoot te accepteren. De Stuers slaagde slechts ten dele in zijn opdracht de kongsi's in het gareel te brengen.

Voor Ritter was de expeditie de eerste kennismaking met het gebied waar hij een reeks van jaren werkzaam zou blijven, niet als officier van gezondheid, maar als bestuursambtenaar. In juli 1823 werd hem op eigen verzoek eervol ontslag als chirurgijn verleend. Kort daarna werd hij aangesteld als hoofd van een bestuurspost in Landak, een gebied in het binnenland van West-Borneo waar goud en diamant werden gewonnen.

Ambtelijke loopbaan op West-Borneo

De volgende jaren van Ritters loopbaan als civiel ambtenaar worden geschetst in een editie van archiefstukken van zijn superieur, resident J.D. van den Dungen Gronovius:

> De heer W.L. Ritter [...] werd in 1825 Adsistent-resident van Landak, in 1826 Adsistent-resident van Sambas, in 1827 waarnemend Secretaris van de Residentie Borneo's Westkust, terwijl toen de heer S. van der Wouden tot Civiel Gezaghebber te Sambas werd benoemd. Geschillen van dezen ambtenaar met den Sultan over twee vrouwen, die door een Boeginees voor den Landraad waren gedaagd, maar zich onder bescherming van den Sultan gesteld hadden, gaven aanleiding dat, op verzoek van dien Vorst, de heer v.d. Wouden uit zijne betrekking werd ontslagen, en de heer Ritter, die wegens zijne minzaamheid en grondige bekendheid met de inlandsche zeden en instellingen zeer bij den Sultan in aanzien stond, andermaal tot Adsistent-resident van Sambas werd benoemd. Hij bleef in die betrekking totdat hij in 1832 den heer Gronovius als waarnemend Resident der Westkust verving.[28]

Kwaliteiten als tact en belangstelling voor 'inlandsche zeden en instellingen' stempelden Ritter tot een waardevol ambtenaar, in het bijzonder in een gebied als Borneo's westkust waar het gouvernement zijn gezag met zeer beperkte middelen wilde vestigen, uitbreiden en handhaven.

27 Ritter 1843, p. 101.
28 Van den Dungen Gronovius 1871, p. 11, vn. 1.

Het was in allerlei opzichten een plezierige periode. In december 1829 werd hij gevraagd om lid te worden van de sociëteit La Belle Alliance in Pontianak en om vanuit zijn standplaats Sambas als correspondent mee te werken aan de uitgave van een krantje voor het handjevol Europeanen dat op de westkust van Borneo was gevestigd.[29] Van het *Borneo's nieuwsblad* verschenen in 1830 wekelijkse afleveringen van in beginsel vier handgeschreven pagina's die op de pennerij van de residentie werden vervaardigd. De meeste van Ritters bijdragen aan het *Nieuwsblad* waren bedoeld ter verstrooiing: met de berijming van grappige, soms kluchtige anecdotes onderscheidde hij zich van collega's die pompeuze 'krijgszangen' of een vrome lofzang op de zegeningen van de huwelijkse staat inzonden.

Tijdens zijn bezoeken aan Batavia bouwde Ritter in deze jaren ook zijn maatschappelijke netwerk uit, bijvoorbeeld door lid te worden van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, toe te treden tot het Genootschap van Waterloo en zich aan te sluiten bij het Natuur- en Letterkunde beoefenend Genootschap onder de zinspreuk 'Studio et Labore'.[30] Hij had voldoende vertrouwen in zijn toekomst om op 21 mei 1829 in zijn standplaats Sambas te huwen met Catharina Laurence de Brabant, dochter van J.J.A. de Brabant, kapitein in het Nederlands-Indisch Leger.[31] Het jaar erop kreeg het echtpaar het eerste van vier kinderen.

Vanaf 1830 kwamen nieuwe politieke richtlijnen van de regering in Batavia op gespannen voet te staan met de praktijk van het bestuur op Borneo's westkust. Gouverneur-generaal Van den Bosch constateerde bij zijn aantreden dat de uitgaven voor het bestuur over de eilanden buiten Java over het geheel genomen veel hoger waren dan de opbrengsten. Daarom koos hij voor een beleid dat beoogde 'de bezittingen dier verspreide posten tot den minst mogelijken omslag en de geringste kosten in te krimpen'.[32] De bestuursambtenaren in 'buitenbezittingen' zoals de Westkust van Borneo kregen dan ook te verstaan dat zij zich zo veel mogelijk dienden te onthouden van bemoeienis met binnenlandse aangelegenheden. De hoge regering in Batavia was van oordeel dat het direct bestuur had geleid tot 'noodelooze moeijelijkheden en improduktieve uitgaven'.[33]

Het ongeluk wilde dat juist in deze periode de spanningen tussen de inlandse vorsten, de Chinese kongi's en het Nederlands bestuur zo hoog opliepen dat resident Van den Dungen Gronovius zich genoodzaakt voelde het gouvernement een verzoek om militair ingrijpen te doen.[34] Van den Bosch stelde de resident op non-actief en benoemde de bestuursambtenaar E.A. Francis tot commissaris voor Borneo's Westkust om orde

29 Volgens een opgave in *Borneo's Nieuwsblad* 15 (11 april 1830) waren er in de residentie Westkust Borneo in 1829 op een bevolking van zo'n 250.000 Maleiers, Dajaks en Chinezen dertien Europeanen gevestigd, waarvan drie te Sambas en tien in Pontianak. Europese militairen waren bij deze telling niet begrepen. Zie Termorshuizen 2001, p. 57-61.

30 Sol 1989, p. 72. Over het Natuur- en Letterkunde beoefenend Genootschap, zie Groot 2009, p. 366.

31 In een bericht over de vermoedelijke zelfmoord van een fuselier in Sambas, geplaatst in *Borneo's Nieuwsblad* van 1 januari 1830, is er sprake van 'het badhuis van den heer kapitein de Braband'. Ritters schoonvader was vermoedelijk enige tijd in Sambas gelegerd. Zie Termorshuizen 2001, p. 61.

32 Van den Bosch 1864, p. 466.

33 Veth 1856, dl. 2, p. 475.

34 Zie Veth 1856, dl.2, p. 443-545.

op zaken te stellen. Deze meende na onderzoek dat de spanningen eerder waren veroorzaakt door inlandse vorsten die zich ten koste van de Chinezen en van hun eigen bevolking hadden verrijkt, dan door de veronderstelde weerspannigheid van de kongsi's. Hij schafte de heffing van tollen af en ontwierp maatregelen om het bestuur te baseren op vrije handel en geregelde belastingen. Bovendien ontwierp hij een flinke bezuiniging op de bestuurskosten van West-Borneo door het aantal bestuursposten te verminderen en de in het gebied gelegerde garnizoenen op te heffen of in te krimpen.

Ritter werd na het ontslag van resident Van den Dungen Gronovius voorlopig tot waarnemend resident benoemd. Hij kreeg van Francis nadere instructies om de gewenste maatregelen door te voeren. Tot 1834 had hij de handen vol om de zaken in de verschillende districten van de residentie af te wikkelen. Daarna werden nieuwe bestuursambtenaren aangesteld en keerde hij terug naar Batavia om verantwoording af te leggen.

In deze periode werd hij door een zwaar persoonlijk verlies getroffen. Op 29 oktober 1834 verscheen het volgende bericht in de *Javasche Courant*:

> Na verloop van slechts acht dagen na het overlijden van mijn jongste dochtertje, overleed tot mijne diepe droefheid op heden na eene kortstondige bedlegering mijne geliefde echtgenoot Katharina Laurence de Braband, in den jeugdigen ouderdom van nog geene 22 jaren, mij nalatende twee kinderen die nog te jong zijn hun verlies te beseffen. Pontianak, 8 september 1834. W.L. Ritter.[35]

Zonder middel van bestaan

Het onderzoek dat Francis op West-Borneo had ingesteld, bleef Ritter achtervolgen omdat een onderzoekscommissie van de Algemene Rekenkamer aanleiding had gezien om de financiële huishouding van de residentie uit te spitten. Hij werd voorlopig op non-actief gesteld.

Onder deze omstandigheden was het een uitkomst voor Ritter dat hij in de loop van 1836, nog voordat de commissie haar onderzoek had afgerond, toch weer een aanstelling in dienst van het gouvernement kreeg. Op 31 oktober 1836 werd hij ter beschikking gesteld van de resident van Sumatra's westkust en hij verliet Java om zich in Padang te vestigen. Zijn aanstelling zal ongetwijfeld gebeurd zijn met instemming, en wellicht zelfs op verzoek, van Francis, de nieuwe resident van Padang. Francis had tijdens zijn werkzaamheden op de westkust van Borneo veel profijt gehad van de rapporten en verslagen die Ritter hem ter beschikking had gesteld. Zo publiceerde hij in zijn memoires een landbeschrijving van West-Borneo die hij grotendeels had samengesteld uit 'informatiën van den toen met het burgerlijk gezag aldaar belasten Assistent-Resident W.L. Ritter, aan wien deswegens veel lof toekomt'.[36] Hij had bovendien zijn bestuurlijke en diplomatieke kwaliteiten leren kennen, toen Ritter als waarnemend resident van Bor-

35 *Javasche Courant* 29 oktober 1834, p. 5. Een van de oudere kinderen was eveneens vroeg gestorven.
36 Francis 1856, dl. 2, p. 230-231.

neo's westkust uitvoering moest geven aan de maatregelen die het onthoudingsbeleid van Van den Bosch vereiste. Een opdracht aan Ritter om vanuit Padang een reis langs de kust van Sumatra naar het hof van Atjeh te maken en hierover een uitvoerig rapport te schrijven, getuigde van het vertrouwen dat hij in hem stelde.

Op 13 december 1837 besloot het gouvernement om Ritters aanstelling op Sumatra te herroepen. De commissie van de Algemene Rekenkamer die het financieel beheer van Borneo's westkust onderzocht, had een rapport uitgebracht met daarin onder meer de conclusie dat Ritter en een commies van het residentiekantoor in Pontianak 'door hun ontrouwe handelingen met 's lands gelden als onwaardig zijn te beschouwen den lande verder te dienen.'[37] Op advies van de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof besloot het gouvernement na weging van 'verschonende termen' weliswaar om Ritter niet strafrechtelijk te vervolgen, maar het vorderde toch een bedrag van ruim f 24.000 van hem terug. Hoewel naar aanleiding van door hem ingediende verzoekschriften af en toe een deel van dit bedrag werd kwijtgescholden, zag het er niet naar uit dat hij zijn schulden ooit zou kunnen vereffenen. In augustus 1843 nam het gouvernement Ritter voor de resterende schulden in gijzeling, niet in de verwachting dat hij onder deze druk wel tot betaling in staat zou zijn, maar 'als een boete en straf voor pligtsverzuim, nalatigheid en schending van het in hem gestelde vertrouwen'.[38] Vanuit de gevangenis diende Ritter, onder meer met een beroep op zijn gezondheid, verzoeken om clementie in. Uiteindelijk bracht de directeur van financiën op 29 november 1843 een advies uit waarin hij opmerkte dat Ritter

> bereids voor die hechtenis jaren achtereen zonder middel van bestaan heeft rondgezworven en zich en zijne kinderen van de liefdadigheid van anderen heeft moeten onderhouden; al het welk als eene gevoelige straf kan worden aangemerkt voor iemand, die vroeger met de beste vooruitzigten zijne officiële loopbaan betrad en vervolgde.[39]

De 'liefdadigheid van anderen' waarvan in dit stuk sprake is, zou kunnen verwijzen naar ondersteuning door familieleden van zijn overleden echtgenote. In het bijzonder met zijn zwager Desiré Lambert de Brabant, die carrière in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger maakte, heeft hij zijn leven lang contact gehouden.[40] Op 13 december 1843 werd Ritter weer in vrijheid gesteld, onder voorwaarde dat hij tenminste f 50 per maand als aflossing van zijn schulden zou overmaken. Voor dit bedrag stelden vrienden van Ritter zich garant.[41]

Van Ritters omstandigheden in de jaren 1838 tot 1851, toen hij in Batavia als ambteloos burger moest zien rond te komen, is bijzonder weinig bekend. 'De niet onverdienstelijke schrijver W.L. Ritter moest in 1845 te Batavia leven van het zaakwaarnemers-

37 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 83.

38 Uit: 'Advies van de directeur van Financiën d.d. 29 november 1843, vermeld in de resolutie van 13 december 1843, no. 39', ARA: 2652. Geciteerd in Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

39 Geciteerd in Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

40 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 87. Desiré Lambert de Brabant was bij zijn eervol ontslag in 1872 opgeklommen tot generaal-majoor. Tussen 1834 en 1845 werd hij als sergeant, tweede luitenant en eerste luitenant ingezet bij expedities op Sumatra. Zie *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902*, register.

41 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

baantje en het opstellen van rekesten,' noteerde koloniaal-historicus F. de Haan in zijn beschrijving van *Oud-Batavia*.[42]

Ritter heeft zich in zijn eigen geschriften nooit uitgelaten over de tegenspoed die hem in zijn huwelijk en loopbaan heeft getroffen. Wel merkte hij aan het eind van zijn loopbaan in een ingezonden stuk over het bestuur van gouverneur-generaal Van der Capellen op dat diens opvolger Du Bus de Gisignies door wat minder rigoureus te bezuinigen 'het levensgeluk van honderde huisgezinnen, buiten schuld in het ongeluk gedompeld, had kunnen bevorderen'.[43]

Aanleg tot de letterkunde

Ritter heeft na zijn ontslag geprobeerd van zijn ervaringen als officier van gezondheid en civiel ambtenaar een productief gebruik te maken door de pen op te nemen en op basis van door hem opgedane kennis en ervaring verhalende teksten te gaan schrijven.

Hij werd op dit spoor gezet door het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, dat in 1838 was opgericht door W.R. baron van Hoëvell. De redactie plaatste in de eerste twee jaargangen de beschrijvingen van Atjeh en onderhorigheden door Ritter en van de westkust van Sumatra door Francis.[44] In het eerste deel van de tweede jaargang stonden nog twee andere bijdragen van Ritter: in de rubriek 'Geschiedenis' een door hem opgetekend relaas van *De oorsprong van Pontianak* (1839) en onder de titel *Herinneringen uit vroegere jaren mijns levens* (1839) een autobiografisch verhaal over zijn verblijf in Bulukumba. Vele jaren later sprak Ritter in een open brief aan Van Hoëvell zijn waardering uit voor de wijze waarop deze hem destijds in zijn schrijversloopbaan op weg had geholpen met

> mijne eerstelingen, waaraan gij zoo dikwerf de beschavende hand hebt gelegd, hetwelk ik steeds met erkentelijkheid heb gewaardeerd en mij tot leering strekte, mij, die nimmer iets aan de letterkunde gedaan had tot op de toevallige ontdekking, dat ik er eenigen aanleg toe bezat.[45]

Na Ritters eerste bijdragen aan het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* volgden enkele productieve jaren. Tussen 1838 en 1845 leverde hij ruim twintig verhalende bijdragen van verschillende aard, niet alleen aan het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, maar ook aan de letterkundige almanak *Lakschmi* en het tijdschrift *De Kopiïst*.

De meeste van deze bijdragen werden tevens uitgegeven in twee verzamelbundels. De eerste bundel, *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd*, verscheen in 1843 in Amsterdam en werd door de recensenten van *De Gids* en *Vaderlandsche letteroefeningen* welwillend ontvangen.[46] De tweedelige bundel *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd* werd in 1845 uitgegeven in Batavia. Een

42 De Haan 1935, dl. I, p. 562, vn. 1. Volgens opgave van Cultureel Maçonniek Centrum Prins Frederik te Den Haag stond hij in de ledentabellen van de vrijmetselaarsloge 'Ster in het Oosten' in de periode 1846-1850 ingeschreven als zaakwaarnemer van beroep.

43 Ritter 1858, p. 7.

44 Ritter 1838; Francis 1839.

45 *Java-Bode* 30 april 1856, p. 5.

46 *De Gids* 1846, Eerste deel, p. 361-365; *Vaderlandsche letteroefeningen* 1844, p. 377-380.

oproep in de *Javasche Courant* om op de nieuwe bundel in te tekenen had zo veel weerklank gevonden dat Ritter de intekenaren in het *Voorberigt* nadrukkelijk bedankte voor dit blijk van 'voortdurende algemeene belangstelling in zijne geringe lettervruchten en in zijnen persoon'.[47]

Verschillende verhalen uit deze periode werden onder de noemer van 'herinneringen uit vroegere jaren mijns levens' gepresenteerd. Ze schetsen, soms met enige ironie, de kameraadschappelijke en gemoedelijke omgang met bestuursambtenaren en lagere officieren die hij als chirurgijn en bestuursambtenaar op zijn standplaatsen aantrof, maar herinneren ook aan de vrienden en bekenden die door tropische ziekten en ongevallen vaak al op jonge leeftijd om het leven kwamen.

Een tweede groep verhalen bood beschrijvingen van land en volk, in het bijzonder op Sumatra en de westkust van Borneo. In het voorbericht bij *Indische herinneringen* verklaarde Ritter aan deze verhalen 'een hooger belang, dan alleen eene aangename verpoozing, eene in zeker opzigt meer blijvende waarde te mogen toekennen'.[48] In het voorbericht van *Nieuwe Indische verhalen* formuleerde hij zijn bedoelingen explicieter:

> Aangename verpoozing, door eene onderhoudende lektuur, gegrond op waarheidvolle schetsen der zeden en gewoonten van de verschillende volkstammen den Indischen Archipel bewonende, en gevolgelijk eene kennisverbreiding dier zeden en gewoonten, welke voor velen in deze gewesten zoo nuttig kan zijn, ziedaar, hetgeen hij zich bij het vervaardigen dier Verhalen en Herinneringen steeds heeft voorgesteld [...].[49]

Ritters 'waarheidvolle schetsen', gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, waren gebaseerd op de notities en rapporten die hij nog tijdens zijn loopbaan als bestuursambtenaar had gemaakt. Het eerste stuk, *Korte aanteekeningen over het Rijk van Atjin* (1838), was een verslag van de reis die hij in opdracht van Francis had gemaakt. Het tweede stuk, *De oorsprong van Pontianak* (1839), begint met een algemene landbeschrijving van Borneo en een geografische introductie van het eilandje Pontianak in de delta van de grote rivier Kapuas. In de volgende episoden verhaalt Ritter hoe Pontianak zeventig jaar tevoren werd gesticht door 'een gelukzoeker, een man bezoedeld met het bloed zijns evennaasten en verrijkt met roof'.[50] Ook in volgende bijdragen over West-Borneo, zoals *De diamant* (1840) en *De kanonneerboot* (1842) kiest hij voor zijn beschrijving van land en volk een verhalende vorm waarin hij bij de verbeelding van personages en taferelen de teugels van zijn verbeelding in meer of mindere mate heeft laten vieren.

Een derde groep verhalen handelde over gebeurtenissen in het oude Batavia en was geïnspireerd door passages uit Valentijns encyclopedische werk *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, dat Ritter bij het opmaken van zijn ambtelijke rapporten als historische bron had leren waarderen. *Neef en Oom* (1840) kondigde Ritter aan als een 'verhaal uit het leven van den Gouverneur Generaal Abraham van Riebeeck', *Jan Pekel Alias Klein of de Melattie-krans* (1841) als een 'verhaal uit het leven van den Gouverneur-Generaal Antonie van Diemen'.

47 Ritter 1845, I, p. I.
48 Ritter 1843, p. III.
49 Ritter 1845, I, p. II-III.
50 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 2 (1839), I, p. 411.

De stof voor *Pieter Erberveld* (1840) en *Sara Specx, Batavia in 1629* (1843) vond hij eveneens in Valentijns werk. Ze kunnen gekarakteriseerd worden als historisch-romantische verhalen waarin hij historische personen in literaire personages en de historische gebeurtenissen in kleurige taferelen heeft herschapen.

In deze categorie verhalen valt ook *Toeloecabesie, Amboina in 1644*. Het heeft in zijn historisch-romantische werk een bijzondere plaats omdat hij *Toeloecabesie* heeft uitgewerkt tot een omvangrijke historische roman en omdat het verhaal zich grotendeels niet in Oud-Batavia, maar op Ambon afspeelt. We zullen de roman in de volgende paragraaf nader bespreken.

Een journalistieke loopbaan

Het is opmerkelijk dat Ritter tussen 1845 en 1852 op een enkele uitzondering na geen verhalende teksten publiceerde. Wellicht was hij teleurgesteld door het gebrek aan literaire podia of ontmoedigd door de geringe opbrengsten van het schrijversbestaan. Mogelijk was hij ook genoodzaakt tot andere bezigheden om zichzelf en zijn gezin langs financiële afgronden te voeren.[51]

Er was in Batavia in deze jaren sprake van een groeiende leesbehoefte onder militairen, bestuursambtenaren, predikanten, juristen, artsen, kleine ondernemers en andere ingezetenen, waaronder leden van de 'Europeesch-Indische klasse' en een groeiend aantal Europese dames. Verschillende boekhandelaren speelden hierop in door zelf leesbibliotheken te openen waarin uit Europa aangekomen romans, kranten en tijdschriften aan het publiek ter beschikking werden gesteld. Een in 1851 opgerichte Bataviase afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verzelfstandigde zich in 1853 en richtte binnen een jaar een 'volks-leesbibliotheek' op. Onder het voorzitterschap van Ritter stelde de bestuurscommissie van deze bibliotheek zich een verlicht maatschappelijk doel: 'opwekking tot leeslust, ter beschaving van geest en verstand onder die volksklasse, wier middelen haar niet vergunnen daarvoor groote, ja zelfs geringe uitgaven te doen'.[52] Het jaarverslag over 1857-1858 meldde dat hoofdzakelijk 'de Europeesch-Indische klasse' en een toenemend aantal militairen van deze voorziening gebruik maakte.[53]

In verlichte kringen kon men de gedachte niet van zich afzetten dat het mogelijk zou moeten zijn om voldoende belangstelling te wekken voor oorspronkelijke gedichten en verhalen uit en over Indië. Hoewel de uitgave van het jaarboekje *Lakschmi* in 1843 wegens een te gering aantal intekenaars werd beëindigd, deed de firma Lange & Co enkele jaren later een nieuwe poging om afnemers te vinden voor een jaarboekje. In

51 Hoe penibel zijn omstandigheden waren, blijkt uit de advertentie die in juni 1851 in de *Javasche Courant* verscheen om een publieke verkoping van in beslag genomen roerende goederen van Ritter – 'een wagen, bendie, wagenpaarden, meubilair, en het geen verder te voorschijn zal worden gebragt' – aan te kondigen. Zie Dornseiffer en Ten Kate 1991, p. 87.

52 *Java-Bode* 29 september 1855, p. 7.

53 *Java-Bode* 29 oktober 1858, p. 4.

1848 verscheen de eerste aflevering van het letterkundig jaarboekje *Warnasarie* (*warna*: kleur; *sari*: bloem). Na verschillende redactiewisselingen werd Louis Tollens, een zoon van de Rotterdamse dichter Hendrik Tollens, in 1852 de verantwoordelijke redacteur.[54] Hij bleef aan tot in 1858 de elfde en laatste aflevering van *Warnasarie* verscheen, maar beleefde er weinig plezier aan, vooral omdat het van jaar tot jaar meer moeite kostte om kopij te verzamelen. Het moet voor hem een opluchting zijn geweest dat Ritter de pen weer opnam en in de jaren 1852 tot 1856 in totaal elf verhalen van uiteenlopende aard en inhoud voor het jaarboekje schreef.

Ritter en Tollens kenden elkaar omdat zij beiden lid waren van de vrijmetselaarsloge 'De Ster in het Oosten'.[55] In augustus 1852 werden zij benoemd tot redacteuren van de *Java-Bode*, de eerste commerciële Indische krant met een professionele redactie.

De uitgave van de *Java-Bode* was een ambitieus project van de drukker W. Bruining en de boekhandelaren H.M. van Dorp en J.W. van Haren Noman. Zij rekenden erop dat er in Nederlands-Indië grote behoefte zou zijn aan een, binnen de grenzen van de persvrijheid, volwaardig en onafhankelijk blad.[56] Naar het oordeel van pershistoricus Termorshuizen hebben Tollens en Ritter 'zich, binnen hun beperkte mogelijkheden, van de aanvang af ingespannen het blad een zo ruim mogelijke nieuws- en amusementswaarde te geven'.[57]

De rubriek 'Mengelingen', die onder een doorgetrokken lijn op de eerste drie pagina's prominent de aandacht trok, bevatte overwegend bellettristische feuilletons. De redactie koos hiervoor veelal Europees literair werk zoals *La tour de Castillac* van de succesvolle Franse romancier E. Berthet, waarvan Ritter voor de *Java-Bode* in 1853 een vertaling maakte.[58] Ook verzorgde hij voor Van Dorp in dat jaar onder de titel *De Hut van Oom Tom of Het Leven der Negerslaven in Noord-Amerika* een vertaling van een Franse editie van H. Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin*.[59]

54 Tollens, geboren in 1820, was in december 1843 als jonge advocaat en candidaat-notaris naar Indië vertrokken. In zijn beroepsloopbaan klom hij op tot advocaat en procureur bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië. Zijn ambities hadden niet alleen betrekking op zijn arbeid als jurist, maar ook op het terrein van de letteren. Hij had deze belangstelling van huis uit meegekregen, want hij was een zoon van de Rotterdamse volksdichter Hendrik Tollens die een bijzonder actieve en vooraanstaande rol in de letterkundige genootschappen van zijn tijd had gespeeld. Behalve Tollens hadden ook Nederlandse schrijvers als Hieronymus van Alphen, Jacob van Lennep, Nicolaas Beets en Willem Bilderdijk zonen met een loopbaan in Indië. Zie Van Zonneveld 2014.

55 Deze loge ontstond in 1837 uit een fusie van de loges 'La Vertueuse', waarvan de leden afkomstig waren uit hogere kringen, en 'La Fidèle Sincérité', met een ledenbestand uit het maatschappelijk middenkader. Zie Stevens 1994, p. 102. Volgens mededelingen van Jac. Piepenbrock, conservator Cultureel Maconniek Centrum Prins Frederik, in een mail d.d. 19 februari 2016 heeft Tollens bestuurlijke functies in de loge vervuld en heeft Ritter in 1840 en 1847 gelegenheidsgedichten voor de loge geschreven.

56 De *Javasche Courant*, in de eerste helft van de eeuw nog 'het eenig officieel blad van Java en geheel Nederlandsch Indië', voldeed niet meer aan de eisen van het publiek: het was een gouvernementskrant geworden die nauwelijks meer te bieden had dan mededelingen en aankondigingen. Zie Termorshuizen 2001, p. 45.

57 Termorshuizen 2001, p. 463.

58 W.L Ritter, 'De toren van Castillac. Naar het Fransch van Elie Berthet' verscheen in de maanden maart en april 1853 als feuilleton in de *Java-Bode*.

59 Beecher-Stowe 1853. De vertaling werd niet als feuilleton geplaatst, maar in losse afleveringen, en later in een band, uitgebracht.

De drukker van de *Java-Bode*, Bruining, trok zich in 1857 uit de onderneming terug. Hij vroeg de ondernemer H.J. Lion om samen met hem een nieuwe krant op te zetten die een meer politiek en polemiserend karakter zou hebben. Zo verscheen in januari 1858 het eerste nummer van het *Bataviaasch Handelsblad* dat vanaf het begin een serieuze concurrent voor de *Java-Bode* bleek.[60] Het was voor Van Dorp aanleiding om de *Java-bode* juist een apolitiek profiel te geven en de redactie te vernieuwen: Ritter trad per 1 januari 1858 af als redacteur en Tollens in november 1859.[61] Van Dorp hield Ritter wel aan om 'eenige bepaalde werkzaamheden voor dat Blad' te verrichten.[62]

Biäng-Lala, literair tijdschrift

In 1852, het jaar dat de eerste jaargang van de *Java-Bode* uitkwam en dat Tollens de redactionele verantwoording voor het jaarboekje *Warnasarie* op zich nam, verscheen onder redactie van Tollens en Ritter tevens het eerste literaire tijdschrift in Nederlands-Indië: *Biäng-Lala, Indisch leeskabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud*.

De firma Lange & Co had reeds in 1846 toestemming gekregen om een dergelijk tijdschrift uit te geven. De uitgever meende dat de bestaande Indische tijdschriften van 'te geleerde aard' waren en 'te eenzijdig dan dat zij het lezend publiek, en voornamenlijk het schoone geslacht, eenig genoegen zouden kunnen geven'.[63] Enkele jaren nadat hij in 1849 de drukpers van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen had overgenomen,[64] verzocht hij Tollens en Ritter de redactie van een tweemaandelijks tijdschrift met de programmatische titel *Biäng-Lala* (*bianglala*: regenboog) op zich te nemen. De prospectus voor potentiële intekenaars beloofde 'aan Nederlandsch Indië eene eigenaardige lectuur te verschaffen' en te streven naar een veelzijdige en kleurige inhoud.[65]

Tollens en Ritter namen enkele malen hun toevlucht tot de bewerking of vertaling van bestaande teksten, maar verreweg de meeste bijdragen waren oorspronkelijk.[66] Zelf schreven zij er een flink aantal. Tollens publiceerde in totaal vijftien bijdragen in de rubriek 'Poëzy' en vijf in de rubriek 'Proza'. Ritter leverde twee gedichten en een twaalftal verhalen.

Hoewel er voor de uitgever geen dwingende redenen waren om de uitgave te beëindigen, besloten de redacteuren om in 1857 geen nieuwe jaargang uit te brengen.[67] Het viel niet mee om voldoende auteurs van onderhoudende en prikkelende letterkundige bij-

60 Termorshuizen 2001, p. 506-507.
61 Geciteerd in Termorshuizen 2001, p. 464.
62 *Java-Bode* 13 januari 1858, p. 1.
63 *Biäng-Lala*, 1 (1852), I, p. 2.
64 Groot 2009, p. 389.
65 *Biäng-Lala*, 1 (1852) I, p. 2.
66 Zo bewerkte Ritter een historisch verhaal van Q.M.R. Ver Huell en een schets van A.A. Voorneman. Tollens vertaalde bijvoorbeeld een fragment uit het Spaansche heldendicht *Araucana* van Don Alonzo de Ercilla en bewerkte verhalen van de Franse auteur L. Gozlan en de Duitse avonturier en wereldreiziger F. Gerstäcker.
67 Sol 1989, p. 84.

dragen aan het tijdschrift te binden. Naarmate de jaargangen vorderden, werden Ritters verhalen steeds langer: *De laatste der Oudgasten* (1854) en *Si Tjonat, de Landroover* (1855) waren met respectievelijk zo'n honderd en negentig pagina's geen korte verhalen meer te noemen. Tollens en Ritter werden ook ontmoedigd door het overlijden van verschillende medewerkers die bijdragen aan *Warnasarie* en *Biäng-Lala* hadden geleverd: het sloeg in hun beleving diepe wonden in 'de Nederlandsch-Indische letterkunde, welke, helaas! in deze gewesten zoo weinig beoefenaren telt'.[68] Ook wrijving binnen de redactie kan tot het besluit om te stoppen hebben bijgedragen. Ritter had op aandrang van Tollens een ingezonden verhaal geredigeerd en omgewerkt, maar Tollens had het bij de publicatie in *Biäng-Lala* niet nodig gevonden om de naam van de inzender te vermelden. De verongelijkte auteur beschuldigde Ritter in de Indische pers van letterdieverij en Tollens reageerde daarop met boosaardig sarcasme. Ritter was niet gelukkig met de affaire.

Voor *Warnasarie* en *Biäng-Lala* schreef Ritter enkele verhalen over Bataviase oudgasten en een reeks schetsen van land en volk in Batavia en omstreken. Met zijn schetsen van Europeanen in Indië probeerde hij de lezers veelal een glimlach te ontlokken. In verhalen zoals *Het onverwacht bezoek* (1852) en *De laatste der oudgasten* (1854) beschrijft Ritter de ingrijpende politieke, sociale en culturele veranderingen in de wereld van Europese oudgasten en nieuwkomers in de vorm van een botsing tussen generaties. Na een verblijf van ruim dertig jaar in Indië voelde hij zich het meest verwant met de oudgasten van een eerdere generatie, met hun nauwelijks Nederlands sprekende Indische echtgenotes en hun al dan niet openlijk erkende kinderen. Zijn geamuseerde beschrijvingen van deze vertegenwoordigers van 'het ware Bataviasche huiselijke leven' zijn te karakteriseren als een Indische variant van wat in de literatuurgeschiedenis schets- of genrerealisme wordt genoemd.[69]

De schetsen van inlandse zeden en gewoonten die Ritter voor *Warnasarie* en *Biäng-Lala* schreef, nodigden de lezer vooral uit tot mededogen en verontwaardiging. Zijn verhaalstof ontleende hij veelal aan bronnen die betrekking hadden op meer of minder geruchtmakende misdaden in de stad en de ommelanden van Batavia en in de residenties Bantam en Buitenzorg. Sensatiezucht lijkt daarbij niet zijn belangrijkste drijfveer te zijn geweest: de verteller gaat in op de voorgeschiedenis, de toedracht en de achtergronden van in stukken en getuigenissen gedocumenteerde gebeurtenissen. Door zich te richten op voorbeelden van rechtspleging kon Ritter de lezer informeren over de 'zeden en gewoonten' van bevolkingsgroepen die voor Europeanen in allerlei andere opzichten een gesloten boek bleven. Bovendien stelde het hem in staat om zijn schetsen in een 'romantisch kleed' te wikkelen, dat wil zeggen, een verhaal over individuele personages te vertellen. Verhalen zoals *De arme Rosetta* (1852) en *Si Tjonat, de Landroover* (1855) dragen dan ook de naam van het hoofdpersonage als titel.

In de meeste van deze verhalen nam hij de lezer mee in een meer of minder recent verleden waarvan hij sinds zijn aankomst in 1816 zelf getuige was geweest. Daarbij schetste

68 *Java-Bode* 27 december 1854, p. 4. Het bericht betrof J.N. Grimmius. Overlijdensberichten van A.R. Weijs (*Java-Bode* 27 december 1854, p. 4) en A.J. Bik (*Java-Bode* 30 juli 1856, p. 4) hadden een zelfde strekking.

69 Hildebrand 1998, II, p. 36.

hij een beeld van misstanden die in contrast stonden met de idealen van een verlicht bestuur: zeeroverij, koppensnellerij, slavenhandel, knevelarij en machtsmisbruik door lokale hoofden, mishandeling van slaven en daaruit voortkomend geweld, opiumverslaving, wetteloosheid en banditisme. De strekking van deze verhalen was, impliciet en soms ook expliciet, dat het Nederlands bestuur, zij het na een moeilijk begin, voorwaarden had geschapen voor een gestage ontwikkeling van beschaving en zedelijke vooruitgang, door de terugdringing van slavenhandel, zeeroverij en koppensnellerij, door het toezicht op machtsmisbruik, het doorvoeren van rechtszekerheid voor alle inwoners, het scheppen en handhaven van rust en orde. In de titel van de verzamelbundel waarin de verhalen uit deze periode in Nederland werden uitgegeven, *Nacht en morgen uit het Indische leven* (1861), komt deze overtuiging treffend tot uitdrukking.[70]

In de voorrede van *Nacht en morgen uit het Indische leven* blikte Ritter terug op zijn schrijverschap. Hij besefte dat hij als schrijver deel uitmaakte van een bredere maatschappelijke ontwikkeling die door Verlichtingsidealen werd gedreven:

> Ongeveer een kwart eeuw geleden, ontstond er eensklaps in *Indië* eene letterkundige beweging, voornamelijk ten doel hebbende, die schoone bezitting van *Nederland* beter te doen kennen [...]. Het wetenschappelijk veld van *Indië*, dat zooveel grootsch, nuttigs en aangenaams oplevert, werd door kundige en *ondervindingrijke* mannen beploegd en de vruchten van hun arbeid zagen weldra het daglicht. [...] Afgaande op mijne, toen reeds veeljarige *ondervinding*, waagde ik het ook mij in de rij dier Schrijvers te plaatsen en koos meer bepaald tot doel de vermeerdering der kennis van de zeden en gewoonten *der bewoners*, van welken landaard ook, van den Indischen Archipel.[71]

Met 'eene letterkundige beweging' doelde Ritter niet in de eerste plaats op de schone letteren, maar op de publicaties in tijdschriften en jaarboekjes die te rubriceren waren als bijdragen tot de 'land- en volkenkunde', 'geschiedenis' of 'taal- en letterkunde'. Hij presenteerde zichzelf als een van de werkers in het wetenschappelijk en letterkundig veld van Indië en achtte zich hiertoe bevoegd, in het bijzonder door zijn langjarige ondervinding als bestuursambtenaar en schrijver-journalist. Hij schreef literaire zedenschetsen om de kennis van de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië te verbreden en te verbreiden, en om de voortgang van de beschaving onder het Nederlands bestuur in beeld te brengen. In zijn historisch-romantische verhalen verbeeldde hij gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie vanuit het oogpunt van verlicht bestuur om daaruit lessen voor heden en toekomst te trekken.

Een nieuw podium in Nederland

Ritter vond intussen een nieuw podium voor zijn literaire werk in Nederland. Zijn naam als schrijver over Indië werd daar gevestigd door zijn medewerking aan *Java* (1855), een

70 Mogelijk is deze titel geïnspireerd door *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java* (1854) van F.W. Junghuhn, die daarin 'Dag', 'Nacht', 'Avondrood' en 'Morgenrood' als broederlijke geleerden ten tonele voert.

71 Ritter 1861, I, p. I.

boek met 'karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners, in afbeeldingen naar de natuur geteekend'. In Europa waren aan het begin van de jaren veertig uitgaven in zwang gekomen waarin vertegenwoordigers van verschillende bevolkingsgroepen werden afgebeeld en in bijschriften of begeleidende teksten werden beschreven.[72] In 1844 maakte de Bataviase boekhandelaar en uitgever Ukena & Co reeds plannen voor een soortgelijk collectie 'Nederlandsch Oost-Indische typen': het zou moeten gaan om 'eene verzameling van platen, voorstellende de types der verscheiden bestanddeelen van de Indische maatschappij, voorzien van eene korte, zoo veel mogelijk humoristische beschrijving'.[73] De plannen konden echter pas zo'n tien jaar later door uitgevers in Nederland worden gerealiseerd.[74]

Voor de afbeeldingen had Ernest Hardouin de tekeningen gemaakt. In 1853 werden reeds twintig platen, met bijschriften van Ritter, uitgegeven in *De Portefeuille, in de Salons ter Kunstbeschouwing aangeboden*. Vanaf 1853 verschenen vervolgens zesentwintig platen in afleveringen die in 1855 met de titelpagina, een voorwoord, een lijstje errata en een kaart van Java werden gebundeld in een luxe editie. Ritter was voor de begeleidende teksten gevraagd, verklaarde het voorwoord in *Java*, omdat hij in Batavia naam had gemaakt als schrijver van vermakelijke, aandoenlijke en historisch-belangwekkende verhalen:

> En wie was beter dan de heer Ritter in staat om bij deze teekeningen eenen toepasselijken tekst te leveren; eene beschrijving van die beelden, van hunne bijzondere karaktertrekken en eigenaardigheden, en van hunne zeden? Hij toch die in Oost-Indië geen vreemdeling is kent ook den heer Ritter, zoo al niet persoonlijk dan toch uit zijne geschriften, welke dáár zekere vermaardheid en populariteit verworven hebben.[75]

Ritter beperkte zich in *Java* niet tot eenvoudige bijschriften of schetsen van de fysiologie, typerende kledingdracht, gebruiksvoorwerpen, gedragingen en gewoonten van de afgebeelde Indische typen. Hij greep de gelegenheid aan om in teksten van zeer uiteenlopende omvang tevens meer algemene volkenkundige en historische informatie te verwerken.

Een jaar later volgde een soortgelijke uitgave van een afbeelding met begeleidende tekst, ditmaal over *De Europeaan in Nederlandsch Indië*. Ritter betoogde in dit boekje dat de Indiëgangers behoren tot 'een bijzondere kaste der indische bevolking [...] waarvan zeden, gewoonten en hebbelijkheden wel eene naauwkeurige beschouwing waard zijn'.[76] Voor Ritter zelf was het een beladen onderwerp, want hij putte voor zijn beschrijving uit zijn eigen, inmiddels veertigjarige, ondervinding en kwam daarbij tot een inzicht waarin vele Indiëgangers, ook van latere generaties, zich zouden herkennen:

72 Gegevens over de geschiedenis van Indische typencollecties zijn ontleend aan Wezel 1994, p. 127.
73 Volgens een aankondiging in *Indisch Magazijn* 1844, geciteerd in Wezel 1994, 117.
74 Voor de publicatiegeschiedenis van *Java*, zie Bastin en Brommer 1979, p. 30-35.
75 Ritter en Hardouin 1855, p. XI.
76 Ritter 1856, p. 6.

> 'De trek tot zijn geboortegrond, is ieder aangeboren' maar, zoolang hij dien trek niet bevredigen kan, dat wil zeggen, zoo lang hij niet tot dien geboortegrond kan terug keeren, is en blijft hij een daarvan in alle opzigten afgescheiden wezen, dat zich voegt naar zijn nieuwen levenskring, naar de nieuwe gewoonten die hij leert kennen, naar de nieuwe behoeften, die zich voor hem voordoen, in een woord, hij wordt Indisch of, beter gezegd, wereldburger.[77]

De naamsbekendheid die Ritter met *Java* en *De Europeaan in Nederlandsch Indië* verwierf, zal voor de Amsterdamse uitgever Wed. J.C. van Kesteren & Zoon mede aanleiding zijn geweest om ander werk van Ritter op de Nederlandse markt te brengen.[78] In juni 1861 verscheen de tweedelige bloemlezing *Nacht en morgen uit het Indische leven* en in november van dat jaar bovendien *Vrijheid en dwang*, op de titelpagina omschreven als *Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVII^de^ eeuw* en gekarakteriseerd als *Historisch Romantisch Verhaal*. Het was een heruitgave van de roman *Toeloecabesie*, die Ritter zo'n vijftien jaar eerder had gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* en in zijn tweedelige verhalenbundel *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*.

Deze uitgaven werden ongetwijfeld vergemakkelijkt en bespoedigd doordat Ritter in 1860 naar zijn geboortestad Haarlem was teruggekeerd. 'Daar heb ik veel teruggevonden, / Wat ik voor mij verloren dacht', schreef hij in een *Uitboezeming ter gelegenheid mijner terugkeer in mijn vaderland*.[79]

Ritter overleed in Haarlem op 13 februari 1862. De huisarts die in de laatste fase van zijn leven persoonlijk contact met hem onderhield, haalde vijf jaar later een herinnering aan zijn levenseinde op:

> Eenige jaren geleden werd ik als heelmeester geroepen bij een heer die te Haarlem was komen wonen. Hij heette Ritter, was te Haarlem in de Houtstraat geboren, als jongeling naar Oost-Indie gegaan, had op onderscheidene plaatsen de betrekking van adsistent-resident en resident vervuld, en wenschte nu zijn overige levensdagen te Haarlem in de Houtstraat te eindigen. Slechts kort mocht hij evenwel dat genoegen smaken, een beroerte raapte hem weldra weg. Hij was een zeer gezellig en onderhoudend man, had veel gezien en beleefd, en had zijne waarnemingen en ondervindingen in Indie in onderscheidene werken in schrift gebracht [...].[80]

4.3 *Toeloecabesie. Amboina in 1644*

Ritters roman *Toeloecabesie, Amboina in 1644* heeft in de literaire kritiek niet de aandacht getrokken. Als feuilleton in een Indisch tijdschrift werd ze door recensenten in Nederland niet besproken, en ook als onderdeel van de in Batavia gepubliceerde verhalen-

77 Ritter 1856, p. 7. Ritter parafraseert hier een slotregel van Vondels *Gijsbreght van Aemstel*: 'De liefde tot zijn land is yeder aengeboren.'

78 Van Kesteren was in 1843 ook de uitgever van Ritters *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd* geweest.

79 Ritter, *Uitboezeming*, 1861, p. 10.

80 Winkler 1867, p. 109.

bundel lijkt ze hen te zijn ontgaan. De Amsterdamse heruitgave onder de titel *Vrijheid en dwang* had misschien de belangstelling van recensenten gewekt als ze eerder had plaatsgevonden. Het genre van de historische roman had in Nederland echter zijn grootste bloei beleefd in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw.[81] In 1861 maakte *Vrijheid en dwang* wellicht bij verschijning al een gedateerde indruk. Het is ook niet uitgesloten dat de publicatie van Multatuli's *Max Havelaar* in 1860 en de stroom van reacties op dit spraakmakende boek de publicatie van *Vrijheid en dwang* in de schaduw hebben gesteld.[82]

Ook in de literatuurgeschiedenis is de roman nagenoeg onopgemerkt gebleven. E. du Perron wijdde er slechts een enkele zin aan in de concept-teksten voor zijn bloemlezing *Van Kraspoekol tot Saïdjah*:

> [Ritter] schreef [...] in 1844 reeds een complete historische roman van 400 blzn: *Toeloecabesi; Amboina in 1644*, bloedig en wild-romantisch, en met grof-boertige tonelen afgewisseld, waarin hij tegenover de inheemse opstandelingen een verlicht standpunt innam.[83]

R. Nieuwenhuys schetste in *Oost-Indische Spiegel* de activiteiten van Tollens en Ritter als voortrekkers in het Bataviase literaire leven, maar bracht de roman niet ter sprake. In studies van de Nederlandse historische roman is *Toeloecabesie* eveneens genegeerd. Dit gebrek aan belangstelling is opmerkelijk omdat Ritters historische roman de eerste, en decennia lang de enige, is geweest die betrekking heeft op de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië.

Feuilleton, verhalenbundel en roman

De eerste aflevering van *Toeloecabesie* in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* opende met een datering van de beschreven gebeurtenissen die zich afspelen op Hitu, het noordelijk schiereiland van Ambon. De zon staat, kort na een zware regenbui, hoog aan de hemel:

> En toch, – niettegenstaande die drukkende hitte, – in weerwil van den verstikkenden gloed, welke uit de aarde opsteeg, daalden op den 13den Junij, nu juist twee eeuwen geleden, twee mannen aan het hoofd van een klein gevolg, den hoogen, steilen en rotsachtigen berg *Capaha*, aan het noorderstrand van *Hitoe* gelegen, af, en volgden driftig, doch tevens stilzwijgend, den vochtigen met klippen en schelpen bezaaiden weg, dien de natuur hun door dat strand, naar het aan zee gebouwde dorp *Hitoe-Lama* aanbood.[84]

81 Het publiek werd in deze periode overspoeld door zo'n tachtig nieuwe historische romans. Zie de inventariserende lijst van 'romans met vaderlands-historische stof, 1800-1850' in Jensen 2008, p. 224-227.

82 Zie Van der Meulen 2002, p. 413-421.

83 Du Perron 1959, p. 265. In de laatste alinea's van zijn schrijversportret merkte Du Perron op dat Ritter tenslotte in 1861 nog *Vrijheid en Dwang* publiceerde. Het wekt de indruk dat hij niet gezien heeft dat dit boek een heruitgave van *Toeloecabesie* was.

84 *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 6 (1844), II, p. 266. Het tafereel herinnert aan de openingspassage van *De leeuw van Vlaenderen* van H. Conscience, waarin een gezelschap in de ochtendzon door de velden van Rousselare trekt.

Een jaar later, in 1845, verscheen een herziene editie van *Toeloecabesie* in *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*. De uitgever plaatste zeven hoofdstukken in het eerste deel van de verhalenbundel en zeven in het tweede. Ritter maakte van de gelegenheid gebruik om het eerste en laatste hoofdstuk van titels te voorzien[85] en om de tekst voor deze tweede editie nog eens kritisch door te nemen. Hij paste de datering van de gebeurtenissen aan: de door hem beschreven dertiende juni had 'nu juist een jaar meer dan twee eeuwen geleden' plaatsgevonden.[86] Voorts controleerde en corrigeerde hij in het bijzonder de orthografie van niet-Nederlandse persoonsnamen, plaatsnamen, zaken en begrippen.[87]

Het feuilleton was reeds voorzien van een veertigtal voetnoten, maar in de verhalenbundel voegde Ritter daar, vooral in de eerste hoofdstukken, nog een dertigtal aan toe. Ze informeren de lezer over de geografie en flora van Ambon, over volkenkundige bijzonderheden, over islamitische gebruiken en over het reilen en zeilen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De voetnoten voorzien in een vertaling van voorkomende zinsneden en uitdrukkingen in het Maleis of Arabisch. Ze verwijzen ook met enige regelmaat naar passages uit Valentijns *Oud en Nieuw Oost Indiën* die als gezaghebbende historische bronnen worden opgevoerd.

Inhoudelijk zijn er maar geringe verschillen tussen beide edities. Het eerste hoofdstuk in de verhalenbundel bevat een slotepisode van twee pagina's die in het feuilleton ontbrak.[88] Enkele foutjes die in de tekst van het feuilleton waren geslopen, werden hersteld.[89] Ritter ging er slechts enkele malen toe over om de tekst stilistisch te verbeteren, formuleringen aan te scherpen of passages te herschrijven om ze te verlevendigen.[90]

85 In het feuilleton draagt de eerste aflevering geen hoofdstuktitel. In de verhalenbundel staat er geen titel boven het hoofdstuk, maar in de inhoudsopgave wordt het aangeduid als *De pleegvader*. Het laatste hoofdstuk, in het feuilleton simpelweg aangeduid met *Besluit*, is in de verhalenbundel herdoopt tot *Toeloecabesie's uiteinde*.

86 Ritter 1845, I, p. 82.

87 Er lijkt in het feuilleton zowel sprake te zijn geweest van zetfouten als van slordigheden. Zo wordt de naam 'Se Tiedja' in het feuilleton gespeld als 'Se Tidja', Tahalile als 'Tahalili', 'Fahalila' of 'Tahalele', Tamalessi als 'Tamalessa' of 'Tamalen' en Tanihitoemessen als 'Fanihitoemessen' of 'Tanihhitoemessen'. Bij plaatsnamen is er een vergelijkbare verwarring. Zo komt Assaloeloe in het feuilleton voor als 'Assaloelie', Baguala als 'Baguwala', Ceijt als 'Ceijk', Lissabatta als 'Lissabbatta', Luciéla als 'Luviela', Molukko's als 'Molukkos' en Soija als 'Soja'. Ook de spelling van begrippen werd aangepast. Zo stond *distar* (tulband) in het feuilleton gespeld als 'dastar', *doelan* (mand) als 'doelam', *Hhakajat* (historie) als 'Hha Kajat', *papeda* (sagopap) als 'papedo' en 'capedo', *tjakalele* (krijgsdans) als 'tsjikalele' en *tjeripoe's* (houten sandalen) als 'tjerpoes'. Zowel in het feuilleton als in de verhalenbundel komt de naam Tepil ook voor als 'Tepel'.

88 Ritter 1845, I, p. 97-99.

89 Zo werd 'pleegvader' vervangen door 'pleegmoeder' (Ritter 1845, I, p. 125), 'Assahoedi op Hitoe' door 'Assahoedi op Ceram' (Ritter 1845, I, p. 178), 'Assahoedi' door 'Assaloeloe' (Ritter 1845, I, p. 180) en 'Alang' door 'Lian' (Ritter 1845. II, p. 27). De verwijzing in een voetnoot naar p. 142 in Valentijns *Ambonsche zaaken* werd gewijzigd in p. 124. De bedragen van de aankoop van een Makassaarse slaaf en het inkomen van een gouverneur van Amboina werden naar beneden bijgesteld, respectievelijk van 36 naar 26 rijksdaalders en ƒ 250 naar ƒ 200.

90 Korte herschreven of ingevoegde passages komen voor in de hoofdstukken VI, *Een ochtendbezoek bij Abraham Fluweel*, en VIII, *De matakauw*.

De roman verscheen pas voor het eerst in één band in 1861, bij de heruitgave onder de titel *Vrijheid en dwang*. Ritter paste de datering in deze editie opnieuw aan: het verhaal begon op de dertiende juni 'nu zeventien jaar meer dan twee eeuwen geleden'.[91] Voor het overige bleef de tekst nagenoeg ongewijzigd, zij het dat Ritter de naam 'Se Tiedja' veranderde in 'Si Tiedja', overeenkomstig de gestandaardiseerde vorm van het persoonlijk lidwoord.

Valentijn als inspiratiebron

Ritter vond de inspiratie voor *Toeloecabesie* in Valentijns historisch overzicht van *Ambonsche zaaken*, in het tweede deel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.[92]

Valentijn vertelt dat de gouverneur van Ambon, Gerard Demmer, na een beleg van drie jaren aan kapitein Jacob Verheiden opdroeg een uiterste poging te doen om het bolwerk te veroveren. Verheiden verzamelde een strijdmacht van in totaal 187 militairen, matrozen en inlanders waarmee hij in de maanverlichte nacht van 24 op 25 juli 1646 de ontoegankelijke berg beklom waarop Kapahaha was gelegen. Het viel moeilijk om de troepen bij elkaar te houden en Valentijn schrijft dat 'pas de kleenste helft boven quam'. Hij vervolgt dan:

> Dog, om aan de volgende plaats te komen, konden zy maar man voor man gaan, gelyk zy deden, de vaandrig vooraf, en toen de andren, tot in de dorpen toe, daar zy eerst een oud wyf gewaar wierden, die Hollanda, Hollanda, riep; doch zy doodgeschoten, en daar op verder vuur in de dorpen gegeven zynde, wierden de vyanden, die in hun beste morgen-rust waren, wakker, sprongen uit de koyen, en liepen, zonder na geweer [wapentuig] om te zien, door de poorten en gaten, om buiten te komen: eenigen sprongen van vervaarlyke steiltens na beneden, alwaar zommigen een elendige dood vonden, anderen bleven half weeg tusschen de klippen in hangen, kermende daar elendig tot hun einde toe. Men bequam hier zeer weinig gevangenen, en de meeste Hoofden ontsprongen den dans. De onzen waren *Toeloecabesi* zoo dicht op de hielen, dat zy hem reeds meenden te vatten, doch een van zyn 2 wyven schoot 'er tusschen beiden, en wierd ook doodgeschoten.[93]

In het bijzonder de laatste zin van deze passage moet Ritter de ideeën voor de intrige van zijn historische roman hebben gegeven: Telukabesi, de bevelhebber van Kapahaha, kon ontsnappen doordat een van zijn beide echtgenotes zijn belagers in de weg liep. De tekst maakt niet duidelijk of zij dit ongewild deed of hem doelbewust wilde beschermen. In elk geval werd de vrouw ter plekke dodelijk door een kogel getroffen.

Valentijn was geen ooggetuige van de verovering van Kapahaha geweest: hij verbleef pas jaren later, van 1686 tot 1694 en van 1707 tot 1712, als predikant op Ambon. Voor een beschrijving van gebeurtenissen in 1646 was hij dus aangewezen op historische bronnen die hij tijdens zijn verblijf op Ambon verzamelde. Hij maakte voor zijn beschrijving

91 Ritter 1861, p. 2.

92 Deze subparagraaf is grotendeels gebaseerd op Straver 1998 en Straver 1999, twee eerdere publicaties over *Toeloecabesie*. Ten onrechte meende ik toen te mogen aannemen dat Telukabesi's ontsnapping mogelijk was gemaakt door een van zijn beide echtgenotes.

93 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 151.

van de Ambonse eilanden en van hun geschiedenis een ruimhartig gebruik van de geschriften van Georg Everhard Rumph, alias Rumphius, die eerst als militair en later als employee van de Verenigde Oost-Indische Compagnie op Ambon was geplaatst van 1654 tot zijn overlijden in 1702.[94]

Voor Valentijns historisch overzicht van *Ambonsche zaaken* was het handschrift van Rumphius' *De Ambonse historie* de belangrijkste bron. Hij heeft het manuscript niet zonder meer overgeschreven, maar in eigen woorden herschreven en met door hemzelf aangetekende bijzonderheden aangevuld.[95] Bij zijn beschrijving van de verovering van Kapahaha is hij echter bijzonder dicht bij de tekst van Rumphius gebleven. Het incident waarbij Telukabesi ontsnapte en een van zijn beide vrouwen de dood vond, verhaalde Rumphius in nagenoeg dezelfde bewoordingen als Valentijn. Ook hij zegt niet met zoveel woorden dat de vrouw zich doelbewust opofferde om haar echtgenoot te laten ontsnappen:

> Tolucabessij quam d'onze soo digt op 't lijf, datze hem meijnden te vatten, maar een van zijn twee wijven schoot daar tusschen, dewelke ook dood geschooten wierd, en hij ontquam het ter naeuwen nood, zoo dat de onze des morgens omtrent 7. uuren alle de vijanden uijt Capaha verjaagt hadden, en meester wierden van dezen ontoegankelijken en voor onwinbaar g'agten berg [...].[96]

Deze versie van de gebeurtenissen komt niet overeen met het op 16 augustus 1646 gedateerde verslag van de verovering van Kapahaha, dat vanuit het fort Victoria op Ambon naar de gouverneur-generaal te Batavia werd verzonden. Het stuk was ondertekend door de gouverneur van Ambon, Gerard Demmer, en medeondertekend door de leden van de Politieke Raad, waaronder kapitein Jacob Verheiden.[97] De auteurs van het verslag waren direct of indirect getuige van de gebeurtenissen op Kapahaha geweest, in tegenstelling tot Rumphius die *De Ambonse Historie* jaren later voor een belangrijk deel schreef op basis van de archiefstukken die in de secretarie op het fort werden bewaard.

Demmer en Verheiden rapporteerden dat de bewoners van Kapahaha vanwege het vroege morgenuur volledig verrast werden door de aanwezigheid van militairen binnen de vesting, dat de meesten halsoverkop op de vlucht sloegen en dat velen daarbij gewond raakten of het leven lieten. Over Telukabesi, zijn broers, vrouwen en kinderen lezen we:

94 Rumph werd onder zijn schrijversnaam Rumphius bekend als de auteur van werken over de tropische natuur, zoals *D'Amboinsche Rariteitkamer* (1705) en *Het Amboinsche Kruidboek* (1741-1755). Daarnaast schreef hij, op verzoek van de Compagnie, in de jaren 1672 tot 1678 een landbeschrijving van de Ambonse eilanden en een geschiedenis, getiteld *De Ambonse historie*. Deze beide werken waren door de opdrachtgever niet bedoeld voor publicatie, maar om de employees van de Compagnie op Ambon nuttige achtergrondinformatie over hun werkgebied te verschaffen. *De Ambonse historie* werd pas in 1910 gepubliceerd, in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*. Edities van de landbeschrijving verschenen nog veel later, in Rumphius 1983, 2001 en 2002.

95 Zie Habiboe 2004, p. 102.

96 Rumphius 1910. Eerste deel, p. 254-255.

97 *Gerard Demmer, Gouverneur van Ambon en raad, aan gouverneur-generaal en raden, 16 augustus 1646*, in: Heeres 1895, p. 284-303.

> In de negrie met het jncomen bleven niet meer als 5 à 6 personen van den vijant doot, daeronder een van Touloucabessis broeders, die hem ter weere stelde, met eene van sijne twee vrouwen, de moeder van twee noch bij den leven sijnde soons. Onder de gevangene, die doch in t' eerste oock weijnich waren, was Toulessj, Capiteijn van Capaha, voor desen van d'onse door sijn been geschooten, ende noch niet genesen, met Teakan, over veele jaren lam geweest, beijde Toloucabessis broeders, ende niet connende loopen, oock een van voorschreven Toloucabessis soontjens, out 6 à 7 jaren. Hij selffs in persoone was t' ontcomen, doch in t' overspringen van de muijr van een onser sergianten, die den verlooren voortroup sloot ende van d' eerste daer binnen was, soo nae gevadt, dat ten ware in t' toegrijpen door het tusschen loopen van een vrouw belet was geworden, hem gecregen soude hebben, becomende nu eenichlijck de slaepmuts van sijn hooft, die hem ontviel.[98]

Er wordt in dit rapport slechts medegedeeld dat een van Telukabesi's twee vrouwen tijdens de overrompeling van de vesting werd gedood en dat Telukabesi zelf kon ontsnappen 'door het tusschen loopen van een vrouw'. Uit de tekst kan niet worden opgemaakt dat hij zijn ontsnapping te danken had aan een, ongewilde dan wel doelbewuste, tussenkomst van zijn echtgenote.

Rumphius heeft in *De Ambonse historie* een niet geheel juiste voorstelling van de veroovering van Kapahaha gegeven, en in diens voetspoor ook Valentijn in *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Gezien de terloopsheid waarmee zij melden dat bij Telukabesi's ontsnapping 'een van zijn twee wijven' tussenbeide kwam en doodgeschoten werd, lijken zij er niet op uit te zijn geweest om het voorval een heroïsch of romantisch cachet te geven. Ritter zag in Valentijns tekst echter de kiem van een historisch-romantisch verhaal. Hij heeft aangenomen dat een van Telukabesi's beide echtgenotes ten koste van haar leven probeerde te voorkomen dat hij werd neergeschoten of gevangen genomen, en construeerde rond dit gegeven een complete historische roman.

De roman

Hoewel er binnen het genre sprake is van grote diversiteit, hebben negentiende-eeuwse historische romans enkele belangrijke trekken gemeen. Om te beginnen spelen de verhaalde gebeurtenissen zich af in historische perioden waarvan geen ooggetuigen meer in leven zijn. De auteurs spannen zich in om de lezers ervan te overtuigen dat zij zich hebben verdiept in historische bronnen en dat zij de verhaalde gebeurtenissen en achtergronden op een historisch verantwoorde manier hebben verbeeld. In de tweede plaats spelen zij met literaire conventies waarvoor Walter Scott in zijn historische romans de lijnen had uitgezet: een dramatische hoofdintrige, onderhoudende nevenintriges, stoffering en kleuring van het verhaal met authentiek aandoende bijzonderheden, schildering van treffende taferelen en portrettering van indrukwekkende, aandoenlijke dan wel vermakelijke personages. Voorts willen de auteurs niet alleen een levendig beeld van de zeden en gewoonten van vervlogen tijden oproepen, maar daarin ook denkbeelden en overtuigingen uitdragen die van betekenis zijn voor hun eigen tijd.

98 Heeres 1895, p. 287-288. De 'slaepmuts' was vermoedelijk een doek om de haren op te binden.

In het streven naar een balans tussen historische, beeldende en beschouwelijke aspecten leggen auteurs van historische romans verschillende accenten.[99] De wijze waarop Ritter zijn historisch-romantisch verhaal opbouwt, vormt het onderwerp van het vervolg van deze paragraaf. We bespreken de veertien hoofdstukken achtereenvolgend. Citaten zijn ontleend aan *Vrijheid en dwang*, de laatste editie van de roman.

I De pleegvader

De titel van het eerste hoofdstuk, *De pleegvader*, wekt bij de lezer die enigszins vertrouwd is met de historische roman, de nodige verwachtingen met betrekking tot de verhaallijn. Naar verwachting zal er, net als bijvoorbeeld in *De pleegzoon* (1833) van J. van Lennep, sprake zijn van een pleegkind waarvan de afkomst verbonden is met een geheim dat bepalend is voor de lotgevallen van de hoofdpersonages en pas in de loop van het verhaal wordt onthuld. Ritter maakt direct aan het begin van zijn roman de contouren van zo'n verhaallijn zichtbaar:

> Een gezelschap begeeft zich in de vroege morgen van de berg Capaha naar het kustplaatsje Hitoe-lama. Het staat onder leiding van Patiwani, een grijsaard die 'reeds rijkelijk honderd malen den [halfjaarlijkse] bloei der nagelboomen beleefd' heeft, en Toeloecabesie, een man wiens vader 'eerst acht en twintig jaren geleden den sagoboom voor de deur zijner woning [had] geplant, om daardoor de geboorte eens zoons aan te duiden' (p. 2).[100] De mannen verschillen niet alleen van leeftijd, maar ook van karakter. Patiwani is door het leven getekend en heeft geleerd zijn emoties onder alle omstandigheden te beheersen. Toeloecabesie is een jeugdige held die het nog aan zelfbeheersing ontbreekt en die zich impulsief laat meeslepen door zijn gevoelens.
>
> Toeloecabesie geeft zo duidelijk blijk van misnoegen dat Patiwani hem om een verklaring vraagt. Toeloecabesie verwijt hem dat hij lijkt te weifelen over zijn verzoek om zijn dochter Si Tiedja aan hem uit te huwen en dat hij duldt dat de Latoewiloeloe van de kampong Poeloet een rivaliserend huwelijksaanzoek heeft gedaan.[101] Als Patiwani opmerkt dat hij al gehuwd is met Almina, dochter van Tamalessi, hoofd van het dorp Wakal, werpt Toeloecabesie op dat hem als moslim een tweede vrouw is toegestaan. Patiwani maakt echter een onverwacht bezwaar: 'Onze godsdienst, onze wetten zijn eigenlijk voor haar niet verbindend, en zij heeft eene eigene keuze' (p. 8). Hij verklaart dat hij Si Tiedja een eigen keuze moet laten omdat zij niet zijn dochter, maar zijn pleegdochter is. In vertrouwen onthult hij aan Toeloecabesie hoe hij zo'n veertien jaar tevoren, op een vaartocht van Hitoe naar het eiland Kelang, tussen de overblijfselen van een door schipbreuk getroffen schip een waterton zag

99 Zie Drop 1979.

100 De verwijzing naar het Ambonse gebruik om bij de geboorte van een zoon een boom te planten heeft Ritter waarschijnlijk ontleend aan Stavorinus 1797, p. 254: 'De Amboinees plant zulk een Nagelboom, wanneer hem een kind geboren wordt, om den ouderdom van hetzelve in het ruuwe daar naar te berekenen.'

101 Volgens Valentijn is 'Latoewiloeloe' de titel van het hoofd van het dorp 'Poloet of Poroet'. Hij noemt hem slechts een enkele maal, in zijn *Beschryvinge van Amboina*, p. 102.

> drijven die zijn nieuwsgierigheid wekte. Tot zijn verbazing was er een meisje van nauwelijks vijf jaar oud op vastgebonden. Hoewel de kleding van het meisje deed veronderstellen dat zij 'aan Christenouders, misschien wel aan Hollanders toebehoorde' (p. 11), had hij besloten haar te adopteren en uit te geven voor het kind van een te Kelang overleden echtgenote.
>
> Hij verzekert Toeloecabesie dat Si Tiedja nauwelijks herinneringen aan haar verleden heeft en door haar opvoeding een 'ware Hitoëze' (p. 12) is geworden. Zo heeft zij haar pleegvader gevraagd haar hand te schenken aan een moedig man, opdat zij 'trotsch op hem kan wezen en als vrij geborene Hitoëze in nood hem helpen kan, de vrijheid en ons geloof ongeschonden te bewaren' (p. 13). Patiwani stelt Toeloecabesie voor dat hij zelf zijn huwelijksaanzoek aan Si Tiedja voorlegt. Dat hij de keuze van een huwelijkspartner grootmoedig aan haar overlaat, komt voort uit een moreel besef: als pleegvader heeft hij niet het recht over haar leven te beschikken. Bovendien moet haar vrijheid worden gerespecteerd omdat zij afkomstig lijkt te zijn van Europese christenen die hem despotisch gedrag zouden kunnen verwijten indien hij haar het zelfbeschikkingsrecht zou ontnemen. Met deze handelwijze heeft hij tevens een hoger belang op het oog: hij hoopt dat zijn pleegdochter vanwege haar afkomst ooit een bemiddelende en verzoenende rol tussen Hitoe en de Compagnie zal kunnen spelen.

De verteller benadrukt dat Patiwani weliswaar niet door bloedsbanden met Si Tidja is verbonden, maar wel door diepe vaderlijke gevoelens. De pleegvader herinnert zich bij de redding van de kleine drenkeling uit zee geraakt te zijn door haar 'weeklagten, die mij door het hart sneden, want ik ken het vaderlijk gevoel en dat verloochent zich nooit' (p. 11). Ritter tekent Patiwani in zijn roman als een van de personages uit de literatuur van de gevoelige Verlichting die hun vaderlijk gezag ontlenen aan een empathische relatie en emotionele binding met andere gezinsleden.[102]

II De maaltijd

In het eerste hoofdstuk heeft de verteller al laten doorschemeren dat Patiwani's gedachten tijdens hun tocht naar Hitulama niet alleen in beslag werden genomen door het huwelijk van zijn pleegdochter, maar ook door zorgen over de toekomst van Hitu. Hierover wordt meer duidelijk in het tweede hoofdstuk.

> Voor de schamele woning van de oude Cajoan, een eerbiedwaardige grijsaard die aan het hoofd van het geslacht Tanahitoemessen staat, wordt een feestmaaltijd voor een groot gezelschap bereid, in naam om de besnijdenis van een kleinzoon te vie-

102 De veranderende rol van de vader vormt een belangrijk thema in de door de Verlichting geïnspireerde literatuur. Voor de literaire werken waarin de Europese idealen van *sensibilité*, *Empfindsamkeit* en *sensibility* worden uitgedragen, bestaat in het Nederlands geen bevredigende term. 'Sentimentalisme' is vanwege de connotatie met sentimentaliteit niet ruim genoeg, terwijl benamingen als 'preromantiek' of 'late Verlichting' niet specifiek genoeg zijn. De term 'gevoelige Verlichting' lijkt een aanvaardbare karakteristiek van het bedoelde genre.

ren, maar in werkelijkheid om overleg te plegen over de hachelijke toestand waarin Hitoe verkeert.

Na afloop van de maaltijd doet Patiwani verslag van een bijeenkomst in het dorp Ceijt, waarvoor de gouverneur van Amboina de hoofden van Hitoe had opgeroepen. Gouverneur Demmer had tot ontsteltenis van de hoofden verklaard dat de Kapitein van Hitoe dood en het land van Hitoe overwonnen was, dat er geen nieuwe regering van Hitoe mocht worden aangesteld en dat de hoofden voortaan slechts gehoorzaamheid aan de Compagnie en de gouverneur verschuldigd waren. Patiwani concludeert verbitterd:

> zoo heeft hij niet alleen onze vrijheid door één slag als het ware voor altijd vernietigd, maar ook hare sedert ontelbare jaren bestaande grondvesten aangetast en ons van, door God tot vrije wezens voorbeschikte menschen, verlaagd tot slaven van hen, die Zijne grootheid en de onfeilbaarheid van onzen Profeet ontkennen en verloochenen' (p. 25-26).[103]

Cajoan dempt de woede en opwinding die de woorden van Patiwani teweegbrengen. Na enige momenten van bezinning oordeelt hij het beter om niet over te gaan tot vruchteloos verzet en een gewelddadige confrontatie met de Compagnie te vermijden. Patiwani rapporteert echter dat de in Ceijt aanwezige hoofden zich niet hadden willen neerleggen bij Demmers verordening: zij hadden diezelfde nacht een geheime vergadering belegd en besloten om niet direct openlijk in opstand te komen, maar voor het moment wel een 'verdediger der vrijheid' aan te wijzen. Onder toejuichingen van de aanwezigen deelt Patiwani mee dat de keuze van de te Ceijt vergaderde hoofden was gevallen op Toeloecabesie.

In een vurige toespraak verklaart Toeloecabesie zich bereid om de Hitoeëzen ten strijde te voeren en roept hij hen op om de wapens op te nemen en onder het oog van God en de profeet Mahomed een laatste strijd te voeren voor het rechtmatig behoud van de voorouderlijke grond en de voorouderlijke gewoonten. Het hoofdstuk eindigt met een cliffhanger: de gouverneur, vanuit Ceijt naar Hitoe-lama vertrokken, is in aantocht.

Ritter heeft in dit hoofdstuk de gegevens uit Valentijns werk naar zijn hand gezet. Om te beginnen dateert Valentijn de bijeenkomsten te Seit en Hitulama in september 1643, terwijl ze in de roman plaatsvinden op 12 en 13 juni 1644.[104] De meest voor de hand liggende verklaring is dat Ritter in 1844, bij de verschijning van de eerste aflevering van het feuilleton van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, een verhaal over een geschiedenis van precies twee eeuwen geleden wilde presenteren.

In de tweede plaats is er in het werk van Valentijn geen sprake van een geheime nachtelijke vergadering waarop de hoofden van Hitu besloten zouden hebben tot ogen-

103 Ritter verwijst in een voetnoot bij deze passage bij vergissing naar Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 124 in plaats van p. 142.

104 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 142.

schijnlijke onderwerping en Telukabesi tot 'verdediger der vrijheid' zouden hebben gekozen. Ritter nam de vrijheid om Patiwani en Telukabesi eraan te laten deelnemen omdat het hem de gelegenheid bood om zijn protagonisten in vurige betogen op de afschaffing van de regering van Hitu te laten reageren. Patiwani betoogt dat Demmer met zijn verordening de grondslagen van de Hituese samenleving aantast: hij verlaagt de vrije Hituezen tot onderdanen van meesters die hun godsdienst niet respecteren en gedreven worden door hun 'woekerende dorst naar koophandel' en 'vuige lusten'. Telukabesi verwijt de Nederlanders dat zij zich hebben ontpopt tot even tirannieke meesters als voorheen de Portugezen: zij hebben hun aanspraak op een monopolie in de kruidnagelhandel misbruikt om de Hituezen van hun vrijheid te beroven en in armoede te dompelen. Daarbij schuwen zij de inzet van grof geweld niet. Bovendien hebben zij de godsdienst 'aangerand' door voortdurend gewetensdwang uit te oefenen.

Ritter zegt het niet met zoveel woorden, maar Patiwani en Telukabesi stellen de Hituezen op één lijn met andere in vrijheid geboren volkeren die hun vrijheid bevechten op tirannieke meesters. In de pleidooien van de beide voorvechters voor vrijheid, in het bijzonder gewetensvrijheid, resoneert het beeld dat Ritter en zijn tijdgenoten hadden van de onblusbare en onverzettelijke vrijheidsliefde van de Bataven onder het Romeinse rijk en van de Hollandse natie onder de Spaanse tirannie.

III Si Tiedja

De verteller blijft de aankomst van Demmer in Hitulama niet afwachten, maar volgt Patiwani en zijn gevolg op de terugweg naar Kapahaha. Zijn aandacht gaat in dit hoofdstuk voornamelijk uit naar Si Tidja, het hoofdpersonage van de roman, genoemd naar Khadidja, de eerste vrouw van de profeet Mohammed. Si Tidja wordt niet genoemd in Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, noch in enige andere historische bron, en is dus geheel aan Ritters verbeelding ontsproten.

> Het gezelschap zet zich in beweging om de terugreis te vervolgen. Patiwani heeft zijn vrouw opgedragen om Toeloecabesie en Si Tiedja toe te staan onderweg onder vier ogen met elkaar te spreken, en hem hiervan op de hoogte gesteld.
>
> Si Tiedja is onder de vrouwen van Capaha de schoonste. Opvallend is vooral 'de blankere tint van haar fijn besneden olijfkleurig gelaat, dat daarenboven als met een rood waas bedekt was' en de Griekse vorm van haar gezicht. Haar donkerbruine ogen schitteren soms van 'een helder vuur' (p. 40) en tonen dan weer de gelatenheid en berusting die eigen zijn aan haar vrouwelijk karakter.
>
> Onderweg dringt de Latoewiloeloe van Poeloet zich met groteske bokkesprongen aan haar op. Hij is in alles het tegendeel van Toeloecabesie: klein en wanstaltig van uiterlijk, met een bovenmatig groot hoofd, hangbuik en spillebenen, grootsprakerig, maar laf. Hij neemt de benen als Toeloecabesie tussenbeide komt.
>
> Toeloecabesie doet Si Tiedja nu een aanzoek, zonder inleidende avances of hofmakerij, en vraagt haar zijn tweede echtgenote te worden. In de wetenschap dat deze verbintenis door Patiwani wordt gewenst en tegemoetkomt aan haar eigen wens een strijdbaar echtgenoot te huwen, stemt zij toe, maar niet zonder zelf daar-

> aan voorwaarden te stellen. Si Tiedja verzekert Toeloecabesie dat zij met het bestaan van Almina, zijn eerste echtgenote, kan leven, dat zij nooit ijverzuchtig zal zijn of aan haar voorrechten zal willen tornen. Zij wil hem echter wel voorhouden dat zij dikwijls wordt overvallen door dromen waarin zij als kind in een groot wit vertrek wordt geliefkoosd door een 'schoone nog jonge vrouw', gekleed als de vrouw van een Europeaan, maar 'niet geheel blank'. Ook verbeeldt zij zich dat een jonge blanke man deze vrouw omhelst en dat zij 'dan ook mij omhelzen en elkander toelagchen en bij de handen vatten en die innig drukken, en dat dan tranen over hunne wangen biggelen, niet van droefheid, maar van vreugde' (p. 48). De belangrijkste voorwaarde die Si Tiedja aan een huwelijk met Toeloecabesie stelt, is dat hij haar zienswijze onderschrijft dat het huwelijk een verbintenis voor het leven is, ook al is een scheiding volgens de godsdienst geoorloofd: 'Wien ik eenmaal toebehoor, wil ik altijd toebehooren en tot in den dood als mijn heer en meester erkennen' (p. 49).

De stelligheid waarmee Si Tidja deze voorwaarde naar voren brengt, is een gevolg van de herinneringen aan haar kinderjaren. Ze representeren het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting, waarin het gezag van de vader niet berust op zijn autoriteit als gezinshoofd, maar op zijn affectieve band met vrouw en kinderen. De verteller suggereert dat Si Tidja dit ideaal niet in haar Hituese opvoeding heeft meegekregen, maar dat zij het in haar dromen herkent als een voorbeeldig gezinsverband dat aan de diepste behoeften in de menselijke natuur beantwoordt. Si Tidja vaart op haar intuïtie, maar is tegelijk zo zeker van haar zaak dat zij alleen een echtverbintenis wil aangaan als haar aanstaande zich bereid verklaart haar deze 'liefde of wat men het ook noemen moge' te schenken.

Het ontbreken van dit gezinsideaal in de Indische samenlevingen is een terugkerend thema in Ritters verhalen. Duidelijker dan in zijn verhaal over de gewetenloze Javaanse bendeleider *Si Tjonat* (1855) kan het niet worden samengevat: 'liefde? kent de Inlander haar? neen!'.[105] Liefde in de zin van tedere sentimenten was zijns inziens voorbehouden aan degenen bij wie door een verlichte opvoeding en beschavend onderwijs een besef van het goede, edele, schone was ingeplant.

> Aangekomen te Capaha, deelt Toeloecabesie de gelukkige uitslag van zijn aanzoek aan Patiwani mee. Nog dezelfde avond wordt de verloving gevierd en drie dagen later zegent imam Ridjali het huwelijk in.
>
> Na afloop van de plechtigheden knielt Si Tiedja voor Patiwani om zijn vaderlijke zegen te vragen. Innig aangedaan spreekt deze 'onder het storten van een mannelijken traan' de zegen uit 'in den naam van den eenigen God en des Profeets, in wiens geloof hij haar had opgebragt' (p. 50). Dan hangt hij haar een gouden ketting met daaraan een gouden doosje om de hals en vraagt Toeloecabesie en Ridjali om getuige te zijn van de eed die hij Si Tiedja bij haar vertrek uit het ouderlijk huis laat afleggen. Hij verklaart dat een geheim op hem drukt dat hij haar evenwel nog niet kan of mag openbaren, maar dat met zijn geschenk verband houdt. Zij moet hem

105 Ritter, *Nacht en morgen*, 1861, II, p. 189.

beloven het doosje niet te zullen openen dan in uiterste nood, wanneer zij in handen van de Hollanders zou vallen en haar leven op het spel zou staan.

IV Hitoe

In het vierde en vijfde hoofdstuk van zijn roman onderbreekt Ritter het verhaal voor een betrekkelijk uitvoerige uiteenzetting over de geschiedenis van Hitu en over de historische gebeurtenissen die tot de afschaffing van de Hituese regering hadden geleid.

> Vele schrijvers verklaren dat Amboina in de vroegste tijden een woest en onvruchtbaar eiland was en dat de oudste bewoners bekend stonden als zeerovers en menseneters. Op hun geloofwaardigheid valt veel af te dingen, maar het valt niet te ontkennen dat 'ook nu nog den Amboineezen eene bloeddorstigheid eigen is, die, uit hoofde der meerdere verlichting door de godsdienst onder hen in latere jaren verspreid, alle menschelijke gedachten te boven gaat' (p. 53).
>
> In de vijftiende eeuw raakte Amboina onder het gezag van vier gelukszoekers en deze vier hoofden ontpopten zich als geduchte tegenspelers van de Portugezen die aan het begin van de zestiende eeuw op Amboina aankwamen. In 1538 deden de Portugezen een poging om geheel Amboina te veroveren en er begon een periode van onophoudelijke oorlog met wisselende krijgskansen waarin zij gedwongen werden zich terug te trekken op het schiereiland Leijtimor en zich te verschansen in een fort.
>
> Bij de aankomst van de eerste vloot van de Compagnie gaven de Portugezen tot ieders verbazing het fort zonder slag of stoot over. De Hituezen en de Compagnie hernieuwden nu een eerder gesloten verbond waarin de Compagnie het kruidnagelmonopolie kreeg toegezegd en de partijen beloofden elkaars godsdienstige overtuiging te respecteren:

> Uit den inhoud van dit verbond is dus op te maken, dat wel den Hitoëzen geene algemeene vrijheid van koophandel, maar – wat meer zeggen wil, – eene vrijheid van geweten was toegekend, die hen, in welke omstandigheden ook, steeds als vrije lieden had moeten doen beschouwen en behandelen [...] (p. 63).

Aan de overeengekomen gewetensvrijheid verbindt Ritter een eigenzinnige beschouwing. Hij benadrukt dat de Hituezen zich steeds hadden ingespannen om in voorkomende problemen te bemiddelen en onder de onderdanen en bondgenoten van de Compagnie de trouwste en standvastigste waren geweest. Dat zij door Demmer wederrechtelijk tot onderdanen van de Compagnie waren verklaard, vormde dan ook een onaanvaardbare aantasting van de menselijke waardigheid. Met dit betoog kiest Ritter stelling tegen Valentijn die de onderwerping van Hitu, in navolging van Rumphius, rechtvaardigde met het argument dat de Hituezen de monopoliecontracten niet waren nagekomen en zich ontrouwe en onbetrouwbare verbondspartners hadden getoond.

Een omwenteling in de verhouding tussen de Hituezen en de Compagnie werd volgens Ritter in gang gezet toen de kapitein van Hitu, Tepil, in 1628 met enkele hoofden van Leitimor naar Batavia reisde om een beleefdheidsbezoek te brengen aan de nieuwe gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen. Ritter kent Tepil ten onrechte een leidende rol

in deze diplomatieke missie toe. Coen kreeg namelijk bezoek van drie afzonderlijke gezantschappen uit Hoamoal, Hitu en Leitimor. De Ternatanen van Hoamoal beloofden hun kruidnagelen aan de Compagnie te leveren en vroegen om een verhoging van de kruidnagelprijs die door Coen werd afgewezen. Tepil, die vergezeld was van zijn zoon Kakiali en nog enkele hoofden van Hitu, verzekerde Coen van zijn trouw aan het monopoliecontract, maar Coen wantrouwde hem omdat van Ambon rapporten waren gekomen dat Hitu een belangrijk deel van de kruidnageloogst verhandelde via Hoamoal en het eiland Manipa. De meest positieve ontvangst kregen de hoofden van Leitimor, omdat zij hun volledige oogsten aan de Compagnie leverden en op instigatie van de Compagnie de kruidnageltuinen sterk hadden uitgebreid.[106]

Ritter wil vooral duidelijk maken waarom Tepil, voorheen een 'nederige, der Compagnie innig toegedane kapitein', als een 'trotsch, hoovaardig en huichelend' (p. 65) man uit Batavia terugkeerde. Hij zou in Batavia getuige zijn geweest van toenemende willekeur en knevelarijen van de zijde van de employees van de Compagnie, en hij zou zich hebben gerealiseerd dat bij de Compagnie slechts de kruidnagelwinsten en het eigenbelang telden. Hij vatte minachting voor de Compagnie op en het was verklaarbaar dat een verlangen naar onafhankelijkheid bij hem opwelde.

Deze voorstelling van zaken heeft Ritter niet aan Valentijn ontleend. Valentijn beschrijft aan het begin van de achttiende eeuw de belangentegenstellingen in de kruidnagelcultuur nog in termen van hoofden die de kruidnagelprijs willen opdrijven, en de Compagnie die onbuigzaam vasthield aan de contractueel vastgelegde prijs. In de loop van de achttiende eeuw kwamen echter klachten over machtsmisbruik en zelfverrijking in kringen van de Compagnie naar buiten en tegen het einde van de eeuw klonk de roep om hervormingsmaatregelen steeds luider. Ook Ritter maakt van zijn weergave van de geschiedenis van Hitu een aanklacht tegen de Compagnie. Daarmee neemt hij afstand van eerdere geschiedschrijvers die de verantwoordelijkheid voor de conflicten en oorlogen steevast toeschreven aan de onbetrouwbaarheid van de inlandse contractpartners.

V Kakiali

Ritter begint het vijfde hoofdstuk met een verontschuldiging aan de lezers dat hij zijn verhaal, na een wellicht weinig onderhoudende uiteenzetting over de geschiedenis van Hitu, nog niet kan hervatten, maar zich genoodzaakt voelt om eerst de geschiedenis te behandelen van Kakiali die in 1633 tot Kapitan Hitu werd benoemd.

In zijn weergave van de historische gebeurtenissen in de periode 1633 tot 1643 volgt Ritter in grote lijnen Valentijns *Ambonsche zaaken*. Kakiali's pogingen om de kruidnagelhandel vanuit Makassar op Hitu en Hoamoal tot elke prijs in stand te houden vormen in zijn relaas de rode lijn. Hij schrikt er niet voor terug om maatregelen van gezagsdragers zoals Van den Heuvel, Demmer en Caan in de krachtigste bewoordingen te veroordelen als onmenselijk en laaghartig.

106 Zie Ridjali 2004, p. 54.

> Nadat de nieuwe gouverneur Van den Heuvel de hoofden van Hitoe in 1634 had gegijzeld, ging deze over tot 'eene onmenschelijkheid, waarvan de geschiedenis zelden een voorbeeld aanhaalt' (p. 73): hij liet de gevangen Kakiali, die 'door rang en stand ten minste eenige onderscheiding verdiende en niet als een gemeen [gewoon] misdadiger kon worden beschouwd' (p. 73), op de pijnbank leggen om hem te dwingen tot bekentenis van de misdaden die hem ten laste werden gelegd.
>
> De Hituezen kwamen in opstand en Van den Heuvel slaagde er niet in om militair overwicht te verkrijgen. Ook de inzet van een paar honderd Alfoerse koppensnellers van Seram aan wie hij tien rijksdaalders op ieder vijandelijk hoofd in het vooruitzicht stelde – een 'hemeltergenden en bloeddorstigen maatregel' (p. 74) – was vruchteloos.
>
> Kakiali werd in 1643 met instemming van de Compagnie door een sluipmoordenaar vermoord. Demmer verlaagde zich tot een schanddaad door 'zijn vijand, – den dapperen verweerder der vrijheid van den geboortegrond, – op eene laaghartige, onedelmoedige, en de, om hare rondheid en regtvaardigheid geroemde, Hollandsche natie schandvlekkende wijze uit den weg te doen ruimen' (p. 95).
>
> De admiraal Caan speelde een hoofdrol bij de verovering van Kakiali's bolwerken en strafexpedities op Hoamoal. Hij keerde naar Batavia terug om 'dààr de belooning zijner overwinningen te smaken, om dààr den palm van een door schandelijke wandaden verworven vrede over te brengen' (p. 96).

In contrast met de dienaren van de Compagnie kenschetst Ritter Patiwani en Telukabesi als strijders die door edele motieven worden gedreven. Het beeld dat hij oproept van de geschiedenis van Hitu, abstraheert van de politieke en economische werkelijkheid van die dagen: voor zijn protagonisten is de inzet van de oorlog simpelweg het ideaal van vrijheid en onafhankelijkheid.

Telukabesi was een neef van Kajoan, de *perdana* van het geslacht Tanihitumesen, die in de woelige jaren van 1634 tot 1643 oppositie tegen het beleid van Kakiali en de Ternatanen op Hoamoal voerde en daarbij de Compagnie aan zijn kant vond. Hoewel hij het misschien niet altijd eens was met Kajoan, koos Telukabesi niet partij voor Kakiali en bleef hij in deze jaren een behoedzame, diplomatieke koers volgen. Ritter voelde zich evenwel genoodzaakt de gegevens van Valentijns *Ambonsche zaaken* in sommige opzichten naar zijn hand te zetten en een strijdbaarder beeld van Telukabesi te schetsen.

Zo zou Telukabesi openlijk de kant van Kakiali hebben gekozen toen de Compagnie in 1640 een garnizoen van veertig man in een schans bij Hitulama legerde. Over zijn drijfveren verklaart de verteller:

> Vrijheid en onafhankelijkheid alleen was zijne leus en geene bijoogmerken, geen vuig gewin of overdrevene zucht naar magt en alleenheersching, de drijfveren zijner gewis toen, met het oog op den jammerlijken toestand zijns lands, edele inzigten en mannelijke bedoelingen (p. 84).

In Ritters roman zou Telukabesi voor het eerst aan de zijde van Patiwani hebben gestreden bij het beleg dat Kakiali in februari 1641 sloeg voor het dorp Ureng, en hij zou daar-

bij de eretitel 'held van Oeriën' hebben verworven. Valentijn rept niet van deelname aan de strijd of een eretitel: hij vertelt over Telukabesi slechts dat hij zich na afloop van het beleg bereid verklaarde om als bemiddelaar tussen Kakiali en de Compagnie op te treden en een poging te doen om hem tot vrede te bewegen.[107] Telukabesi zou volgens Ritter eveneens hebben deelgenomen aan de verdediging van Wawani toen dat bolwerk in mei 1643 door Demmers legermacht werd bestormd. Ook deze bewering berust niet op Valentijns relaas in *Ambonsche zaaken*.

VI Een ochtendbezoek bij Abraham Fluweel

In dit hoofdstuk introduceert Ritter de lezer in de wereld van de dienaren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie op Ambon. Een naar verhouding groot aantal voetnoten dient als bewijs dat hij zich grondig in de historische bronnen heeft verdiept.

> Vier employees van de Compagnie komen ten huize van Abraham Fluweel bijeen om, overeenkomstig de 'burgerlijke gebruiken en eenvoudige vaderlandsche gewoonten' (p. 105) van die tijd, een *sopie pahit* (Ambons bittertje) drinken.[108] Fluweel, een 'Ernstvaste en Vrome onderkoopman, secretaris van den politieken raad, en geheimschrijver van den Landvoogd van Amboina' (p. 99), is een schrale vrijgezel over wie de burgerij van Ambon zich vaak vrolijk maakt. Tijdens zijn karig middagmaal krijgt hij bezoek van de 'vrolijke vaandrig' Swager (p. 101), de 'bedaarder en meer afgetrokken' (p. 104) luitenant Moerlag en de winkelier of pakhuismeester van het fort Victoria, Van Alfen, 'altijd stemmig en zedig in handel en wandel en een steunpilaar der kerk' (p. 104).[109]
>
> Het luimige gesprek begint met het ophalen van enkele sterke verhalen uit het reisverslag van de 'Oost-Indisch krankbezoeker Seijger van Rechteren'.[110] Het krijgt een ernstige wending als Swager de spot drijft met de wijze waarop het christendom op Ambon is verbreid. Moerlag stoort zich aan zijn toon en zet zijn eigen gedachten over het onderwerp uiteen. Hij beaamt dat de Amboinese christenen 'door hun overgang tot ons geloof zedelijk niet verbeterd, en maatschappelijk achteruit gegaan zijn' (p. 114). Enerzijds moet erkend worden dat de Nederlanders zelf dikwijls vervallen in een gedrag dat verre van voorbeeldig is. Anderzijds zijn de Amboinezen die zich christenen noemen, nog te onwetend en te gehecht aan hun oude vooroordelen over het bestaan van geesten en duivels. Hij is ervan overtuigd dat het christendom hen is opgedrongen, dat zij het uit eigenbelang hebben aangenomen en dat zij daardoor 'luijer, trotscher en verwaander [zijn] geworden, dan toen zij nog het Heidendom aankleefden' (p. 115).
>
> Moerlag is niet overtuigd van het recht om anderen hun gewoonten en gebruiken te betwisten. Hij betoogt dat de pogingen om het christendom te verbreiden

107 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 129.
108 Ritter verwijst hier naar Stavorinus 1797, Tweede Boek, p. 296, over drankgebruik op Ambon.
109 Ritter heeft personalia van Joannes van Alfen, Abraham Fluweel, Gysbert van Moerlag en Cornelis Dirkszoon Swager ontleend aan Valentijns lijst van employees in *Ambonsche zaaken*, Zevende hoofdstuk.
110 Ritter verwijst hier naar Van Rechteren 1639.

> overal tegenstand oproepen en dat alle inspanningen en offers voor de kerstening slechts schamele resultaten opleveren. Hij concludeert dat de Amboinezen 'nog niet rijp zijn voor de groote hervorming, die men in hunne maatschappij, hunne huisgezinnen en hunne harten wil te weeg brengen' (p. 116). Het gebruik van dwang kan slechts averechts uitpakken en de gemoederen verbitteren. Men zou dus moeten beginnen met het opbouwen van een samenleving waarin arbeid voldoening schenkt, waarin de Amboinezen een 'huiselijke gelukstaat' (p. 116) ervaren en dan pas voortgaan hun geestvermogens zo te ontwikkelen dat zij naar het geloof in een God van liefde en gerechtigheid kunnen toegroeien. Dat zou op den duur beter uitwerken dan hen te vermoeien met 'leerstelsels, die liggen boven hun begrip, wier ingewikkeldheid hen het ware spoor bijster doet worden, en hun geene overtuiging schenkt der waarheid van dat wat men hun daarvoor wil opdringen' (p. 117).

Ritter was lid van de evangelisch-lutherse gemeente van Batavia die zich door vrijzinnig-verlichte geloofsopvattingen onderscheidde van de gereformeerde Indische kerken. Hij heeft zich bij het schrijven van dit hoofdstuk vermoedelijk het meest geïdentificeerd met Moerlag, die voldaan is dat hij over een ernstig onderwerp 'eens zóó, geheel in zijn geest' (p. 117) heeft kunnen spreken. Het betoog dat hij het romanpersonage Moerlag in de mond legde, heeft betrekking op een in zijn tijd actuele kwestie: de internationale opkomst van zendelings-genootschappen waarvan de invloed ook aan Nederland en de Indische archipel niet was voorbijgegaan.[111] In 1807 was een door Teylers Godgeleerd Genootschap bekroonde verhandeling van Jacob Haafner verschenen waarin deze een vernietigend oordeel velde over 'het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen'.[112] Het betoog van Moerlag vertoont gelijkenis met dat van Haafner: voor de verbreiding van het christendom vormt het gedrag van de christenen zelf een onoverkomelijk struikelblok. Bovendien, zolang de samenlevingen van overheerste volkeren niet gebaseerd zijn op eenvoudige arbeid en huiselijk geluk, kan men niet verwachten dat zij rijp zijn voor het ware christendom.

> Van Alfen brengt als geharnast calvinist tegen Moerlags betoog in dat het de opdracht van de Compagnie is haar van God gegeven macht te laten gelden. Moerlag houdt echter staande dat gewetensvrijheid geen dwang verdraagt, en zo komt het gesprek op de vrijheid die ook de Hituezen voor zichzelf opeisen. Het is voor Fluweel aanleiding om de herinnering aan Kakiali's gijzeling door de gouverneur Van den Heuvel op te halen en te vertellen dat diens loopbaan na zijn terugkeer naar Batavia een roemloos einde had gevonden.

111 Joseph Kam bijvoorbeeld sloot zich op oudere leeftijd aan bij de Evangelische Broedergemeente van de Hernhutters in Zeist en werd in 1814 door de London Missionary Society uitgezonden naar Java, waar hij een post op Ambon kreeg toegewezen. Onder zijn leiding begon de, aanvankelijk bijzonder moeizame, ontwikkeling van de Molukken tot zendingsgebied. Zie Enklaar 1963.

112 Haafner 1993. Ritter heeft met Haafners gedachtengoed mogelijk kunnen kennismaken doordat de verhandeling binnen de evangelisch-lutherse gemeente van Batavia of ook in de vrijmetselaarsloge De Ster in het Oosten onderwerp van bespreking was.

> Swager reageert onverwacht fel op de naam van Van den Heuvel. Hij vertelt dat hij hem in Batavia had meegemaakt als advocaat-fiscaal. Van den Heuvel was toen 'smoorverliefd' (p. 121) op Sara Specx, een pleegdochter van gouverneur-generaal Koen. Toen zij in diens woning was betrapt op een ongeoorloofd rendez-vous met de jeugdige Kortenhoef, had Van den Heuvel misbruik van zijn positie gemaakt door een buitensporig strenge straf te eisen. Swager had de uitvoering van Kortenhoefs terechtstelling en Sara's geseling verontwaardigd en machteloos bijgewoond en een diepe haat opgevat tegen 'dien roodhairigen, pokdaligen fiskaal [...] die zoo laaghartig en bloeddorstig wraak nam' (p. 121-122).

Ritter grijpt in deze passage terug op *Sara Specx*, het historisch-romantische verhaal dat hij in 1842 in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* over de affaire publiceerde.[113] Anders dan Valentijn, die ook voor dit verhaal zijn historische bron was, beschreef hij Van den Heuvel als de kwade genius in de affaire. Hij handhaafde deze beeldvorming in *Toeloecabesie* om het morele contrast uit te laten komen tussen een hoge employee als Van den Heuvel en eenvoudige militairen zoals Swager en Moerlag.

VII De landvoogd Gerard Demmer en de verrader

In dit hoofdstuk verplaatst de handeling zich naar het fort Victoria, waar de gouverneur Demmer audiëntie verleent aan Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen.

> Aan de poort van het fort zijn enkele nieuw aangekomen militairen in gesprek met de oude piekenier Harmensz. Zij houden hem voor dat hij geen reden tot klagen heeft: leeft een soldaat niet om te vechten? Harmensz komt daartegen in het geweer: 'En toch is het een armzalig leven – het soldaten-leven in Oost-Indië' (p. 135). Het is een bestaan vol zinloze exercities, ondermaatse verzorging en gezondheidszorg, uitputtende veldtochten en levensgevaarlijke tegenstanders. Een soldaat vecht meer om te leven dan dat hij leeft om te vechten. Is het zo iemand kwalijk te nemen dat hij af en toe aan de drank gaat?

Ritter, voormalig chirurgijn, portretteert de oude piekenier met mededogen en met oog voor, in het bijzonder, de medische gevolgen van het soldatenleven. Hij vertegenwoordigt de kleine man die gedoemd was om zonder noemenswaardige beloning het zware en vuile werk voor de hoge heren op te knappen.

De volgende episode opent met een portret van Gerard Demmer. Volgens de verteller 'was hij meer gevreesd dan bemind, en boezemde hij wel achting en vertrouwen, doch geenszins toegenegenheid in' (p. 138). Ritters waardering van Demmer is tweeslachtig. Hij heeft in het vierde hoofdstuk zijn afschaffing van de regering van Hitu zonder meer onrechtmatig genoemd en in het vijfde hoofdstuk heeft hij Demmers instemming met de sluipmoord op Kakiali veroordeeld als een amorele schanddaad. Hij navigeert dus tussen bewondering en afschuw:

113 *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 5 (1843) II, p. 84-114; 196-216.

> Wars van alle geveinsdheid, was hij rond in handel en wandel. Godsdienstig zonder dweeperij, eerlijk zonder oogluiking omtrent anderen, en regtvaardig in den hoogsten graad, zoodra 's Compagnies belangen, in betrekking tot de inlandsche bevolking, daarmede niet gemoeid waren [...] (p. 138).

Is het te verontschuldigen of te rechtvaardigen als hoogstaande mannen zoals Demmer tot verwerpelijke daden komen wanneer het belang van de Compagnie op het spel staat? Die vraag blijft in de roman onbeantwoord hangen.

> Demmer vaart in de grote vergaderzaal van het fort woedend uit tegen Cajoan die hem een brief van Toeloecabesie heeft gebracht. Toeloecabesie nodigt Demmer in deze brief uit op Capaha en tart hem door mee te delen dat hij alle ware Hitoeëzen om zich heeft verzameld en dat zij bereid zijn tot een dure eed om de vrijheid van hun land tot de laatste man te verdedigen. Daarbij verklaart hij dat zijn godsdienst hun gebiedt alle christenen op Amboina te verdrijven of met het zwaard te verdelgen. Cajoan doet een laatste poging om Demmer tot lankmoedigheid te bewegen. Deze zegt echter niet alleen Toeloecabesie en zijn getrouwen de wacht aan, maar alle hoofden van Hitoe.

Deze episode grijpt terug op enkele summiere mededelingen in Valentijns *Ambonsche zaaken*. Deze vertelt dat Telukabesi de opheffing van de regering van Hitu niet kon accepteren, dat hij besloten had de vluchtelingen van Wawani onder zijn bescherming te nemen en dat hij de brutaliteit had gehad dit aan Demmer te laten weten als 'een stuk, waar toe hem zyn Wet en Godsdienst verbond'. Kajoan had het nog voor de vluchtelingen opgenomen, maar Demmer stelde zich hard op: zij hadden geen genade verdiend en zouden 'op zyn tyd hunne straffe niet ontgaan'.[114]

Ritter heeft van Telukabesi's verklaring een ondiplomatieke, bijzonder strijdlustige en provocatieve brief gemaakt die door Kajoan alleen kan worden verontschuldigd door op zijn jeugdige onbezonnenheid te wijzen. Hij heeft deze voorstelling van zaken waarschijnlijk noodzakelijk gevonden om begrijpelijk en aannemelijk te maken dat Demmer jegens Telukabesi en zijn medestanders niet anders dan onverbiddelijk kon zijn en dat hij genoodzaakt was om bijzonder hardvochtig op te treden.

In de volgende episode is de lezer getuige van een verhoor door Demmer van de Latuwilulu van Polut. Hij is opgebracht door Fluweel, bij wiens huis hij heeft aangeklopt om toegang tot het fort te krijgen. De verteller beschrijft de Latuwilulu en Fluweel als groteske tegenpolen: bij hun komst gooien zij als een 'stappende, dribbelende en rennende groep' (p. 146) hun decorum te grabbel.

> De Latoewiloeloe presenteert zich aan Demmer als 'een der grootste hoofden van Hitoe' (p. 148) en als 'de eenige trouwe bondgenoot, die der Compagnie op geheel Hitoe overschiet' (p. 149). Hij biedt aan om Demmer tegen een beloning te informeren over de stand van zaken in het kamp van 'onze vijanden' (p. 149). Demmer

114 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 143.

informeert naar het aantal strijders op Capaha, naar de beschikbaarheid van geschut, handvuurwapens en kruit, en naar de toegangsweg naar Capaha. Als Demmer informeert naar de wensen van de verrader, blijkt dat deze gedreven wordt door jaloezie. Hij verklaart dat Si Tiedja hem bemint, dat zij met geweld aan Toeloecabesie is uitgehuwelijkt en dat hij niet zonder haar kan leven. Vanwege zijn larmoyant gejammer ontsteekt Demmer in woede en laat hem opsluiten.

VIII De matakauw

Na een hoofdstuk dat zich in het fort Victoria afspeelt, volgt nu een hoofdstuk dat geheel op Kapahaha is gesitueerd.

> Patiwani is een onvermoeibaar leider met natuurlijk gezag. Hij is niet alleen de stuwende kracht achter de werkzaamheden die nodig zijn om Capaha in staat van verdediging te brengen, maar treedt ook op als een vaderlijke mentor voor Toeloecabesie en maant hem aan om zich na zijn wittebroodsweken weer aan de publieke zaak te wijden.
>
> Zijn tegenwoordigheid is gewenst bij een bespreking met de hoofden die bij Demmer zijn geweest. Zij rapporteren dat Demmer woedend is over zijn brief en waarschijnlijk spoedig tot actie zal overgaan. Toeloecabesie reageert vastberaden. Hij heeft de brief in overleg met Patiwani en Ridjali opgesteld en vertrouwt op de zegen van God en de profeet: 'Spoedig zullen wij dan. even als onze voorouders, weder vrije Hitoëzen zijn, wie geen vreemde dwang meer knelt, en die ongestoord hunne godsdienst en handel zullen kunnen uitoefenen' (p. 163).
>
> Hij kondigt aan dat zij 's avonds in zijn woning hierop een plechtige eed zullen afleggen: 'den eed onzer voorouders – den Matakauw!!!' (p. 165). Hij kondigt aan dat hiervoor ook een slaaf zal worden geofferd. De imam Ridjali is ontsteld: 'Een verfoeijelijke heidensche eed voor regtgeloovige Mahomedanen?' (p. 165). Toeloecabesie meent echter dat hij onder de gegeven omstandigheden de zwaarst denkbare eed moet kiezen: 'De bevolking, zoo gezet op wat voorouderlijk is, zou geen vertrouwen in ons stellen, en zonder dat ware onze zaak verloren' (p. 166).

Valentijn maakt noch in *Ambonsche zaaken van den Godsdienst* noch in *Ambonsche zaaken* melding van enige vorm van *matakau* op de kust van Hitu, laat staan van rituelen waarbij bloed van mensen of katten vloeide. Ritter heeft echter de verleiding niet kunnen weerstaan om een ruimhartig gebruik te maken van diens informatie over het voorkomen van de *matakau* elders op Seram en de Ambonse eilanden.[115] Bij dit ritueel werd een brouwsel gedronken van verschillende bestanddelen waarin wapens werden gedoopt. Daarbij legden de eedpartners een eed af zij waarin de hogere machten bezworen om degenen die de gedane beloften zouden breken op gruwelijke wijze te straffen. Hiervan bestonden allerlei lokale varianten: Valentijn geeft voorbeelden waarbij katten werden geofferd en rapporteert dat het op Nusalaut zelfs zou zijn voorgekomen dat een slaaf

115 Valentijn, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, p. 1-19.

werd geofferd.[116] Ritter heeft deze laatste variant vermoedelijk gekozen omdat ze bij zijn lezers het meeste afgrijzen en morbide fascinatie zou opwekken. Daarmee suggereert hij dat niet alleen het ware christendom, maar ook de ware islam onder de bevolking onvoldoende was doorgedrongen en dat zij de voorouderlijke heidense geloofsovertuigingen en bloeddorstigheid nog niet had kunnen afleggen.

Een *matakau*-ritueel had overigens over het algemeen tot doel om de dreiging van een gewelddadig conflict te bezweren of om een bestaand conflict voorgoed uit de wereld te helpen. Het was functioneel in een fundamenteel onveilige wereld waarin dorpsgemeenschappen niet door een staat werden beschermd, maar zelf netwerken moesten opbouwen om een zekere mate van stabiliteit en zekerheid te scheppen.[117] De verbondseed in deze roman dient echter een geheel ander doel. Het tafereel doet eerder denken aan het begin van de Bataafse opstand tegen de Romeinen, zoals dit in de *Historiae* van de kroniekschrijver Publius Cornelius Tacitus is opgetekend.[118] Ritter plaatst de Hituezen in een traditie van volkeren die, juist in een vroeg stadium van hun ontwikkeling, worden gekenmerkt door een onbedwingbare zucht naar de vrijheid.

> Het ritueel van de matakauw wordt onderbroken door de onverwachte verschijning van de Latoewiloeloe. Vanwege de consternatie die dit teweegbrengt, stormt Si Tiedja in wapenrusting uit het vrouwenvertrek. Zij draagt Toeloecabesies stormhoed op haar onder een hoofddoek verborgen lokken, een slagwapen, een schild en een lichte maliënkolder over haar kleding.
>
> Patiwani geeft blijk van zijn ongenoegen over haar 'te mannelijke handelswijze', maar zij verdedigt haar onconventionele optreden tegenover Toeloecabesies eerste echtgenote Almina als een onvermijdelijk gevolg van haar karakter en de door haar gevoelde roeping om Toeloecabesies leven te delen en zo nodig 'met mannenmoed de ons omringende gevaren te trotseren' (p. 173).

IX De belegering van Capaha

In de voorgaande hoofdstukken is in het fort Victoria en op Kapahaha tot het voeren van een oorlog besloten. Dit is het eerste van vier hoofdstukken over het verloop van deze oorlog.

> Demmer heeft de Politieke Raad van Amboina bijeengeroepen. Behalve de leden van de raad en Abraham Fluweel, de geheimschrijver van de raad, is op uitnodiging van Demmer ook kapitein Jacob Verheiden hierbij aanwezig.

116 Valentijn, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, p. 12. Bartels, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw onderzoek heeft gedaan naar dorpsgeschiedenissen op de Ambonse eilanden, stelt dat beweringen over mensenoffers in voorouderlijke verhalen niet ongewoon waren en dat de vermelding van kattenoffers wellicht duidde op culturele veranderingen waarbij mensenoffers werden verdrongen. Zie Bartels 1994, p. 152.

117 Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 150, 189.

118 Zie Tacitus 2015, p. 162.

> Aan het begin van de vergadering doet Swager een pijnlijke mededeling: de Latoewiloeloe heeft hem op een onbewaakt ogenblik weten te verrassen en is ontsnapt. Demmer geeft hem acht dagen huisarrest.
>
> Na dit incident deelt Demmer de vergadering mee dat hij de opstandelingen op Capaha geen tijd wil geven om zich steviger te nestelen, maar hen krachtdadig wil aanpakken en uiteenjagen. De winkelier Van Alfen valt hem bij en pleit voor 'bloed en niets dan bloed' om het gevaar van 'die Moorsche honden' te beteugelen (p. 190). De overige leden zijn 'eenigszins onthutst' door zijn oproep om hen 'tot den laatsten man uit te roeijen' (p. 190), maar brengen er niets tegen in. Alleen kapitein Jacob Verheiden heeft de moed het hoofd afkeurend te schudden.

Ritter schetst geen vleiend beeld van de Politieke Raad van Amboina. De gouverneur bepaalt de agenda en doet beleidsvoorstellen waarmee de leden doorgaans zonder tegenspraak instemmen. Ritter volgt op dit punt de beschouwingen van Valentijn, die in het vijfde boek van *Beschryvinge van Amboina* een groot deel van het derde hoofdstuk wijdt aan de nagenoeg ongecontroleerde machtspositie van de gouverneurs en aan concrete voorbeelden van het machtsmisbruik dat hiervan het gevolg was.[119]

Verheiden is een romanpersonage dat met zorg wordt geïntroduceerd. De eerste kennismaking van de lezer vindt plaats door de ogen van Van Alfen en Fluweel: zij zien 'een langen, mageren man, met sombere en droefgeestige wezenstrekken, die, als militair gekleed en met de handen op den rug, in de zaal eenzelvig op- en neêrstapte, en zich niet scheen te storen aan de tegenwoordigheid der overige te zamengekomen heeren' (p. 183). Omdat Verheiden het stilzwijgen bewaart omtrent zijn levensgeschiedenis, vormt hij een raadsel voor zijn omgeving. Men ziet in hem enerzijds een beleidvol militair die in de hitte van het gevecht een ware doodsverachting ten toon spreidt, en anderzijds een man die een in zichzelf gekeerd leven leidt. Een aandachtig waarnemer ziet dat Verheiden gebukt gaat onder 'hartzeer en kommer' (p. 192). Hij ontwijkt vrouwen en spelende kinderen die bij hem 'de smartelijkste gewaarwordingen of herinneringen' (p. 192) schijnen op te wekken. Ook ontwijkt hij het godsdienstig leven: 'nimmer zag men hem in kerk of kluis' (p. 192). Van Alfen fluistert Fluweel toe dat hij mogelijk een grote misdaad op zijn geweten heeft. Ritter beschrijft Verheiden als een Byroniaanse held: somber, droefgeestig, gekweld door een raadselachtig verleden, onbenaderbaar en eenzelvig, schijnbaar onderworpen aan God noch gebod en verteerd door doodsdrift.[120]

> Verheiden voert aan dat Capaha een welhaast onneembare natuurlijke vesting vormt en dat de Compagnie niet over voldoende krachtige manschappen beschikt om een vastbesloten vijand een vernietigende slag toe te brengen. Hij stelt Demmer daarom voor om een aanval uit te stellen tot verse troepen uit Batavia zijn aangevoerd, intussen te proberen de bevoorrading van de vesting door een blokkade te bemoeilijken, en wellicht tijd te rekken door onderhandelingen. Demmer neemt

119 Valentijn, *Beschryvinge van Amboina*, p. 269-288.
120 Over de invloed van Byrons werk in Nederland, zie Popma 1928 en Schults 1929.

dit advies over en kondigt aan dat hij samen met Verheiden een kleine expeditie ter verkenning zal uitrusten.

Het verwerpelijke optreden van Van Alfen in de vergadering is zijn laatste in de roman. Ritter laat niets na om hem verder bij de lezer in diskrediet te brengen. Na afloop van de vergadering beschuldigt een wrokkige Swager de winkelier ervan een 'schijnheilige femelaar' te zijn en tijdens het bewind van gouverneur Caan een 'nog onnoozel kind van veertien jaren' te hebben verkracht (p. 196). De gewetenswroeging die de beschuldiging opwekt, blijft aan Van Alfen knagen en leidt niet lang daarna tot zijn ontijdig overlijden.

Details over een dergelijke zaak heeft Ritter aangetroffen in de reisbeschrijving uit 1797 van J.S. Stavorinus. In een hoofdstuk over het bestuur op Ambon rapporteert deze dat het hoofd van een van de kantoren op de nabijliggende eilanden zich had vergrepen aan de pleegdochter van een bekende die hij met zijn gezin te logeren had gevraagd. De onverlaat had een van zijn slaven beschuldigd en deze werd, hoewel het meisje een overduidelijke ontlastende verklaring aflegde, zo hard gestraft dat hij overleed. Het voorval werd volgens Stavorinus niet nader onderzocht en in de doofpot gestopt omdat de schuldige 'een Heer van rang, en een der bijzondere gunstelingen van den Gouverneur was'.[121]

Demmer kon met betrekking tot Kapahaha voorlopig slechts maatregelen nemen die zijn tegenstanders stijfden in hun verzet. Dat hij in april 1644 een twaalfdaagse campagne startte om de kruidnagelaanplant in de omgeving van Kapahaha te verwoesten, kwalificeert de verteller, in navolging van Valentijn, als een 'wraakzuchtige, hoogst ongerijmde onderneming' (p. 205). Valentijn wees op het volstrekt averechtse effect dat de Compagnie hierdoor vooral de bevolking van het nabijgelegen dorp Mamala tegen zich in het harnas joeg.[122]

Een maand later riep Demmer een groot deel van de troepen terug naar de stad vanwege de schade die een reeks zware aardbevingen had aangericht.

X Abraham Fluweel leeft!

Dit hoofdstuk verhaalt over schermutselingen in de omgeving van Kapahaha die in juni 1644 plaatsvonden. Ritter baseerde zich op een summiere passage in Valentijns *Ambonsche zaaken*:

> *Patiwani* versterkte zich ondertusschen op een klip in Capaha's Noorder-bogtje, vanwaar hy onze jachten met een stukje geschut, zeer veel schade toebragt, zonder dat zy hem eenige nadeel konden doen. *Toeloecabesie* dwong die van Lian ook weder onder hem te komen, alzoo hunne Zagoe-bosschen hem dienstig waren; doch zy wierden 'er door de onzen kort daar na weer uit geslagen [...].[123]

121 Stavorinus 1797, p. 291-292.

122 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 145. Rumphius merkte in *De Ambonse historie* op dat 'alle oostersche volkeren d'onze verweten dat wij in plaets van met mannen met boomen oorloogden'. Zie Rumphius 1910, I, p. 232.

123 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 146.

Valentijns karige informatie heeft Ritter de ruimte geboden om enkele dramatische taferelen te construeren waarin hij de Hituese en Nederlandse hoofdpersonages naast en tegenover elkaar kon stellen. De handeling verplaatst zich in dit hoofdstuk enkele malen van het kamp van de Hituezen naar dat van de Compagnie en terug.

> Patiwani, Toeloecabesie en Ridjali zijn somber gestemd: zij hadden gehoopt dat Demmer voor de aanval zou kiezen in plaats van een op den duur uitputtende belegering. Nu worden zij geconfronteerd met dreigende voedseltekorten, omdat voedselvoorraden zijn verregend en de overvaart naar de zuidkust van Ceram wordt geblokkeerd door schepen van de Compagnie. De Latoewiloeloe dringt zich aan hen op met een idee dat hem in een droom zou zijn voorgehouden door 'Kae-ele', een bloedrode spookverschijning met ogen als vurige kolen: wanneer ze een naburige heuveltop bezetten, kunnen ze de schepen van de Compagnie beschieten en verjagen. Het idee op zichzelf spreekt Patiwani aan. Toeloecabesie geeft er de voorkeur aan zich meester te maken van het naburige dorp Lian: dit dorp wordt omringd door sagobossen waar zij hun voedselvoorraden zelf kunnen aanvullen. Na een langdurig beraad besluiten zij om beide plannen drie dagen later gelijktijdig uit te voeren. Zowel Patiwani als Toeloecabesie slagen boven verwachting. Schepen uit Ceram brengen nieuwe voedselvoorraden en in Lian worden de eerste rijpe sagopalmen gekapt.
>
> Swager en Fluweel zijn intussen door Demmer uitgezonden om ontrouwe hoofden aan de zuidkust van Ambon te arresteren. Fluweel, die intussen tedere banden met de weduwe Van Alfen heeft aangeknoopt, legt de tocht, bewapend met een grote houwer (sabel), twee 'schrikkelijk groote pistolen' (p. 227) en een halve piek, zuchtend en struikelend af. Daarna vervoegen zij zich bij de schans op het strand voor Capaha, waar kapitein Verheiden een aanval op Lian voorbereidt.
>
> In Capaha heeft Si Tiedja de wapens weer opgenomen, vastbesloten om haar echtgenoot naar Lian te vergezellen. Toeloecabesie probeert het haar uit het hoofd te praten met het argument dat het hem noodzaakt om over haar veiligheid te waken en dat dit zijn deelname aan de strijd zal bemoeilijken. Uiteindelijk geven Toeloecabesie en Patiwani toe, onder voorwaarde dat zij afzijdig van de gevechten blijft.
>
> Verheiden belast Moerlag met het bewaken van de schans op het strand voor Capaha en vormt twee korpsen om de opstandelingen in Lian vanuit het westen en het oosten aan te vallen. Swager, die het bevel over een korps voert, prest Fluweel om zich niet als een lafaard te laten kennen en mee ten strijde te trekken. Bij de aanval stuit Swagers korps op de manschappen van Patiwani, terwijl Verheiden de aanval op Toeloecabesies mannen leidt. Nadat de opstandelingen tot in het dorp zijn teruggedrongen, onstaat hier een bloedig handgemeen.
>
> Midden in het krijgsgewoel staan plotseling Si Tiedja met opgeheven *torana* (werpspies) en kapitein Verheiden met opgeheven zwaard tegenover elkaar. Verheiden deinst terug bij de aanblik van Si Tiedja's 'zacht en door de hitte des gevechts nog verhoogd, schoon, vrouwelijk gelaat' (p. 234). Na een ogenblik van stomme verbazing stamelt hij onwillekeurig: 'God, hoe is dat mogelijk? dat is het evenbeeld mijner ISOLINA!' (p. 235). Si Tiedja is geschokt: 'God en zijne Profeet helpe mij,

– die taal, – die stem hoorde ik eens, – in mijne jeugd misschien, in een droom' (p. 235). Zij dreigt te bezwijmen, maar Toeloecabesie vangt haar op, vraagt Patiwani hem dekking te geven en brengt Si Tiedja in veiligheid naar Capaha. Zijn verdwijning van het strijdtoneel heeft tot gevolg dat de opstandelingen de strijd opgeven en dat Verheiden Lian met een houten schans en een klein garnizoen bezet.

Het geheim van Si Tidja's afkomst is hiermee nog niet volledig onthuld, maar de lezer heeft in de loop van de roman voldoende aanwijzingen gekregen om te mogen veronderstellen dat Verheiden en Si Tidja vader en dochter zijn.

Swager zoekt intussen op het slagveld naar Fluweel. Hij vindt hem op een heuvel die met een steile wand in zee eindigt, staande tegenover de Latoewiloeloe van Poeloet. Het tweetal is verwikkeld in een karikaturaal duel waarin de Latoewiloe zich onderscheidt door snoeverij en *tjakalele*-sprongen, terwijl Fluweel probeert hem met zijn uitgestrekte houwer van het lijf te houden. De Latoewiloeloe belooft Fluweel, als hij zich gevangen geeft, Mahomed te leren aanbidden en zijn zuster tot vrouw te geven, maar die acht het niet de moeite waard om hiervoor 'eene pijnlijke kunstbewerking' (p. 239), zoals een besnijdenis, te ondergaan. Swager ontwapent de Latoewiloeloe, herkent hem als de gevangene die hem op het fort Victoria door zijn ontsnapping in grote verlegenheid heeft gebracht, en stoot hem in een opwelling van de rotsen. Het slachtoffer tuimelt 'van klip tot klip naar beneden, overal de sporen zijner ligchaamsverbrijzeling achterlatende' (p. 242). Swager en Fluweel verlaten dit 'tooneel eener wraak, den geest des tijds dier eeuw ten volle waardig' (p. 243).

Twee maanden later treedt Fluweel in het huwelijk met de weduwe Van Alfen.

XI Swager's en Patiwani's eerste en tevens laatste persoonlijke ontmoeting

De verteller verhaalt nu gebeurtenissen tussen juni 1644 en februari 1645.

Si Tiedja en Verheiden zijn door hun ontmoeting op het slagveld tot in het diepst van hun ziel geschokt. Hoewel Verheiden zich als militair met een 'door beschaving meer ontwikkeld verstand' (p. 250) heeft geoefend in zelfbeheersing, is hij niet meer in staat om zijn werk te doen en trekt zich om te herstellen terug in een nog eenzelviger bestaan. Si Tiedja is buiten zinnen geraakt. De ontmoeting heeft haar wankel evenwicht verstoord:

'Wat moet er van mij worden? Ik geloof in God en Zijn Profeet, en toch zegt mij mijn binnenste, dat ik geen Mahomedaansche ben, – ik ben eene Christin, – neen! dat ook niet. Ik ben eene ongelukkige, – eene waanzinnige, die niet weet wat zij is. – wat zij was. Vader!' – riep zij, PATIWANI in het oog krijgende, en zich aan zijne voeten werpende: – 'Vader! ben ik uw kind, – ben ik uwe dochter?' (p. 247).

Patiwani probeert haar gerust te stellen en houdt haar voor dat haar 'toomelooze zucht naar gevaren' en 'alles overdrijvende genegenheid' voor haar echtgenoot (p. 249) rampzalige gevolgen heeft gehad. De crisis wordt bezworen doordat zij op

aandrang van Ridjali opnieuw haar geloofsbelijdenis aflegt en belooft om voortaan op Capaha te blijven.

De reacties van vader en dochter getuigen van de zielepijn die de verbreking van een liefdevolle gezinsband teweeg brengt. Het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting beheerst ook de volgende episode over het lot van Swager.

Swager wordt in oktober door Demmer opgeroepen om vanuit Lian de bevoorrading van Capaha te blokkeren. Hij heeft een zwaarmoedig voorgevoel. Bij een bezoek aan Fluweel is hij getuige van diens huiselijk geluk met de weduwe van Van Alfen en haar krioelende kinderschaar. Het tafereel is meer dan een amusante karikatuur: Swager bekent aan Fluweel dat naar zijn gevoel 'de huiselijke kring te achtingswaardig is, – te veel eerbied verdient, om er den spot mede te mogen drijven' (p. 253). Tijdens een verkenningstocht vertrouwt hij Moerlag toe dat hij overweegt zijn leven niet in Indië te vergooien, maar zijn dienstverband te beëindigen en in zijn geboorteplaats Geertruidenberg een 'dikke schommel van eene Noordbrabandsche maagd' (p. 258) te huwen.

Valentijn vertelt dat Demmer besloot de toevoer van voedsel naar Kapahaha met drie schepen te blokkeren en op de zuidkust van Seram de dorpen Rumahkai, Latu en Hualoi te verwoesten. Het was voor Patiwani aanleiding om de dorpen op Seram met zestig of zeventig manschappen te hulp te schieten. Hoewel hij de verwoesting van de dorpen niet kon voorkomen, deed hij vanuit een kreek op Seram wel een verrassingsaanval op een prauw met een tiental manschappen onder commando van vaandrig Cornelis Dirkszoon Swager. Na een 'hard gevegt' vonden zowel Swager als Patiwani de dood, de laatste 'met 2 kogels zoodanig geschoten, dat hy over boord tuimelde, aan welke wonden, de eene in de linkerborst, de andre in de buik, hy kort daar aan gestorven is.'[124]

Valentijn betreurde het verlies van Swager, maar merkte op dat de vijand tegelijk zijn voornaamste held had verloren. Rumphius heeft in *De Ambonse historie* een levendige en tamelijk gedetailleerde beschrijving van dit gevecht voor de kust van Seram gegeven. Hij zag het als een belangrijke mijlpaal in de strijd om Kapahaha en door de dood van Patiwani wellicht zelfs een beslissend keerpunt. Zo werd deze krachtmeting op open zee ook door de tegenpartij ervaren, getuige de eveneens betrekkelijk uitvoerige passage in *Historie van Hitu*, Ridjali's kroniek, waarin Patiwani's dood respectvol wordt herdacht.[125]

Ritter herschreef Valentijns relaas tot een tafereel voor de kust van Hitu. In zijn verhaal komen de vaartuigen na een ineffectieve schotenwisseling naast elkaar te liggen en opent Swager op opgewekt-ironische toon een woordenwisseling met een verbeten Patiwani. Swager reciteert in deze passage een authentiek lijkende traditionele pantun of Maleistalige vierregelige strofe, die aan de legendarische voorvechter is gewijd:

124 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 147.

125 Zie Rumphius 1910, I, p 238-239, en Ridjali 2004, p. 198-200; 199-201. Volgens Rumphius had Swager elf manschappen aan boord, waarvan er vier het leven lieten en vijf gewond raakten. Onder de ca. veertig man aan boord van Patiwani's vaartuig zouden ook een groot aantal doden en gewonden zijn gevallen.

Siapa dâlam tanah Hitoe jang maha brânie?
Tjoema satoe orang jang bernama PATIWANI*?*
Mata perpalumban; – hatinja seroepa sing'a, –
Maka akhalnja dan brânienja tijada berhingga.[1)]

1) Wie is in het land *Hitoe* bij uitstek dapper?
Slechts één man, Patiwani genaamd;
zijn oog is als kristal en zijn hart als dat eens leeuws.
Wijders zijn beleid en moed zonder eenige beperking.[126]

Dan treft Patiwani Swager in een opwelling van woede dodelijk met zijn speer, wordt vervolgens zelf door twee pistoolschoten van Swager getroffen en zwaargewond teruggebracht op Kapahaha.

De laatste episode van dit hoofdstuk speelt zich af rond het doodsbed van Patiwani. Bij zijn afscheid van de bevolking, Telukabesi en Ridjali moedigt hij hen aan om trouw te blijven en in de strijd voor godsdienst en vrijheid te volharden. Wat hij daarna met Telukabesi en Ridjali afzonderlijk bespreekt, blijft een geheim omdat de verteller zich terugtrekt in de rol van toeschouwer: 'De inhoud van dat gesprek is onbekend gebleven, doch waarschijnlijk had het betrekking op SI TIEDJA. De verbazing was op beider aangezigt te lezen, toen zij opstonden [...]' (p. 271). De opmerkzame lezer kan vermoeden dat Patiwani hen meedeelt dat Si Tidja's vader inderdaad een Nederlander is en dat hij uit het incident op het slagveld van Liang heeft opgemaakt dat het kapitein Verheiden betreft.

Het afscheid van Si Tidja is vanzelfsprekend een emotioneel geladen moment. De verteller heeft inmiddels laten weten dat Si Tidja moeder is geworden. Zij heeft de onzekerheid over haar afkomst nog niet van zich af kunnen zetten en vraagt hem vertwijfeld of zij werkelijk zijn dochter is. Ritter heeft de ontknoping echter uitgesteld tot het volgende hoofdstuk: uit een hoofdbeweging van de stervende Patiwani meent Si Tidja te kunnen opmaken dat hij haar toestemmend toeknikt. 'Zij bedroog zich' (p. 272), merkt de verteller op.

XII De overrompeling van Capaha

In de eerste helft van dit hoofdstuk wordt een periode van zo'n anderhalf jaar samengevat, van januari 1645 tot juli 1646.[127] In de maand april probeert Demmer vergeefs

126 Ritter 1861, p. 266-267. Ritter heeft de pantun wellicht opgevangen in contacten met de nakomelingen van Ambonezen die zich evenals Kapitan Jonker, de legendarische Ambonse voorvechter, omstreeks het midden van de zeventiende eeuw te Batavia hadden gevestigd. Hoewel zij op Hitu en Hoamoal tegen de Compagnie hadden gevochten, lieten zij zich door de voormalige vijand in dienst nemen om de ommelanden van Batavia te bewaken en deel te nemen aan oorlogsexpedities. Een aanwijzing dat de herinneringen aan de Ambonse oorlogen onder hen bleven voortleven, is bijvoorbeeld het verhaal *Stephan de Lima, de Amboneesche toovenaar* van A.Th. Manusama. Hij bewerkte een verhaal uit Oud-Batavia waarin Stephan de Lima, een 'Amboneesche toovenaar', in een wedstrijd wordt overtroefd door de geduchte tovenaar 'Ridjali', die zich in toverkunsten had bekwaamd op de top van de nabij Kapahaha gelegen *Gunung Setan* (Duivelsberg). Zie Manusama 1917.

127 In de editie van *Toeloecabesie* als feuilleton in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* was de val van Kapahaha nog correct gedateerd op 25 juli 1646, maar bij de publicatie in de verhalenbundel *Nieuwe Indische verhalen*

de druk op de belegerde vesting op te voeren. In mei en juni 1645 mislukken ook zijn pogingen om Telukabesi tot onderhandelingen te bewegen. De verteller merkt op dat de gouverneur Demmer 'door een weinig meer toegevendheid, dan zijn karakter eigen was, de zaak had kunnen beëindigen', maar dat hij na een vruchteloze belegering van drie jaar geen stap wilde doen om 'de ontknooping van dit bloedig treurspel op eene menschelijke wijze te doen plaats grijpen' (p. 288). Op Kapahaha lijkt Si Tidja zich intussen te hebben geschikt in haar rol als vrouw en moeder.

De verteller hervat zijn verhaal op 15 juli 1646, als gouverneur Demmer aan Verheiden opdraagt om een einde aan de oorlog om Kapahaha te maken. Valentijn vertelt hierover dat Verheiden iets goed had te maken. Hij had vanuit zijn standplaats Kambelo op de westkust van Hoamoal enkele manschappen 'om zyn eigen zaken' naar het naburige eiland Kelang gezonden en daarvan waren er acht door een bende slavenhandelaars gevangen genomen en aan de Tidorezen verkocht. Demmer had hem daarom bij wijze van straf overgeplaatst naar Kapahaha om daar 'door eenige dappere daad' zijn gunst terug te winnen.[128]

Ritter heeft deze passage behendig in zijn roman verwerkt, door te suggereren dat Verheiden op Kelang naspeuringen liet doen naar de afkomst van Si Tidja.

> Om aan Demmers opdracht te voldoen verkent Verheiden de omgeving van Capaha en besluit hij dat de oorlog alleen kan worden beëindigd door een poging tot overrompeling te wagen. Hij formeert de troepen in de namiddag van 24 juli, zondert zich af in zijn 'schamele hut' (p. 293) om Gods zegen over de onderneming af te smeken en begint om middernacht aan de levensgevaarlijke tocht omhoog.
>
> Op Capaha is de waakzaamheid verslapt. Het binnendringen van Verheiden en zijn mannen bij het aanbreken van de dag veroorzaakt een blinde paniek. Si Tiedja alarmeert Toeloecabesie. Deze gebiedt haar thuis te blijven en roept haar een vaarwel toe. Buiten gekomen probeert hij de vluchtenden bij de achterwal tot staan te brengen, maar Verheiden herkent hem van het slagveld van Lian en legt met zijn musket op hem aan. 'En Si Tiedja, wien het bevel van haar man niet had kunnen weêrhouden, sprong tusschen beiden, toen het noodlottige schot afging, en het doodende, gonzende lood drong in hare borst' (p. 297). Toeloecabesie wil haar wreken, maar Ridjali houdt hem voor dat het te laat is en dat zij gevallen is door de hand van de man van wie Patiwani had gesproken. Voor Toeloecabesie zich met Ridjali in veiligheid brengt, roept hij Verheiden nog toe: 'Zij, die daar ligt, is uwe dochter, – gij zijt de moordenaar uws kinds!' (p. 297).

Verheiden herkent in Si Tidja de strijder die hij in Liang had ontmoet, maar ook de trekken van zijn overleden vrouw. Hij knielt neer, legt haar hoofd op zijn knie en besprenkelt haar 'schoon aangezigt' (p. 298) met water. Si Tidja komt, bloedend uit een gapende wond, voor enige ogenblikken bij en wil zich aan hem ontworstelen. Hierdoor ziet

werd 25 juli 1645 als datum genoemd. In *Dwang en vrijheid* is het foutieve jaartal onveranderd blijven staan.

128 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 151.

Afb. 16 Titelplaat *Vrijheid en dwang*, 1861. Jacob Verheiden en Si Tidja alias Isolina Verheiden op Kapahaha.

Verheiden haar gouden amulet en ontdekt daarin 'de beeldtenis eener schoone donkerbruine vrouw, het portret zijner zalige ega' (p. 298). Hij overtuigt Si Tidja nu dat zij zijn dochter Isolina is. Haar geest klaart op en zij beseft dat haar dromen werkelijk herinneringen zijn geweest.

Verheiden dankt God en lokt daarmee een reactie van Si Tidja uit:

> 'God! maar ik aanbid een ander God dan gij, man! die zich mijn vader noemt.'
> 'Neen, ISOLINA! dat doet gij niet. – Wij hebben slechts één God, en de leus van den valschen Profeet zal Hij u vergeven, die barmhartig is en hen in genade aanneemt die zondigden buiten hun wil.'
> 'Ik ben dan geene Mahomedaansche?'
> 'Neen, mijn lief kind! Reeds in uwe jeugd waart gij CHRISTUS, den zoon Gods, toegewijd en Hij zal uwe voorspraak wezen, wanneer gij voor den troon van den Almagtige verschijnt.'
> 'O, Vader! Vader! dank voor die woorden! dat is godsdienst; ik gevoel het – zij schenken troost!' (p. 299)

Si Tiedja vraagt haar vaders zegen, vraagt hem om genadig met haar echtgenoot Telukabesi te zijn en slaakt een laatste zucht: 'hare ziel werd gewis, op dien stond, – want God is regtvaardig, – door engelen opgevangen en naar reiner gewesten overgebragt' (p. 299-300).

Verheiden lost het loyaliteitsconflict van Si Tidja op door haar te verzekeren dat christenen en moslims dezelfde God aanbidden. Zij wordt overweldigd door het gevoel van

'godsdienst' dat Verheidens woorden bij haar opwekken. In dit verband is 'godsdienst' te verstaan als het besef van een goddelijke tegenwoordigheid, los van geopenbaarde waarheden of kerkelijke leerstellingen, maar ingeschapen in de menselijke natuur.

Ritters godsdienstig ideaal hing samen met zijn besef dat 'wij Christenen, – die zich achten te zijn *Gods uitverkorenen*, – slechts een gering gedeelte uitmaken van de millioenen bewoners der aarde, die God op hunne wijze vereeren of zich een God scheppen'.[129] In zijn beleving was godsdienst geen zaak van leerstellingen, maar een aangelegenheid van het gemoed, een innerlijke beleving. In deze benadering ligt de hoop en de verwachting besloten dat monotheïstische godsdiensten zoals christendom en islam ooit hun leerstelligheid loslaten en elkaar weten te vinden in een besef van Gods almacht en goedheid. Daarvan getuigt Ritter ook in een hoog gegrepen sonnet dat hij in 1852 onder de titel *Mahomed* publiceerde en waarin hij de profeet als volgt aanspreekt:

> Wat geest u ook bezielde of wat uw wil mogt wezen,
> Uw leer bevat één woord, naar waarde nooit volprezen,
> Dat menig volk vereert als 't eenigst waar gebod;
> Dat Jood en Muzelman en Christen zal vereenen,
> Als eens, in 't betre land, het floers zal zijn verdwenen,
> Dat hier het oog bedekt, – en alles juicht: – één God!![130]

XIII Kapitein Verheiden

Ritter blikt in dit hoofdstuk terug op de levensloop van Jacob Verheiden. Uit Valentijns *Ambonsche zaaken* kon hij slechts opmaken dat Verheiden afkomstig was uit Woerden, dat hij op 24 mei 1637 als vaandrig op Ambon aankwam, dat hij werd ingezet op Hitu en Hoamoal en dat hij achtereenvolgens werd bevorderd tot luitenant (1642) en kapitein van Amboina (1646). Hij heeft zijn biografie voor een belangrijk deel zelf geconstrueerd.

> Jacob Verheiden werd op 6 maart 1599 in Woerden geboren als zoon van een smid. Zijn ouders hadden 'uiterlijk de leerstelsels der reformatie aangenomen' (p. 301), maar bleven in de huiselijke kring de rooms-katholieke godsdienst belijden. Ook Jacob beleed zijn geloof niet publiekelijk – het zou zijn loopbaan bij de Compagnie in de weg kunnen staan –, maar hij wilde de buitenwereld evenmin de indruk geven dat hij de reformatie was toegedaan en meed daarom het kerkbezoek zo veel mogelijk. Tegen de wens van zijn ouders besloot hij het ouderlijk huis te verlaten om meer van de wereld te zien. Hij monsterde in Rotterdam aan als soldaat in dienst van de Compagnie, arriveerde met het schip *Tertholen* in 1618 op de rede van Bantam en werd vandaar overgebracht naar Mazulipatnan op de kust van Coromandel.
>
> Op de kust van Coromandel was de naburige stad St. Thomé nog de enige Portugese vestiging en vanuit deze stad was de Nederlandse nederzetting te Mazulipatnan in 1613 overvallen, geplunderd en uitgemoord. De Compagnie liet na haar terugkeer voortdurend schepen voor de kust van Mazulipatnan en St. Thomé

129 Ritter, *Een woordje aan de leden der Evangelisch-Luthersche Gemeente te Batavia* [...]. 1853, p. 15.
130 *Biäng-Lala* jrg. 1 (1852) dl. 2, p. 47.

patrouilleren en zo kreeg Verheiden in 1620, op zo'n tocht met het jacht *De Duive*, opdracht om een Portugees landhuis te overvallen en plat te branden.

Verheiden kan inderdaad in 1618 met het jacht *Ter Tholen* in Bantam zijn aangekomen.[131] Hij kan echter in 1620 niet met het jacht *De Duive* zijn uitgevaren, want dat was in juli 1617 vergaan voor de westkust van India.[132] Het is bovendien niet aannemelijk dat er in 1620 nog kruistochten op de Portugezen plaatsvonden. Valentijn vertelt in *Beschryving der Kust van Choromandel* weliswaar dat Hans de Haze, opperhoofd van Mazulipatnan, in 1618 een eskader uitzond om 'op de Portugeezen te kruyssen, en hen allen afbreuk te doen', maar in 1619 werd de Compagnie vanwege conflicten met lokale vorsten gedwongen Mazulipatnan voor enige tijd te verlaten.[133]

Bij de overval op het landhuis treft Verheiden in een half verlichte kamer 'een schoon mestisch meisje' (p. 304) aan. Zij omarmt wanhopig haar in het hoofd geschoten oude vader, de Portugees De Mendoza. Verheiden ontfermt zich over de twaalfjarige Maria en wordt hiervoor beloond doordat zij onmiddellijk haar vertrouwen schenkt aan 'den krijgsman, die zich in zulk een edel daglicht aan haar vertoonde' (p. 305). Verheiden neemt haar mee naar Masulipatnan waar zij wordt opgenomen in de huishouding van De Haze. Diens 'weldadige' echtgenote geeft haar een opvoeding 'gelijk nooit hare eigene moeder, eene slavin van DE MENDOZA, haar zou hebben kunnen geven' (p. 306).

Ook deze voorstelling van zaken komt niet overeen met de historische gegevens: De Haze was opperbestuurder van de kust van Coromandel over de jaren 1616, 1619 en 1620, maar keerde met zijn echtgenote feitelijk al in juli 1619 terug naar het vaderland.[134]

Jacob en Maria ontwikkelen innige gevoelens voor elkaar en niets staat een huwelijk in de meimaand van het jaar 1624 in de weg. De vijfentwintigjarige sergeant en zijn zestienjarige vrouw genieten van een 'aardsche gelukzaligheid, waarvan dankbaarheid aan de eene zijde, innige verkleefdheid aan den anderen kant, de grondslagen gelegd hadden' (p. 306-307). Een jaar later wordt hun dochter Isolina geboren. Drie zonen die daarna worden geboren, sterven kort na de geboorte, waardoor hun liefde zich nog meer richt op Isolina als 'eenig brandpunt hunner huwelijkstrouw' (p. 307).

Verheiden wordt vervolgens in Batavia vanwege zijn goede naam en kundig optreden tot vaandrig bevorderd en vertrekt in december 1630 met vrouw en kind aan boord van het jacht *Leeuwin* naar Ambon. Het jacht loopt ter hoogte van Borneo op een onbekende zandbank en er ontstaat een lek dat provisorisch wordt gedicht. In de Ambonse wateren barst echter een hevige storm los die de sloepen van het dek

131 Het jacht *Ter Tholen* vertrok op 7 november 1617 met 120 man aan boord uit Zeeland en kwam op 30 april 1618 te Bantam aan. Zie Bruijn, Gaastra en Schöffer 1979-1987.

132 Valentijn, *Levens der Opperlandvoogden*, p. 272.

133 Valentijn, *Beschryving van de Kust van Choromandel*, p. 61.

134 Booth 1942, p. 39.

> vaagt. Als de storm bedaart, blijkt het jacht zo veel water te hebben gemaakt dat het reddeloos verloren is. Verheiden bindt de slapende Isolina met haar matrasje op een lege waterton en zijn vrouw hangt haar een gouden ketting en medaillon met haar eigen portret om de hals.
>
> Het schip vergaat 'onder het angstgeschrei van honderden' (p. 309) en Verheidens vrouw zinkt onder de uitroep 'JACOB, – ISOLINA! God bescherme u!' in de diepte. Verheiden doet nog een laatste poging om haar te redden, maar vergeefs. Hij klampt zich als verdoofd aan een mast vast, dobbert drie dagen lang tussen leven en dood op zee, wordt door de opvarenden van een passerende prauw naar Hitoe-lama gebracht en in de woning van de oude Cajoan opgevangen en verzorgd.

Ritter heeft de naam voor het schip vermoedelijk gekozen omdat een jacht met de naam *Leeuwin* voor de kust van Makassar is vergaan. Dat gebeurde echter niet in 1630, maar in 1664.[135]

In de slotpassage van het hoofdstuk karakteriseert de verteller Verheiden als een 'werkelijk godvreezende' (p. 311) man die beseft dat Gods wegen ondoorgrondelijk zijn, en aanvaardt dat hij moet leven met het verlies van zowel zijn vrouw Maria als zijn dochter Isolina. Het is niet onmogelijk dat Ritter iets van zijn eigen levenservaringen in de roman heeft willen verwerken.

XIV Toeloecabesie's uiteinde

Het laatste hoofdstuk handelt over het naspel van de oorlog om Kapahaha.

> Na de overrompeling van Kapahaha komt Demmer zelf toezien op de plundering en verwoesting van Capaha, de registratie van de vluchtelingen en de arrestatie van de aanstichters en leiders van het verzet. Hij vindt Verheiden bezig om 'het stoffelijk overschot zijner dochter aan ons aller moeder, de aarde terug te geven' (p. 313) en verbiedt hem zijn kleinzoon onder zijn hoede te nemen omdat 'het dagelijks zien van dat jongentje in den kapitein niet dan de smartelijkste herinneringen kon opwekken' (p. 314).

Valentijn verstrekt over de verdere lotgevallen van Telukabesi slechts summiere informatie. Hij vertelt dat hij enige tijd rondzwierf, tot overgave besloot toen hij hoorde dat verscheidene hoofden van Hitu om hem en Ridjali waren vastgezet, en zich op 19 augustus met een gevolg van enkele hoofden bij het fort Victoria meldde. Bij zijn overgave verklaarde hij dat de hoofden van Hitu hem onder druk hadden gezet om de strijd vol te houden en bood hij aan zich tot het christendom te bekeren als men zijn leven wilde sparen.[136]

Ritter heeft de weergave van de gebeurtenissen afgestemd op de verhaallijnen van zijn roman.

> De ontberingen van het vluchtelingenbestaan dwingen Ridjali en Toeloecabesie tot overleg over hun toekomst. Ridjali vestigt zijn hoop op Makassar, dat hem bescher-

135 Zie Bruijn, Gaastra en Schöffer 1979-1987.
136 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 153.

ming kan bieden en wellicht bereid is om de strijd met de Compagnie voort te zetten. Toeloecabesie kiest voor overgave, omdat hij wil gehoorzamen aan de 'heilige bevelen' die hij heeft gekregen van Si Tiedja. Hij vertelt dat zij hem 's nachts is verschenen 'in hare volle schoonheid, – in die schitterende gestalte, welke haar zoo eigen was wanneer zij aan hare te mannelijke hoedanigheden den ruimen teugel gaf' (p. 317). Zij heeft hem opgeroepen om zich te vermannen en zich te bekommeren om het lot van zijn eigen zoontje en van de hoofden die omwille van hem en Ridjali in gevangenschap zuchten. Met de kanttekening dat Demmer reeds velen genade heeft geschonken, spreekt zij hem moed in: 'In den hemel is onze vader Patiwani, – ben ik uwe voorspraak; – op aarde zal mijn Christen vader u niet verlaten, en daarom omgord u met moed en treed den Landvoogd onverschrokken onder de oogen' (p. 317).

Toeloecabesie geeft zich over en legt tegenover Demmer persoonlijk een trotse verklaring af over zijn 'onwrikbaar doel, om de vrijheid zijner landgenooten te bevechten' (p. 318). Nadat hij door de Landraad is veroordeeld, vraagt Toeloecabesie Demmer toestemming om zijn zoon Pellocolan in de hem resterende drie dagen terug te zien en 'aan de vaderlijke borst [te] mogen drukken' (p. 319). Maar Demmer wijst dit van de hand, evenals het aanbod van kapitein Verheiden om de vader van zijn kleinzoon te mogen bezoeken en in zijn lot te troosten. Met het voortschrijden van de uren wordt Toeloecabesie steeds wanhopiger. Om zijn verlangen ingewilligd te zien, neemt hij uiteindelijk een besluit 'ongehoord in de geschiedrol der Mahomedaansche leer' (p. 320): hij biedt aan om zijn geloof te verzaken en christen te worden. Ook dit wordt hem geweigerd, een beslissing die de verteller als onmenselijk en een blijk van 'zucht naar wraak en zielendwang' (p. 320) kwalificeert.

Op 3 september 1646 wordt Telukabesi op het binnenplein van fort Victoria onthoofd. De verteller besluit:

> Sedert dien tijd bestonden er voor de O.I. Compagnie geene *Hitoësche bondgenooten* meer, maar wel *Hitoësche onderdanen*, die in het stof kropen voor hare magt, die haar dwang met gelatenheid droegen en waaronder er nooit weêr een is opgestaan, om de tijden van KAKIALI, PATIWANI en TOELOECABESIE te doen herleven. De laatste droppel van het, door wraakzucht en dwingelandij gestorte bloed, van den laatsten *Orang kaija* van *Capaha*, bluschte de laatste vonk uit der Hitoësche vrijheid (p. 321).

De verteller zoomt nu uit van 1646 naar 1656 en van Ambon naar Batavia, waar Moerlag de oude Fluweel een genoegelijk bezoek brengt. Zij blikken terug, in het bijzonder op de verdere levensloop van Jacob Verheiden.[137] Getekend door het verlies van vrouw en doch-

137 Na 1646 werd Verheiden aangesteld als 'fabryk' (bouwmeester) te Ambon, tot de Ternatanen op Hoamoal onder Madjira in 1651 in opstand kwamen. Hij werd door superintendent De Vlaming van Oudshoorn bevorderd tot majoor en ingezet op Hoamoal, West-Seram en de eilanden Manipa, Buru en Ambelau. In 1655 werd hij benoemd tot hoofd van Solor, ten noordwesten van Timor, waar hij in een schermutseling met Portugezen werd gedood. Zie Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 171 e.v.; *Beschryvinge van Solor en Timor*, p. 125.

ter bleef hij zich met doodsverachting in de strijd werpen en dit leidde tot zijn dood op het slagveld. Moerlag vertelt dat Verheiden eronder leed dat hem het contact met zijn kleinzoontje werd onthouden, en dat hij niet weet wat er van het kind is geworden.[138]

Met de vraag 'En op *Hitoe*?' (p 325) neemt de verteller de lezer definitief mee naar het heden. Hij oppert dat de overlevering van deze geschiedenis ter plekke 'misschien' verloren is gegaan en dat de herinnering eraan 'mogelijk' is verdwenen. Tegelijk houdt hij staande dat hij in zijn roman 'waarachtige gebeurtenissen' heeft verbeeld. De lokale bevolking heeft nog lange tijd met een 'heilige vrees' naar de kruin van Kapahaha opgekeken en het geloof behouden in de '*penongo deri goenong Capaha, dwiwanja* SI TIEDJA, *istrienja* TOELOECABESIE, *anaknja morhum* PATIWANI', de 'schutsgeest van den berg Capaha, de geest van SI TIEDJA, echtgenoot van TOELOECABESIE en de dochter van den gezaligden PATIWANI' (p. 326).

4.4 Het historische en het literaire Hitu

Ritters verhaal over de oorlog tussen Hitu en de Compagnie werd in 1861 door de Amsterdamse uitgever Wed. J.C. van Kesteren & Zoon opnieuw uitgegeven. Het droeg een nieuwe, meer prikkelende titel, *Vrijheid en dwang*, en een subtitel waarin de situering van het verhaal op 'Amboina in 1644' werd verbreed tot *Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVIIde eeuw*. De titelpagina kwalificeerde de uitgave nadrukkelijk als *Historisch Romantisch Verhaal* en wekte de interesse van de potentiële lezer door de aanbeveling dat de schrijver bekend stond als 'Schrijver van *Java, Tooneelen uit het leven, – Nacht en morgen uit het Indische leven, 2 dl., enz.*' De titelpagina werd tevens opgeluisterd met de afbeelding van een smartelijk tafereel waarop een knielende krijgsman een stervende jonge vrouw van een met wapens bezaaid strijdtoneel optilt en omarmt.

In de op november 1861 gedateerde *Voorrede* voor deze nieuwe editie onderstreepte Ritter de historiciteit van zijn verhaal. Het was

> ontleend aan VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, waarin al de personen, in dezen worstelstrijd handelende, voorkomen, die alzoo geleefd hebben, daar hunne namen in dat werk te vinden zijn, terwijl buitendien nog verscheidene andere werken over dien tijd en dat onderwerp door mij geraadpleegd werden [...] (p. III).

Hoewel sommige romanpersonages, zoals Si Tidja of de piekenier Harmensz, niet in Valentijns werk voorkomen, is de roman als geheel op historische bronnen gebaseerd. Als erfgenaam van de Verlichting kijkt Ritter echter met andere ogen naar de oorlog tussen Hituezen en de Compagnie dan Ridjali en Rumphius in de zeventiende eeuw of Valentijn aan het begin van de achttiende eeuw.

138 Valentijn meldt over het jongetje slechts dat het op Kapahaha gevangen werd genomen, maar Rumphius deelt mee dat het naar Batavia werd verbannen. Demmer liet in september 1646 elf vooraanstaande Hituezen als bannelingen naar Batavia brengen, waaronder vier broers van Telukabesi en twee zoontjes. De verbanning diende om de kans op herlevende onrust te verkleinen. Zie Rumphius 1910, I, p. 259.

Het grote wantrouwen

Nadat de Nederlanders in de gevestigde handelsnetwerken van de moslims waren welkom geheten als handelspartners en soms, zoals op Ambon en Ternate, als bondgenoten tegen de Portugezen, trokken zij zich al spoedig terug in forten en ommuurde handelsposten. Vanuit deze versterkte enclaves ontwikkelden zij een diep wantrouwen jegens lokale vorsten en hoofden die gevestigde belangen in de bestaande handelsnetwerken hadden en zich niet naar het monopoliestreven van de Compagnie wilden schikken. In de ogen van de Compagnie verbraken hun handelspartners niet alleen voortdurend de na elk conflict opnieuw gesloten contracten, maar toonden zij zich trouweloos en perfide van nature. Deze trouweloosheid zou worden gelegitimeerd en gevoed door hun met het christendom onverenigbare godsdienst.[139]

De gedachte van een onverzoenlijke vijandschap tussen christenen en moslims beheerste het beleid van de Verenigde Oost-Indische Compagnie bij haar vestiging in Azië. Rumphius toont zich in *De Ambonse historie* een uitgesproken vertegenwoordiger van deze benadering. Zo ziet hij de in 1633 aangetreden Kapitein van Hitu, Kakiali, als een toonbeeld van trouweloosheid omdat hij in strijd met de monopoliecontracten de sluikhandel in kruidnagelen had voortgezet. In 1638, schrijft Rumphius, kwam het de gouverneur ter ore dat Kakiali heimelijk Patiwani met een lading kruidnagelen en een groot gevolg naar Makassar had gezonden om de sultan en zijn rijksbestuurder om hulp te vragen. Het bevestigde hem in de overtuiging dat de moslims hun schone beloften slechts deden om de Compagnie te bedriegen.[140]

Bij het aantreden van gouverneur Demmer in 1642 last Rumphius een adempauze in zijn verhaal in waarin hij terugblikt op de pogingen van de Compagnie om het kruidnagelmonopolie op Hitu en Hoamoal te effectueren. Hij constateert dat eerdere pogingen om goedschiks dan wel kwaadschiks tot naleving van het monopolie te komen niets hebben uitgehaald, en concludeert dat een meedogenloze aanpak onvermijdelijk is geworden: 'wat de kunst niet kan geneesen, moet het ijzer cureeren, wat het ijzer niet kan geneesen, moet het vuur cureeren.'[141] Met deze geharnaste beeldspraak wijst hij vooruit naar het optreden van Demmer tegen de Hituezen en naar het beleid van superintendent Arnold de Vlaming van Oudshoorn, die de opstand van de Ternataanse gouverneur Madjira na een bloedige oorlog in 1656 beëindigde en het gehele, relatief dichtbevolkte, schiereiland Hoamoal deed ontvolken.[142]

De strekking van Valentijns *Ambonsche zaaken* komt in grote lijnen overeen met die van *De Ambonse historie* van Rumphius: de oorlogen die de Compagnie op de Ambonse eilanden heeft gevoerd, moeten gezien worden als het onvermijdelijk antwoord op de trouweloosheid van de hoofden op Hitu, Hoamoal en de omringende eilanden.

139 Zie Steenbrink 1993, p. 60-75.
140 Rumphius 1910, I, p. 168.
141 Rumphius 1910, I, p. 199.
142 Tussen 1634 en 1671 is de bevolking van de westelijke eilanden Manipa, Kelang en Boano, Hoamoal, West-Seram en de Ambonse eilanden naar schatting met ca. 37% afgenomen, als gevolg van epidemieën, oorlogsgeweld en migraties. Zie Knaap 2004, p. 129-130.

Ridjali's pleidooi voor trouw

Rumphius en Valentijn hadden beiden de beschikking over een manuscript van Ridjali's *Historie van Hitu*, maar ze maakten er een selectief gebruik van, vooral om lacunes in de Nederlandse bronnen op te vullen. Rumphius schreef de hoofden van de Ambonse eilanden een bedrieglijke aard toe, en daarvan vond hij in Ridjali's relaas slechts bewijzen.[143] Valentijn erkende dat Ridjali's geschrift als een unieke bron van historische bijzonderheden moest worden gewaardeerd, maar zag in de tekst als geheel toch een verward document.[144] Uit hun geschriften valt bijgevolg niet op te maken welk beeld de hoofden van Hitu zelf hadden van hun geschiedenis met de Compagnie.

De tekst van Ridjali's historie van Hitu werd lange tijd verloren gewaand, maar in de vorige eeuw doken onverwacht oude manuscripten op. Daardoor kon in 2004 een editie van zijn geschrift in boekvorm verschijnen.[145] Het is een buitengewoon belangrijk document omdat de auteur niet alleen een ooggetuige, maar ook een vooraanstaand Hituees leider was.

Ridjali schreef de *Historie van Hitu* tijdens zijn ballingschap in Makassar, nadat hij na de val van Kapahaha in 1646 aan de Compagnie was ontkomen en voordat hij in 1653 met een vloot uit Makassar terugkeerde naar het strijdtoneel op Hoamoal. In de tekst van ruim honderd pagina's zijn vier gedeelten met een duidelijk eigen karakter te onderscheiden.

In het eerste deel heeft hij de verhalen uit de rijke orale tradities op schrift gesteld voorzover ze voor de geschiedenis van Hitu als geheel relevant waren. Zo beschrijft hij de voorouderlijke geschiedenis van de migranten die Hitu stichtten, de wijze waarop zij de maatschappelijke macht over de vier *perdana's* verdeelden en hoe zij dit vierhoofdig gezag tot de adat van Hitu verklaarden. Hiermee maakte hij zijn publiek in Makassar duidelijk dat er op Hitu van oudsher geen sprake was van een eenhoofdig gezag, zoals op Ternate of in Makassar, maar van een vierhoofdige regering, met de *Kapitan Hitu* als vertegenwoordiger tegenover de buitenwereld.

Het volgende deel handelt over episodes uit de oorlogen die de Hituezen, daarin bijgestaan door Ternatanen, Javanen en Bandanezen, vanaf 1538 voerden tegen de Portugezen. Ridjali werd omstreeks 1590 geboren en kende de zestiende-eeuwse geschiede-

143 Over de receptie van Ridjali's geschrift in het werk van Rumphius, zie Straver 2007.

144 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 14.

145 Over de manuscripten, zie Ridjali 2004, p. 15-22. De bestuursambtenaar H.J. Jansen trof in de jaren twintig fragmenten aan in dorpen op de noordkust van Hitu; hij translitereerde de teksten, stelde een nagenoeg complete versie van het geschrift samen en maakte een Nederlandse vertaling. In de jaren zestig kreeg de Molukse historicus Z.J. Manusama de beschikking over foto's van een in Leiden gearchiveerd manuscript dat eerder was gecatalogiseerd als *Kroniek der Molukken*, maar dat eveneens een nagenoeg complete tekst van Ridjali's historie bleek te bevatten; in 1977 promoveerde hij op een editie van de tekst, ingeleid met een studie van de historie en sociale structuur van Hitu tot het midden van de zeventiende eeuw (Manusama 1977). De transliteratie en vertaling van dit manuscript door Manusama vormde de basis voor een door het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers verzorgde wetenschappelijke editie voor een breder publiek in 2004 (Ridjali 2004). Tegelijk met deze uitgave verschenen de belangrijkste hoofdstukken van Manusama's dissertatie afzonderlijk, met een biografie van Manusama door Chr. F. van Fraassen (Manusama 2004).

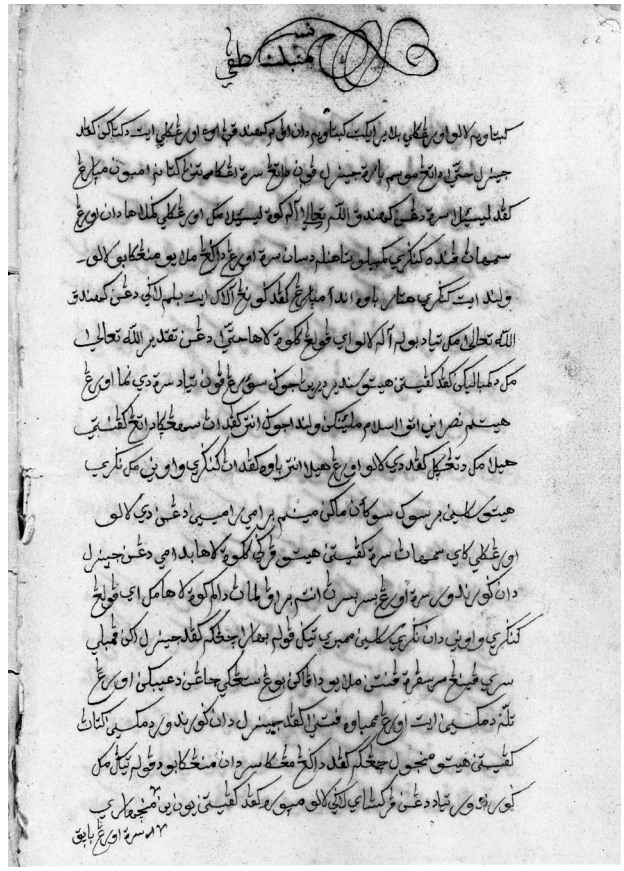

Afb. 17 Ridjali, *Hikayat Tanah Hitu*, f. 77. De kalligrafie in het bovenwit van de pagina luidt 'Min Bulan Nusatapi' (behorend aan Bulan Nusatapi) en is te beschouwen als het waarmerk van een voormalige eigenaar uit Ridjali's geslacht.

nis van Hitu grotendeels slechts van horen zeggen. Overeenkomstig de conventies van de islamitische geschiedschrijving van zijn tijd memoreert hij een reeks krijgshaftige episodes waarin diverse betrokkenen uit beide kampen voor zichzelf naam hebben gemaakt: de Portugezen Dom Duarte de Meneses en kapitein Sancho de Vasconcelos, talrijke Ternataanse prinsen en andere edelen, de Javaanse prins Kiai Mas, enkele Bandanese aanvoerders en natuurlijk de aanvoerders en voorvechters van de Hituezen zelf. Hij beschrijft deze strijd in retorische stijl, als een heilige oorlog tussen de moslims en de 'Franken', de Arabische aanduiding van Europese christenen. Vanuit zijn perspectief was dit een glorierijke periode waarin de voorouders de Portugezen van Hitu verdreven en hen ook in het fort op Leitimor enkele malen ernstig in het nauw brachten.

In het derde gedeelte van *Historie van Hitu* beschrijft Ridjali, over het geheel genomen met zakelijke distantie, de gebeurtenissen in de eerste helft van de zeventiende eeuw zoals hij deze zelf heeft meegemaakt, in zijn jonge jaren als ooggetuige en op latere leeftijd als diplomaat en aanvoerder in de strijd. Deze evenwichtig gedoseerde weergave van de gedenkwaardigste gebeurtenissen beslaat ruim de helft van het geschrift.

Er was voor hem alle aanleiding om de retoriek van een heilige oorlog tussen mos-

lims en 'Franken' sterk af te zwakken, want de Hituezen en Nederlanders waren tot het overlijden van *Kapitan Hitu* Tepil in 1633 bondgenoten. Bij het aantreden van *Kapitan Hitu* Kakiali ontwikkelde zich alsnog een openlijke vijandschap tussen beide partijen, die door Ridjali echter niet meer als een heilige oorlog wordt gekarakteriseerd. Daarvoor had hij te weinig afstand tot de gebeurtenissen: hij was getuige van de steeds scherpere belangenstrijd tussen de sultans van Ternate en Makassar en van de groeiende verdeeldheid en conflicten binnen de eigen kring. Het schema van een heilige oorlog tussen gelovigen en ongelovigen was eenvoudigweg te simplistisch om recht te kunnen doen aan de realiteit en complexiteit van de maatschappelijke verhoudingen.

Ridjali benadrukte dat het onder deze omstandigheden van staatsmanschap getuigt om bij voorkomende conflicten bemiddelend en verzoenend op te treden. Zijn oom Tepil had als *Kapitan Hitu* zijn gezag op de Ambonse eilanden onder meer ontleend aan veelvuldige bemiddeling tussen de Compagnie en weerspannige hoofden. Zo probeerde Ridjali zelf na de gijzeling van Kakiali in 1634 ook een matigende invloed op de oorlogszuchtige stemming onder de hoofden van Hitu en Hoamoal uit te oefenen en hen te overreden om niet kortzichtig en impulsief te handelen, maar bedachtzaam en met overleg te werk te gaan. Het tij van een catastrofale botsing met de Compagnie was toen echter niet meer te keren.

Ridjali heeft *Historie van Hitu* niet geschreven om bij de Compagnie het beeld van trouweloze moslims te ontkrachten. Trouw was echter wel een belangrijk thema in zijn relaas: trouw aan het geslacht Nusatapi, aan de adat van Hitu, aan de islam, aan bondgenootschappelijke geloften. Aan zijn mentoren dankte hij ook opvattingen over leiderschap waarin strategische en diplomatieke kwaliteiten voorop stonden. In de gebeurtenissen waarin hij werd meegesleept, kwamen echter grote discrepanties tussen de historische realiteit en deze waarden en normen aan het licht. De ideële saamhorigheid van de vier *perdana's* van Hitu werd in de praktijk gekenmerkt door rivaliteit en zelfs vijandschap. De geestverwantschap tussen moslims bleek geen waarborg voor politieke eensgezindheid en samenwerking. Bondgenoten stelden, waar het erop aankwam, hun eigenbelang voorop: zowel de Compagnie als Ternate en Makassar verleenden slechts tegen aanzienlijke vergoedingen steun aan Hitu en koesterden hegemonistische aspiraties ten koste van de Hituezen.[146]

De laatste pagina's van *Historie van Hitu* hebben een uitgesproken persoonlijk karakter. Ridjali doet er verslag van zijn lotgevallen tijdens de vlucht van Kapahaha naar Makassar. Hij vertelt hoe hij de hoop verloor om nog te kunnen blijven en de strijd tegen de Compagnie voort te zetten. De zestigjarige geeft op terughoudende wijze uitdrukking aan zijn gemoedsgesteldheid: 'Daardoor was het heel wonderlijk gesteld met Sifaridjali. Zijn droefheid kan ik niet beschrijven, alleen dat hij zich verliet op God, de Allerheiligste.'[147]

146 Ridjali 2004, p. 78.

147 Ridjali 2004, p. 207; 208: 'Daripada itulah Sifarijali terlalu ajaib. Tiada dapat kuceriterakan dukkacittanya, sehingga itulah menanti kepada Tuhan Yang Mahasuci.' Hij schrijft hier over zichzelf in de derde persoon.

Verlichting en islam

Ritter heeft geen kennis kunnen nemen van Ridjali's geschrift en zich daardoor geen beeld kunnen vormen wat de hoofden van Hitu in hun strijd tegen de Compagnie bezielde. Hij ging in zijn verbeelding van deze historische gebeurtenissen echter niet mee in het diepe wantrouwen waarvan Rumphius en Valentijn getuigden.

Toeloecabesi werd geschreven in een tijd van verandering. De muren van het oude Batavia van de Compagnie waren afgebroken en ten zuiden daarvan was een nieuw centrum met paleizen en bestuursgebouwen opgetrokken. De politieke en economische verhoudingen tussen Nederland en Indië waren fundamenteel gewijzigd en het gouvernement stond voor nieuwe taken en verantwoordelijkheden. Het milieu van oudgasten werd verdrongen door nieuwe generaties Indiëgangers die het sociale, culturele en intellectuele leven in Batavia een ander aanzien gaven.

Ritter was tijdens zijn loopbaan als bestuursambtenaar en later als deelnemer aan het Bataviase culturele leven vertrouwd geraakt met denkbeelden over de universele gelijkheid van de menselijke natuur en over het morele mandaat van wereldwijde broederschap. Hij was lid van de vrijmetselaarsloge 'De Ster in het Oosten', waar de beginselen van gelijkheid en broederschap geacht werden godsdienstige leerstellingen als hogere waarheden te overstijgen. In de Lutherse gemeente in Batavia, waarbij Ritter zich sterk betrokken voelde, trof hij eveneens geestverwanten aan.[148]

De Verlichtingsidealen hadden een grotere openheid en verdraagzaamheid tegenover de godsdienstige overtuigingen en gebruiken van andere volkeren tot gevolg dan in de tijd van de Compagnie mogelijk was geweest. Toch bleef de animositeit jegens moslims hardnekkig voortbestaan. Sommige bestuurders beschouwden de islam als een respectabele godsdienst en waardeerden de inspanningen van rechtgelovige leiders die zich inspanden om een einde te maken aan maatschappelijke misstanden zoals banditisme, drank- en gokverslaving. Anderen zagen in bloedige conflicten zoals de Javaoorlog (1825-1830) en de Padri-oorlog op Sumatra (1822-1837) de hand van dweepzieke geestelijk leiders waartegen niet anders dan met harde hand kon worden opgetreden.[149]

Ook onder predikanten was het beeld van de moslims verre van eenduidig. In 1839 verscheen in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* een bijdrage van W.R. baron van Hoëvell die kort, maar krachtig *Mohamed* was getiteld. Van Hoëvell had er behoefte aan om in een land waar het overgrote deel van de bevolking het 'Islamismus' belijdt, onderscheid te maken tussen de godsdienstige praktijk en de oorspronkelijke godsdienstige leer. Zijns inziens waren de meeste moslims in Indië onkundig van het ware geloof en koesterden zij een 'geest van bijgeloof en kinderlijke ligtgeloovigheid'.[150]

148 Lutheranen zoals J. Radermacher, een van de oprichters van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, speelden een belangrijke rol in de eerste te Batavia opgerichte vrijmetselaarsloge, 'La Fidèle Sincérité' (1767). Toen Ritter lid werd van de loge 'De Ster in het Oosten', fungeerde de Lutherse predikant L.J. Jutting daar als 'redenaar der loge'. Zie Stevens 1994, p. 62-72; 102.

149 Zie Steenbrink 1993, p. 74-75.

150 Van Hoëvell 1839, p. 365.

Van Hoëvell presenteerde vervolgens een schets van het leven van de profeet waarin de profeet naar voren komt als een groot man, gedreven door het 'edele voornemen *om de redder, de hervormer en de weldoener te worden zijns lands, door de herstelling van de dienst des eenigen Gods*'.[151] Zijn betoog contrasteert begrip en waardering voor de oorspronkelijke intenties van de profeet nadrukkelijk met een bijzonder negatief oordeel over het godsdienstig leven van moslims in Indië:

> Immers, terwijl hij vol was van het geloof aan den *eenigen* God, wordt door hen aan afbeeldselen en zinnebeeldige voorstellingen afgodische eer bewezen: terwijl hij alle bijgeloof aan voorteekenen, aan sterrewigchelarij en droomuitlegging bestreed, bestaan hunne Godsdienstige denkbeelden daaruit bijna alleen: terwijl hij den Almagtigen in eenvoudigheid des harten aanbad, en dagelijks met hem omgang had, zien wij hen gedurig de dwaaste plegtigheden verrigten, en de meesten hunner de voorgeschreven gebeden als een opgelegd dagwerk verrigten, zonder dat ze begrijpen wat ze bidden, en zonder dat het hart er in deelt.[152]

Naar het oordeel van Van Hoëvell zou de bevolking vooral door onderwijs op een hogere trap van beschaving moeten worden gebracht.

Ook Ritter meende dat de geestelijk leiders op Java voor het overgrote deel onvoldoende toegerust waren om de bevolking op te voeden en te beschaven en dat onderwijs noodzakelijk was om verbetering te brengen in misstanden en achterstanden. In zijn roman *Toeloecabesie* schetst hij echter een beeld van de Hituese moslims waarin begrip en respect overweegt. De boodschap van Jacob Verheiden aan zijn stervende dochter – 'Wij hebben slechts één God' – is niet alleen aan haar gericht, maar ook aan de lezer. De roman betoogt dat er sprake is van een hoopgevende gemeenschappelijkheid in godsdienstige overtuiging en beleving die op termijn tot toenadering kan leiden.

Ondermijning van absolutistisch gezag

Ritter heeft zijn eigen bestuurlijke idealen gevormd gedurende zijn loopbaan als assistent-resident onder gouverneur-generaal Van der Capellen. In Europa was de legitimiteit van absolutistisch gezag door de denkers van de Verlichting ondergraven en door de Franse Revolutie gebroken. Hoewel de revolutie zichzelf in diskrediet bracht en het soevereine vorstelijk gezag in de Europese landen werd gerestaureerd in de vorm van constitutionele monarchieën, bleven de verlichtingsidealen op vele terreinen van het maatschappelijk leven werkzaam. Van der Capellen streefde naar een verlicht koloniaal bestuur waarin welvaart en welzijn van de bevolking het richtsnoer vormde. Zijn beleid bleef een bron van inspiratie voor Ritter, ook na de beëindiging van zijn bestuurlijke loopbaan.

In *Toeloecabesie* schetst Ritter over het geheel genomen een negatief beeld van het beleid van de Compagnie en van haar optreden op de Ambonse eilanden. Patiwani, Telukabesi en hun medestanders vechten voor de onafhankelijkheid en gewetensvrijheid

151 Van Hoëvell 1839, p. 378. Dat de profeet na zijn vlucht van Mekka naar Medina naar de wapenen greep om zijn hervormingen met geweld te verbreiden, was volgens Van Hoëvell verklaarbaar uit de omstandigheden, maar zijn hierdoor ontluikende 'heerszucht' deed af aan zijn grootheid.

152 Van Hoëvell 1839, p. 391-392.

van een in vrijheid geboren volk. Hun vrijheid is aangetast doordat de Compagnie hun autonome regering wederrechtelijk heeft opgeheven. De Compagnie oefent een absolutistisch gezag uit, is slechts uit op eigenbaat en blijkt niet bij machte om machtsmisbruik en willekeur te beteugelen. Het ontbreekt haar aan verlichte bestuurders voor wie het algemeen belang voorop staat, die hun gezag baseren op zedelijk overwicht en zich laten leiden door op de christelijke godsdienst gefundeerde menselijkheid.

De Verlichting ondermijnde het absolutistisch gezag niet alleen in het maatschappelijk leven, maar ook in de persoonlijke levenssfeer. De absolute zeggenschap van vaders over vrouw en kinderen verloor zijn vanzelfsprekendheid. Vooral de literatuur van de gevoelige Verlichting droeg de gedachte uit dat het vaderlijk gezag slechts kan berusten op de affectieve band met zijn gezin. Ritter maakt er in *Toeloecabesie* een prominent thema van, zowel in de geschiedenis van Jacob Verheiden als in de geschiedenis van Telukabesi: hun persoonlijk drama staat in het teken van het verlies van vrouw en kind en de onmogelijkheid om het door hen gekoesterde gezinsideaal te realiseren.

Ritter heeft samenhang in de verhaallijnen van zijn roman aangebracht door de uitoefening van absolutistisch gezag door de Compagnie te contrasteren met de verlichte gezinsidealen van zijn protagonisten. Voor de dwang die de Compagnie uitoefent, moet door alle betrokkenen een hoge prijs worden betaald. Ze leidt tot de dood van Si Tidja alias Isolina en berooft Verheiden en Telukabesi van de mogelijkheid om levensvervulling in hun vaderschap te vinden. *Toeloecabesie* is hierdoor een verhalend betoog over de legitimering van koloniaal gezag: het stelt het absolutistisch geweld van de Compagnie aan de kaak en voert een pleidooi voor fundering van koloniaal gezag op de verlichtingsidealen van redelijkheid en menselijkheid.

4.5 Ritter herschreven

Ritter heeft in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw als productief auteur van historisch-romantische verhalen en literaire zedenschetsen een voortrekkersrol in de Indische letteren gehad en vanaf het eind van de negentiende eeuw ook school gemaakt in de literatuur die in de Maleistalige pers tot ontwikkeling kwam.

Een tweede leven in de Chinees-Maleise pers

Rechtstreekse literaire nakomelingen van Ritters verhalende teksten kwamen er enkele decennia later, als uitvloeisel van de opkomst in Nederlands-Indië van Maleistalige kranten die veelal onder supervisie van een Nederlandse redacteur stonden, maar vooral voor Chinese lezers waren bestemd.

Zo werden in *Bintang Barat* (De Ster van het Westen), een in 1869 opgerichte Bataviase krant, twee verhalen van Ritter als Maleistalige feuilletons aangeboden: *Jan Pekel alias Klein ataoe Radja Melati* (*Jan Pekel Alias Klein of de Melattie-krans*, 1841) en *Tjerita-an dari pemboenoehan doea lapis* (*De dubbele moord*, 1855). De bewerkingen waren vermoedelijk van de hand van Ernst Frederik Wiggers (1849-1894), die van 1871 tot 1893 de redacteur van

Bintang Barat was. Zijn keuze voor deze verhalen kan mede bepaald zijn door familierelaties: zijn broer Frits Bernard was namelijk gehuwd met Adèle Wilhelmina Ritter, een kleindochter van de auteur.[153]

In de Bataviase krant *Sinar Terang* (De Lichtstraal) verschenen op 7, 9 en 11 januari 1889 de afleveringen van een Maleistalige bewerking van Ritters *Pieter Erberveld* (1840), onder de titel *Pieter Erberveld – Kepala pertemenan soempa djahat di Betawi* (*Pieter Erberveld – Leider van een misdadige bende in Batavia*).[154]

Rond de eeuwwisseling maakten de journalisten H. Kommer en F.D.J. Pangemanann bewerkingen van Ritters verhalen voor de Maleistalige pers die vervolgens in boekvorm werden gepubliceerd. Kommer koos voor het verhaal *De dubbele moord*, dat zich afspeelde in het milieu van de Chinezen in de omstreken van Batavia en daardoor aansloot bij de leefwereld van de beoogde lezers. Het boekje verscheen in 1900 onder de titel *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* (*De historie van mevrouw Kong Hong Nio*), met op de titelpagina de aanbeveling dat het een 'bijzonder grappig, mooi en onderhoudend' verhaal was dat zo'n honderd jaar geleden werkelijk had plaatsgevonden.[155]

Pangemanann, een Menadonese journalist die van 1894 tot 1906 bij de Bataviase krant *Bintang Betawi* (De Ster van Batavia) werkte en zijn loopbaan bij andere Chinees-Maleise kranten voortzette, bewerkte Ritters verhalen over banditisme in en rond Batavia: *Si Tjonat, de landroover* (1855) en *De arme Rosetta* (1852). Zijn *Tjerita Si Tjonat* en *Tjerita Rossina* verschenen in 1900 en 1903 als afzonderlijke uitgaven.[156]

Dat Pangemanann uit Ritters verhalen juist deze twee koos, lag gezien de grote aandacht in de Chinees-Maleise pers voor misdaadverslaggeving voor de hand. Antropoloog C.W. Watson constateert in een schets van de voorgeschiedenis van de moderne Indonesische literatuur dat de kolommen van kranten zoals *Selompret Melajoe* (De Maleise trompet) (Semarang, 1860-1911) en *Bintang Betawi* (Batavia, 1894-1906) aan het begin van de twintigste eeuw gevuld waren met een overstelpend aantal gevallen van moord, verkrachting, overspel, oplichting, beroving en andere misdaden.[157] De schrijvers van literaire feuilletons vonden hierin verhaalstof te over waarmee ze behoeften van het publiek aan sentiment en sensatie konden exploiteren. De opkomst van de Chinees-Maleise pers ging vergezeld van een stortvloed van documentaire fictie waarin bewerkingen van *Si Tjonat* en *De arme Rosetta* wonderwel pasten.

De Maleistalige versies van Ritters verhalen over Si Tjonat en Rosetta alias Rossina zijn in de loop van de twintigste eeuw nog diverse keren bewerkt. Zo verscheen in 1932 *Sair Si Tjonat*, een berijmde bewerking van de hand van Oey Bo Eng, en in 1933 *Sja'ir*

153 Sutedja-Liem 2007, p. 181.

154 De tekst is, met een Engelstalige vertaling, herdrukt als bijlage bij Horton 2003, p. 184-196. Van de auteur zijn slechts de initialen P.Bh. bekend.

155 Kommer 1900.

156 Pangemanann 1900; Pangemanann 1903. Pangemananns bewerking van *Tjerita Rossina* zou de grondtekst hebben gevormd van een nieuwe bewerking van H.F.R. Kommer. Zie Kommer 1910. Pramoedya Ananta Toer kwalificeert deze uitgave in zijn bloemlezing *Tempo Doelo* (1982) als een geval van '*plagiat yang sangat kasar*' (p. 42: bijzonder grof plagiaat).

157 Watson 1971, p. 424.

Rosina van Toelis Soetan Sati. Deze laatste auteur vermeldde op de titelpagina niet alleen dat het verhaal werkelijk in Batavia had plaatsgevonden, maar ook dat het was ontleend aan Pangemananns bewerking.[158] In de jaren twintig en dertig werden de verhalen tevens bewerkt voor theater en film.[159]

Een jongere collega van Pangemanann, de Chinese journalist en letterkundige Tio Ie Soei, bewerkte in de jaren twintig twee historisch-romantische verhalen van Ritter: *Pieter Erberveld* (1840) en *Sara Specx* (1843). Ze verschenen in boekvorm in 1924 en 1926, beide met de verzekering op het titelblad dat het gaat om '*satoe kedjadian jang betoel di Betawi*' (een ware gebeurtenis in Batavia).[160] Door de bewerking van historische verhalen liep Tio Ie Soei vooruit op latere, meer nationalistische auteurs, die de koloniale geschiedenis herschreven vanuit Indonesisch perspectief, maar hij heeft zelf niet geprobeerd de verhalen een meer nationalistische wending te geven.[161] Literatuurhistoricus K. Arens schetst zijn werkwijze als volgt:

> Veel passages in de Maleistalige bewerkingen volgen de overeenkomstige passages in Ritters originele versies praktisch op de voet en zijn zelfs vaak bijna woordelijke vertalingen. Dit geldt met name voor de dialogen. *Sara Specx* is de meest bewerkte versie; Tio Ie Soei putte ook uit andere bronnen, onder andere Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indië*n (dezelfde bron waar Ritter graag uit putte), maar is wat betreft de dialogen en de plotontwikkeling toch leenplichtig aan Ritter.[162]

In 1982 publiceerde de vooraanstaande Indonesische auteur Pramoedya Ananta Toer *Tempo Doeloe*, een bloemlezing van wat hij *sastra pra-Indonesia* (pre-Indonesische literatuur) noemde.[163] Van de zeven teksten die hij opnam, zijn er vier bewerkingen van Ritters verhalen: *Pieter Elberveld* van Tio Ie Soei, *Tjerita Rossina* en *Tjerita Si Tjonat* van Pangemanann en *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* van Kommer.

Ritters zedenschetsen en historisch-romantische verhalen hebben aan het begin van de twintigste eeuw richting helpen geven aan de ontwikkeling van een moderne Indonesische literatuur.

Elias Kandou, opleider van inlandse onderwijzers

In de reeks Maleistalige bewerkingen van Ritters verhalen neemt *Hikajat Kotidjah* een bijzondere plaats in. Het is een bewerking van zijn historische roman die in 1901 te Ba-

158 Toelis Soetan Sati 1933.
159 Zie Pramoedya Ananta Toer 1982, p. 40-43.
160 Tio Ie Soei 1924; Tio Ie Soei 1926.
161 Historicus W.B. Horton brengt in kaart hoe Elberveld in de Indonesische geschiedschrijving onder het regiem van Soeharto de status van antikoloniale *pahlawan* (held) heeft gekregen. Zie Horton 2003.
162 Arens 1999, p. 37.
163 De bloemlezing bevat achtereenvolgens *Dari Boedak Sampe Djadi Radja* (J. Wiggers), *Pieter Elberveld* (Tio Ie Soei), *Tjerita Rossina* en *Tjerita Si Tjonat* (F.D.J. Pangemanann), *Tjerita Nyai Dasima* (G. Francis), *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* en *Tjerita Nji Paina* (H. Kommer). De samensteller heeft niet aangegeven dat vier van de zeven teksten bewerkingen van een verhaal van Ritter zijn.

tavia verscheen.[164] Ze werd niet geschreven door een journalist van de Chinees-Maleise pers, maar door de Menadonese onderwijzer Elias Kandou.

Gegevens over zijn leven en loopbaan kunnen bijeen worden gesprokkeld uit mededelingen in de Indische pers. Kandou werd omstreeks 1853 geboren te Tonsea Lama, een dorp in de Minahasa (Noord-Sulawesi). Na het eindexamen van de kweekschool voor inlandse onderwijzers in het nabijgelegen Tondano te hebben afgelegd, werd hij in 1878 benoemd aan een inlandse school in Airmadidi, een plaatsje ten oosten van de stad Manado.[165] Hij werd kort daarna uitverkoren om in Nederland een opleiding tot hulponderwijzer of ondermeester te volgen. De *Java-bode* wijdde er op 26 oktober 1880 een bericht aan:

> Onder de te Haarlem voor het hulponderwijzersexamen geslaagden behooren drie Indiërs. Niet alleen dat zij slaagden, maar de inspekteur van het lager onderwijs wenschte hen noch in het bizonder geluk met de wijze waarop. Deze jongelingen, die hier te lande opgeleid zijn door en onder toezicht van den heer D. Hekker Jr. te Amsterdam, zijn genaamd: Raden Kamil, geb. te Montilan res. Kadoe, op Java; Jozias Ratu Langie, geb. te Tondano, op Celebes, en Elias Kandou, geb. te Tonsealama, op Celebes.[166]

Na zijn terugkeer werd Kandou met zijn Nederlandse bevoegdheid tijdelijk aangesteld aan zijn oude kweekschool voor inlandse onderwijzers in Tondano en deze aanstelling werd in 1882 omgezet in een vaste benoeming tot 'derde onderwijzer' van de opleiding. Toen de kweekschool van Tondano per 1 mei 1885 werd opgeheven, werd Kandou overgeplaatst naar de kweekschool voor inlandse onderwijzers te Ambon, waar hij als hulponderwijzer van de eerste rang eveneens de derde onderwijzer van de opleiding werd.[167] Kort daarna, op 22 juli 1886, werd hij met een twintigtal andere inlanders 'wat rechten, lasten en verplichtingen betreft, geheel en al met Europeanen gelijk gesteld'.[168]

Kandou bleef een flink aantal jaren werkzaam op de Ambonse kweekschool. In de loop van het jaar 1900 solliciteerde hij naar een benoeming tot adjunct-inspecteur bij het inlands onderwijs in de Minahasa, zijn land van herkomst.[169] Hij heeft met deze sollicitatie vermoedelijk te hoog gegrepen: hoewel zijn voormalige studiegenoot Raden Kamil het in deze jaren had gebracht tot inspecteur van het inlands onderwijs op Java, werd de functie van adjunct-inspecteur doorgaans toch door Nederlanders vervuld. Een jaar later had hij meer succes: hij kreeg op 8 juli 1901 eervol ontslag uit zijn betrekking aan de kweekschool te Ambon en vertrok naar Batavia,

164 Ruinen 1928, p. 40. Plaats en jaar van uitgave worden in het boekje zelf niet vermeld.
165 *Bataviaasch Handelsblad*, 01-06-1878, p. 8.
166 *Java-bode. Nieuws-, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, 26-10-1880, p. 3.
167 Het onderwijzend personeel van de Ambonse kweekschool bestond in 1886 uit J. Habbema, hoofdonderwijzer; F.E. Luitjes, tweede onderwijzer; E. Kandou, inlands hulponderwijzer van de eerste rang; D.P. Siahaija, voormalig schoolmeester; A. Manusama, voormalig schoolmeester; P. Najaan, onderwijzer in het handtekenen. Zie *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900*, 2006, p. 587, vn. 991.
168 *Bataviaasch Handelsblad*, 28-07-1886, p. 5.
169 *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië*, 06-10-1900, p. 2.

> teneinde den directeur van Onderwijs, Eerediensten en Nijverheid gelegenheid te geven hem tijdelijk te belasten met de waarneming der betrekking van onderwijzer der derde klasse bij het openbaar lager onderwijs voor Europeanen en hem als hulponderwijzer te plaatsen aan de voorbereidende afdeeling der school tot opleiding voor inlandsche geneeskundige te Weltevreden.[170]

Een aanstelling aan de prestigieuze opleiding voor inlandse geneeskundigen, de Dokter-Djawa-school, zij het aan de voorbereidende afdeling, bood nieuwe loopbaankansen.[171] Hij lijkt bij dit instituut echter niet op zijn plek te zijn geweest. Reeds in januari 1902 werd hij overgeplaatst naar de openbare 5e lagere school voor Europeanen in Weltevreden, als tijdelijk waarnemend onderwijzer der derde klasse. Ook financieel lijkt hij er niet op vooruit te zijn gegaan. Om neveninkomsten te verwerven plaatste hij in augustus 1901 enkele keren een advertentie in het *Bataviaasch Nieuwsblad* waarin hij belangstellenden opriep om 'les te nemen in de Maleische taal, bij een onderwijzer'.[172] Aan het eind van dat jaar werd Kandou opnieuw benoemd als derde onderwijzer aan de kweekschool te Ambon, 'vroeger eerstgenoemde betrekking bekleed hebbende'.[173]

Hij overleed bijna drie jaar later. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* plaatste in oktober 1905 een overlijdensadvertentie:

> Op den 11den dezer overleed in 't hospitaal te Soerabaja onze geliefde Echtgenoot, Vader en Behuwdvader in den ouderdom van 52 jaar: ELIAS KANDOU, in leven 3de onderwijzer aan de Kweekschool te Amboina. Namens de familie, C.A. KANDOU-SUPID.

De korte tijd die Kandou in Batavia woonde en werkte, heeft hij onder meer besteed aan het schrijven van ingezonden stukken voor *Het onderwijs*, het periodiek van het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers-Genootschap, en *Neerlandia*, het blad van het Algemeen Nederlandsch Verbond.

In *De Nederlandsche Taal op de Inlandse Scholen*, een in juli 1902 geschreven stuk, betuigde hij steun aan de gedachte dat de gelegenheid voor inlanders om Nederlands te leren diende te worden verruimd.[174] Hij betreurde het dat het vak Nederlands, in zijn eigen opleiding nog 'het glanspunt van het programma der kweekscholen voor inl. onderwijzers', in 1887 als ballast voor de onderwijzersopleiding was afgevoerd omdat het toen voor de meeste studenten een onoverkomelijk struikelblok bleek te vormen.[175] Dat de scholing van inlanders in het Nederlands nu hoog op de politieke agenda was gezet,

170 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 04-07-1901, p. 3.

171 De aspirant-leerlingen van de Dokter-Djawa-school werden vanaf 1891 bij wijze van voorbereiding gratis tot de Europese Lagere School toegelaten. Zie Groeneboer 1993, p. 303.

172 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 27-08-1901, p. 11; 29-08-1901, p. 15; 30-08-1901, p. 19.

173 *Soerabaijasch Handelsblad*, 24-12-1902, p. 6.

174 Kandou 1902.

175 De afschaffing van het vak Nederlands op de kweekscholen werd niet alleen ingegeven door de tegenvallende kwaliteit van dat onderwijs en de magere resultaten – de kweekscholen te Tondano en Ambon vormden in dit opzicht gunstige uitzonderingen –, maar ook door de wens om op de oplopende kosten van de opleidingen te bezuinigen. Het sluiten van de kweekschool te Tondano was eveneens een bezuinigingsmaatregel. Zie Groeneboer 1993, p. 195-201.

juichte hij toe.[176] In zijn argumentatie speelde hij in op de terughoudendheid aan Nederlandse kant. Zo wees hij op het succesvolle onderwijsbeleid in Brits-Indië, waar het inlands onderwijs onder leiding en toezicht stond van inlandse onderwijsinspecteurs en opzieners en het Engels op alle inlandse scholen werd onderwezen, en op het overeenkomstige beleid van de Fransen op Madagascar en in China. Hij probeerde de vrees voor ongewenste effecten weg te nemen met geruststellende verzekeringen en een ernstige waarschuwing:

> De inlander wordt trotsch als hij de Nederlandsche taal machtig is, zal men wellicht zeggen. Zeker is hij trotsch (doch niet in de beteekenis van hoogmoedig) op de kennis van het Nederlandsch. Wie zou er niet trotsch op wezen! Immers, het is de taal van het Koninkrijk, waartoe zijn land behoort. Het Nederlandsch machtig te zijn, is voor den Inlander dan ook een voorrecht, dat velen zijner landgenooten hem wel mogen benijden. [...] Het is een verblijdend teeken, dat, vooral in de laatste jaren, menig Inlander zich moeite en kosten getroost, om het Nederlandsch te leeren of zijn kinderen daartoe in de gelegenheid te stellen. Waar het volk onverschillig blijft voor de taal van den overheerscher, daar is men er nog ver van af, zich met het overheerschend volk verbroederd te gevoelen.[177]

Kandou is in zijn onderwijsloopbaan, zo veelbelovend begonnen met een opleiding in Nederland, ongetwijfeld doordrongen geraakt van de bestaande koloniale verhoudingen. Hij bleef echter overtuigd van het belang van onderwijs als middel tot verheffing van de inlander en, uiteindelijk, verbroedering van 'overheersers' en 'overheersten'. Van deze loyaliteit getuigt ook zijn bewerking van Ritters roman.

Een Ambonse hikajat

Kandou was in staat Ritters lijvige roman te lezen en te bewerken dankzij zijn opleiding tot inlands onderwijzer in Tondano en de daarop volgende opleiding tot volledig bevoegd hulponderwijzer in Nederland.[178] Het valt niet te achterhalen in welke editie hij de roman heeft leren kennen,[179] en evenmin op welk moment in zijn loopbaan hij *Hikajat Kotidjah* heeft geschreven.

De bewerking resulteerde in een boekje van tweeënveertig pagina's, waarin het verhaal in veertien korte hoofdstukjes wordt verteld. Omslag en titelpagina vermelden

176 In 1901 stelde de Directeur van Onderwijs J.H. Abendanon voor om Nederlandse cursussen te verbinden aan de Inlandse scholen. Na aanvankelijke tegenstand bleek de behoefte daaraan zo groot dat ze zo'n vijf jaar later op de Inlandse Scholen der Eerste Klasse, later de Hollands-Indische Scholen, inderdaad werden ingevoerd. Het vak Nederlands werd op de Kweekscholen voor Inlandse Onderwijzers opnieuw onderdeel van de opleiding. Zie Groeneboer 1903, p. 337.

177 Kandou 1902, p. 318.

178 Het voornaamste doel van het onderwijs Nederlands op de kweekscholen voor inlandse onderwijzers was hen in staat te stellen om Nederlandse schoolboeken te begrijpen en als hulpmiddel voor het inlands onderwijs te gebruiken. Zie Groeneboer 1993, p. 197.

179 De onbevangenheid waarmee Kandou in zijn ingezonden brief in *Neerlandia* 6 (1902) over het 'overheerschend' en 'overheerschte volk' spreekt, zou een aanwijzing kunnen zijn dat hij Ritters voorrede in *Vrijheid en dwang* (1861) heeft gelezen. Daarin roept Ritter de lezer op om niet te verbloemen dat Indië door Nederland wordt overheerst.

slechts dat *Hikajat Kotidjah* is geschreven door E. Kandou. De naam van de uitgever ontbreekt, evenals plaats en jaar van uitgave.[180] Het boekje bevat geen voorwoord, inleiding, uitleiding, literatuurlijst of notenapparaat waaruit zou kunnen blijken van welke bronnen Kandou voor zijn historie gebruik heeft gemaakt, welk lezerspubliek hij op het oog had of wat zijn bedoelingen met de uitgave waren.

De titel zelf geeft een eerste aanwijzing van zijn intenties. *Hikajat* is een genrebegrip dat in eerbiedwaardige hindoe-boeddhistische en islamitische culturele tradities wortelt. In de loop van de tijd is het in het Maleise taalgebied gebruikt voor zeer uiteenlopende soorten teksten: fantastische en romantische vertellingen, vorstenspiegels en lofzangen op vorstelijke dynastieën, heiligenlevens en heldenepen, en meer in het algemeen voor voorouderlijke geschiedenissen.[181] De connotatie met culturele tradities en voorouderlijke geschiedenis geeft de *hikajat* een sacrale aura.

Ook Kandou's gebruik van *Kotidjah* in plaats van *Si Tiedja* is betekenisvol. Beide namen verwijzen naar *Khadidja*, de eerste vrouw van de profeet Mohammed. Terwijl Ritter met het persoonlijk lidwoord *si* en de verkorte naam *Tiedja* heeft gekozen voor een meer algemeen gangbare vorm, gebruikt Kandou met *Kotidjah* nadrukkelijk de Ambonse vorm van deze naam. Hij presenteert zijn bewerking van Ritters roman als een specifiek Ambonse voorouderlijke historie. De openingsregels luiden als volgt:

> Zegt de bevoegde verteller. Dat bijna driehonderd jaar geleden, de Portugezen en Spanjaarden door de Nederlanders van de Molukse eilanden werden verjaagd. In die tijd nu vielen deze Molukse eilanden onder het gezag van de sultan van Ternate.[182]

In Ambonse geschiedenissen is *kata jang empunja tjeritera* (zegt de bevoegde verteller) een staande uitdrukking. Ze geeft aan dat een familie- of dorpsgeschiedenis is opgetekend uit de mond van een verteller die is uitverkoren om met gezag over de eigen voorouderlijke geschiedenis te spreken en door buitenstaanders als een kenner, een ingewijde wordt erkend. Met deze beginzin suggereert Kandou dat de historie van Kotidjah gebaseerd is op getuigenissen van één of meer gezaghebbende vertellers op Hitu. Hij heeft dan ook afgezien van verwijzingen naar historische bronnen en van een datering van gebeurtenissen met jaartallen en data.

Het voegwoord *maka* (dan, toen, dus) komt in het fragment twee keer voor. Het voegt nauwelijks betekenis toe, maar fungeert als interpunctiewoord, een signaal dat de lezer en de luisteraar helpt om structuur te brengen in de nevenschikking van zinnen en zinsdelen. In een oude *hikajat*, geschreven in Arabisch schrift, zonder enige interpunctie, waren dergelijke interpunctiewoorden noodzakelijk voor een goed begrip van de voortstromende tekst. In deze moderne *hikajat* is hun enige functie dat ze de tekst een aura van authenticiteit geven.

180 Een zeldzaam exemplaar van het boekje is reprografisch herdrukt in Straver 1998, p. 61-102.
181 Zie Braginsky 2004, p. 368-374.
182 Kandou 1901, p. 3: 'Kata jang empoenja tjeritera. Bahoea hampir tiga ratoes tahoen soedah, maka orang Portoegis dan Ispanjolpon dienjahkan oleh orang Belanda dari poelau-poelau Moloeko ini. Maka pada masa itoe poelau-poelau Moloekopon dibawah hoekoem soeltan Ternate.'

Een soortgelijke functie heeft ook de staande uitdrukking *alkesah* (*alkisah*), waarmee Kandou het derde en het tiende hoofdstukje inleidt. Ze betekent zoveel als 'het verhaal luidt dat ...' en markeert het begin van nieuwe episodes.[183] In *Hikajat Kotidjah* heeft *alkesah* geen andere functie dan het verhaal de uitstraling van ouderdom en oorspronkelijkheid te geven. Dit is het begin van het derde hoofdstuk, opnieuw met een ruim gebruik van het interpunctiewoord *maka*:

> Het verhaal luidt dat na afloop van deze strijd te Hila ook Kakiali genoeg had van het oorlogvoeren, dat hij bij zijn vrouw en kinderen bleef vertoeven, voornemens om tot zijn levenseinde volop van het leven te genieten.[184]

Kandou heeft naast het gebruik van vormelijke stijlelementen van de traditionele *hikajat* naar een volkse stijl van vertellen gestreefd. Zo heeft hij zijn verhaal ingekleurd met elementen uit het Ambons Maleis, de streektaal die zich sinds het begin van de specerijhandel op de Ambonse eilanden heeft ontwikkeld. *Hikajat Kotidjah* is doorspekt met Ambons idioom, zoals het vertrouwelijk persoonlijk voornaamwoord *ale* (*kau:* jij), en spreektaalvormen zoals *ka* (*ke:* naar), *kapada* (*kepada:* aan), *-pon* (*-pun:* ook, zelfs), *saorang* (*seorang:* iemand) of *saparo* (*separu:* enkele).

Het verhaal heeft onder meer door het gebruik van Ambonse uitdrukkingen en zegswijzen een karakteristieke inkleuring gekregen. Zo vertelt Kandou aan het eind van het negende hoofdstukje dat Patiwani zich door Telukabesi en Kotidjah laat overhalen om op Kapahaha bij hen in te trekken: 'Zo vertoefde hij daar op zijn gemak als weduwnaar, waar hij zijn maaltje rijst met kruidige saus genoot in huis bij zijn dochter Kotidjah.'[185]

In een ander huiselijk tafereeltje van Ambonse snit wisselen Kotidjah en Telukabesi pantuns uit.[186] Als zij hoort dat hij een aanval voorbereidt op het dorp Liang, verklaart zij in een speels kwatrijn dat ze hem zal vergezellen:

> Als ze op Buru een drijfnet uitzetten,
> raken rok en hemd doorweekt.
> Als alles in rep en roer verkeert,
> heb ik de moed de vijand te trotseren.[187]

183 Ridjali gebruikt de uitdrukking in *Hikajat Tanah Hitu* in totaal zesentwintig keer. Valentijn vat in *Ambonsche zaaken* elke 'Alkitsa' van Ridjali's geschrift samen. Hij gebruikt de uitdrukking als zelfstandig naamwoord in de betekenis van 'een hoofdstuk' of 'paragraaf'.

184 Kandou 1901, p. 7: 'Alkesah maka kamoedian dari pada perang di Hila itoe, maka Kaki-Ali itoepon poeaslah hatinja berperang, maka tinggallah ia dengan anak isterinja niatnja hendak hidoep senang-senang sampai datang adjalnja.'

185 Kandou 1901, p. 25: 'Maka tinggallah ia disana senang-senang meranda toea, tempat nasi dan goelainja diroemah anaknja Kotidjah itoe.'

186 Een pantun is een geïmproviseerd kwatrijn waarin het beeldende eerste regelpaar toespelingen bevat op de boodschap van het tweede regelpaar. Over het genre van de pantun, zie Straver 2007, I, p. 147-176.

187 Kandou 1901, p. 31: 'Poelau Boeroe melampoeng poekat, / Kain dan badjoe letak terbasoeh. / Ada gempar djaoeh dan dekat, / Saja berani mengadang moesoeh.'

Telukabesi's pantun geeft toe: 'Ze heeft lef, Telukabesi's / weergaloze echtgenote.'[188]

Kandou verlevendigt zijn verhaal een enkele keer met een beschrijving van de Ambonse natuur, zoals in de episode waarin Patiwani een tocht op zee maakt:

> De zee was kalm als water in een ondiepe bak; voor het oog schoten scholen vissen voorbij; koningsmakrelen sprongen hoog uit het water, drie vier keer achter elkaar, vergezeld van een witte kalebas-vogel die van het grote land [Seram] naar het eiland Ambon kwam gevlogen.[189]

Of hij serveert volkenkundige informatie over aan de lezers onbekende gebruiken. Zo schrijft hij over de zeventiende-eeuwse Nederlandse klederdracht:

> Deze heer was gekleed zoals de Nederlanders in die tijd gewoon waren. Hij droeg dus een wit hemd van fijne jute stof, met om zijn hals een bijzonder wijde kraag met een opengewerkte rand, en opgepofte hemdsmouwen. Over dit hemd droeg hij een jasje van zwart laken.[190]

De korte versie

Kandou heeft Ritters verhaal drastisch ingekort en vereenvoudigd. Alle Nederlandse personages zijn in *Hikajat Kotidjah* verdwenen, behalve het hoofdpersonage Verheiden en, als naamloze nevenpersonages, de *Goebernoer* (gouverneur) en de *Sekretaris Ambon* (geheimschrijver van Ambon). Ook Kakiali, Patiwani, Kajoan en Ridjali zijn nevenpersonages geworden. *Hikajat Kotidjah* concentreert zich op de historie van Telukabesi, Kotidjah en Verheiden.

In de eerste drie hoofdstukjes geeft Kandou de noodzakelijke historische achtergrondinformatie. Hoe de Compagnie op de Molukken kwam, hoe het kruidnagelmonopolie ontstond en tot sluikhandel leidde. Hoe Kakiali naar Batavia ging en na zijn terugkeer hulp bij Makassar zocht. Hoe Kakiali werd vermoord door een Portugese soldaat die zich aan de kant van de vijanden van de Compagnie had geschaard en probeerde zijn nek te redden toen de kansen keerden. Terwijl Ritter de moord op Kakiali aangrijpt om de Compagnie te bekritiseren, besteedt Kandou ruim een pagina aan de moordenaar die hij in de traditie van de Maleistalige misdaadverhalen kwalificeert als '*djahat*' (slecht, misdadig).

In het vierde, vijfde en zesde hoofdstukje verhaalt Kandou de geschiedenis van luitenant of *toean* (de heer) Verheiden. Hij introduceert hem met een enigszins verwarrende formulering: 'Vervolgens, voorafgaand aan de woelingen op de Molukse eilanden, bevond zich een onderofficier van de Compagnie in India.'[191]

188 Kandou 1901, p. 31: 'Branilah ist'ri Toel'kabessij, / Dalam doenja tidak taranja.'

189 Kandou 1901, p. 27: 'Maka laoetpon tenang saperti ajer dalam doelang, maka kalihatanlah ikan berkeloempoengan menoembang, ikan tengiri melamboeng terlaloe tinggi, tiga empat kali bertoeroet; maka sakawan boeroeng koendoer poetihpon beterbangan dari tanah besar ka poelau Ambon.'

190 Kandou 1901, p. 34: 'Hata maka pemakajan toean itoe saperti adat orang Belanda pada masa itoe. Maka ialah berpakai kamedja poetih dari pada kain rami dengan lengkoeng lehernja jang amat lebar lagi bingkainja karawang, lengan kamedja itoe berpereloeng. Maka dari loear kamedja itoe ada badjoe sachalat hitam.'

191 Kandou 1901, p. 9: 'Arkian dahoeloe dari pada haroe-biroe dipoelau-poelau Moloeko, maka adalah saorang onderopsir Kompani ditanah Hindoestan.'

Het interpunctiewoord *arkian* (vervolgens) geeft aan dat de verteller verder gaat met zijn verhaal, terwijl uit het vervolg van de zin blijkt dat hij hier een flinke stap terug in de tijd doet, naar het moment dat Verheiden in India zijn aanstaande vrouw, hier Morina geheten, ontmoet. De verwarring ontstaat doordat een *hikajat* in beginsel een lineaire, episodische structuur heeft: de gebeurtenissen plegen in strikt chronologische volgorde te worden verteld. De alwetende verteller van een traditionele familie- of dorpsgeschiedenis heeft niet de vrijheid om binnen het verhaal vrijelijk vooruit of terug te blikken. Hoewel Kandou de episodes in Ritters roman heeft herschikt, kon hij er toch niet aan ontkomen om een terugblik op Verheidens leven en loopbaan in te lassen. Hij vertelt hoe Verheiden in Batavia met Morina huwt, hoe zij een dochter krijgen die ze Lorina noemen, hoe het gezin bij een schipbreuk voor de kust van het eiland Buru wordt uiteengeslagen waarna Patiwani het meisje adopteert.

Hikajat Kotidjah wordt verder zonder flashbacks verteld en Kandou volgt hierbij in grote lijnen de chronologie van Ritters roman. In het zevende hoofdstukje wordt Telukabesi tot leider van het verzet tegen de Compagnie gekozen en niet zijn rivaal, de Latuwilulu. Anders dan in de voorouderlijke verhalen gebruikelijk is, laat Kandou zich, in navolging van Ritter, ook over hun uiterlijk en karakter uit:

> Daar was de Latoewiloeloe, ongeveer veertig jaar oud, klein en mager, met sluik haar en een knevel zo lang als een span. Hij liep bijzonder kranig, maar was niet erg schrander en bovendien een lafaard. En dan Toeloekabessij, lang en sterk van leden, een heldhaftig man die geen loze praat duldde. Hij was ongeveer dertig jaar oud.[192]

De Latuwilulu wordt door de *Sekretaris Ambon* (geheimschrijver van Ambon) op het fort Victoria gebracht en door de gouverneur, in woede ontstoken over een brief van Telukabesi, gevangen gezet. Hij droomt in het cachot van wraak, ontsnapt de volgende morgen en begeeft zich naar Kapahaha, waar de opstandelingen op bevel van Telukabesi een bloedige eed afleggen. Anders dan in *Vrijheid en dwang* wordt het huwelijk tussen Telukabesi en Kotidjah daarna pas gesloten.

Het tiende hoofdstukje handelt over het begin van de oorlog. De Compagnie legert soldaten in Liang. Patiwani maakt een tocht op zee en raakt tijdens een treffen met een vaartuig van de Compagnie zwaar gewond. Terug op Kapahaha wordt hij door Kotidjah vier dagen verpleegd en voor zijn overlijden onthult hij het geheim van Kotidjahs afkomst aan Telukabesi. Kotidjah toont zich vastbesloten om haar echtgenoot te vergezellen tijdens een aanval op Liang:

> Kotidjah trok mannenkleding aan en wond een hoofddoek om haar hoofd zodat zij niet meer als een vrouw te herkennen was. Ze was bewapend met een speer en een houwdegen. Koti-

192 Kandou 1901, p. 16: 'Adapon Latoewiloeloe itoe oemoernja koerang lebih empat poeloeh tahoen, badannja ketjil lagi koeroes, ramboetnja kedjoer, misainja pandjang sadjengkal. Maka djalannja amat tangkas tetapi koerang ringan kapalanja, lagipon ia berani maloe, takoet mati. Maka si Toeloekabessij itoe pandjang besar dan koeat badannja, maka ia saorang gagah berani, jang tak soeka bertjakap angin. Oemoernja kira-kira tiga poeloe tahun.'

> djah zag er kranig, zelfs fier uit, niet anders dan een voorvechter. Iedereen op Kapaha die haar zag stond versteld.[193]

Het elfde hoofstukje eindigt dan met de ontmoeting van Kotidjah en Verheiden op het slagveld van Liang. Het twaalfde beschrijft hun ontsteltenis en besluit met het duel tussen de *Sekretaris Ambon* en de Latuwilulu waarbij de laatste van de rotsen in zee stort.

Het dertiende hoofdstukje verhaalt hoe Kapahaha wordt overrompeld, hoe Verheiden aanlegt op Telukabesi en hoe Kotidjah in een poging om haar echtgenoot af te schermen de dodelijke kogel opvangt. Evenals in *Vrijheid en dwang* is het daarop volgende tafereel van vader en dochter het dramatisch hoogtepunt van *Hikajat Kotidjah*:

> Toen hij naar het gezicht van Kotidjah keek en ook de ketting om haar hals zag, besefte hij dat het meisje dat zwaar gewond in haar bloed baadde, niemand anders was dan zijn dochter Lorina. Hij schreeuwde het jammerend uit: 'Vergeef mij mijn zonde, Heer, hoe heeft zo'n grote zonde kunnen gebeuren!'
> Snikkend knielde hij op de grond neer bij zijn dochter en zei: 'Lorina, mijn lieveling, kijk toch even naar je ongelukkige vader! Zeg toch iets tegen je vader!' Op dat ogenblik opende Kotidjah haar ogen, keek hem een ogenblik aan en vroeg naar Toeloekabessij. Toen ze hoorde dat haar echtgenoot een veilig heenkomen had kunnen vinden, klaarde haar gezicht op.
> Ze hief haar beide armen op en legde ze om de hals van haar vader. Vader en dochter lieten hun tranen lopen, en de vader werd overstelpt door een reusachtig verdriet.[194]

In het laatste hoofdstukje wordt het verhaal afgewikkeld. De stervende Kotidjah vraagt haar vader bij de Compagnie genade voor Telukabesi te bepleiten en goed voor haar zoontje te zorgen. Zij wordt diezelfde dag op Kapahaha begraven en op haar graf wordt een bord geplaatst met de tekst 'Lorina Verheijden'. Met de vermelding van dit grafbord komt de verteller tegemoet aan de verwachtingen van zijn lezers. Ambonse vertellers plegen in familie- en dorpsgeschiedenissen concrete bewijzen voor de historiciteit van hun verhaal aan te voeren. Dat kan gaan om elementen in het landschap, zoals een merkwaardige rotsformatie, om concrete voorwerpen die als *pusaka* (erfstuk) worden bewaard, of, zoals in dit verhaal, om een voorouderlijk graf.[195]

193 Kandou 1901, p. 31-32: 'Maka Kotidjah berpakaikan pakajan laki-laki serta kapalanja berdestar, hingga tiada kakenalan lagi ia saorang perempoean. Maka sendjatanja itoelah soeatoe toembak dengan sabilah pedang. Sekah lagi katjak benar roepanja Kotidjah itoe, tiada bedanja dengan saorang pahlawan. Maka segala orang Kapaha jang melihat dia djadi heran.'

194 Kandou 1901, p. 38-39: 'Tatkala dilihatnja moeka Kotidjah dan lagi terlihat ia akan padaka pada lehernja, maka tahoelah ia bahoea perempoean jang kena loeka parah dan mandi darah itoe tiada orang lain, melainkan anaknja Lorinalah, maka mengheriklah ia seraja berseroe-seroe: "Ampoenilah kiranja dosa hamba, ja Toehan, masakan boleh djadi dosa sabesar ini!" Maka dengan tersedoe-sedoe berteloetlah toean itoe ditanah dekat anaknja sambil katanja: "Lorina, boeah hatikoe, tengoklah sedikit akan bapamoe jang bertjelaka ini! Berkatalah sapatah kata djoea dengan bapa!" Pada koetika itoe Kotidjah memboeka matanja, maka sadjoeroes ia merenoeng toean itoe laloe bertanja akan Toeloekabessij. Satelah didengarnja bahoea soeaminja telah pergi dengan sadjahateranja, maka djadi teranglah doerdjanja. Maka diangkatnja kadoea tangannja laloe dipeloeknja leher bapanja, maka bertangis-tangisanlah kadoea bapa anak itoe, maka doeka-tjita bapa itoe terlaloe sangatnja, boekan boeatan.'

195 Zie Straver 1993, p. 53.

De laatste pagina is gewijd aan het lot van Telukabesi. Na zich enkele maanden in de bossen verborgen te hebben gehouden wordt zijn toestand wanhopig. Hij deelt Ridjali mee dat hij tot overgave besloten heeft, en zij scheiden als goede vrienden. Telukabesi verzoekt de gouverneur bij zijn overgave om clementie, maar die wordt hem geweigerd. Ook herhaalde verzoeken van Verheiden om hem vergiffenis te schenken vinden geen gehoor, evenmin als Telukabesi's smeekbede om tijdens zijn hechtenis zijn zoon te mogen zien. Het jongetje wordt op bevel van de gouverneur toevertrouwd aan een ander hoofd van Hitu. Zijn lot is volgens de verteller onbekend.

Telukabesi wordt ter dood veroordeeld en op de dag van de terechtstelling komen honderden toeschouwers:

> Toen het uur aanbrak, kwam Toeloekabessij met een militair escorte uit het gevang, werd voorover op een hoop zand gelegd, de beul trad naar voren en kliefde zijn nek, zo geschiedde het.[196]

De uitdrukking *demikianlah adanja* (zo is het, tot zover) behoort tot de traditionele formules waarmee sacrale histories worden afgesloten.

De moraal van het verhaal

Kandou heeft in zijn levendige bewerking van Ritters roman de belangrijkste thema's geen recht gedaan. Zo speelt de gevoelige thematiek van de verhouding tussen islam en christendom in *Hikajat Kotidjah* geen enkele rol. Het verhaal ademt weliswaar een sfeer van verdraagzaamheid en verzoening, maar deze heeft niet betrekking op godsdienstige kwesties.

Kandou's *hikajat* spitst zich evenmin toe op politieke tegenstellingen. In de roman door Ritter verklaren Patiwani en Telukabesi telkens opnieuw dat zij strijd voeren voor onafhankelijkheid en godsdienstige gewetensvrijheid. Deze strijd wordt gemotiveerd door het tirannieke optreden van de Compagnie die zich een absoluut gezag heeft aangematigd en in haar bestuur blijk geeft van machtsmisbruik en willekeur. Dat alles is bij Kandou niet aan de orde: de oorlog met de Compagnie ontstaat doordat Kakiali in alle onschuld is vermoord door een afvallige Portugees die zijn nek wil redden. *Hikajat Kotidjah* doet ook geen poging om de strijd van Patiwani en Telukabesi te karakteriseren als een aanzet tot een nationalistische vrijheidsstrijd of als een voorafspiegeling daarvan. Voor een Maleistalig verhaal uit 1901 kan het wellicht al als een verdienste worden beschouwd dat het een koloniale oorlog in de herinnering brengt en dat het een historische lokatie zoals Kapahaha een status als plaats van herinnering geeft.

Ritter heeft in de personages van Verheiden, Si Tidja en Telukabesi prominent gestalte gegeven aan de idealen van de gevoelige Verlichting met betrekking tot gezin en vaderschap. In zijn roman staan hun persoonlijke levensideaal van innige gezinsbanden in schrille tegenspraak met de politieke doelen die de Compagnie nastreeft. Kandou

196 Kandou 1901, p. 41: 'Tatkala datang djam, maka kaloearlah Toeloekabessij itoe dari pendjara diiringi soldado, maka meniaraplah ia pada soeatoe timboenan pasir, maka pertandapon menampil laloe menenggal lehernja, demikianlah adanja.'

vertaalt dit contrast in een veel vlakkere tegenstelling, tussen het Ambonse streven naar *hidup senang-senang* (genoeglijk leven) en de verstoring daarvan door kwade krachten van buiten.

De moraal van zijn verhaal is hierdoor ook anders dan die van Ritters roman. Ze komt het duidelijkst tot uitdrukking in het tafereel waarin de stervende Kotidjah op Kapahaha in de armen van haar vertwijfelde vader ligt:

> Alle mensen van Kapahaha, oud en jong, man en vrouw, die zich niet uit de voeten hadden gemaakt, kwamen in een kring om die plaats staan, en ook de soldaten van de Compagnie. En na de lotgevallen van vader en kind te hebben vernomen en hun beider toestand te hebben gezien, kregen ze allen mededogen: de tranen stroomden hen over de wangen omdat hun hart brak bij het zien van vader en kind. Aldus vonden vriend en vijand elkaar.[197]

Kandou droeg in *Hikajat Kotidjah* de hoopvolle en welwillende gedachte uit dat verbroedering tussen de koloniale overheerser en het overheerste volk op basis van gedeeld mededogen denkbaar is. De hoop op verbroedering sluit aan bij het pleidooi dat hij als opleider van inlandse onderwijzers hield voor verruiming van de mogelijkheden om Nederlands te leren. In dit betoog was de erkenning dat er in Nederlands-Indië geen sprake was van verbroedering, impliciet gegeven, en wellicht ook al het besef dat die er in de loop van de nieuwe eeuw niet zou komen.

4.6 Kapahaha herdacht

Als Kandou geen Maleistalige bewerking van Ritters *Vrijheid en dwang* had geschreven, zouden er hoogstwaarschijnlijk geen sporen van de roman op Ambon zijn aan te treffen. Het valt niet te achterhalen op welke schaal *Hikajat Kotidjah* op de Ambonse eilanden is verspreid, maar de historie van Kotidjah heeft er zeker bekendheid gekregen en de historische beeldvorming beïnvloed.

Een bloem van overzee

Het verhaal van Kandou kreeg in 1992 een late nakomeling in de vorm van een historisch kinderboek voor tien- tot veertienjarigen, getiteld *Sekuntum kembang dari seberang* (*Een bloem van overzee*).[198] Het boekje verscheen op naam van Teon Peunu, een pseudoniem van J. Lasamahu, een geschiedenisdocent van de Ambonse onderwijzersopleiding.[199]

197 Kandou 1901, p. 39: 'Adapon segala orang Kapahaha, toea moeda, laki-laki perempoean, jang tak sempat lari berlepas itoe samoeanja berkoeroemoenlah katempat itoe dengan lagi soldadoe Kompani. Maka setelah didengarnja hal-ahwal bapa dengan anaknja itoe dan dilihatnja hal kadoeanja sekarang, maka berbelas kasihanlah ia sakalian seraja tangis-menangislah marika-itoe, sebab hantjoerlah hatinja melihat bapa dengan anaknja itoe. Dengan hal jang demikian lawanpon soedah mendjadi kawan.'

198 Teon Peunu 1992.

199 Lasamahu heeft meer historische verhalen geschreven. *Nenek Luhu, tokoh misterius dari Maluku* (Nenek Luhu, een mysterieus personage uit de Molukken), over de zeventiende-eeuwse lotgevallen van een prin-

Lasamahu wilde, nadrukkelijker dan Kandou, de jeugdige lezers informeren en opvoeden. Zij krijgen een reeks gesprekken voorgeschoteld tussen 'Pak Dedy', een onderwijzer van het dorp 'Hitu' op de noordkust van Ambon, en zijn twee zonen Roni, een scholier uit de tweede klas van de *Sekolah Menengah Atas* (bovenbouw voortgezet onderwijs) in de stad Ambon, en Rona, die nog op de *Sekolah Dasar* (basisschool) zit.[200] De weetgierige knaapjes willen van hun vader weten of het waar is dat Hitu in de oorlog tegen de Compagnie werd bijgestaan door 'Lorina Verhijden', een Nederlands meisje. Pak Dedy verklaart zich graag bereid om op het verzoek van de jongens in te gaan, want hij heeft niet alleen boeken over de koloniale geschiedenis gelezen, maar ook gepraat met ouderen die de voorouderlijke geschiedenis goed kennen.

De hoofdpersoon van zijn verhaal is '*seorang gadis Belanda yang berhati luhur*' (een Nederlands meisje met een nobel hart). Haar onbaatzuchtige menselijkheid maakte haar tot een heldin:

> Dit heldendom kwam voort uit een reine geest en zuivere idealen. [...] Het stoelde niet op haatgevoelens. Het kwam voort uit de wil om de mensen te bevrijden uit de kluisters van armoede, ontberingen en ellende. Daarom schaarde Lorina Verhijden zich aan de zijde van het Indonesische volk, om te vechten tegen haar volk, het Nederlandse volk dat onmetelijk lijden kwam brengen.[201]

Lasamahu heeft het aantal personages in het verhaal teruggebracht tot een minimum. Hij gaat nog een stap verder dan Kandou door de, niet onbelangrijke, nevenintrige van de rivaliteit tussen Telukabesi en de Latuwilulu weg te laten. Voor het overige komt zijn versie in grote lijnen overeen met Kandou's historie. Kotidjah huwt Telukabesi en daarna werkt de verteller zonder veel omhaal toe naar de onvermoede confrontatie van kapitein Verheiden en zijn dochter Lorina alias Kotidjah, die zich heldhaftig opoffert voor haar man Telukabesi:

> Het bericht dat Kotidjah was gesneuveld, verspreidde zich in alle uithoeken van de vesting. De gehele bevolking kwam bijeen om getuige te zijn van deze tragedie. De Bloem van Hitu die van overzee was gekomen, was gevallen als een koningin. Overal stroomden de tranen over de wangen bij dit heengaan. [...] Zij heeft aan onze zijde gestreden en is voor ons gesneuveld. Nobele mensen zullen blijven strijden als menselijke verplichting, zonder te bedenken waar ze vandaan komen en voor wie ze strijden.[202]

ses van Luhu op Hoamoal, verscheen als feuilleton in een Ambonse krant. Er staat ook een boekje over Christina Martha Tiahahu op zijn naam: *Bunga Karang dari Nusalaut* (Een bloemkoraal van Nusalaut).

200 Er bestaat geen dorp 'Hitu'. Lasamahu kiest wijselijk een fictief dorp omdat hij volgens de adat niet bevoegd is om specifieke dorpsgeschiedenissen te vertellen.

201 Teon Peunu 1992, p. 4: 'Kepahlawanan itu lahir dari jiwa yang bersih dan dari cita-cita yang murni. [...] Kepahlawanan tidak bertahta di atas perasaan dendam. Kepahlawanan lahir untuk membebaskan manusia dari belenggu kemiskinan, penderitaan, dan kemelaratan. Karena itulah Lorina Verhijden memihak bangsa Indonesia, untuk menentang bangsanya, bangsa Belanda yang datang membawa sejuta penderitaan.'

202 Teon Peunu 1992, p. 73-74: 'Berita tewasnya Kotijah tersebar ke seluruh penjuru benteng. Segenap rakyat datang berkerumun menyaksikan tragedi itu. Kernbang Tanah Hitu yang datang dari seberang telah gugur bagaikan ratna. Air mata jatuh berderai membasahi pipi menyertai kepergiannya. [...] Dia

De slotregels van *Sekuntum kembang dari seberang* zijn voor de jongste zoon van Pak Dedy, om te laten zien dat hij de moraal van het verhaal heeft begrepen:

> 'Kom, laten we onze tranen afvegen en het vaste besluit nemen om de strijd van onze helden voort te zetten, om het Indonesië dat zij ons hebben toevertrouwd, op te bouwen,' zegt Rona.[203]

Sporen in de Molukse geschiedschrijving

Het is aan Z.J. Manusama te danken dat de verhalen van Ritter en Kandou in de jaren zeventig en tachtig in de Molukse geschiedschrijving zijn doorgesijpeld.

Manusama behoorde tot de eerste generatie Molukse historici die zich na de soevereiniteitsoverdracht uitgedaagd voelde om de geschiedenis van het gedekoloniseerde land vanuit nieuwe gezichtspunten te herschrijven.[204] Hij ontwikkelde belangstelling voor de geschiedenis van Hitu tijdens zijn studie in Leiden. Een oom van zijn moeder, J.D. Poetiraij, had reeds aan het begin van de jaren twintig onderzoek naar de traditionele vormen van maatschappelijke organisatie op Ambon gedaan[205] en een verslag daarvan gepubliceerd in de *Adatrechtbundels*.[206] Wellicht was dit voor Manusama aanleiding om het onderwerp zelf verder uit te diepen door archiefonderzoek en door interviews met lokale adatdeskundigen. Zijn onderzoek resulteerde in een uiteenzetting over de geschiedenis en sociale structuur van Hitu in de zestiende en zeventiende eeuw die hij als achtergrondinformatie toevoegde aan zijn in 1977 gepresenteerde transliteratie en vertaling van Ridjali's *Hikajat Tanah Hitu* (*Historie van Hitu*).[207]

Manusama besteedde bijzondere aandacht aan de genealogie van de Hituese geslachten Nusatapi, Patih Tuban en Tanihitumesen. Daarbij heeft hij Ritters roman en de *hikajat* van Kandou geraadpleegd en incidenteel als historische bronnen gepresenteerd. Zo noteerde hij dat Telukabesi op zijn achttiende jaar huwde met Almina, dochter van Tamalesi, het hoofd van Wakal, daarbij in een voetnoot verwijzend naar Ritters *Toeloecabesie* in *Nieuwe Indische verhalen*. Hij maakte ook melding van Telukabesi's tweede huwelijk, met een voetnoot die naar *Hikajat Kotidjah* van Kandou verwijst:

> Volgens volksverhalen was hij eveneens gehuwd met de dochter van kapitein Jacob Verheyden, die Kapahaha in 1646 veroverde. Lorina, zo heette Verheyden's dochter, kwam als kind met haar ouders naar Ambon op een schip dat schipbreuk leed tussen Buru en Seram. Zij

telah berjuang di pihak kita, dan untuk kita dia gugur. Orang yang berbudi luhur akan tetap berjuang untuk satu tugas kemanusiaan tanpa memikirkan dari mana dia datang dan untuk siapa dia berjuang.'

203 Teon Peunu 1992, p. 75: '"Mari kita hapus air mata, dan membulatkan tekad untuk meneruskan perjuangan para pahlawan kita, untuk membangun Indonesia yang mereka titipkan kepada kita," kata Rona.'

204 Biografische gegevens zijn ontleend aan Van Fraassen 2004.

205 Josef Dirk Poetiraij, een gepensioneerd onderwijzer op Saparua, sympathiseerde met de nationalistische politieke vereniging *Sarekat Ambon* (Ambonees Verbond) en richtte op Saparua een 'wilde school' op waar Nederlands werd onderwezen.

206 Poetiraij 1925.

207 Manusama 1977. De hoofdstukken over geschiedenis en sociale structuur van Hitu verschenen afzonderlijk in Manusama 2004.

> spoelde in een leeg vat aan op Buano, een eiland tussen Buru en Seram, en door de lieden van Buano werd zij gegeven aan Patiwani [...], die haar later aan Telukibesi uithuwde. Kotidjah, haar nieuwe naam door Patiwani gegeven, sneuvelde op 25 juli 1646 op Kapahaha.[208]

Binnen het geheel van Manusama's werk zijn dit marginale onzorgvuldigheden. Toch zijn ze de moeite van het opmerken waard, want het komt vaker voor dat Molukse historici van literaire bronnen en familie- en dorpsgeschiedenissen gebruik maken alsof het betrouwbare historische bronnen zijn.

In 1988 verscheen *Sejarah perlawanan masyarakat islam terhadap imperialisme di daerah Maluku* (*Geschiedenis van het verzet van de moslim samenleving tegen het imperialisme in de Molukken*), een boek waarin M.R.Z. Lestaluhu, docente geschiedenis van de Pattimura universiteit te Ambon, de koloniale geschiedenis heeft herschreven vanuit het gezichtspunt van de Ambonse moslims.[209] Behalve op *De Ambonsche historie* van Rumphius baseerde zij haar geschiedverhaal voornamelijk op deelstudies van Indonesische historici uit de jaren zeventig en tachtig. Daarnaast verwerkte zij ook gegevens uit de dorpsgeschiedenissen die zij tijdens veldonderzoek verzamelde of uit de mond van als gezaghebbend beschouwde informanten optekende. In haar onderzoek raken orale en geschreven geschiedenis met elkaar verweven.

Het hoofdstuk over de oorlog om Kapahaha omvat slechts negen pagina's.[210] Het is voor een belangrijk deel gebaseerd op de geschiedenis van het nabij Kapahaha gelegen dorp Morela, zoals deze haar in interviews werd meegedeeld door een *tua adat* (adatoudste) van Morela, Suleman Latukau. Van hem noteerde zij ook een *kapata* (zang) in de oude landstaal waarin de val van Kapahaha wordt bezongen. In deze zang komt Telukabesi's echtgenote niet voor, maar zij wordt wel terloops genoemd in haar summiere relaas van de overrompeling van de vesting: 'Bij deze overval vond de echtgenote van Telukabessy de dood door een schot van haar vader [...].'[211]

De onzorgvuldigheden blijven in de beeldvorming van het verleden vaak hardnekkig rondzingen. Een recenter voorbeeld is te vinden in een bescheiden boekje uit 2005, getiteld *Album berseri sejarah para pahlawan, tokoh dan pejuang daerah Maluku* (*Album met een reeks geschiedverhalen van helden, persoonlijkheden en strijders van de Molukken*).[212] De samenstellers hebben op nog geen tachtig pagina's veertig korte levensschetsen van vooraanstaande voorouders samengepakt en spreken in het voorwoord de wens uit dat de lezers zich laten inspireren door hun strijdbare geest en hun bijdragen aan de opbouw van

208 Manusama 2004, p. 61-62.

209 Lestaluhu 1988. Lestaluhu onderscheidt drie oorlogen tegen de Portugezen, om Hitu (1520-1605), Alaka (1570-1573) en Iha (1570), en zeven oorlogen tegen de Nederlanders, om Banda (1609-1621), Alaka (2) (1625-1637), Hoamoal (1625-1656), Iha (2) (1632-1651), Wawani (1633-1643), Kapahaha (1636-1646) en Tidore (1780-1805).

210 Lestaluhu 1988, p. 169-178.

211 Lestaluhu 1988, p. 174: 'Pada penyerbuan itu isteri Telukabessy menemui ajalnya karena tembakan ayahnya, sedang Telukabessy menyeberang ke gunung Lataela [...].'

212 Pattikayhatu e.a. 2005. Het boekje werd uitgegeven door het Ambonse Departement van Cultuur en Toerisme en verzorgd door het 'kantoor voor onderzoek van geschiedenis en traditionele waarden' van de provincies Molukken en Noord-Molukken.

de Molukken. De biografische schets van Telukabesi vertelt over de overrompeling van Kapahaha:

> De aanval op de bewakers van de vesting, die niet paraat genoeg waren, resulteerde in een groot aantal slachtoffers aan Hituese kant. Twee broers van Tulukabessy, de *Kapitan Hitu* Wangsa en de Pati Tuban werden gevangen genomen. De echtgenote van Tulukabessy, Lorinna (kind van Verheyden), werd neergeschoten en overleed. Tulukabessy en imam Ridjali slaagden erin met de overgebleven troepen de vlucht te nemen.[213]

In deze passage zijn de verhalen van Ritter en Kandou nauwelijks nog te herkennen, maar zonder hun literaire werk zou deze 'Lorinna (kind van Verheyden)' niet zijn voorgekomen in een album over Molukse helden.

Cyclus van kapata over Kapahaha

Zoals uit het onderzoek van Lestaluhu bleek, zijn sporen van Kandou's *Hikajat Kotidjah* nog te vinden in de dorpsgeschiedenis van het dorp Morela.

In 1996 bracht ik een bezoek aan Morela om navraag te doen naar de historie van Telukabesi en Kotidjah. Ik werd er voorgesteld aan Suleman Latukau, die bereid was om zijn kennis van de voorouderlijke geschiedenis met een belangstellende buitenstaander te delen. Op zijn veranda, met zoete thee en verse doerian uitkijkend over de baai van Hitu, hadden we een eerste gesprek over de geschiedenis van Kapahaha. Mijn belangrijkste vraag van dat moment was of Kandou in *Hikajat Kotidjah* inderdaad een oud Ambons verhaal presenteert. Latukau verzekerde mij dat de vrouw van Telukabesi, door hem Putidjah genoemd, wel degelijk een rol in de geschiedenis van Kapahaha had gehad.[214] Hij bracht tot mijn verrassing twee schoolschriften tevoorschijn waarin hij de geschiedenis van Morela op schrift had gesteld en bood aan om de inhoud te laten fotokopiëren en voor publicatie ter beschikking te stellen.

Beide geschriften waren opgebouwd rond *lani* of *kapata*, zangen in de lokale *bahasa tanah* (landstaal).[215] Het eerste bevatte de tekst van *Kapata kenyataan manusia pertama di pulau Ambon* (*Zang over de verschijning van de eerste mensen op het eiland Ambon*), de vertaling daarvan in het Indonesisch en een toelichting in proza op de inhoud. Het tweede bevatte verschillende *kapata perang Kapahaha* (zangen over de oorlog om Kapahaha), eveneens met vertalingen in het Indonesisch en een toelichting in proza. Terug in Nederland ver-

213 Pattikayhatu e.a. 2005, p. 59: 'Penyergapan terhadap pasukan-pasukan penjaga benteng yang tidak siaga penuh mengakibatkan banyak korban di pihak Hitu. Dua orang kakak lelaki Tulukabessy, Wangsa Kapitan Hitu dan Pati Tuban tertangkap. Istri Tulukabessy yaitu Lorinna (anak Verheyden) tertembak dan mati seketika. Tulukabessy dan Imam Ridjali berhasil melarikan diri dengan sisa-sisa pasukannya.'

214 Putidjah is een samenstelling van *upu* en Tidjah (Khadidjah). *Upu* is een woord uit de *bahasa tanah*, de niet-Maleise landstaal, dat als aanspreektitel voor voorouders wordt gebruikt.

215 De meeste bahasa tanah of landstalen op de Molukken behoren tot een tak binnen de Austronesische taalfamilie die wordt aangeduid als Centraal-Maleis-Polynesisch. De verschillen met West-Maleis-Polynesische talen, zoals Maleis en Javaans, zijn groot. Doordat veel taalgroepen binnen het Centraal-Maleis-Polynesisch zeer geïsoleerd leven, zijn de verschillen tussen lokale talen vaak zo groot dat de sprekers elkaar niet begrijpen.

Afb. 18 Suleman Latukau, 2010.

zorgde ik een tweetalige uitgave van de teksten, onder de titel *Lani Nusa, Lani Lisa* (*Zangen over het eiland en over de oorlog*).[216]

De antropoloog D. Bartels karakteriseert dit genre van *lani* of *kapata* in *In de schaduw van de berg Nunusaku*, een uitvoerige verhandeling over de bevolking van de Midden-Molukken:

> De vroegste verhalen, vooral die welke beslissende perioden in het bestaan van een clan, dorp of eiland behandelen, werden niet gewoon verteld als verhalen, maar kregen de vorm van gezongen epen, die vertolkt werden door een solist en vervolgens in koor herhaald werden, onder begeleiding van tifa en gong. Uit poëtische en muzikale overwegingen geven deze liederen slechts een zeer summiere schets van de verhaalstof, waardoor deelnemers en toehoorders gedwongen zijn de details met hun eigen verbeelding in te vullen. [...] In moslimdorpen waar de plaatselijke dialecten van de *bahasa tanah* voor dagelijks gebruik nog

216 Latukau 1997. Naar aanleiding van de uitgave stelde Latukau nog een ingezongen versie van de zangen en foto's van historisch belangrijke lokaties rond Kapahaha ter beschikking.

steeds gehanteerd worden, worden de *kapata* nog in de oorspronkelijke taal gezongen en voor het merendeel begrepen.[217]

Hoewel Morela tot de dorpen op Ambon behoort waar de *bahasa tanah* door de ouderen nog wordt gesproken, heeft Latukau de teksten toch voorzien van een vertaling in het Indonesisch en heeft hij paragrafen met achtergrondinformatie bij de zangen gevoegd. Hij heeft hiervoor onder meer gebruik gemaakt van Lestaluhu's boek over het moslim verzet tegen de koloniale overheersing.

De zangen over de oorlog om Kapahaha vormen een cyclus waarin de belangrijkste momenten vanuit het perspectief van de strijders en hun nakomelingen in herinnering worden gebracht.[218] De eerste zang, *Lani tita nusa*, wordt door Latukau omschreven als *kapata pembentukan lembaga adat* (zang over de vorming van een adatorganisatie). Ze heeft betrekking op een grote bijeenkomst te Kapahaha die in het jaar 1636 onder leiding van Telukabesi zou hebben plaatsgevonden. De zang benadrukt dat de partijen van *patalima* en *patasiwa*, die op deze eilanden altijd als rivaliserend en vijandig tegenover elkaar hadden gestaan, zich verenigden tegen de Compagnie.

De titel van de volgende zang is *Lani manu saliwangi*. Het onderwerp omschrijft Latukau als *dewan pemerintahan adat Kapahaha* (het adatbestuur op Kapahaha). *Manu saliwangi* is de naam van een soort woudduif. De toelichtende tekst legt uit dat de vogel moet worden gezien als een zinnebeeldige voorstelling van het bestuur. De kop, de ogen, de schouders, het gebeente, de poten, de vleugels, de staart representeren verantwoordelijkheden en taken die aan verschillende familieclans werden toegewezen zodat de vesting als een organisch geheel kon functioneren.

Over het verloop van de oorlog zelf handelt *Lani Lisa* of, in het Indonesisch, *Kapata perang Kapahaha* (*Zang over de Kapahaha-oorlog*). Van deze zang zijn in de tekst en de bijlagen van *Lani Nusa*, *Lani Lisa* vier verschillende versies afgedrukt.[219] Het bestaan van deze varianten bewijst dat in de orale overlevering geen staande teksten worden overgedragen, maar dat de zangen bij elke uitvoering opnieuw uit het orale repertoire van de zanger worden herschapen en aan de gelegenheid worden aangepast.[220] De zang memoreert dat de troepen van de Compagnie na negen jaar belegering door een list de toegang tot Kapahaha ontdekten en dat zij, gesteund door kanonvuur, de beslissende aanval in het holst van de nacht inzetten. Een naar verhouding breedvoerige passage is gewijd aan het lot van de vluchtelingen. Het verteltempo wordt, vooral in de versie van

217 Bartels 1994, p. 111.

218 De citaten in deze paragraaf zijn vertaald uit Latukau's parafrases in het Indonesisch van de oorspronkelijke *bahasa tanah*-teksten. Hoewel hij deze parafrases presenteert als *terdjemahan* (vertaling), soms ook als *terdjemahan bebas* (vrije vertaling), heeft de 'vertaling' veelal een didaktisch doel en vervaagt de grens tussen vertaling, omschrijving en toelichting. De complete teksten in *bahasa tanah* staan afgedrukt in Latukau 1997.

219 Latukau 1997, p. 32-35; 64-75. De bronnen van de varianten zijn Luhukay, *Mae rena maru-maru*, nr. 12 (28 december 1970), p. 1-2; nr. 13 (4 januari 1971), p. 3; Huliselan 1973, p. 130-132; Lestaluhu 1988, p. 176-177.

220 Zie over het genre van voorouderlijke zangen Straver 1993, p. 65-84, en Straver 2007, I, p. 120-146.

Afb. 19 Publieke afbeelding van *Manu Saliwangi*, met spreuk *Sole Pali Hanu Souhatu* (Samen vastbesloten om te strijden) en bijbehorende familienamen, Morela 2010.

Luhukay, door herhaling en parallellisme vertraagd om de toehoorders te doordringen van de dramatiek van de gebeurtenissen:

> De vrouwen droegen hun kinderen
> Ze zochten beschutting onder grote waringins
> De waringins dienden hen tot huis
> De waringin-wortels tot kussen
> De waringin-vruchten om hun honger te stillen
> Ze keken uit in de richting van het dorp Kapahaha
> Het dorp Kapahaha was tot as verbrand
> Hevig snikkend lieten ze hun tranen lopen.[221]

De laatste episode van de zang beschrijft Telukabesi's levenseinde. De verbeelding van zijn terechtstelling verleent Telukabesi de aura van magische onkwetsbaarheid die door vertellers wordt toegekend aan grote voorvechters:

221 Latukau 1997, p. 70-72, 71-73: 'Wanita-wanita mengendong anak-anaknja / Mereka bernaung di bawah sepohon beringin besar / Pohon beringin sebagai pengganti rumah / Akar beringin sebagai pengganti bantal / Buah beringin sebagai penghibur lapar / Mereka memandang ke djurusan Negeri Kapahaha / Negeri Kapahaha sudah hangus djadi abu / Mereka menangis tersedu-sedu.'

De Tubanbesi[222] werd aan de galg gehesen
Met drie kluisters, opgehangen als een dode geit
Zijn tranen vielen bij de gedachte aan het lot van zijn volk
Hij liet zijn helm aan zijn moeder zenden
Aan Ina Luhu in het dorp Kapahaha
Ina Luhu liet haar tranen zenden
Aan de Tubanbesi in het fort van Latania (Ambon)
De Tubanbesi werd beschoten met een kanon
De Tubanbesi bleef ongedeerd
Hij werd met een ijzeren kooi verdronken in de baai van Namalatu[223]
In de baai van Namalatu tot zeven dagen toe.[224]

De cyclus van zangen over de oorlog om Kapahaha wordt afgesloten met *Lani Mahumahu*, omschreven als *Kapata perpisahan* (*Afscheidszang*). De zang herdenkt de emoties van de dag dat de vluchtelingen van Kapahaha na enkele maanden gevangenschap hun vrijheid terugkregen, afscheid van elkaar namen en naar hun plaatsen van herkomst terugkeerden. Latukau maakt bij deze gebeurtenis een kanttekening die voor de nakomelingen van groot belang is:

> En hoewel er op de dag dat het [adatbestuur van Kapahaha] uiteenviel of werd ontbonden, op 27 oktober 1646, wel waren die naar hun eigen streek teruggingen, behoren de achtergebleven adatoudsten tot op heden tot de bevolking van de dorpen Morela en Mamala, zodat deze worden betiteld als de *ama latu* (hoofddorpen) Mamala en Morela. Alleen Morela kreeg de toevoeging *latu hausihu*, het 'dorp van de vuurgloed' ofwel het enige dorp dat vroeger, in de oorlog om Kapahaha, het patriottisch vuur levend hield. Deze naam *hausihu* werd geproclameerd door de voorvechters en kapitans, de voormalige strijders van Kapahaha, toen zij op 27 oktober 1646 in de baai van Sawatelu uiteengingen onder de gezongen leus *Kapahaha hausihu holi siwa lima*, dat wil zeggen *Kapahaha wakkert het strijdvuur aan onder alle Patasiwa en Patalima*.[225]

222 Telukabesi was in het geslacht Tanihitumesen de vierde die de titel *Tubanbesi* (Voorvechter van Tuban) droeg. De eerste was Sepamole, een van de stichters van Hitu en de eerste *perdana* Tanihitumesen. De tweede was zijn grootvader Tahalele, de derde zijn vader Samu-Samu.

223 De baai Namalatu (*nama*: zee; *latu*: radja) ligt in het dorp Latuhalat op de zuidpunt van het schiereiland Leitimor. Ze kijkt uit over de Bandazee.

224 Latukau 1997, p. 72, 73: 'Tumbambesy dinaikkan di tiang gantungan / Dengan tiga tali pendera, laksana kambing mati digantung / Air matanja gugur, mengenang nasib rakjatnja / Mengirimkan topi perangnja kepada ibunja / Untuk Ina Luhu di Negeri Kapahaha / Ina Luhu mengirimkan air matanja / Untuk Tumbambesy di Haita Latania (Ambon) / Tumbambesy ditembak dengan meriam / Tumbambesy masih dalam keadaan seperti biasa / Ditenggelamkan dengan sangkar besi di Haita Namalatu / Di Haita Namalatu hingga tudjuh hari.'

225 Latukau 1997, p. 24: 'Dan hari perpisahan atau pembebasan pada tanggal 27 Oktober 1646 ini walaupun ada yang pulang ke daerahnya masing2, tetapi tua2 adatnya tertinggal hingga sekarang tetap menjadi penduduk di desa Morela dan Mamala, sehingga digelarkan dengan ama latu Mamala – Morela. Hanya Morela dengan tambahan Latu Hausihu, yaitu negeri atau desa kobaran api atau satu-satunya desa yang api unggun patriot pada perang Kapahaha pada masa lampau. Nama Hausihu ini dicetuskan oleh para malesi dan kapitan, yaitu bekas2 pejuang Kapahaha, di saat perpisahan pada tanggal 27 Oktober 1646 di teluk Sawatelu dengan semboyan kapata "*Kapahaha hausihu holi siwa lima*" artinya "*Kobarkan api perjuangan Kapahaha di seluruh Patasiwa Patalima*."'

Afb. 20 Gedenkteken aan de voet van Kapahaha, 2010.

Evenals Lestaluhu in haar geschiedenis van het verzet tegen de Compagnie, benadrukt Latukau dat de oorlog om Kapahaha deel uitmaakte van de strijd die de moslims op de Ambonse eilanden hebben gevoerd tegen kolonialisme en imperialisme. Sinds enige jaren staat op een open plek aan de kust voor Kapahaha een monument dat in deze geest is ontworpen. Het bestaat uit een betonnen naald met bovenop de weergave van een brandende vlam. Op een plateau op ooghoogte zijn rond de naald dertien stenen plaquettes geplaatst met de namen van vooraanstaande strijders, niet alleen van Kapahaha, maar ook van Wawani, Hoamoal, Seram, Manipa, Buru, Haruku, Saparua en Banda.[226] Het monument herdenkt dus niet alleen de oorlog om Kapahaha zelf, maar ook de eerdere oorlogen die de moslims tegen de Compagnie hebben gevoerd.

Uit Latukau's kanttekening blijkt dat Morela en Mamala, die tegenwoordig vlak naast elkaar aan de noordkust van Hitu liggen, een verschillende dorpsgeschiedenis hebben

226 De opschriften luiden: Kapitan Kakiali, Benteng Wawane, Hila; Kapitan Patiwane, Pantai Hatunuku, Seith, Leihitu; Kapitan Tuban, (Kyai Lesi), Manipa; Kapitan Besi, Buru; Kapitan Ulupalu, Iha, Saparua; Kapitan Mahubesi, Benteng Alaka, Pulau Haruku; Kapitan Imamridjali, Hitu; Kapitan Khairulbia, Banda; Kapitan Sahulau, Elpaputih, Amahai; Kapitan Laksamana Saidi, Huamual; Kapitan Sekepuan, Buano, Seram Barat; Kapitan Tomol, Seith, Leihitu; Kapitan Telukabesy, Benteng Kapahaha, Morella. Zie Straver 2011, p. 82-83.

gehad. Beide dorpen zijn ontstaan uit vier gemeenschapjes in het binnenland: Mamala, Polut, Loien en Hausihu. Onder de regering van de vier *perdana's* van Hitu vormden zij, samen met Liang, één *uli* (federatie) van kruidnagelproducerende dorpen, onder het gezag van de *perdana* Tanihitumesen.[227] Tijdens de oorlog om Kapahaha stelde de bevolking van Polut en Loien zich echter onder bescherming van Mamala en zij vestigden zich na de oorlog als één dorp aan de kust. De bevolking van Hausihu daarentegen vestigde zich op Kapahaha, samen met Telukabesi en de overlevenden van de oorlog om Wawani. Na de oorlog werden de overlevenden van Kapahaha eveneens aan de kust gevestigd, aanvankelijk als de kampong Morela onder gezag van Mamala en later als zelfstandig dorp.[228] Deze voorgeschiedenis geeft aanleiding tot voortdurend sluimerend conflict tussen de beide buurdorpen. Mamala maakt van oudsher aanspraak op de titel *ama latu* (hoofddorp), terwijl Morela zich erop laat voorstaan dat het tijdens de oorlog om Kapahaha de fakkel van het verzet brandend heeft gehouden. De historische beeldvorming verwikkelt de beide dorpen in een verbeten strijd om status.

Historie van Putidjah Van der Haghen

In de cyclus van zangen over de oorlog om Kapahaha komt Kotidjah alias Putidjah niet voor. De schoolschriften met dorpsgeschiedenis die Latukau mij ter beschikking stelde, bevatten wel een op zichzelf staande notitie, getiteld *Riwayat hidup dan perjuangan kapi-tan Telukabesi* (*Relaas van leven en strijd van kapitan Telukabesi*), die enkele mededelingen over haar herkomst, haar huwelijk met Telukabesi en haar dood bevatte.[229] Enkele weken na ons eerste gesprek verraste Latukau mij echter met een *Kapata sejarah Putijah Van der Haghen* (*Zang over de historie van Putidjah Van der Haghen*). Hij had kennelijk mijn opmerking dat Putidjah niet genoemd werd in de mij bekende *kapata*, ter harte genomen en voegde aan zijn manuscripten ongevraagd een zang over haar historie toe.[230]

Hoewel Latukau de tekst, geschreven in de *bahasa tanah* en door hem vertaald in het Indonesisch, een *kapata* noemt, ontbreken stilistische kenmerken zoals herhaling van frasen en parallellismen die de traditionele *kapata* vaak een muzikaal karakter geven. Het prozaische karakter van deze *kapata* wekt de indruk dat hij de tekst op schrift heeft gesteld teneinde mijn scepsis ten aanzien van de historiciteit van haar personage weg te nemen.[231] Ze luidt als volgt:

> In het jaar 1600 voer Van der Haghen naar het eiland Ambon, het schiereiland Hitu
> Zijn schip leed vanwege een zware storm schipbreuk voor de kust van Buano
> Hij liet zijn dochter Corilina in een vat stoppen en wegdrijven
> Zij werd toen aangetroffen door een zeilprauw van Buginezen uit Makassar
> Ze geleidden haar naar het strand Hatunuku, op het gebied van de vesting Wawani

227 Zie Rumphius 2004, p. 39-41.
228 Zie mamala-amalatu.blogspot.nl/2015/08/latar-belakang-sejarah-negeri-mamala.html.
229 Latukau 1997, p. 54-57.
230 Tekst en vertaling zijn als bijlage in *Lani Nusa, Lani Lisa* opgenomen. Zie Latukau 1997, p. 62-63.
231 Deze *kapata* kwam ook niet voor in de geluidsopname van de overige *kapata* die Latukau mij later heeft toegezonden.

> Zij werd overgedragen aan *kapitan* Patiwane en haar naam veranderd in Putidjah
> *Kapitan* Patiwane nam haar aan als pleegkind en zorgde liefdevol voor haar
> Eenmaal volwassen, kreeg zij van de adatraad in de vesting Kapahaha
> Een aanzoek om *kapitan* Telukabesi (Ahmad Leikawa) te huwen
> Zij kregen twee jongens, Basens en Teijakan / Ten tijde van de Kapahaha-oorlog
> werd Putidjah aangesteld om de vrouwencompagnie te leiden
> Zij sneuvelde ter plekke in de eindstrijd op 24 juli 1646
> Het oudste kind, Basens, werd door kapitein Verheiden naar Nederland gebracht
> De jongste, Teijakan, bleef in Morela als behorend tot het geslacht Leikawa.[232]

De tekst bevat enkele opmerkelijke mededelingen. Zo vernemen we dat Telukabesi, die toch afstamt van het geslacht van de *perdana* Hitumesen, een titel of alias is voor Ahmad Leikawa en dat hij dus de naam draagt van een geslacht dat van oudsher tot Hausihu, het latere Morela, behoort. Verrassend is ook de identificatie van Putidjah als Corilina, een dochter van admiraal Steven van der Haghen.[233]

De vertellers uit Morela geven hiervan een nadere verklaring in een uitgave die in 2004 in eigen beheer in Morela werd uitgegeven: *Perang Kapahaha Benteng Dekat Desa Morella Pulau Ambon Pantai Utara Antara Pasukan VOC Belanda Melawan Rakyat Di Bawah Pimpinan Kapitan Telukabesi Tahun 1637-1646* (*De oorlog om Kapahaha, de vesting bij het dorp Morella op de noordkust van Ambon, tussen Nederlandse VOC-troepen en de bevolking onder leiding van kapitan Telukabesi in de jaren 1637-1646*).[234] Het boekje is te karakteriseren als een verzameling notities over de oorlog om Kapahaha.

Er komen twee passages in voor die betrekking hebben op de afkomst van Putidjah. De eerste beredeneert waarom Van der Haghen een waarschijnlijker kandidaat voor het vaderschap van Putidjah zou zijn dan Jacob Verheiden:

> Een volgend punt dat de aandacht verdient, is dat Putidjah, toen zij met een vat in zee werd gelaten, op dat moment (het jaar 1600) net vijf jaar oud was geworden en dat de kalender op het moment dat ze met ongeveer 25 jaar de leeftijd had bereikt om te trouwen, het jaar 1625 aangaf. En als dit in verband wordt gebracht met het gegeven dat Telukabesi in de maand november 1637 de eerste algemene oproep deed om de wapens op te nemen, betekent dit dat de

232 Latukau 1997, p. 62-63: 'Pada tahun 1600, van Der Haghen menuju pulau Ambon, jasirah Hitu / Kapalnya terdampar karena angin topan di laut pulau Buano – bulan masehi / Anak perempuan bernama Corilina dimasukkan pada sebuah tempayang / Dan dihanyutkan maka ditemui perahu layar orang Bugis Makassar / Mereka mengantar ke pantai Hatunuku petuanan benteng Wawane / Diserahkan pada kapitan Patiwane dan diganti namanya Putijah / Kapitan Patiwane mengangkat sebagai anak kandung dan sangat menyayangi / Di saat dewasa dipinang oleh dewan adat di benteng Kapahaha / Untuk isteri kapitan Telukabesi (Ahmad Leikawa) / Mereka peroleh dua anak laki2 yaitu Basens dan Teiyakan / Masa perang Kapahaha Putijah diangkat memimpin pasukan wanita / Beliau gugur di medan pertempuran terakhir pada tanggal 24 Juli 1646 / Anak sulung ialah Basens dibawa oleh Kapten Verheiden ke negri Belanda / Anak bungsu ialah Teiyakan menetap untuk marga Leikawa di Morela.'

233 Steven van der Haghen voer met een vloot van drie schepen in april 1599 uit naar Oost-Indië, verbleef in 1600 van mei tot oktober op de kust van Hitu en bouwde met instemming van de Hituezen op kaap Hatunuku het eerste Nederlandse fort, door hem 'Kasteel van Verre' genoemd.

234 *Perang Kapahaha* 2004. Het boekje is opgedragen aan Hadji Abubakar Latukau, Abdul Wahab Latukau en Hadji Patima Latukau, die erkend zijn als *anggota veteran pejuang kemerdekaan R.I.* (leden van de oudvrijheidsstrijders van de *Republik Indonesia*) en bevat notities van hun hand.

> bruiloft van Putidjah plaatsvond 12 jaar voordat de Kapahaha-oorlog begon met de legering van troepen onder admiraal Jacob Verheiden in de baai Telepuan (Sawa Telu).[235]

Het is de verteller op grond van de door hem uitgezette tijdbalk aannemelijker voorgekomen dat Putidjah een dochter van Van der Haghen is geweest, en hij achtte zich als adatoudste van Morela bevoegd om deze versie tot sacrale voorouderlijke geschiedenis te verheffen. Dat er veel van het dramatisch gehalte verloren gaat doordat de jonge heldin in deze versie van de historische gebeurtenissen niet door haar eigen vader wordt gedood, nam hij op de koop toe.

De tweede passage kan gelezen worden als een antwoord op een denkbeeldige vraag: waarom was de vondeling, die toch *seorang anak berbangsa kulit putih* (een kind van blanke mensen) was,[236] niet direct aan de Nederlanders teruggegeven? De verteller verklaart het uit de politieke verhoudingen van het jaar 1600, toen Hituezen en Nederlanders nog geen bondgenoten waren:

> Wat de aandacht verdient, is het volgende. Toen Putidjah van boord werd gezet en met een vat aan de golven werd toevertrouwd, zoals hierboven vermeld, hield dit nauw verband met de veiligheid, zowel wat betreft Steven van der Haghen zelf als ook wat betreft het lot van zijn dochter. Want nog maar tien jaar daarvoor, in het jaar 1590, bevonden de Portugezen zich in dit gebied en op het eiland Buano waar het schip van Steven van der Haghen schipbreuk leed. Omdat men zich tegen de Portugezen pleegde te verzetten, was men paraat om voorbereid te zijn op de volgende oorlog, zoals tegen de troepen onder aanvoering van Van der Haghen, en maakte men Buano als vanzelf een van de 13 lokaties met gevechtsklare strijders. Buano was zogezegd in staat van oorlog.[237]

Volgens de auteurs van *Perang Kapahaha* streed Putidjah mee bij de verdediging van Kapahaha. Ze memoreren niet alleen de dertien aanvoerders die op het monument aan de voet van de berg worden herdacht, maar voegen daaraan nog een lijst met twaalf namen van *kapitan-kapitan muda* (jonge voorvechters) toe. Deze titel wordt toegekend aan voorvechters die van een jongere generatie zijn of een lagere positie in de hiërarchie bekle-

235 *Perang Kapahaha* 2004, p. 7: 'Kisah lain yang perlu disimak bahwa kalau Putijah dilepas hanyut dengan tempayang, maka umurnya pada waktu itu (tahun 1600) baru berselang 5 tahun dan kalau menjelang dewasa untuk setiap menikah dengan umur sekitar 25 tahun maka waktu itu tahun kalender menunjuk tahun 1625 dan jikalau dikaitkan dengan Telukabesi mengumandangkan angkat senjata untuk pertama kalinya pada bulan November 1637 berarti pernikahan Putijah -12- tahun sebelum perang Kapahaha dengan penempatan pasukan laksamana Jacob Verheiden di teluk Telepuan (Sawa Telu).'

236 *Perang Kapahaha* 2004, p. 25.

237 *Perang Kapahaha* 2004, p. 6-7: 'Suatu hal yang perlu disimak adalah sebagai berikut. Pada saat Putijah dilepas dan dihanyutkan dengan tempayang seperti yang disebutkan di atas, hal ini sangat erat hubungannya dengan masalah keamanan baik terhadap Steven van Derhagen sendiri, apalagi terhadap nasib anaknya oleh karena baru pada 10 tahun sebelumnya yaitu pada tahun 1590 Portugis telah berada di daerah ini dan pulau Buano tempat kandasnya kapal Steven van Derhagen karena telah biasa melawan Portugis, sehingga bersiap untuk menghadapi perang selanjutnya seperti terhadap pasukan pimpinan van Derhagen ini sudah siap siaga dan dengan sendirinya membuat Buano termasuk dalam satu dari -13- titik lokasi para pejuang telah siap tempur seperti dapat dikatakan Buano dalam darurat perang.'

den. In deze lijst van *kapitan-kapitan muda* komen de namen van twee vrouwelijke voorvechters voor: Putidjah Leikawa en Monia Latuwaria.[238]

Het heldhaftige optreden van Putidjah tijdens de overrompeling van Kapahaha komt in *Perang Kapahaha* niet ter sprake, maar wel in de toelichting van Latukau op de zangen uit Morela. Zij offert zich in zijn relaas niet op uit liefde voor haar echtgenoot, maar voor het volk:

> De Hollandse soldaten vielen steeds onstuimiger aan, waardoor de verdediging in de vesting Kapahaha in het nauw werd gebracht. Omdat de troepen van Kapahaha in een hachelijke toestand verkeerden, waren zij genoodzaakt met een bezwaard gemoed de vesting te verlaten om zichzelf in veiligheid te brengen. Putidjah Leikawa Van der Haghen, de echtgenote van *kapitan* Telukabesi, vond als aanvoerster van de heldinnen van Kapahaha echter de dood in dit finale gevecht omdat zij manmoedig de vijand tegemoet trad als plaatsvervanger van haar echtgenoot. Ze gebaarde zelf naar haar echtgenoot Telukabesi dat hij zich, terwille van zijn verantwoordelijkheid voor het volk, vooreerst in veiligheid moest brengen.[239]

Collectief geheugen

Er zijn van de historie van Putidjah geen tastbare overblijfselen die als bewijs van de historiciteit van het verhaal kunnen worden aangevoerd. Kandou en Lasamahu maken evenwel melding van een graf op Kapahaha dat werd gemarkeerd door een houten bord met haar naam. Lasamahu voert in zijn kinderboek hiervan zelfs ooggetuigen op:

> Nog in 1968, toen studenten van de IKIP Jakarta, afdeling Ambon, Kapahaha bezochten, was daar op het enige aanwezige graf een reeds verschoten bord te zien met de tekst: *Hier rust Lorina Verhijden*.[240]

Volgens Latukau bevindt de laatste rustplaats van Putidjah zich inderdaad op Kapahaha. Voor de Tweede Wereldoorlog zou er volgens hem een marmeren grafzerk hebben gestaan. Ouderen van Morela zouden de zerk echter hebben verborgen in een rotskloof, uit vrees dat grafrovers de kostbare steen zouden meenemen. Er is momenteel geen graf dat wordt geïdentificeerd als plaats van herinnering aan haar geschiedenis.

238 Monia Latuwaria alias Monia Latuarima zou een bezielende rol hebben gespeeld in de oorlog om de vesting Kitakutu op Alaka, in 1637 gevoerd tussen de Compagnie en de moslimdorpen op het eiland Haruku. Zie Lestaluhu 1988, p. 193-199.

239 Latukau 1997, p. 48-49: 'Serangan serdadu-serdadu Belanda makin menghebat, menyebabkan pertahanan di benteng Kapahaha mulai dalam posisi kelemahan. Dari fihak pasukan Kapahaha telah berada dalam keadaan terjepit itu dengan berat hati terpaksa meninggalkan benteng untuk menyelamatkan diri. Tetapi Putijah Leikawa Van der Haghen, isterinya kapitan Telukabesi, sebagai pimpinan serikandi Kapahaha menemui ajalnya dalam pertempuran final itu. Karena Putijah dengan jiwa kejantanan maju ke depan musuh pengganti suaminya. Ia sendiri isyarat kepada suaminya Telukabesi untuk menyelamatkan dirinya demi pertanggung jawab rayatnya nanti.'

240 Teon Peunu 1992, p. 74: 'Sampai tahun 1968, ketika Mahasiswa IKIP Jakarta Cabang Ambon berkunjung ke Kapahaha, masih terlihat di atas satu-satunya makam yang ada di situ, tulisan pada sebilah papan yang telah lapuk: *Hier rust Lorina Verhijden*.' Het *Institut Keguruan dan Ilmu Pendidikan* (IKIP: Instituut Leraarschap en Onderwijskunde) is een instelling voor hoger onderwijs.

Dat Putidjah voortleeft in het collectieve geheugen van de bevolking van Morela, is te danken aan het adatfeest dat elk jaar wordt gevierd op de dag na de zesdaagse *puasa* (vasten) aan het begin van de maand *Sjawal*, de tiende maand van het islamitisch jaar. Op die dag wordt de oorlog om Kapahaha publiekelijk herdacht op het plein voor de moskee Al-Muttaqin van Morela.

In 2008 introduceerden scholieren en studenten van Morela, die zich hadden verenigd in het *Forum Kajian Sejarah dan Budaya Negeri Hausihu Morella* (FKSB: Forum voor onderzoek van geschiedenis en cultuur van het dorp Hausihu Morella), nieuwe theatrale vormen in dit adatfeest die tot op heden worden gebruikt. De bijeenkomst wordt geopend door een lokale acteur die, gehuld in een hemelsblauwe mantel en met een rode doek om het hoofd, de oproep van Telukabesi herhaalt om het strijdvuur onder alle *Patasiwa* en *Patalima* aan te wakkeren en met vurige bezieling tegen onderdrukking te strijden. In het spektakel worden ook de bij dit adatfeest horende dansen ingepast. De *tari pukul sapu*, een dans waarbij een in trance verkerende groep mannen met roeden van scherpe twijgen tot bloedens toe op elkaar in slaat, vormt een attractie die ook toeschouwers van buiten Morela trekt. De trage dans van een met *parang* (kapmessen) en *salawaku* (pareerschilden) uitgeruste *pasukan srikandi Kapahaha* (compagnie van heldinnen van Kapahaha) biedt een rustgevend tegenwicht. Deze dans wordt geleid door 'Putidjah', die immers was aangesteld tot aanvoerster.

Een nakomelinge van Putidjah

Van 2006 tot 2008 werd het secretariaat van het *Forum Kajian dan Sejarah Budaya Negeri Hausihu Morella* verzorgd door Rusda Leikawa. Na een studie chemie en een actieve loopbaan in studenten- en jongerenorganisaties houdt zij zich in de afgelopen jaren als provinciaal ambtenaar bezig met lokaal zelfbestuur en samenlevingsopbouw.

Rusda Leikawa houdt een uitvoerig blog bij op de website *Kompasiana* van Kompas Gramedia, het grootste mediaconglomeraat van Indonesië.[241] Individuele burgers kunnen op deze website onder eigen naam verslagen, meningen, ideeën en persoonlijke uitingen in woord en beeld publiceren. Omdat zij behoort tot de familie die in Morela wordt beschouwd als de nakomelingschap van Telukabesi en Putidjah, gebruikt ze haar blog onder meer om uiting te geven aan haar persoonlijke betrokkenheid bij de voorouderlijke geschiedenis. Veel van haar bijdragen hebben dan ook betrekking op de geschiedenis van haar geboortedorp, op de adatrituelen en adatfeesten, op de plaatsen van herinnering op en rond Kapahaha.

Als een van haar eigen voorouders heeft Telukabesi's heldhaftige echtgenote voor haar persoonlijk uiteraard een bijzondere betekenis. Zij heeft over haar enkele teksten in haar blog geplaatst in het retorische genre dat men in Indonesië aanduidt als *puisi* (poëzie). Blijkens de tekst van *Srikandi Berkulit Putih*, gedateerd op 23 september 2014, onderschrijft ze niet Latukau's bewering dat de heldin een dochter van Steven van der Haghen was, maar grijpt ze terug op de versie van Kandou en Lasamahu:

241 roesda11.wordpress.com.

Blanke Heldin

U bent een vrouw van overzee
Naar men zegt blank van huid
Met om uw hals een ketting met uw moeders naam

U bent een vrouw van overzee
Die naar men zegt schipbreuk heeft geleden
Tussen Buru en Seram

U bent die vrouw
Die opgroeide in het dorp Wawane
Uw vader gaf u de naam Lorina Verheiden

U bent die vrouw
Die, te Kapahaha geraakt door de liefde,
Aan onze zijde heeft gestreden

Hier ... in dit huis
Noemen wij u *Mahina Ului*,[242]
Onze voorouderlijke schoondochter

Hier ... in dit dorp
Noemen wij u Putidjah
Heldin van Kapahaha

Uit liefde voor uw echtgenoot
Was u bereid te sterven

Voor de geboortegrond van uw kinderen
Heeft u lichaam en ziel geofferd

U bent een blanke Heldin
gestorven door vaderhand

Hier is uw laatste rustplaats
U bent gevallen als Bloem van het Volk[243]

242 *Mahina Ului* betekent volgens mededeling van de auteur: schoondochter, vrouw die huwt en opgenomen wordt in de familie van de man.

243 roesda11.wordpress.com/category/puisi/page/3/: Srikandi Berkulit Putih
Engkau perempuan dari seberang / Yang katanya berkulit putih / Dilehermu terdapat kalung bertulis nama ibumu
Engkau perempuan dari seberang / Yang katanya terdampar dilaut / Antara Buru dan Seram
Engkau perempuan itu / Yang besar di Negeri Wawane / Bapakmu memanggil Lorina Verheiden
Engkau perempuan itu / Terpanah oleh cinta di Kapahaha / Telah berjuang dipihak kita
Disini... dirumah ini / Kami menyebutmu *Mahina Ului* / Menantu orang tua kami
Disini... dinegeri ini / Kami menyebutmu Putijah / Srikandi Kapahaha

Terugblik

Rusda Leikawa spreekt in haar *puisi* een historisch personage aan, een voorouder die als voorvechtster in de oorlog om Kapahaha heeft gestreden. Deze Putidjah heeft een andere status dan Kotidjah in Kandou's *hikajat* of Si Tidja in Ritters historische roman. Het verhaal van Ritter is in de loop van de tijd getransformeerd.

Toeloecabesie is een historisch-romantisch verhaal, met historische personages zoals Telukabesi, Patiwani, Verheiden en Demmer, maar ook met een geheel aan de literaire verbeelding ontsproten personage zoals Si Tidja. Ritter tekent haar als een jonge vrouw in een identiteitscrisis: zij is in haar vroege jeugd gevormd door het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting en het christendom, maar is tegelijk trouw aan haar pleegvader, haar echtgenoot en kind, de islam en de Hituese strijd om politieke en godsdienstige vrijheid. Aan het eind van de roman, na haar edelmoedige zelfopoffering voor Telukabesi, wordt haar identiteitsconflict opgelost door haar vader Jacob Verheiden. De absolutistische gezagsuitoefening door de Verenigde Oost-Indische Compagnie maakt een oplossing van het conflict met de Hituezen echter onmogelijk. Si Tidja's tragische geschiedenis roept op tot een meer verlicht koloniaal beleid.

Omdat Kandou het literaire verhaal van Ritter presenteert als een voortbrengsel van Hituese orale cultuur, is zijn Kotidjah geen louter literair personage, maar draagt de *hikajat* de suggestie uit dat het een ware voorouderlijke geschiedenis betreft. Kandou beschrijft de dood van Kotidjah als een aansporing tot verzoening tussen kolonisator en gekoloniseerde bevolking, maar de kritiek op het beleid van de Compagnie is in zijn bewerking verloren gegaan.

In de dorpsgeschiedenis van Morela tenslotte is de kritiek op de koloniale onderdrukking voorop komen te staan. Het literaire personage van Ritter en Kandou is omgevormd tot een nationalistische heldin, een rolmodel dat jongeren inspireert door haar opofferingsgezindheid en strijdlust.

Demi cinta pada suamimu / Engkau rela mati
Demi tanah kelahiran anak-anakmu / Engkau korbankan jiwa dan raga
Engkau Srikandi berkulit putih / Mati ditangan Bapak
Disinilah tempat istrahat panjangmu / Engkau gugur sebagai Kusuma Bangsa

5 Conclusies

In de voorgaande hoofdstukken hebben we onze aandacht gericht op drie negentiende-eeuwse geschiedverhalen over Banda, Saparua en Hitu. Ze zijn te beschouwen als de panelen van een drieluik dat wordt overkoepeld door een firmament waar de geest van de Verlichting heerst. In dit hoofdstuk bespreken we het drieluik als geheel.

De eerste paragraaf schetst wat Helmers, Ver Huell en Ritter als erfgenamen van de Verlichting en schrijvers met elkaar gemeen hebben.

Vervolgens staan we stil bij het gegeven dat hun historisch-romantische verhalen alle drie over vaders en dochters handelen. Brengt een vergelijking van de manier waarop zij de personages en hun dramatische lotgevallen hebben uitgewerkt, de overeenkomsten en verschillen in hun denken over de koloniale verhoudingen duidelijker aan het licht?

Tussen 1780 en 1848 is er in het koloniaal beleid sprake geweest van een opkomst en neergang van door de Verlichting geïnspireerd idealisme. Heeft deze ontwikkeling zich ook voorgedaan in de koloniale literatuur van deze periode? Laten de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter en hun literaire nakomelingen zien hoe de denkbeelden over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid in de loop van de tijd zijn veranderd en hoe de nalatenschap van de Verlichting zich in de negentiende-eeuwse literatuur heeft ontwikkeld?

De voorgaande hoofdstukken werden afgesloten met een paragraaf over de sporen die de geschiedverhalen in het postkoloniale Indonesië hebben achtergelaten. In dit hoofdstuk schetsen we aan de hand van deze gegevens de actuele ontwikkelingen in de Indonesische beeldvorming van het koloniaal verleden.

Tenslotte, hoe kijken we als moderne lezers terug op de geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter? We zetten ze af tegen een postkoloniale historische roman over een vader en dochter van Yusuf B. Mangunwijaya.

5.1 Verlichte vertellers

Helmers, Ver Huell en Ritter werden geboren in de achttiende eeuw. Zij waren elk op hun eigen manier erfgenamen van de Verlichting. Jan Fredrik Helmers heeft in Amster-

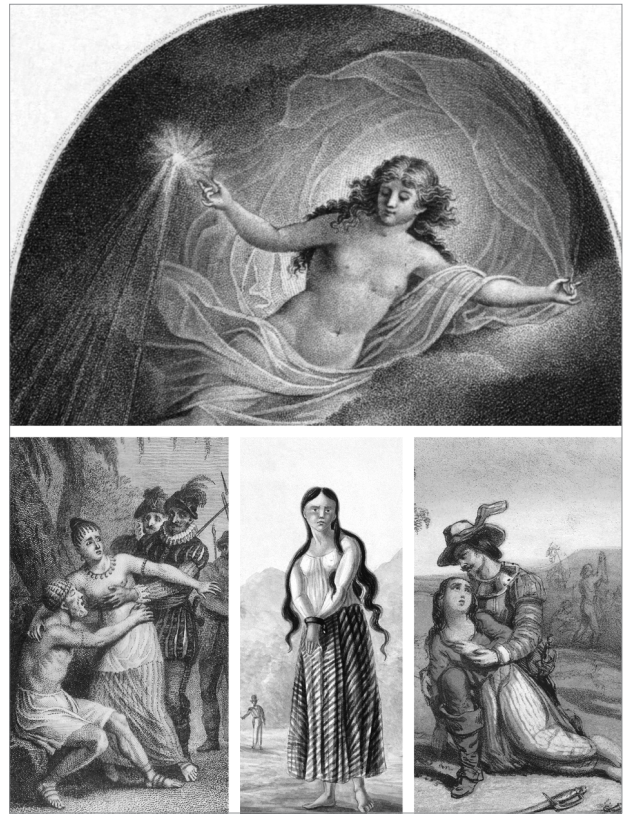

Afb. 21 Drieluik.

dam de Bataafse revolutie meegemaakt en werd daardoor geprikkeld tot stellingname in het maatschappelijk debat over de patriottische Verlichtingsidealen. Maurits Ver Huell werd in de Graafschap opgevoed in de geest van de fysicotheologie en bleef zijn leven lang een liefhebber van de natuurlijke historie. Willem Ritter klom op van chirurgijn tot assistent-resident onder gouverneur-generaal Van der Capellen en vereenzelvigde zich met diens streven naar een verlicht koloniaal bestuur waarin het welzijn van de bevolking het richtsnoer vormde.

Hoewel zij als ondernemer, marineofficier en bestuursambtenaar zeer uiteenlopende loopbanen hadden, zijn sommige aspecten van hun levensloop toch vergelijkbaar. Zo hebben zij geen van drieën een academische opleiding genoten, maar waren zij voor hun algemene ontwikkeling aangewezen op hun eigen leeslust en studiezin. Helmers omringde zichzelf met een uitgebreide bibliotheek, terwijl Ver Huell en Ritter om hun leeshonger te stillen gebruik maakten van de voorzieningen die aan ontwikkelde burgers ter beschikking stonden. Zij wisten zich een, soms vooraanstaande, plaats te veroveren in door Verlichtingsidealen gedreven genootschappen waarin zij verkeerden met predikanten, juristen, boekhandelaren en andere 'geleerde vrienden'. Behalve voor hun intellectuele ontwikkeling, waren zij ook voor hun maatschappelijke status tot op zekere hoogte schatplichtig aan deze genootschappen.

Helmers, Ver Huell en Ritter hadden tevens gemeen dat zij betrokken leden waren van kerkgenootschappen die, meer dan de orthodox-protestantse kerken, open stonden voor door de Verlichting geïnspireerde denkbeelden. Helmers en Ritter, beiden afstammelingen van Duitse immigranten, waren lidmaten van de Evangelisch-Lutherse gemeenten te Amsterdam en Batavia, Ver Huell van de eveneens vrijzinnig-protestantse Église Réformé Wallonne te Rotterdam. Van hun vrijzinnigheid getuigt ook het gegeven dat alle drie op enig moment lid van een vrijmetselaarsloge zijn geweest.[1]

Op grond van deze overeenkomsten kunnen Helmers, Ver Huell en Ritter worden gekarakteriseerd als erfgenamen van de burgers die zich in de achttiende eeuw ontwikkelden tot wat M. de Vries karakteriseert als 'moderne intellectuelen':

> Of het nu ging om journalisten, academici, dominees of de talloze leden van diverse genootschappen, achttiende-eeuwse intellectuelen hadden een groot vertrouwen in de toekomst én in de kracht en de macht van het woord. Zij schroomden niet hun pen in te zetten voor maatschappelijke kwesties, juist ook als het ging om omstreden zaken, en deden dat doorgaans belangeloos. Als kinderen van hun tijd geloofden ze oprecht dat ze de wereld konden veranderen en dat er voor verlichte geesten als zijzelf een publieke rol was weggelegd.[2]

Hoewel er bij Helmers, Ver Huell en Ritter sprake van een zekere geestverwantschap kan zijn geweest, verkeerden zij bij het schrijven van geschiedverhalen over de Molukken toch in verschillende uitgangsposities. Helmers is, afgezien van een korte reis naar Parijs, nooit buiten Amsterdam en ommelanden geweest. Hij was voor zijn beeldvorming van Banda dus volledig aangewezen op secundaire informatiebronnen. Ver Huell heeft gedurende zijn varende loopbaan als marineofficier Indië bezocht en hij was getuige van de historische gebeurtenissen waarover hij later schreef. Hij besteedde de tijd buiten de diensturen evenwel vooral aan zijn liefhebberij in de natuurlijke historie en heeft, ook ten tijde van de opstand op de Molukken, nauwelijks contact met de bevolking gehad. Ritter bracht van het drietal verreweg de langste tijd in Indië door. Hij beheerste het Maleis als algemene voertaal en heeft op Celebes, Borneo, Sumatra en Java een grote verscheidenheid aan contacten met de bevolking gehad. Hoewel hij vergeleken met Helmers en Ver Huell kon bogen op een veel rijkere ervaringskennis van Indië, heeft hij nooit persoonlijk met de Molukse eilanden en hun bevolking kennisgemaakt.

5.2 Vaders en dochters

De geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter zijn zeer verschillend van literaire vorm. De *Geschiedenis van Egeron en Adeka* is een versvertelling, geschreven om met het nodige pathos te worden voorgedragen. *Christina Martha* is een prozavertelling, even-

1 Helmers was lid van de Amsterdamse vrijmetselaarsloge La Charité van 1807 tot 1811. Ver Huell stond volgens eigen zeggen sceptisch tegenover de vrijmetselarij, maar liet zich in april 1818 uitdagen om lid te worden van loge De Vriendschap te Soerabaja (De Graaf 1973). Ritter was lid van de Bataviase loge De Ster van het Oosten.

2 De Vries 2013, p. 244.

eens geschreven om te worden voorgedragen. *Toeloecabesie*, later onder de titel *Vrijheid en dwang* opnieuw uitgegeven, is een omvangrijke roman voor een lezend publiek.

De verhalen hebben met elkaar gemeen dat zij passen in een historisch-romantische traditie. De auteurs brengen historische gebeurtenissen tot leven door de verbeelding en het gevoel van toehoorders en lezers aan te spreken, en zij schuwen daarbij het gebruik van theatrale dramatiek niet.

Histories van de Molukken

De verhalen spelen zich alle drie af tegen de achtergrond van historische gebeurtenissen in de Midden-Molukken: de komst van de eerste Nederlanders op Banda, de opstand die in 1817 op Saparua uitbrak na het herstel van het Nederlands gezag op de Molukken, en de zeventiende-eeuwse oorlog tussen Hitu en de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

Helmers, Ver Huell en Ritter wisten, zeker gemeten aan de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek, bijzonder weinig van de Ambonse eilanden, hun bewoners en hun geschiedenis. Voorzover zij zelf over ervaringskennis beschikten, was deze voor hun verhalen niet van grote betekenis. Bovendien hebben zij geen contact gehad met lokale informanten die vanuit een eigen perspectief over de betreffende historische gebeurtenissen hadden kunnen verhalen.[3]

Negentiende-eeuwse auteurs die land en volk niet of slechts oppervlakkig kenden, konden putten uit een gerespecteerde en veelzijdige historische bron zoals Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* om hun verhalen de nodige couleur locale te geven. Dankzij de grote afstand in ruimte en tijd prikkelden de geschiedverhalen over de Ambonse eilanden de exotische verbeelding. In dit opzicht had de historie van de Molukken meer te bieden dan die van het oude Batavia, het onderwerp van andere Indische geschiedverhalen uit deze periode.

De afstand in ruimte en tijd bood de auteurs bovendien speelruimte om met een zekere vrijmoedigheid denkbeelden over koloniale vraagstukken te ontwikkelen en uit te dragen, zonder op een voor de overheid verontrustende manier aan gevoelige politieke of bestuurlijke kwesties te raken.

Adeka, Christina Martha, Si Tidja

Helmers, Ver Huell en Ritter hebben geschiedverhalen met opvallende dramatische overeenkomsten geconstrueerd. Ze hebben alle drie betrekking op jonge vrouwen op de drempel van de volwassenheid en op hun relatie met hun vaders. De bij de betreffende hoofdstukken afgedrukte afbeeldingen vatten hun lotgevallen samen in een enkel tafereel. Illustrator M.J. van Bree koos het moment waarop Adeka op Banda bij haar hulpbehoevende vader Egeron wordt weggerukt door de Portugezen die haar om het leven zul-

3 Ritter heeft wellicht enig contact gehad met de Ambonese gemeenschap in Batavia die hier sinds het midden van de zeventiende eeuw was gevestigd. Zie p. 279, vn. 126.

len brengen.[4] Ver Huell maakte zelf een tekening van een gekluisterde en naar de dood hunkerende Christina Martha, staande voor het blokhuis Beverwijk op Nusalaut waar haar vader is geëxecuteerd.[5] L. Koopman tekende Si Tidja stervend in de armen van haar zojuist teruggevonden vader op Kapahaha.[6] De taferelen hebben met elkaar gemeen dat zij ontzetting en mededogen opwekken.

De verhalen benadrukken het isolement waarin Adeka, Christina Martha en Si Tidja komen te verkeren. Christina Martha is enig kind. Adeka en Si Tidja hebben elk drie broers gehad, maar deze zijn voorafgaand aan de verhaalde gebeurtenissen reeds overleden. Christina Martha heeft een vriendin in de zachtaardige Delima en Si Tidja heeft een zusterlijke verstandhouding met Telukabesi's eerste echtgenote Almina, maar deze personages spelen een ondergeschikte en tamelijk kleurloze rol in de verhalen. Opvallend afwezig in deze geschiedverhalen zijn de moeders. Adeka's vader Egeron is aan het begin van het verhaal reeds weduwnaar, Christina Martha's moeder is tijdens haar jeugd door een koppensneller gedood, terwijl Si Tidja op vijfjarige leeftijd haar moeder heeft verloren bij een schipbreuk en door Patiwani wordt uitgegeven voor een moederloze dochter. Ook hun geliefden kunnen hen geen bescherming of hoop op een gelukkige toekomst bieden: Afron wordt door Portugese hand verraderlijk gedood, Latumahina wordt door Matulessy verraden en zal door de Compagnie worden terechtgesteld, Telukabesi slaat op de vlucht voor de Compagnie en zal na zijn overgave eveneens worden terechtgesteld.

De vrouwelijke hoofdpersonages in de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter treden niet in de eerste plaats op als geliefden of moeders, maar als dochters. Helmers karakteriseert de verhouding tussen Adeka en Egeron als vergelijkbaar met die tussen Antigoné en Edipus: het gaat om een door rampspoed getroffen dochter die vervuld van kinderliefde en edel plichtsbesef haar hulpeloze, blinde vader door de wildernis geleidt. Adeka's onvoorwaardelijke toewijding beantwoordt aan het achttiende-eeuwse beeld van de vrouwelijke natuur. D. Sturkenboom stelt in een studie over spectatoriale geschriften dat nieuwe, als verlicht gepresenteerde, theorieën de ongelijkheid tussen man en vrouw eerder bevestigden dan in twijfel trokken:

> Latere spectator-schrijvers schreven de emotionele eigenschappen van het vrouwelijke geslacht – in navolging van nieuwe wetenschappelijke theorieën uit die tijd – toe aan een onveranderlijke ingeboren aard die gekenmerkt werd door zachtheid en gevoeligheid. Terwijl bij mannen het zenuwgestel onder invloed van een bepaalde leefwijze verzwakt kon raken, werd het zenuwgestel van vrouwen 'van nature' als zwak, gevoelig en aandoenlijk beschouwd. Zo werd er een direct verband gelegd tussen het vrouwelijk lichaam – door God en de Natuur ontworpen voor het moederschap – en de meegaandheid, zachtaardigheid en liefdevolle aanleg van de vrouwelijke psyche.[7]

4 Van Bree 1815.
5 Ver Huell, Q.M.R., *Christina Martha, voorvegteres der Muitelingen van het Eiland Noessa Laut, dochter van den Koning van Aboeboe, gekluisterd*. Museum Arnhem, GM 01361.
6 Ritter 1861, titelpagina.
7 Sturkenboom 1998, p. 366.

Ver Huells Christina Martha is een gecompliceerder personage dan Adeka. Zij neemt evenals Adeka de zorg op zich voor een hulpbehoevende bejaarde vader, maar zij heeft ook een strijdbare kant. Ver Huell verklaart haar onvrouwelijke toewijding aan de strijd uit de ongeciviliseerde omgeving waarvan zij zich nog niet geheel los heeft kunnen maken: sinds haar eigen moeder voor haar ogen is gedood door een koppensneller, is 'de geest des oorlogs in CHRISTINA's hartstogtelijk gemoed gevaren'.[8] Zij werpt zich niet alleen op als wapendraagster en beschermster van haar oude vader, maar ook als bezielende aanvoerster in de strijd. Als zij zich aan het eind van de opstand vrijwillig overgeeft, oogst zij zowel respect als compassie:

> 'CHRISTINA had door hare heldenmoed eerbiedige bewondering en door hare teedere jeugd en schoonheid, gepaard met de edelste ouderliefde, het medelijden der Nederlanders opgewekt.'[9]

De tomeloze hartstocht waarmee zij zich in de strijd werpt, is echter een teken dat het haar als vrouw ontbreekt aan mannelijke zelfbeheersing. Dit gebrek aan matiging verklaart ook waarom zij na de terechtstelling van haar vader alle levenslust verliest en ten dode gedoemd is. Het ontbreekt haar aan vaderlijke bescherming, maar ook aan vaderlijke leiding.

Si Tidja, het vrouwelijk hoofdpersonage in Ritters roman, heeft met Christina Martha gemeen dat zij als gevolg van de omstandigheden heen en weer geslingerd wordt tussen een vrouwelijke en een mannelijke natuur. De verteller verzekert de lezer dat 'zielskracht en gelatenheid, berusting in het lot, dat haar was voorbeschikt, de grondtrekken waren van haar vrouwelijk karakter'.[10] De persoonlijkheid van Si Tidja is gevormd door kinderjaren waarin zij doordrongen is geraakt van het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting. Bij alle steeds weer opflakkerende twijfels over afkomst en identiteit ontleent zij zekerheid aan een gezinsideaal waarin onzelfzuchtige toewijding aan haar echtgenoot voorop staat. De omstandigheid dat de Compagnie de Hituezen van hun vrijheid en zelfstandigheid berooft, beweegt haar echter om zich niet te schikken in haar rol van vrouw en moeder, maar de wapens op te nemen, de haar omringende gevaren 'met mannenmoed' te trotseren en haar leven voor Telukabesi in de waagschaal te stellen.[11] Si Tidja ontwikkelt als gevolg hiervan een persoonlijkheid waarin 'een meer dan vrouwelijke ernst' en mannelijke strijdvaardigheid het winnen van haar vrouwelijke natuur.[12] Aan het eind van de roman ziet Telukabesi zijn vrouw in een droom: zij verschijnt dan 'in hare volle schoonheid, – in die schitterende gestalte, welke haar zoo eigen was wanneer zij aan hare te mannelijke hoedanigheden den ruimen teugel gaf'.[13] De verteller karakteriseert de strijdvaardige rol van Si Tidja als zeer omstreden bij haar Hituese landgenoten. Door de wapens op te nemen en in travestie het strijdperk te be-

8 Ver Huell 2013, p. 72.
9 Ver Huell 2013, p. 31.
10 Ritter 1861, p. 40.
11 Ritter 1861, p. 173.
12 Ritter 1861, p. 41.
13 Ritter 1861, p. 317.

treden oogst zij geen bewondering, zoals Christina Martha in Ver Huells verhaal, maar afkeuring. Haar strijdvaardigheid gaat, evenals het geval is bij Christina Martha, hand in hand met een gebrek aan zelfbeheersing. Almina, Patiwani en Telukabesi zelf houden haar vergeefs voor dat het niet de roeping van de vrouw is om haar man te beschermen en dat haar deelname aan de strijd de Hituese zaak meer kwaad dan goed kan doen.

Vaderpersonages

De dramatische lotgevallen van Adeka, Christina Martha en Si Tidja verwekten ontzetting en mededogen bij het publiek. Na afloop van zijn optreden in de Rotterdamse leesvergadering noteerde Ver Huell in een brief aan zijn oom met voldoening dat verscheidene dames in het publiek bij de dood van zijn heldin tranen in de ogen hadden gekregen, en ook bij de verhalen van Helmers en Ritter lijkt het sentiment van de toehoorders en lezers daardoor het meest te zijn getroffen. Het beroep op sentiment is in deze verhalen echter geen doel op zichzelf, maar een middel: de dood van de heldinnen richt de aandacht op de rol van de vaders in de verhalen.

In zijn herinnering werd Ver Huell na zijn voordracht van *Christina Martha* overladen met complimenten, niet alleen van de dames, maar ook van de heren bestuursleden. De president zou hem voor zijn 'voortreffelijke voordragt' hebben bedankt en hem hebben gecomplimenteerd dat hij als marineofficier én als schrijver belangrijke diensten aan het vaderland had bewezen: 'gij hebt getoond den degen even zoo goed als de pen te kunnen voeren, gij handhaaft daardoor de roem van Nederland!'[14] Deze waardering van de bestuursleden lijkt Ver Huell ten deel te zijn gevallen omdat zijn historisch-romantisch tafereel een beeld van de koloniale geschiedenis schiep dat hun besef van mannelijke eigenwaarde streelde.

Een perspectief op de geschiedenis van de Molukken waarin tirannie en vrijheidsstrijd de belangrijkste thema's vormden, deelde Ver Huell met Helmers en Ritter. Bijgevolg krijgen de vaderpersonages, Egeron, radja Triago, Patiwani en Jacob Verheiden, een centrale rol toebedeeld. Zij zouden in staat moeten zijn om hun dochter te beschermen en leiding te geven. Maar dat is niet het geval.

Helmers beschrijft Egeron als een deugdzaam vorst, die echter volledig afhankelijk is geworden van zijn dochter, fysiek doordat hij door ouderdomsgebreken en blindheid is getroffen, emotioneel doordat hij reeds eerder zijn vrouw en drie zonen heeft verloren. Ver Huell portretteert Christina Martha's vader als een grijsaard voor wie de deelname aan de strijd eigenlijk te vermoeiend en te belastend is geworden en wiens geest nog in woeste voorouderlijke zeden is verstrikt.

In *Toeloecabesie* kenschetst Ritter Patiwani als een fysiek en mentaal krachtige man die de ondersteuning van een toegewijde dochter niet nodig heeft. Maar omdat hij haar pleegvader is, kan hij Si Tidja niet de zekerheid bieden die zij nodig heeft. De gedroomde herinneringen aan de kinderjaren met haar biologische ouders vormen al sinds haar kinderjaren een bron van oplopende verwarring, tweestrijd en verscheurdheid. Pas als

14 *Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell, 1804 april 17-1837 juli 14*. NA 2.21.004.04, 307, brief d.d. 4 maart 1837.

Si Tidja stervende is, wordt de binding met haar biologische vader hersteld. In de luttele ogenblikken die vader en dochter nog gegeven zijn, kan Jacob Verheiden de kwellende onzekerheid over haar afkomst wegnemen en haar geruststellen door haar te verzekeren dat vader en dochter dezelfde God aanbidden. Ritter portretteert Verheiden als een deugdzaam en rechtschapen militair die echter door de Compagnie wordt ingezet in een ongerechtvaardigde oorlog tegen een voor gewetensvrijheid en onafhankelijkheid strijdend volk. Dat hij bijgevolg op Kapahaha zijn eigen dochter doodt, maakt van hem een gebroken man.

De vaders en dochters in de historisch-romantische verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter worden zonder uitzondering het slachtoffer van de historische gebeurtenissen. Egeron, radja Triago en Patiwani kunnen worden gezien als vertegenwoordigers van een inheemse maatschappelijke bovenlaag die niet langer in staat is om de bevolking te beschermen, te leiden en de bloei van welvaart en welzijn te waarborgen. Het tragische lot van Adeka, Christina Martha en Si Tidja wekt ontzetting en mededogen, omdat zij als jeugdige heldinnen de belofte van een vitale en gelukkige toekomst voor de eilanden vertegenwoordigen

Niettegenstaande hun dramatisch verloop, bieden de verhalen enig perspectief op een betere toekomst doordat er vaderlijke personages in voorkomen die wel in staat zijn een positieve wending aan de betrekkingen tussen Nederlanders en oosterse volkeren te geven. In *Geschiedenis van Egeron en Adeka* wordt de vaderlijke verantwoordelijkheid van Egeron voor zijn volk en land overgedragen aan de admiraal Van Neck, die zich door zijn strijd tegen de Portugese tirannie een waardig opvolger van Egeron heeft getoond en het Bandanese volk als vertegenwoordiger van een verlichte natie in de moderne tijd kan binnenleiden. Ver Huell introduceert in *Christina Martha* de gezagsgetrouwe radja van Booi in het verhaal. Doordat deze zich heeft gecommitteerd aan de christelijke beschaving en aan het koloniaal bestuur, kan hij voor Christina Martha als vertrouwenwekkend rolmodel de plaats van haar biologische vader innemen. In Ritters *Toeloecabesie* fungeert de luitenant Moerlag als een vaderlijk personage dat de lezer door zijn verlichte denkbeelden en tolerante houding vertrouwen in een betere toekomst kan inboezemen. Hij behoort echter niet tot de hogere employees van de Compagnie, maar tot de lagere officieren die geen stem in het beleid hebben.

5.3 Pleidooien voor verlicht bestuur

Als erfgenamen van de Verlichting waren Helmers, Ver Huell en Ritter ervan overtuigd dat het Europa van de Verlichting het hoogste stadium in de ontwikkeling van de mensheid vertegenwoordigt en dat de volkeren van Azië nog in eerdere stadia van civilisatie verkeren. Zij gaan in hun verhalende betogen uit van de vooronderstelling dat de ongelijkheid onder de volkeren het gevolg is van ongelijktijdige ontwikkeling: in de geschiedverhalen fungeren de Nederlanders als vertegenwoordigers van een hoogontwikkelde handelsnatie, terwijl de Bandanezen van Helmers een volk in een vroeg stadium van civilisatie vertegenwoordigen, de Ambonezen van Ver Huell een woest volk onder

de beschavende invloed van het christendom en de Hituezen van Ritter een woest volk onder de beschavende invloed van de islam.

De Nederlanders maken in dit wereldbeeld als vanzelfsprekend aanspraak op koloniaal gezag, maar de fundamentele gelijkheid van de menselijke natuur verplicht hen tegelijk om de uitoefening daarvan te baseren op verlichte beginselen van redelijkheid, menselijkheid en rechtvaardigheid. De verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter getuigen van de optimistische verwachting dat een verlicht bestuur de ongelijkheid tussen de volkeren kan overbruggen en dat de geest van de Verlichting richting zal kunnen geven aan een hogere ontwikkeling van welvaart en welzijn voor de gehele mensheid.

Toch geeft de wijze waarop zij hun verhalen hebben uitgewerkt, blijk van belangrijke verschillen in het denken over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid.

Een paradijselijk visioen

In *Geschiedenis van Egeron en Adeka* schept Helmers een gefictionaliseerd verleden waarin Bandanezen, Portugezen en Nederlanders tegenover elkaar worden gezet. De onderliggende gedachte is dat deze drie volkeren verschillende ontwikkelingsstadia in de geschiedenis van de mensheid vertegenwoordigen. Het leven op Banda kenschetst Helmers als een arcadische idylle. Het is een samenleving met mediterrane godsdienstige en culturele gebruiken die binnen het filosofisch model van de wereldgeschiedenis werd beschouwd als een vroege verschijningsvorm van geciviliseerde samenlevingen. De Portugezen kenschetst hij als een hoger ontwikkelde, maar tirannieke natie. Zij beschikken wel over de middelen om met hun schepen de wereldzeeën te bevaren, maar omdat zij zich niet als eerste doel stellen om de handel te bevorderen en hierdoor de ontwikkeling van de mensheid te dienen, moet de zeevaart van deze naties wel uitlopen op verovering en onderdrukking, ongebreidelde roofzucht en godsdienstdwang. In tegenstelling tot hen vertegenwoordigen de zeventiende-eeuwse Nederlanders in de opvatting van Helmers een verlichte en deugdzame natie die vooroploopt in de ontwikkeling van wereldwijd handelsverkeer. Hun onverzettelijkheid tegenover tirannie en gewetensdwang, gepaard aan verlichte tolerantie en respect jegens de Bandanezen, zou leiden tot een gelijkwaardige uitwisseling waarbij de Europeanen de volhardende bedrijvigheid inbrengen waarmee zij ten profijte van de mensheid de handel en het handelsverkeer tot bloei brengen, en de bevolking hen niet slechts met 'specerijen geur en wierook' (IV, r. 446) haar dankbaarheid betuigt, maar ook het gezag over land en volk toevertrouwt.

De geest van de Verlichting lijkt Helmers te hebben overrompeld met een paradijselijk visioen waarin de deugdzaamheid van de Hollandse natie de harmonie tussen Europese en oosterse volkeren herstelt en een 'blijde staat der volkeren op aarde' (IV, r. 421) waarborgt. De schittering van dit ideaal verblindde hem zodanig dat hij de verhouding tussen historische werkelijkheid en literaire verbeelding uit het oog verloor. Hij zong de geschiedenis van Egeron en Adeka los van de geschiedenis van Banda. Helmers gaat in *Geschiedenis van Egeron en* Adeka volledig voorbij aan de faam van Banda als centrum van de handel in nootmuskaat en foelie. Hij gaat bijzonder nonchalant om met wat er

over de vestiging van een Nederlands handelskantoor op Banda feitelijk bekend was. Hij laat ook het historisch vervolg buiten beeld: de pogingen om een monopolie te verwerven, de uitschakeling van de Engelse vaart op Banda, de ontvolking van Banda door gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen en de inrichting van een op slavernij gebaseerde plantage-economie.

Hoewel hierover in de Bataafs-Franse tijd de nodige debatten waren gevoerd, behelst *Geschiedenis van Egeron en Adeka* geen kritiek op de slavernij of het specerijmonopolie, en evenmin een pleidooi om de teelt en de handel van nootmuskaat en foelie vrij te geven. In *Geschiedenis van Egeron en Adeka* brengt Helmers de historische verhouding tussen de Hollandse natie en de oosterse volkeren terug tot een filosofisch leerstuk: een hoog ontwikkelde en deugdzame handelsnatie dient zich in het verkeer met volkeren in een pastoraal stadium van ontwikkeling te laten leiden door universele beginselen van vrijheid, tolerantie en broederschap.

Glanzend idealisme

Helmers ervoer het denkbeeld van vrijheid en gelijkheid onder de volkeren wellicht nog als radicaal en revolutionair. Na de Bataafs-Franse tijd ontwikkelde het zich tot een glanzend ideaal dat in brede kring werd geaccepteerd, maar waaruit geen radicale consequenties werden getrokken. Verlicht koloniaal bestuur zou voorrang moeten geven aan welvaart en welzijn voor alle onderdanen, maar zonder vrijheid en onafhankelijkheid op de politieke agenda te zetten.

Het vastleggen en uitwerken van ideeën over verlicht koloniaal bestuur vond in deze fase plaats in een geest van zelfverzekerdheid en optimisme. De versvertelling over de geschiedenis van Egeron en Adeka kreeg literaire nakomelingen in het dichtwerk *Nederlands roem in Oost-Indië* (1831) van Roorda van Eysinga en het treurspel *Adeka, of de Nederlanders op Banda* (1834) van Oudkerk Pool. Roorda van Eysinga, een bewonderaar van gouverneur-generaal Van der Capellen en een medewerker van Van Hoëvells *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, betoogde dat de oosterse volkeren niet alleen bevrijd moesten worden van de Portugese tirannie, maar ook van de despotische willekeur en machtshonger van hun eigen hoofden en vorsten. Hij was ervan overtuigd dat de Europese beschaving onlosmakelijk verbonden was met de christelijke godsdienst en dat het de taak van de Nederlanders was om het christendom te verbreiden en de bevolking te bevrijden van haar bijgelovigheden, dwangmatige driften en angsten. Oudkerk Pool nuanceerde het beeld van de Portugezen als tirannieke natie en betoogde dat de Hollandse natie pas aanspraak op koloniaal gezag zou mogen maken als dat berust op een door het volk in vrijheid gemaakte keuze. Evenals Roorda van Eysinga maakte hij een voorbehoud bij de door Helmers bepleite tolerantie tegenover de geloofsovertuigingen van oosterse volkeren en voerde hij een pleidooi voor een christelijke beschavingsmissie.

Ook in Ver Huells reisverhaal en historisch-romantisch tafereel *Christina Martha* zijn beschaving en godsdienst onlosmakelijk met elkaar verbonden. In tegenstelling tot Helmers kenschetst Ver Huell de opstandige 'Indianen' niet als een geciviliseerde bevolking, maar als een volk in een overgangsstadium, tussen een voorouderlijk verleden

van woeste zeden en een begin van civilisatie. Personages als Christina Martha, Latumahina en de radja van Booi hebben zich dankzij de verbreiding van het christendom op de Ambonse eilanden van de woeste voorouderlijke zeden losgemaakt. Zij geven elk op hun eigen manier blijk van een edel karakter en van bereidheid om zich vreedzaam te onderschikken aan een volk op een hogere trap van beschaving. Het verhaal wekt de hoopvolle verwachting dat het zaad van beschaving en christendom in de koloniën in vruchtbare aarde valt en dat de Nederlanders beschikken over de vereiste deugdzaamheid om zich de roeping van een beschavingsmissie waardig te betonen.

Evenals Helmers laat Ver Huell het specerijmonopolie in zijn geschiedverhaal buiten beschouwing. Gouverneur-generaal Van der Capellen constateerde bij zijn bezoek aan de Molukken in 1824 dat het kruidnagelmonopolie een belangrijke oorzaak van armoede en maatschappelijke onrust op de Ambonse eilanden vormde en beter afgeschaft zou kunnen worden. Ver Huell heeft wellicht gesympathiseerd met deze zienswijze en met de menslievende maatregelen die Van der Capellen op de Ambonse eilanden invoerde. Daarvan blijkt echter niets in zijn geschiedverhaal. Van der Capellen was bij koning Willem I in ongenade gevallen en Ver Huell had als equipagemeester en later als directeur van de marinewerf te Rotterdam bijzondere verplichtingen jegens het koningshuis. Door zijn *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* op te dragen aan prins Frederik dong hij naar de gunst van de koning en hij toonde een goede antenne voor de koninklijke wensen te hebben door te verklaren dat hij ernaar had gestreefd om

> gewesten af te schilderen, waar de natuur, [...] onder de wijze en vaderlijke regering van Uwe Koninklijke Hoogheids Doorluchtigen Vader, dien God Zijnen zegen schenke, eene onschatbare bron van welvaart doet ontspringen voor het dierbaar vaderland.[15]

Ver Huell heeft politiek gevoelige onderwerpen en thema's gemeden, in het bijzonder de vraag of het kruidnagelmonopolie verenigbaar is met een verlicht bestuur. Zijn verheffend pleidooi voor een rechtvaardig en menselijk bestuur laat in het midden wat het voor de welvaart en het welzijn van de bevolking concreet zou moeten betekenen en hoe het gerealiseerd zou moeten worden.

Tanend optimisme

Het zelfverzekerde optimisme over de Nederlandse beschavingsmissie in Indië waarvan Helmers, Roorda van Eysinga, Oudkerk Pool en Ver Huell nog blijk gaven, ontbreekt in Ritters historische roman *Toeloecabesie*. De glans van hun idealisme en optimisme was aan het tanen en werd overschaduwd door twijfel en zelfkritiek.

In de verbeelding van Ritter was er onder de Hituezen sprake van een syncretistische vorm van islam waarin de woeste voorouderlijke zeden nog een belangrijke, in tijden van crisis doorslaggevende, rol speelden. Dat neemt niet weg dat hij aan de islam een civiliserende invloed toeschrijft die vergelijkbaar is met de, door Ver Huell veronderstelde, beschavende werking van het christendom. Ritter draagt in *Toeloecabesie* een beeld van de

15 Ver Huell 1835, p. VII.

islam en de Hituese moslims uit dat bedoeld lijkt om bij de lezer begrip en respect voor deze tegenstanders van de Compagnie te kweken. De Hituezen zijn geen trouweloze bondgenoten of onontwikkelde dwepers. Ritter tekent Patiwani als een grootmoedig en liefdevol pleegvader met een hoogstaand moreel besef. Het polygame huwelijk van Telukabesi met Almina en Si Tidja is gebaseerd op oprechte echtelijke (en zusterlijke) genegenheid. De imam Ridjali ijvert uit de aard van zijn ambt voor de godsdienst, maar zonder vrome kleingeestigheid. De vijandschap met de Compagnie komt niet voort uit verachting en haat jegens de christenen, maar uit de respectabele eis van onafhankelijkheid en gewetensvrijheid voor een in vrijheid geboren volk. Het verzet van de Hituezen tegen hun onderwerping aan de Compagnie is dan ook van een andere orde dan de impulsieve en onbeheerste opstand in Ver Huells *Christina Martha*.

Naarmate het verhaal vordert, krijgen Nederlandse personages zoals Demmer, Verheiden, Moerlag, Swager en Fluweel een steeds belangrijker aandeel in de verhaalde gebeurtenissen. Ritter portretteert de Nederlanders niet als edelmoedige bevrijders of als voorbeeldige brengers van christendom en beschaving. *Toeloecabesie* schetst over het geheel genomen een bijzonder negatief beeld van hun beleid en optreden op de Ambonse eilanden. Ondanks hun voorsprong in ontwikkeling hebben zij de fundamentele vrijheid en gelijkheid van de Hituezen niet gerespecteerd, maar aangetast door een wederrechtelijke opheffing van hun autonome regering. De Verenigde Oost-Indische Compagnie heeft een absolutistisch gezag uitgeoefend, was slechts uit op eigenbaat en toonde zich niet bij machte om machtsmisbruik en willekeur te beteugelen.

Ritter deelt het vertrouwen van Helmers en Ver Huell in de deugdzaamheid van de Hollandse natie niet. Hij laat in *Toeloecabesie* zien dat de dienaren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie juist op dit punt ernstig tekort zijn geschoten en dat de Compagnie de kansen op toenadering en verbroedering zelf heeft vergooid. Evenmin deelt hij Ver Huells onvoorwaardelijke geloof in de beschavende invloed van de christelijke godsdienst. Het personage van luitenant Moerlag legt hij een breedvoerig en bewogen betoog in de mond waarin hij ervoor pleit om de eigen godsdienstige leerstelsels niet voorbarig aan de bevolking op te dringen, maar voorrang te geven aan het bevorderen van bestaanszekerheid en een welvaartsminimum dat het welzijn van de bevolking waarborgt. Bij alle zelfkritiek houdt hij evenwel vast aan zijn overtuiging dat Nederland geroepen is tot een beschavingsmissie waarvan hij het einddoel omschrijft als 'de groote hervorming, die men in hunne maatschappij, hunne huisgezinnen en hunne harten wil te weeg brengen'.[16] Zijn vrijzinnig ideaal is een devotie die niet berust op leerstellige scherpslijperij, maar op de innigheid van het godsdienstig gevoel.

Ritters roman werpt de vraag op of de Europeanen bereid en in staat zijn om zelf naar hun Verlichtingsidealen te leven. Zijn ervaring als bestuursambtenaar heeft hem geleerd dat het gouvernement het koloniaal gezag over Indië, onder moeilijke omstandigheden en met zeer bescheiden militaire en bestuurlijke middelen, slechts kan handhaven op basis van een vertrouwenwekkend zedelijk overwicht. De roman nodigt de lezer uit tot zelfonderzoek en tot toetsing van het Nederlandse beleid aan Verlichtingsidealen. Ze is

16 Ritter 1861, p. 116.

daardoor minder optimistisch, maar heeft ook een minder vrijblijvende strekking dan de idealiserende geschiedverhalen van Helmers en Ver Huell.

5.4 Eclips van koloniaal idealisme

Helmers, Ver Huell en Ritter schreven hun geschiedverhalen in een periode waarin de geest van de Verlichting nog werkzaam was in het intellectuele en literaire leven. Nadat Van Hoëvell en zijn apostelen van de Verlichting in 1848 echter in aanvaring waren gekomen met het gouvernement in Batavia, werd hun speelruimte, in elk geval in Nederlands-Indië, duchtig ingeperkt en verloren de verlichtingsidealen met betrekking tot het koloniaal bestuur hun glans en gloed.

Indische krijgsgeschiedenis

In 1857 publiceerde Van Doren *Thomas Matulesia*, een geschiedenis van de opstand op de Molukken die veertig jaar tevoren had plaatsgevonden.[17] Hij ontwaarde in Christina Martha geen edele natuur, maar 'eene ongehoorde hardvochtigheid'.[18] Van Rees publiceerde in 1870 een biografie waarmee hij een monument wilde oprichten voor Ferdinand Vermeulen Krieger, een militair die zich in Nederlands-Indië door moedig en beleidvol optreden bijzonder had onderscheiden. In zijn beeld van Christina Martha benadrukte hij haar dweepzieke karakter.

Ver Huell had het publiek in Nederland willen informeren 'hoe ook in de verst afgelegen gewesten de roem van de Nederlandsche vlag is gehandhaafd, en belangrijke wapenfeiten hebben plaatsgehad'.[19] Zijn reisverhaal en historisch-romantisch tafereel getuigden echter nog van Verlichtingsidealen die voor Van Doren en Van Rees geen inspiratiebron meer waren. Hun thema was het Indische krijgsleven en de vestiging en handhaving van koloniaal gezag. Zij schreven wat Boehmer in *Colonial & Postcolonial Literature* omschrijft als 'colonialist literature', een categorie van literaire teksten

> which was specifically concerned with colonial expansion. On the whole it was literature written by and for colonizing Europeans about non-European lands dominated by them. It embodied the imperialists' point of view.[20]

Er lijkt zich in de literaire geschiedschrijving van Nederlands-Indië een verschuiving van een verlicht naar een kolonialistisch perspectief te hebben voltrokken.

Bij de heruitgave van *Toeloecabesie* in 1861 bleek dat ook Ritter zich hieraan niet heeft kunnen onttrekken. Zijn roman werd onder de titel *Vrijheid en dwang* nagenoeg onveranderd opnieuw uitgegeven. De editie was bedoeld voor een publiek dat vermoedelijk andere wensen en verwachtingen zou hebben dan het publiek in het Indië van 1844.

17 Van Doren 1857.
18 Van Doren 1857, p. 104.
19 Ver Huell 1835, p. VI-VII.
20 Boehmer 2005, p. 2-3.

Ritter schreef in samenspraak met de uitgever een *Voorrede* waarin hij kort uiteenzette welke boodschap de roman voor de Nederlandse lezers had. Deze *Voorrede* was bijzonder somber gestemd. Ritter verklaarde dat de vestiging van het Nederlands gezag in Indië vanaf het begin tot strijd had geleid en dat er geen blijvende vrede was te verwachten. De Nederlanders hadden 'aan onze zedelijke meerderheid, aan onze beschaving en wetenschappelijke kennis' te danken dat zij het recht van de sterkste konden laten gelden. Maar hoewel de inlandse bevolking dat overwicht erkende en vreesde, had zij zich er nooit bij neergelegd en zou zij blijven pogen om 'het juk, haar door vreemden opgelegd, van zich af te werpen'.[21] Ritter noemde daarbij een factor die in het verleden van cruciaal belang was geweest en dat zijns inziens in de afzienbare toekomst zou blijven:

> het *geloof*, namelijk, dat het grootste gedeelte der Inlandsche bevolking belijdt, een geloof, dat haar de diepste verachting voor ieder ander voorschrijft en tevens, zoo in dit leven als voor de toekomst, te groot zinnelijk genot, zoo geheel overeenstemmende met het Oostersche karakter, aanbiedt, om ooit of immer plaats te maken voor de eenvoudige waarheid der Christelijke leer of eene vereenzelviging en verbroedering tusschen den Europeaan en den Inlander te doen geboren worden.
> De aanranding zijner voorouderlijke gebruiken, waaraan hij zoo bijzonder gehecht is, doch die, wanneer ons belang het medebrengt, zoo dikwijls vernietigd worden, en dat geloof, waardoor de Inlander den Christen *haat* en moet *haten*, waren steeds en zullen immer zijn de oorzaken of voorwendsels tot zijn verzet tegen onze magt en ... laten wij het niet verbloemen, tegen onze overheersching.[22]

Hij beval *Vrijheid en dwang* daarom aan het publiek in Nederland ter lezing aan met de wens dat de lezer niet alleen bewondering zou opvatten voor de 'moed en volharding onzer voorouders', maar ook een denkbeeld zou krijgen van 'de *mogelijkheid* van een langdurig verzet'.[23] De roman zou, naar hij hoopte, 'iets toebrengen om de krijgsmagt in *Indië* naar waarde in *Nederland* te doen schatten en hoogachten'.[24]

De gedesillusioneerde toon en inhoud van deze *Voorrede* spoort volstrekt niet met het idealistische pleidooi voor verlicht bestuur dat de roman in 1844 had uitgedragen. De belangrijkste boodschap van de roman zou nu betrekking hebben op de onvermijdelijke noodzaak om het recht van de sterkste te laten gelden en het koloniaal gezag met militaire middelen te handhaven. De roman zou dus, evenals *Thomas Matulesia* van Van Doren en *Vermeulen Krieger* van Van Rees, tot de literatuur over Indische krijgsgeschiedenis kunnen worden gerekend. Bewees Ritter met de *Voorrede* slechts lippendienst aan de kolonialistische wind die er in Nederland waaide, of had hij intussen aan zichzelf moeten toegeven dat zijn Verlichtingsidealen en zijn geloof in de overbrugbaarheid van tegenstellingen tussen Europeanen en gekoloniseerde volkeren, tussen christenen en moslims, op drijfzand waren gebouwd?

21 Ritter 1861, p. II.
22 Ritter 1861, p. II-III.
23 Ritter verwijst hier in het bijzonder naar een oorlog in de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo die zich, naar aanleiding van een interventie door het gouvernement in de opvolging van de sultan van Bandjermasin, van 1859 tot 1863 voortsleepte.
24 Ritter 1861, p. III.

Vrijheid en dwang

Het is goedbeschouwd merkwaardig dat Ritter de lezer van de actualiteit van zijn historische roman wilde overtuigen door een oproep tot meer waardering voor de krijgsmacht in Indië. Had het niet veel meer voor de hand gelegen om de aandacht te vestigen op de actualiteit van de nieuwe titel die de roman bij deze heruitgave droeg?

De aansprekende *Vrijheid en dwang* verwees naar een actueel publiek debat over koloniaal beleid waarin 'vrijheid' en 'dwang' de sleutelbegrippen vormden. In 1830 had gouverneur-generaal Van den Bosch het Cultuurstelsel ingevoerd, waarbij de bevolking van Java verplicht werd op een deel van de gemeenschapsgronden handelsgewassen voor het gouvernement te telen. Nadat in 1848 het koloniaal beleid onderwerp van bespreking in het parlement was geworden, was de kritiek op het Cultuurstelsel sterk toegenomen. Hoewel het stelsel jaarlijks een buitengewoon hoog batig saldo voor de Nederlandse schatkist opleverde, bestempelden liberale politici het als een in beginsel onrechtvaardige vorm van dwangcultuur die de economische bloei van Nederlands-Indië op de lange termijn in de weg zou staan. Zowel in de Nederlandse als de Indische pers regende het beschouwingen over het stelsel. Zo verscheen in de *Java-Bode* in juli 1861, ten tijde van de verschijning van Ritters *Vrijheid en dwang*, de eerste aflevering van een politieke beschouwing onder de titel *Het Cultuurstelsel* waarin de auteur uitging van het axioma dat vrijheid, voor het individu en voor de samenleving, te beschouwen is als een verworvenheid van de beschaving. Dit beginsel zou ook in het beleid ten aanzien van Nederlands-Indië de leidraad moeten zijn:

> Deze drang naar vrijheid heeft de Nederlandsche volksvertegenwoordiging er toe geleid bij de beraadslaging over de instandhouding van het Indisch Cultuurstelsel, aan de Regering de verklaring te ontlokken, dat dit stelsel van *dwang* en *voogdij* niet het laatste woord zou blijven in het Nederlandsch-Indisch staatsregt, maar dat ook daar de *persoonlijke vrijheid* de sluitterm zijn zou der maatschappelijke ontwikkeling.[25]

Wat de liberalen voor ogen stond, was een landbouw die niet op dwangcultuur, maar op vrije arbeid en particulier eigendom van de grond gebaseerd zou zijn. Of zo'n omwenteling zou moeten plaatsvinden, op welke termijn en op welke wijze, hield de gemoederen in Nederland en Nederlands-Indië sterk bezig, zowel in het parlement als daarbuiten.

Het zou nog een decennium duren voordat tot afschaffing van het Cultuurstelsel werd besloten, maar daarmee was het vraagstuk van de verhouding van dwang en vrijheid nog lang niet van de koloniale agenda. Zo verschenen in 1929 en 1930 de twee delen van *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, een op verzoek van de overheid geschreven studie van de indoloog en diplomaat A.D.A. de Kat Angelino.[26] In het eerste deel met cultuurfilosofische beschouwingen ontwikkelde hij een theorie van

25 *Java-Bode*, 13 juli 1861, n°. 56, p. 5.

26 In de voorgaande jaren had de regering een door de *Partai Kommunis Indonesia* (Communistische Partij van Indonesië) georganiseerde opstand neergeslagen en de Indonesische nationalisten monddood gemaakt. De Kat Angelino kreeg nu de opdracht om het koloniale beleid van Nederland te verdedigen tegen verontwaardigde kritiek in de internationale pers. Zie Taselaar 1992, p. 264.

de gelijkheid en ongelijkheid tussen de volkeren in oost en west waarin hij een contrast aanbracht tussen de op handelen gerichte 'geest van het westen' en de op contemplatie gerichte 'ziel van het oosten'. Hij verklaarde de verschillen tussen de volkeren niet meer uit ongelijktijdige ontwikkeling, zoals de filosofen van de Verlichting, maar uit een fundamentele ongelijkheid tussen westerse en oosterse cultuur. Hij pleitte voor samenwerking tussen de volkeren, om op termijn te komen tot een grootse synthese van culturen die alle betrokken partijen zou helpen om een balans tussen handelen en contemplatie te vinden. In dit verband beschouwde hij de verhouding tussen vrijheid en dwang in het koloniaal beleid als een principiële kwestie die nog steeds actueel was. Er vielen lessen te trekken uit het Cultuurstelsel dat zijns inziens op beschamende wijze het koloniaal beleid voor een groot deel had beheerst:

> De conclusie, die zich dan dadelijk uit de ervaringen van 1816-1830, en van ± 1830-1875 opdringt, [...] kan niet anders luiden, dan dat beide extremen van dwang en vrijlaten uit den booze zijn en tot niets goeds kunnen voeren. In het ééne woord 'leiding', dat naar omstandigheden wisselende toepassing vereischt en juist dáárom de allerhoogste eischen stelt aan allen, die in de koloniale wereld een werkkring hebben, is het juiste midden aangegeven; fouten kunnen daarbij steeds voorkomen, doch kennis van en sympathie voor de Inlandsche maatschappij zullen die feilen tot kleine afmetingen beperken.[27]

Het denkbeeld van Helmers, Ver Huell en Ritter dat de koloniale onderdanen op de weg naar een hogere fase van verlichte ontwikkeling een vaderlijke leiding nodig hebben, leidde blijkens het aanmatigende cultuurfilosofische betoog van De Kat Angelino een hardnekkig bestaan.

Op zichzelf had de titel waaronder Ritters roman *Toeloecabesie* in 1861 opnieuw werd uitgebracht, een nieuw en actueel perspectief aan zijn historische roman kunnen geven. De titel *Vrijheid en dwang* verwees ondubbelzinnig naar het publieke debat over het Cultuurstelsel. In de voorrede had Ritter erop kunnen wijzen dat het zeventiende-eeuwse contrast tussen vrijheid voor Hitu en dwang van de Compagnie vergelijkbaar was met het negentiende-eeuwse contrast tussen het beginsel van vrije arbeid en het Cultuurstelsel. De actuele verplichting van de Javaanse bevolking om handelsgewassen voor het gouvernement te telen en tegen door het gouvernement bepaalde prijzen aan te bieden kwam immers overeen met de historische verplichtingen die de Compagnie in het kader van het specerijmonopolie aan de bevolking van de Molukse eilanden had opgelegd. De monopolies van de Compagnie en het gouvernement waren onverenigbaar met vrije arbeid en vrije handel: ze konden alleen met geweld worden afgedwongen en onder dwang gehandhaafd.

Wellicht heeft Ritter de continuïteit in het monopoliestelsel van de Compagnie en het Cultuurstelsel van het koninkrijk niet gezien en besefte hij daardoor niet hoe actueel een geschiedverhaal over de oorlog tussen Hitu en de Compagnie nog zou kunnen zijn. De concrete belangen van kruidnagelproducenten en kruidnagelhandelaren die op het spel stonden en hen tot strijd voor het behoud van de vrije handel dreven, waren in zijn

27 De Kat Angelino 1929 p. 30.

roman onbelicht gebleven. In zijn verbeelding was het ideële beginsel van onafhankelijkheid en gewetensvrijheid de inzet van het conflict geweest.

Blijkens de toegevoegde voorrede was de actuele betekenis van *Vrijheid en dwang* in de beleving van Ritter een andere dan de boodschap van *Toeloecabesie*. Hij had de hoop laten varen dat koloniaal gezag en verlicht bestuur het zonder de uitoefening van militaire dwang zouden kunnen stellen. Dezelfde roman die hij in 1844 had geschreven vanuit door de Verlichting geïnspireerde idealistische verwachtingen, moest de lezers in 1861 deelgenoot maken van zijn desillusie. Hij liet de tijd van verlicht idealisme achter zich.

5.5 Postkoloniale sporen

De hiervoor besproken negentiende-eeuwse geschiedverhalen verbeelden de geschiedenis van de Molukken vanuit een koloniaal perspectief. Ook de Menadonese onderwijzersopleider Kandou, die de roman van Ritter rond de eeuwwisseling heeft bewerkt tot de Maleistalige *Hikajat Kotidjah*, getuigde in zijn benadering van de geschiedenis van Hitu, wellicht tegen beter weten in, nog van grote loyaliteit jegens de koloniale macht.

Pas met de opkomst van het Indonesische nationalisme ontstond een literatuur die Boehmer als postkoloniaal omschrijft:

> Rather than simply being the writing which 'came after' empire, *postcolonial* literature is generally defined as that which critically or subversily scrutinizes the colonial relationship. It is writing that sets out in one way or another to resist colonialist perspectives.[28]

Lasamahu's kinderboek *Sekuntum kembang dari seberang* buiten beschouwing gelaten, zijn in de Indonesische postkoloniale literatuur echter geen sporen van de geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter te vinden. We treffen ze slechts aan in dorpsgeschiedenissen op Banda en Hitu en in de cultus van Molukse *pahlawan* of nationale helden.

Sporen in dorpsgeschiedenissen

Voortbrengselen van orale cultuur op de eilanden van de Molukken zijn pas sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw op schrift vastgelegd. Dat gebeurde niet alleen in publicaties van belangstellende militairen en bestuursambtenaren, zendelingen en missionarissen, volkenkundigen en antropologen, maar ook in manuscripten van adatoudsten zelf. Na de soevereiniteitsoverdracht hebben westerse en Indonesische onderzoekers het documenteren van het Molukse oraal erfgoed in samenwerking met gezaghebbende lokale informanten voortgezet.[29]

Dat onderzoekers niettemin materiaal uit de Molukse orale tradities publiceerden, verdedigden zij vaak met het argument dat de lokale landstalen op de Molukken door het

28 Boehmer 2005, p. 3.

29 Over het documenteren van Moluks oraal erfgoed, zie Straver 1993, p. 201-208. Voor een Nederlandstalige bloemlezing van vertaald en bewerkt oraal erfgoed van de Molukken, zie Straver 2007, dl. I, p. 15-213.

Maleis of Indonesisch als oprukkende cultuurtaal worden verdrongen en dat er met het overlijden van oudere generaties veel van het oraal erfgoed verloren gaat. Het onderzoek van de laatste halve eeuw laat echter zien dat de orale tradities levenskrachtiger zijn dan vaak wordt gedacht. Zo ontlenen de Bandanezen in het moderne Indonesië hun culturele identiteit nog steeds aan de verhalen en adatrituelen waarin zij de vrome en geleerde voorouders herdenken die de nog bestaande 'adatdorpen' hebben gesticht en de islam op Banda hebben gebracht. Ook de Bandanezen die in de loop van de tijd van hun eilanden zijn verdreven of vertrokken, koesteren in de diaspora hun orale erfgoed, als een cultureel paspoort bij het opbouwen en onderhouden van onmisbare maatschappelijke netwerken.

Het is een algemeen kenmerk van orale cultuur dat de vertellers van geschiedverhalen het beeld van het voorouderlijk verleden bij elk optreden herscheppen en afstemmen op de gelegenheid en het publiek. De overlevering is hierdoor vatbaar voor het binnendringen van nieuwe verhaalelementen. Zo hebben we kunnen constateren dat sporen van de literaire verhalen van Helmers en Ritter zijn opgenomen in het orale erfgoed van Banda en Hitu. Dit is slechts mogelijk geweest doordat Bandanese perkeniers en de Menadonese onderwijzersopleider Kandou de oorspronkelijke geschiedverhalen hebben bewerkt en daardoor bekendheid in bredere kring mogelijk hebben gemaakt. Zij reduceerden de literaire geschiedverhalen tot verkorte en vereenvoudigde verhaalversies, ten koste van de verlichtingsidealen die Helmers en Ritter wilden uitdragen.

Uit Bandanese manuscripten van het begin van de twintigste eeuw blijkt dat de naam Adeka als alias voor prinses Tjilubintang fungeerde en de periodisering van de Bandanese geschiedenis aansloot bij die van Helmers. Diepgaand en duurzaam is deze integratie in het orale erfgoed echter niet geweest. In de postkoloniale beeldvorming van Banda's geschiedenis zoals deze door politicus en zakenman Des Alwi is gecanoniseerd, zijn de sporen van de historie van Egeron en Adeka gekwalificeerd als een vorm van vervuiling en uitgewist.

Op Hitu hebben de adatoudsten van het dorp Morela in Kandou's *Hikajat Kotidjah*, wellicht omdat deze als authentieke Ambonse *hikajat* werd gepresenteerd, geen bron van vervuiling gezien, maar een mogelijkheid om hun orale erfgoed te verrijken. Zij hebben Telukabesi's echtgenote tot voorvechtster in de oorlog om Kapahaha verklaard.

Sacrale waarheden betwist

De adatoudsten die zich als bevoegde vertellers van familie- en dorpsgeschiedenissen opwerpen, maken aanspraak op onvoorwaardelijk gezag. Zij fungeren als de woordvoerders van een voorouderlijke geschiedenis die sacraal en onaantastbaar is. Over het algemeen beseffen de toehoorders echter dat het bij deze geschiedverhalen veelal gaat om oncontroleerbare kennis waarbij zowel de status van de vertellers als de belangen van de betrokken families en dorpen op het spel staan. Naarmate meer jongeren deelnemen aan voortgezet en hoger onderwijs, neemt de behoefte aan betrouwbare historische bronnen en wetenschappelijk verantwoord historisch onderzoek toe. Vaak nemen zij in het kader van studieopdrachten zelf deel aan het in kaart brengen en onderzoeken van familie- en dorpsgeschiedenissen.

Digitale media maken het tegenwoordig, zowel op de Molukken als onder Molukkers in de diaspora, mogelijk om voorouderlijke geschiedenis in alle openheid vast te leggen en door te geven. Ze maken de kennis van familie- en dorpsgeschiedenissen toegankelijk die voorheen was voorbehouden aan de *tua adat* (adatoudsten) en alleen bij daartoe bestemde gelegenheden op rituele wijze werd overgedragen. Jongeren uit Morela hebben in 2010 een website opgezet die sindsdien regelmatig wordt onderhouden en aangevuld. Hierop wordt de dorpsgemeenschap onder de kopjes *Budaya* (cultuur), *Sejarah* (geschiedenis), *Pendidikan* (onderwijs), *Wisata* (toerisme), *Ekonomi* (economie), *Mitos* (mythe) en *Maps* (kaarten) aan de buitenwereld gepresenteerd.[30] De website bevat artikelen over onderwerpen als de lokale adat, de prekoloniale en koloniale geschiedenis van Kapahaha, de historische relaties van Morela met de dorpen Waai en Soja, journalistieke reportages van adatfeesten en adatrituelen, teksten van traditionele *kapata* (zangen) en nieuwe *puisi* (gedichten). Daarnaast presenteert de website een ruime collectie foto's, filmpjes en geluidsopnamen. Daaronder bevinden zich foto's van het donkerblauwe hemd dat Telukabesi in de strijd zou hebben gedragen, en van zijn *peluit komando*, een klein houten scheidsrechtersfluitje dat hij bij de bevelvoering zou hebben gebruikt. Beide voorwerpen zijn *pusaka*, erfstukken die in de *rumah tua* (voorouderlijke woning) van de familie Leikawa worden bewaard en voorheen slechts aan ingewijden werden getoond.

Websites zoals deze stimuleren de gebruikers om de beeldvorming van de voorouderlijke geschiedenis door vergelijking met verschillende, liefst wetenschappelijke, bronnen kritisch te toetsen. Een toepasselijk voorbeeld is te vinden op een website over Morela's buurdorp Mamala. Op 9 september 2015 verscheen hier een bijdrage onder de titel *Cinta Segitiga Telukabesi – Putidjah – Latoewiloeloe: Sejarah Atau Fiksi? (Een driehoeksverhouding tussen Telukabesi, Putidjah en Latuwilulu: geschiedenis of fictie?)*.[31] Het is een vertaling in het Indonesisch van de eerste pagina's uit mijn artikel over Ritters roman dat in 1999 verscheen in het tijdschrift *Indische Letteren*.[32] Het vertaalde fragment zet uiteen dat de koloniale geschiedenis nog voortleeft in de orale overlevering van het dorp Morela en dat de beeldvorming van de vertellers voor een deel berust op een Nederlandse historische roman. Ook schetst het de rivaliteit tussen Telukabesi en de Latuwilulu. Zo'n twee weken later, op 26 september 2015, verscheen op deze zelfde website een kritisch commentaar met de titel *Arogansi dan Mitos Kapahaha di Tanah Hitu* (*Arrogantie en de mythe van Kapahaha in het land Hitu*). De eerste steen des aanstoots is Ritters bewering dat

30 Zie tifatomasiwa.blogspot.nl (29 september 2016).

31 *www.mamala-amalatu.blogspot.nl/2015/09/cinta-segitiga-telukabesi-putidjah.html*.

32 Straver 1999. De schrijver van het weblog heeft p. 137-143 vertaald. Hij heeft het artikel wellicht aangetroffen op www.dbnl.org/tekst/_ind004199901_01/_ind004199901_01_0020.php.

> de val van Kapahaha destijds is veroorzaakt door Latowiloelloe (een adathoofd in het dorp Mamala) die gegriefd was omdat zijn liefde was afgewezen door Putidja die tenslotte de vrouw van kapitan Tulukabesi werd.[33]

Van deze voorstelling van zaken zegt de commentator dat ze '*sangat merugikan orang Mamala*' (de mensen van Mamala sterk benadeelt). Omdat Polut, de kampong van de Latuwilulu, ten tijde van de oorlog om Kapahaha onder het dorp Mamala ressorteerde, wordt de beschuldiging van verraad door de gehele bevolking hoog opgenomen.

Zijn tweede bezwaar weegt niet minder zwaar:

> In dit boek wordt zelfs beweerd dat, vergeleken met de buurdorpen van toen, alleen de mensen van Morela de voorhoede van het verzet tegen de VOC vormden. Is dit inderdaad het geval? In deze uiteenzetting wordt een poging gedaan om de voorgaande vraag te beantwoorden en in het bijzonder na te gaan of *kapitan* Tulukabesi inderdaad van Morela is en of Putidjah werkelijk een bestaand persoon is. Tevens om te schetsen dat verscheidene *uli* [dorpenfederaties] destijds een aandeel in de strijd tegen de VOC hadden, en te beschrijven welke rol het sultanaat Ternate (de kimelaha's) en het vorstendom Makassar (Mangkasar) speelden door het verzet van de bevolking van Hitu in de strijd tegen de VOC te steunen.[34]

In het vervolg van zijn bijdrage betoogt de schrijver dat Telukabesi tot het geslacht Tanihitumesen uit Hitulama behoort en niet tot het geslacht Leikawa uit Morela, dat het de vraag is of Putidjah werkelijk heeft bestaan, en dat in gezaghebbende historische bronnen, in het bijzonder *Hikajat Tanah Hitu* van Ridjali en *De Ambonse historie* van Rumphius, beslist geen buitengewone historische verdiensten aan de voorouders van het dorp Morela worden toegekend.

Het internet biedt een forum voor een levendige uitwisseling van gegevens die gebruikt kunnen worden om het beeld van de voorouderlijke geschiedenis aan een verscheidenheid van bronnen te toetsen en waar nodig te herscheppen. Het biedt kansen om de kwaliteit van de historische beeldvorming te verbeteren door verbreding en verdieping van het bronnenonderzoek. In het geval van sacrale voorouderlijke geschiedenissen is het zoeken naar historische waarheid echter geen puur academische aangelegenheid. Het feit dat de historische beeldvorming van de adatoudsten van Morela op de website over Mamala wordt betwist, kan in de van oudsher rivaliserende verhouding tussen beide buurdorpen bijdragen aan wrokgevoelens en uitbarstingen van animositeit.

33 www.mamala-amalatu.blogspot.nl/2015/09/arogansi-dan-mitos-kapahaha-di-tanah.html: 'Yang menyebabkan jatuhnya Kapahaha saat itu adalah Latowiloelloe (salah seorang tokoh adat di Negeri Mamala) yang sakit hati karena cintanya ditolak oleh Putija yang akhirnya menjadi istri Kapitan Tulukabesi.'

34 www.mamala-amalatu.blogspot.nl/2015/09/arogansi-dan-mitos-kapahaha-di-tanah.html: 'Dalam buku itu bahkan disebut-sebut orang-orang Morela sajalah yang menjadi garda terdepan dalam melawan VOC dibandingkan negeri tetangganya saat itu. Apakah memang demikian? Dalam penjabaran ini dicoba untuk menjawab segudang pertanyaan di atas, sekaligus membongkar apakah Kapitan Tulukabesi adalah orang Morela? dan apakah Putijah memang benar-benar tokoh yang nyata? Serta menggambarkan adanya peranan dari berbagai Uli dalam perjuangan melawan VOC saat itu. Juga menggambarkan peran dari kesultanan Ternate (gimelaha) dan kerajaan Makassar (Mangkasar) dalam mendukung perlawanan rakyat Tanah Hitu dalam perjuangan melawan VOC.'

Sporen in de pahlawan-cultus

In Ver Huells reisbeschrijving *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* en de geromantiseerde biografie *Vermeulen Krieger* van Van Rees is de historische Christina Martha getransformeerd tot een door literaire verbeelding gevormd personage.[35] Van haar zijn in het huidige Indonesië meer sporen te vinden dan van Adeka en Si Tidja.

Onder het regiem van Soeharto bevorderde de Indonesische overheid de natievorming onder meer door haar greep op de historische beeldvorming te versterken. De benoeming van *pahlawan nasional* of nationale helden uit alle regio's van het land was een effectief middel om onder de volkeren en bevolkingsgroepen in Indonesië het besef van een gezamenlijke geschiedenis en een collectieve roeping te verbreiden. Zo zijn de Molukken in het Indonesische pantheon van *pahlawan nasional* vertegenwoordigd door twee nationale helden uit de recente geschiedenis en drie uit het tijdperk *sebelum kebangkitan nasional* (voorafgaand aan de nationale bewustwording).[36]

De antropologe J. Hoskins signaleert dat de koloniale geschiedenis bovenal vanuit het perspectief van de strijd tegen de overheersers wordt herschreven en dat de historische beeldvorming zich concentreert op de deugdzaamheid en morele superioriteit van de strijders:

> Borrowing from a Western tradition of seeing history as made mainly by great men at great battles, Indonesian ideologists have tried to 'find' heroes of their anticolonial struggle in obscure, distant locations all over the archipelago. This search is part of a more or less conscious process of creating an Indonesian history that treats the archipelago as a single moral community, and that argues that history repeats itself all over the thousands of islands in many of the same ways.[37]

Indonesische historici verkeren bij het onderzoek naar Christina Martha en haar aandeel in de opstand van 1817 in een ongemakkelijke positie. Enerzijds ambiëren zij de koloniale geschiedenis vanuit Indonesisch perspectief te herschrijven tot 'het ware verhaal' van de koloniale onderdrukking, anderzijds zijn zij aangewezen op bronnen die onmiskenbaar een Nederlands perspectief op de historische gebeurtenissen bieden. Om de status van 'Martha Christina' als *pahlawan nasional* (nationale heldin) te legitimeren, veroorloven zij zich bij de selectie, interpretatie en ordening van gegevens over haar leven en haar deelname aan de opstand grote vrijheden.

Hoewel er in de orale overlevering van haar familie of geboortedorp geen geschiedverhalen over Christina Martha en haar vader Paulus Tiahahu circuleren, koppelen de onderzoekers de heldin wel aan de voorouderlijke geschiedenis: haar vader en haar

35 Ver Huells historisch-romantische verhaal *Christina Martha* werd pas in 2013 gepubliceerd en heeft dus (nog) geen rol in de historische beeldvorming rond de nationale heldin gespeeld.

36 De bij de coup van 1965 om het leven gekomen Keiese politieman Karel Satsuit Tubun werd in datzelfde jaar tot nationale held verklaard. In 1969 volgde 'Martha Christina Tiahahu', in 1973 'Kapitan Pattimura' en in 1995 de in 1780 in opstand gekomen Tidorese prins Nuku Muhammad Amiruddin. Tenslotte werd de titel in 2010 toegekend aan de Ambonse arts, politicus en oud-minister Johannes Leimena.

37 Hoskins 1987, p. 606.

moeder zouden beiden afkomstig zijn uit geslachten van legendarische voorvechters. Vervolgens construeren zij een loopbaan van 'Martha Christina' waarin zij niet slechts de wapendraagster van haar vader is, maar ook zelf aan de strijd deelneemt en een bezielende invloed op de opstandelingen heeft. Anders dan Ver Huell, appelleren zij niet aan het mededogen van de lezers met een door rampspoed getroffen heldin, maar aan hun bewondering voor haar *semangat perdjuangan* (strijdlust) en aan hun afschuw van de meedogenloosheid van haar onderdrukkers. In dit opzicht komt de omvorming van de literaire Christina Martha tot de nationale heldin 'Martha Christina' overeen met de omvorming van de getroubleerde literaire heldin Si Tidja tot de voorvechtster Putidjah.

Om te bewerken dat 'Martha Christina' in het collectief bewustzijn als nationale heldin wordt erkend, wordt een breed palet aan middelen ingezet: monumenten in de openbare ruimte, populariserende media, een met ceremonieel en retorisch geweld omgeven Martha Christina Tiahahu-dag op 2 januari, vernoeming van straten, gebouwen, instellingen en maatschappelijke organisaties. De cultus rond 'Martha Christina' staat in dienst van de door de overheid nagestreefde natievorming en richt zich in het bijzonder op de rol van de vrouw in de *pembangunan* (opbouw) van Indonesië.

Biografieën van 'Kapitan Pattimura' en 'Martha Christina' beloven de lezers de historische waarheid, maar de onzekerheid over de betrouwbaarheid van de bronnen sluipt weer binnen zodra de onderzoekers zich baseren op de orale overlevering van familie- en dorpsgeschiedenissen. Het voortwoekerende getwist over de afkomst van 'Kapitan Pattimura' is een verontrustend voorbeeld omdat ze consequenties heeft voor de gevoelige verstandhouding tussen moslims en christenen op de Ambonse eilanden.

Ook in andere opzichten lijken de in de *pahlawan*-cultus gepropageerde waarheden minder onaantastbaar te zijn geworden. Historicus G. van Klinken signaleert dat het nationalistische beeld van de Indonesische geschiedenis na de val van het regiem Soeharto in 1998 vrijwel onmiddellijk ter discussie werd gesteld. Het vertrouwen in de door het regiem gesanctioneerde historische beeldvorming bleek in brede kring ernstig beschadigd en er ontstond ruimte voor revisie van de bestaande nationalistische geschiedschrijving, voor geschiedschrijving ten dienste van regionaal etnisch nationalisme en voor vormen van geschiedschrijving waarin niet de nationale helden centraal staan, maar de historische ervaringen van gewone Indonesiërs.[38]

De jonge publicist E.N.S. Alkhajar bracht in 2008 een boekje uit onder de titel *Pahlawan2 yang digugat. Tafsir kontroversi Sang Pahlawan* (*Aangeklaagde helden. Dispuut over De Held*), waarin hij het imago van een achttal nationale helden als deugdzame strijders tegen de koloniale onderdrukking aan een kritische beschouwing onderwierp. In een ten geleide verklaarde hij voorzichtigheidshalve beslist niet de onomstotelijke waarheid in pacht te hebben, maar slechts de cultus van individuele helden ter discussie te willen stellen:

> Dit geschrift [...] probeert slechts het denkbeeld naar voren te brengen dat bezinning nodig is om de figuur van De Nationale Held te desacraliseren en hen neer te zetten als gewone

38 Van Klinken 2001, p. 323-327.

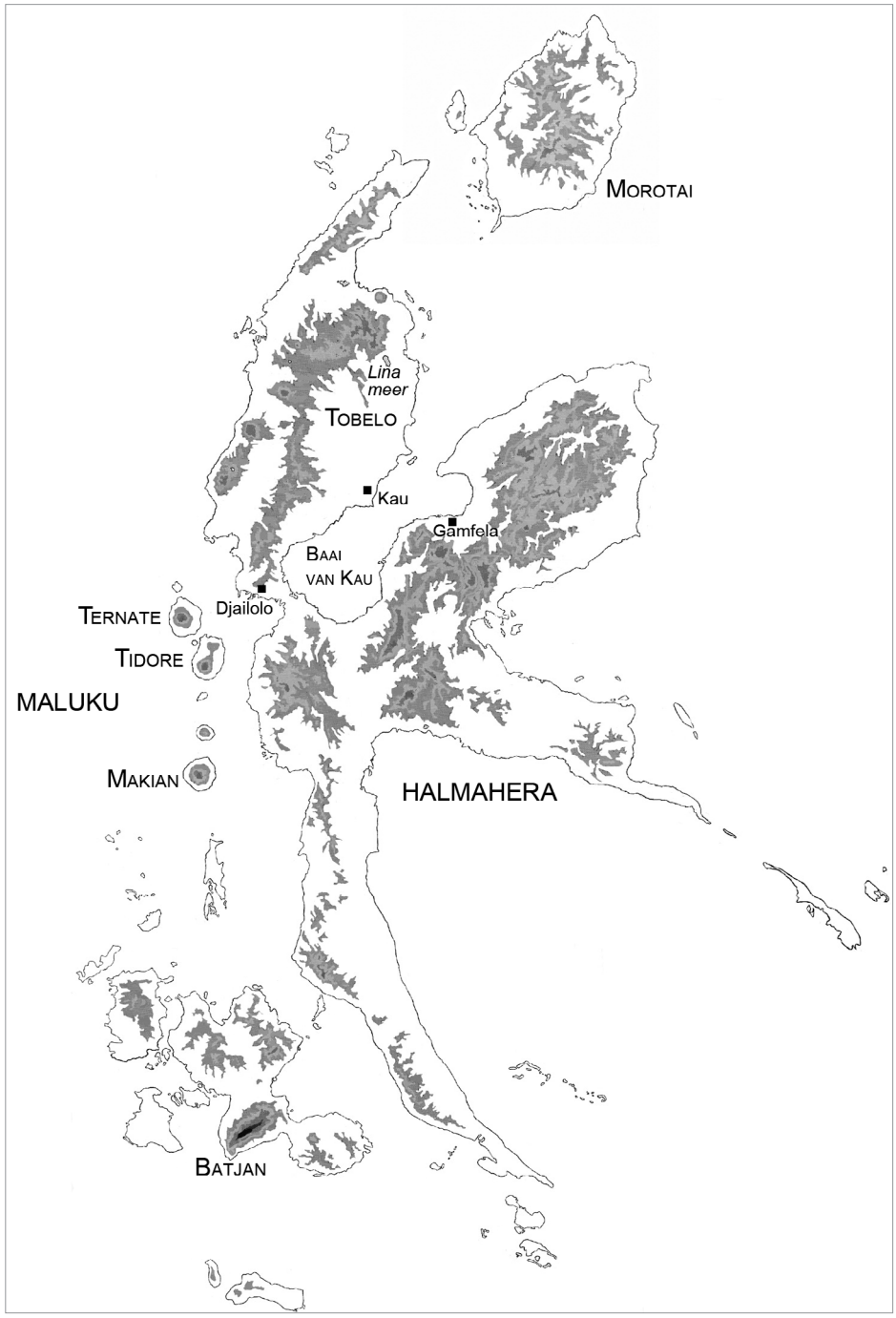

Kaart 5 Maluku, Halmahera.

mensen die over veel bijzondere kwaliteiten beschikken, maar ook hun niet geringe zwakheden hebben.[39]

De door Alkhajar bepleite 'desacralisering' heeft voor wat betreft 'Kapitan Pattimura' en 'Martha Christina' nog niet plaatsgevonden, maar wellicht vormt het tweede eeuwfeest van de opstand van 1817 een aanleiding om de geschiedenis van de opstand te herschrijven zonder ze opnieuw te reduceren tot een instrument in een nationalistische *pahlawan*-cultus.

5.6 Een historie van Tobelo

In de voorgaande hoofdstukken hebben we nagegaan hoe de nalatenschap van de Verlichting heeft doorgewerkt in negentiende-eeuwse historisch-romantische verhalen over de Molukken. Daarbij hebben we ernaar gestreefd om de verhalen in hun tijd te plaatsen en in kaart te brengen hoe de opvattingen over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid in de loop van de tijd zijn veranderd.

De verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter werden meer dan anderhalve eeuw geleden geschreven. Hoe kijken we er nu op terug? In deze laatste paragraaf staan we stil bij overeenkomsten en verschillen tussen hun werk en een Indonesische postkoloniale historische roman.

Indonesische postkoloniale literatuur

De geschiedenis van het kolonialisme en de dekolonisatie biedt Indonesische schrijvers van postkoloniale literatuur een overvloed aan verhaalstof. Zo publiceerde *Balai Pustaka*, opgezet als door het gouvernement gecontroleerd kantoor voor volkslectuur, in 1949 *Tambera*, een historische roman van U.T. Sontani.[40] De roman werd geschreven in de jaren dertig, tijdens de opkomst van het Indonesisch nationalisme.[41] Het verhaal speelt zich af tegen de achtergrond van de vestiging van de Nederlanders op Banda en heeft een expliciet antikoloniale strekking.[42]

39 Alkhajar 2008, p. 3-4: 'Tulisan ini [...] hanya mencoba mengetengahkan gagasan perlu adanya kontemplasi untuk mendesakralisasikan sosok Pahlawan Nasional dengan mendudukkan mereka sebagai manusia biasa yang memiliki banyak keunggulan dan tidak sedikit pula kelemahannya.'

40 Sontani wordt gerekend tot de *angkatan* 45, de schrijversgeneratie van 1945, waarvan prominente leden na de verijdeling van een coup in 1965 als sympathisanten van de *Partai Komunis Indonesia* (Communistische Partij van Indonesië) werden opgepakt en in diskrediet gebracht. Sontani was tijdens de coup op een congres in Beijing en keerde niet terug naar Indonesië. Hij migreerde vanwege het uitbreken van de Culturele Revolutie in China naar Moskou. Zijn literair werk was in Indonesië tijdens het Soeharto-regiem verboden en wordt pas vanaf 2001 weer herdrukt. Zie https://id.wikipedia.org/wiki/Utuy_Tatang_Sontani.

41 De oorspronkelijk in het Sundanees geschreven roman was reeds in 1937 gepubliceerd als feuilleton in de regionale kranten *Sipatahoenan* en *Sinar Pasundan*. Het was de eerste roman van de in 1920 geboren Sontani. Over Sontani, zie Teeuw 1979, p. 190-195.

42 Tambera, een zoon van het hoofd van de 'kampung Lontor', raakt in de ban van de westerlingen en hun culturele voorsprong, treedt in hun dienst, verliest zich in romantische dromen over een toekomst met

Het aantal romans dat betrekking heeft op de koloniale geschiedenis van de Molukken, is echter klein. De roman die we in deze paragraaf naast de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter leggen, is *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* (*Haaien, Tonijnen, Spierinkjes*), een *novel sedjarah* (historische roman) van Yusuf B. Mangunwijaya.[43]

Mangunwijaya volgde in zijn jonge jaren technische opleidingen en nam na 1945 in Jogjakarta deel aan de guerilla tegen de Nederlanders voordat hij besloot een opleiding tot priester te volgen. Na zijn inwijding in 1959 werd hij, met het oog op de kerkenbouw in Indonesië, uitgezonden naar Europa om in Aken architectuur te studeren. Hij benutte deze jaren onder meer om zijn belangstelling voor de wereldliteratuur en zijn algehele intellectuele ontwikkeling te verbreden en te verdiepen. In Indonesië bouwde hij een naam op als architect, maar ook als sociaal activist, publicist en literator.

Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa verscheen in 1983. Het verhaal speelt zich af van 1594 tot 1621, de periode waarin de Nederlanders zich een plaats veroverden in de gevestigde netwerken van de specerijenhandel in Maluku, op de Ambonse eilanden en op Banda. De hoofdpersonages in de roman zijn de botenbouwer Mioti-Lamo en zijn aangenomen dochter Tarate-Rorasai, beiden afkomstig van Tobelo op Halmahera. We bespreken de roman nader vanwege de opmerkelijke overeenkomst met de keuze van Helmers, Ver Huell en Ritter voor een vader en dochter als hoofdpersonages.

De wet van de vissen

Het begin van de roman verhaalt de ondergang van Dowingo-Djo, een dorp aan de oostkust van de baai van Kao, gelegen tussen de noordelijke en noordoostelijke uitloper van Halmahera. Het wordt verwoest bij een strafexpeditie van de sultan van Ternate. De enige overlevenden zijn de jonge scheepsbouwer Mioti-Lamo en de weduwe van het dorpshoofd, Loema-Dara. Zij is de dochter van het hoofd van Gura, een eilandje in het Lina-meer, de plaats van oorsprong van de Tobelo. Het paar sticht aan de baai van Kao de nieuwe nederzetting Gamfela en kiest voor een eenvoudig en vreedzaam bestaan, een bewuste breuk met de voorouderlijke gebruiken.

In het tweede deel wordt de handeling verlegd naar het hof van Ternate. In juni 1601 komt admiraal Van Neck met de schepen *Amsterdam* en *Gouda* aan op de rede van Ternate. Als hij verneemt dat de Portugezen op Tidore van plan zijn de Nederlandse schepen te komen verjagen, stelt hij de Ternatanen voor om hen voor te zijn en het Portugese eskader voor de kust van Tidore aan te vallen. De roman schildert uitvoerig de besprekingen hierover tussen de sultan en de rijksgroten van Ternate. De ervaren rijks-

een Nederlands meisje en verzaakt zijn plichten jegens zijn ouders en zijn volk. Kawista, zijn broer en tegenpool, blijft trouw aan de Bandanese adat en neemt de leiding in het verzet tegen de Nederlanders. De broers fungeren als respectievelijk een negatief en een positief rolmodel voor zelfbewuste, nationalistisch gezinde lezers. Voor een negatief oordeel over *Tambera* als historische roman, zie Aveling 1967.

43 Een vertaling van C.E. Bouwman verscheen in 1991 onder de titel *Tussen admiraals en sultans* in de door NOVIB (Nederlandse Organisatie voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking) opgezette Derde Sprekerserie. Over Mangunwijaya, zie ook Wieringa 2004.

bestuurder Hidayat maant de vergadering tot terughoudendheid: haalt Ternate door zich met de Nederlanders te verbinden niet een nog geduchter vijand in huis? Zainal Abidin, de hoogste religieuze functionaris van het sultanaat, houdt de rijksgroten een spiegel voor:

> 'Maar wij moeten wel beseffen dat onze gevaarlijkste vijanden zich niet bevinden op het dek van die munitiedepots "Angseterdam" en "Gawuda" voor onze kust, ook al zijn dat ongelovigen, maar in ons zelf; niet op die drijvende forten met hun tientallen dreigend uitstekende vuurmonden, maar in ons eigen hart, geneigd tot alle kwaad; ja heus, in ons eigen hart en beenmerg, die vervuld zijn van verkeerde wensen en idealen, in onze drang naar prestige waaraan we bereid zijn alles op te offeren, in onze mateloze dorst naar materieel gewin. En vergeef me, geachte geloofsbroeders, maar onze vijand zetelt duidelijk niet in Tidore. Medegelovigen, onze vijanden zijn zij, of juister nog wij zelf, die er altijd op uit zijn in onze wereld vernietiging te brengen en die onszelf als een vulkaankegel zo hoog willen opblazen!'[44]

Uiteindelijk laat de vergadering zich door gevoelens van rivaliteit met Tidore meeslepen en stemt ze in met een aanval op het Portugese eskader, die ondanks indrukwekkende kanonnades onbeslist eindigt.

Het derde deel van *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* verhaalt over de vorming van een vredelievende gemeenschap in Gamfela. Mioti-Lamo en Loema-Dara maken een tocht naar Gura in het Lina-meer en nodigen daar jongeren uit om in Gamfela een bestaan voor zichzelf op te bouwen. Een kleindochter van de vrouwelijke *dukun* of medicijnvrouw van Gura maakt op hen een bijzondere indruk: deze Tarate-Rorasai is van een zeldzame schoonheid, maar tevens een kwetsbaar slachtoffer van incest door haar vader die vanwege zijn wangedrag door dorpsgenoten om het leven is gebracht. Omdat zij haar grootmoeder als dukun moet opvolgen, kan haar verzoek om zich ook in Gamfela te mogen vestigen niet worden ingewilligd. Tijdens een volgende reis naar Gura treffen Mioti-Lamo en Loema-Dara in de nabijheid van dat dorp echter een zwaar gewonde Tarate-Rorasai aan: zij is als dukun uit de dorpsgemeenschap verstoten. Zij nemen haar dan mee terug naar Gamfela, waar zij herstelt en in hun gezin wordt opgenomen. Loema-Dara oppert dat Mioti-Lamo haar als tweede vrouw zou kunnen huwen, maar deze reageert afhoudend. Hij denkt dat Tarate naar een vader hunkert, niet naar een echtgenoot.

In het volgende deel raakt de geschiedenis van Mioti-Lamo verweven met de geschiedenis van het sultanaat Ternate. De Ternataanse prins Ali Juanga-Murari brengt een

44 Mangunwijaya 1991, p. 100. Mangunwijaya 1987, p. 107-108: 'Tetapi hendaklah kita sadar, bahwa musuh yang paling berbahaya tidak berdiri di atas geladak kapal mesiu "Angseterdam" dan "Gawuda" di lepas pantai itu, kendatipun mereka kaum kufur, tetapi di dalam kita sendiri. Bukan juga di benteng-benteng laut bermoncong puluhan meriam, tetapi dalam ulah tingkah kita seikut iblis, ya sesungguhnya, di dalam jantung dan sungsum kehendak serta cita rasa yang keliru, dalam nafsu gengsi yang mengorbankan segala-gala, dalam kehausan benda *wadhag* yang tanpa ukuran. Dan teranglah, maafkan Saudara-saudara budiman se-Kitab-se-Ayat, musuh juga tidak bersemayam di Tidore. Saudara sesahadat, musuh kita adalah mereka, atau lebih tepat kita sendiri, yang selalu bernafsu untuk "membuat bumi kita menjadi onggokan puing-puing dan menggelembungkan diri sekerucut gunung".'

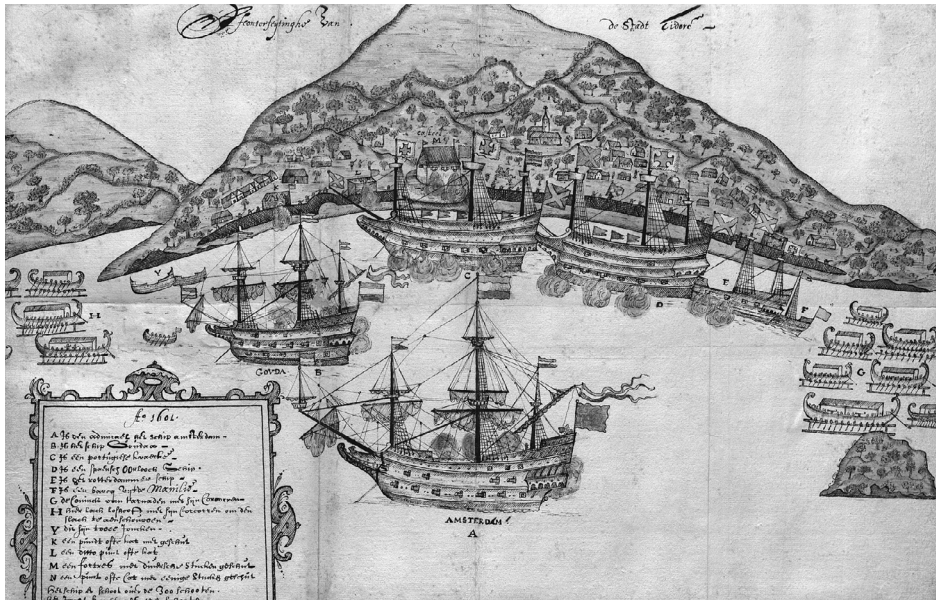

Afb. 22 Zeeslag tussen Nederlanders en Portugezen op de rede van Tidore, 11 juni 1601. Op de voorgrond de schepen Amsterdam (A) en Gouda (B). Voor de kust een Portugese kraak (C), een Spaans galjoen (D) en twee kleinere vaartuigen (E, F). Op de kust staat op enkele punten (K,L,M,N) geschut opgesteld. De krachtmeting wordt gadegeslagen vanaf Tidorese (H) en Ternataanse (C) vloten van oorlogsprauwen.

bezoek aan Mioti-Lamo en doet een beroep op hem om zich als scheepsbouwer voor Ternate verdienstelijk te maken. De steun van Mioti-Lamo zou van bijzondere betekenis zijn omdat hij bekend staat als een man die nog dicht bij de voorouders en bij bovennatuurlijke krachten staat. Maar hij valt de prins in de rede:

> 'Hoogheid, u vergist zich [...]. Ik ben maar een heel eenvoudig mens, afkerig van bloedvergieten en de taal van het zwaard. Ons zwaard is medegevoel, ons schild is openheid, eerlijkheid is onze speer en ons mes is oprechte vreugde als het anderen goed gaat.'[45]

Mioti-Lamo verklaart waarom hij niet betrokken wil worden in het eindeloze conflict tussen Ternate en Tidore:

> 'Heer van Ternate, in die eeuwige toestand zijn wij, gewone mensen, net als *o homa*, de spierinkjes die we als lokaas levend in onze prauwen vangen wanneer we op zee varen. En midden op zee gooien we die spierinkjes als aas uit tussen een school grote tonijnen, die daar onmiddellijk op afschieten. [...] Maar, neemt u mij niet kwalijk, prins, komen die grote vissen die het gevoel hebben dat ze de kleine in hun macht hebben, ook niet bedrogen uit wanneer

45 Mangunwijaya 1991, p. 201. Mangunwijaya 1987, p. 221: 'Paduka keliru [...], hamba hanyalah orang kecil yang tidak suka pertumpahan darah ataupun bahasa tombak. Tombak kami tenggang rasa, perisai kami hati yang terbuka, pedang kami kejujuran dan golok kami kegembiraan hati yang ikhlas bila orang lain maju dan berkembang.'

> ze zelf in de val lopen van nog veel machtiger en gulziger vissen?'[46]

Hij verwijst hier naar wat in het hindoeïsme *matsyanyaya*, de wet van de vissen, wordt genoemd. *Ikan makan ikan*, luidt ze in het Maleis: vis eet vis. Ze waarschuwt voor een wereld in chaos waarin slechts het recht van de sterkste geldt en waarin soortgenoten elkaar vernietigen omdat er geen hoger gezag is en de wetten buiten werking zijn gesteld. De titel *Ikan-ikan Hiu*, *Ido*, *Homa* vat dit thema kernachtig en beeldend samen.

De prins deelt Mioti-Lamo mee dat zijn moeder en zuster de verwoesting van Dowingo-Djo hebben overleefd en op Ternate zijn. Hij besluit dan toch tot een bezoek. Zijn pleegdochter vergezelt hem als aanstaande echtgenote van prins Juanga-Murari. Als de prins Mioti-Lamo informeert over de zwakte van de Ternataanse vloot en hem vraagt scheepswerven op te zetten op het schiereiland Hoamoal in de Midden-Molukken, vraagt hij hem bedenktijd.

Het laatste deel van de roman speelt zich tien jaar later op Banda af. In de voorgaande jaren is Tarate-Rorasai getuige geweest van de politieke chaos die in deze periode op Ternate is ontstaan. Mioti-Lamo is bij een overval op zee door zeerovers gevangen genomen, als slaaf doorverkocht en op Banda in dienst gekomen bij het vooraanstaande hoofd Dirk Joncker Callenbacker. Nadat prins Juanga-Murari hem hier tijdens een diplomatiek bezoek aan de Bandanese hoofden heeft aangetroffen en zijn vrijlating heeft bepleit, reist Tarate-Rorasai zelf naar Banda om hem onmiddellijk vrij te kopen. Beiden zijn dan getuige van de aankomst van gouverneur-generaal Coen, zijn ultimata aan de hoofden van Banda en hun terechtstelling. Mioti-Lamo en Tarate-Rorasai ontvluchten de terreur in een prauwtje en worden op de Bandazee door een zware storm overvallen. Zij overleven het natuurgeweld ternauwernood door zich aan de brokstukken van hun prauw en aan elkaar vast te klampen. Uiteindelijk worden de drenkelingen door dolfijnen aan wal gebracht op een eilandje aan de oosthoek van Seram:

> Mioti's hele ziel haalde opgelucht adem omdat ze eindelijk de lucht van de vrijheid weer in konden snuiven, als mensen die zelf in staat waren hun lot te bepalen. Maar wanneer zouden Hitu, Ternate, Tidore, Banda, Seram en al die grote tonijnen die telkens weer de kleine spierinkjes vraten, zich zelf eindelijk niet meer door haaien laten verslinden?[47]

46 Mangunwijaya 1991, p. 201-202. Mangunwijaya 1987, p. 222: 'Paduka *Kaicil* Ternate, dalam keadaan seperti itu, kami rakyat kecil hanya bagaikan ikan-ikan kecil *o homa*, yang kami tangkap hidup-hidup di dalam perahu-perahu bila kami sedang bernelayan. Di tengah laut *o homa* kami lemparkan ke tengah-tengah gerombolan ikan-ikan besar *ido*, yang langsung menggayangnya. [...] Namun, maafkan Paduka, bukankah *ido-ido* yang merasa menguasai *homa-homa* kecil, bukankah mereka sendiri tertipu juga dan masuk perangkap penangkap-penangkap ikan yang lebih kuasa dan rakus?'

47 Mangunwijaya 1991, p. 263-264. Mangunwijaya 1987, p. 294: 'Lega seluruh jiwa Mioti, sebab telah terhirup kembali udara kemerdekaan bagi manusia-manusia yang sanggup menentukan nasib sendiri. Tetapi Hitu, Ternate, Tidore, Banda, Seram, serta *ido-ido* yang biasanya makan ikan-ikan *homa* yang kecil-kecil, sampai kapan mereka akan mampu menghindari giliran dimakan ikan-ikan hiu?'

Afb. 23 Titelplaat *Ikan-ikan hiu, ido, homa* 1987. *Vir et mulier de Tobelo*: Man en vrouw van Tobelo.

De historische bronnen

Historisch-romantische verhalen zijn gebaseerd op historische bronnen. Ver Huell en Ritter hebben bij *Christina Martha* en *Toeloecabesie* voetnoten geplaatst waarin zij naar door hen geraadpleegde bronnen verwijzen. Mangunwijaya presenteert de bronnen waarop *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* is gebaseerd, als documenten: de verhalende hoofdstukken worden afgewisseld met stukken uit de archieven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie of interviews met lokale informanten van de Tobelo.[48] De roman is voorzien van bijlagen met genealogische gegevens van Mioti-Lamo, een lijst van voorkomende woorden uit de taal van Tobelo, een lijst van voorkomende Nederlandse termen en een topografische schetskaart van de baai van Kao. Hij heeft in de hoofdstukken over de persoonlijke geschiedenis van Mioti-Lamo en de zijnen bovendien verschillende traditionele Tobelorese zangen en liederen opgenomen die de roman een couleur locale geven die voor Helmers, Ver Huell en Ritter onbereikbaar was.

De bij de hoofdstukken opgenomen interviews met informanten zijn voorzien van administratieve gegevens van het *Tim Peneliti Sejarah Kebudayaan Maluku Utara* (Onder-

48 Over Mangunwijaya's bronnen voor *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa*, zie Bouwman 1995, p. 87-88.

zoeksteam Cultuurgeschiedenis Noord-Molukken), werkend vanuit het instituut voor cultuurstudie en -onderzoek van een niet nader geïdentificeerde Soekarno-Hatta Universiteit. Ze verschaffen gegevens over de geïnterviewde informant, datum en plaats van het interview, de interviewster en haar technisch assistente. Deze interviewster, Gabriela Gabi Guraci, blijkt op de laatste pagina's van *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* de vertelster van de roman te zijn. In een persoonlijke brief aan haar moeder doet zij opgewekt verslag van een tocht met een marineschip die zij, in het kader van haar onderzoek, maakt naar de baai van Kao. De vraag of haar moeder het laatste hoofdstuk heeft ontvangen van het vervolgverhaal over haar streek van herkomst dat zij in haar vrije tijd heeft verzonnen, onthult vanuit welk perspectief het verhaal is geschreven: de vertelster is een jonge, academisch geschoolde vrouw, die haar eigen wortels op Halmahera onderzoekt en haar verbeelding heeft gebruikt om idealistische lessen te trekken uit de geschreven en vertelde historie van de Molukken.

Het is een effectieve manier om de lezer ervan te doordringen dat een historische roman een literaire constructie van de historische werkelijkheid is. Mangunwijaya neemt hiermee afstand van de ambitie van de negentiende-eeuwse auteurs om de toehoorders en lezers ervan te overtuigen dat hun verhalen een historische werkelijkheid tot leven brengen.

Een nieuw perspectief

Gabriela Gabi Guraci is de vertelster van een verhaal waarvan Mangunwijaya de architect is. Hij vertelt de geschiedenis van de Molukken vanuit een vrouwelijk perspectief en neemt hierdoor afstand van de negentiende-eeuwse, door mannelijke vertellers gedomineerde, koloniale literatuur. De wijze waarop hij de lotgevallen van vader en dochter heeft uitgewerkt, contrasteert in belangrijke opzichten met de geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter.

Om te beginnen komen vader en aangenomen dochter niet om het leven. Zij overleven niet alleen het natuurgeweld tijdens hun vlucht van Banda, maar ook het menselijk geweld waarvan zij in de loop van hun leven het slachtoffer worden.

Zowel Mioti-Lamo als Tarate-Rorasai putten de kracht om te overleven uit zichzelf en uit hun streven naar een eenvoudig en deugdzaam leven. Beiden zijn eenlingen in hun eigen gemeenschap en ontwikkelen zich in de loop van hun leven tot zelfstandige en sterke persoonlijkheden. Zoals K. Steenbrink opmerkt, zijn Mangunwijaya's literaire hoofdpersonages steevast gecompliceerde karakters die zich niet voegen naar de heroische beeldvorming van de Indonesische *pahlawan*-cultus:

> They hesitate, make sometimes the wrong choice on the basis of honest arguments. But they are always part of the oppressed party or at least can be identified with this group, because they are themselves often partly strangers.[49]

49 Steenbrink 1998, p. 22.

Vader en dochter in *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* onderscheiden zich van de vaders en dochters in de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter door een onderlinge verhouding van gelijkwaardigheid. Mioti-Lamo redt Tarate-Rorasai het leven nadat zij als dukun uit het dorp Gura is verstoten, en hij helpt haar als incest-slachtoffer door zijn integriteit als vader te bewaren. Zijn aangenomen dochter bewaart haar morele integriteit als echtgenote van een vooraanstaande Ternataan en zet zich op haar beurt in om haar pleegvader uit de slavernij op Banda te verlossen. Als de gebeurtenissen hen tenslotte bijeenbrengen in een vliegende storm op de Bandazee, redden zij elkaar en brengen elkaar in vrijheid.

Een belangrijk verschil met het werk van Helmers, Ver Huell en Ritter is ook dat een moeder in de roman van Mangunwijaya niet ontbreekt, maar juist tot de hoofdpersonages behoort. De introductie van Loema-Dara in de roman benadrukt vooral de vanzelfsprekende aardse eenvoud waarmee zij de jonge Mioti-Lamo en later de getraumatiseerde Tarate-Rorasai geborgenheid en levensbegeleiding biedt:

> Loema-Dara was geen schoonheid en zag er absoluut niet uit als de echtgenote van een belangrijk persoon. Integendeel, ze deed de mensen meer denken aan de vruchtbare zwarte aarde van Halmahera, altijd zo gul, dank zij de overvloedige tropische regen en de vele zonneschijn.[50]

Helmers, Ver Huell en Ritter hebben zich beijverd om de Nederlandse koloniale geschiedenis vanuit het perspectief van gekoloniseerde volkeren tot leven te brengen. In de literatuur van de achttiende eeuw werden perspectiefwisselingen reeds veelvuldig toegepast om het Europese publiek met andere ogen naar zichzelf en naar 'de ander' te laten kijken.[51] Wanneer we hun geschiedverhalen echter vergelijken met Mangunwijaya's *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa*, valt in het oog dat ze alle drie in meer of mindere mate getuigen van de ontoereikendheid van de beschikbare historische en antropologische kennis in de negentiende eeuw. Omdat het de auteurs bovendien ontbrak aan persoonlijke ervaring met land en volk, hebben ze de personages en hun lotgevallen volgens de schematische conventies van de negentiende-eeuwse historisch-romantische literatuur uitgewerkt.

Een onvoltooid project

Helmers, Ver Huell en Ritter hebben *Geschiedenis van Egeron en Adeka*, *Christina Martha* en *Toeloecabesie* geschreven om in een verhalende vorm een betoog over koloniale verhoudingen en koloniaal beleid te houden. Hoewel zij hierover uiteenlopende denkbeelden koesterden, heeft het koloniale bestel op zichzelf in hun geschiedverhalen een onbetwiste vanzelfsprekendheid. Het wordt gelegitimeerd door theorieën over de gelijkheid van de menselijke natuur en de ongelijktijdige ontwikkeling van de volkeren in Europa en Azië.

50 Mangunwijaya 1991, p. 29. Mangunwijaya 1987, p. 26: 'Loema-Dara tidak pernah berkesan bidadari atau istri petinggi. Sebaliknya, ia mengingatkan orang pada tanah hitam Halmahera yang subur dan yang tak pernah jual mahal; anugerah rahmat hujan tropika yang murah hati dan matahari berlimpah.'

51 Leemans en Johannes 2013, p. 570-579.

Mangunwijaya beschouwt zichzelf ook als een erfgenaam van de Verlichting.[52] Toen hij in 1996 de Professor Teeuw Award ontving voor zijn bijdragen ter verbetering van de relaties tussen Indonesië en Nederland, verklaarde hij in zijn dankwoord dat

> the essence of the European Enlightenment does not lay primarily on the improvement of the physical means or the change in the external aspects of progress only, but more on the real reverence towards the inherent value and dignity of human beings, and the effective development of those values and dignity in this world. It lays on the view that human life cannot be regarded as a mere instrument of passing like what the Javanese traditional society says as '*mung mampir ngombe*' (just a short visit for a drink), but is valuable in itself. Human life cannot be viewed as a mere bridge or a means towards the achievement of the everlasting life; instead, it must be viewed as a purpose in itself; and so it deserves to be developed and humanized.[53]

De postkoloniale roman van Mangunwijaya staat dus evenals de verhalen van Helmers, Ver Huell en Ritter in een traditie van door Verlichtingsidealen geïnspireerde geschiedverhalen.

De periode waarin de Nederlanders hun koloniaal gezag in de Molukken vestigden, beschrijft hij als een chaotische wereld die slechts aan de wet van de vissen gehoorzaamt. Het kolonialisme brengt geen bevrijding van tirannie, maar schept afhankelijkheid van de koloniale machten. De roman stelt de eigen vorsten en hoofden nadrukkelijk verantwoordelijk voor de loop die hun geschiedenis heeft genomen. De vreedzame kleine gemeenschap die Mioti-Lamo en Loema-Dara in Gamfela opbouwen, vormt een kwetsbaar, maar duurzaam tegenwicht tegen de strijd om politieke en culturele macht in de Molukken.

De roman *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* is geschreven ten tijde van het regiem van Soeharto. Ze kan gelezen worden als een actueel verhalend pleidooi voor de ontwikkeling van een Indonesische samenleving waarin ieders menselijke waardigheid wordt gerespecteerd en waarin welvaart en welzijn voor alle bevolkingsgroepen, in het bijzonder de meest kwetsbare, tot ontwikkeling kunnen komen. De opbouw en het voortbestaan van zo'n samenleving kunnen door verlichte bestuurders en wetgeving worden bevorderd, maar alleen door de deugdzaamheid van haar burgers worden gewaarborgd.

Ons onderzoek van de koloniale en postkoloniale geschiedverhalen van Helmers, Ver Huell, Ritter en Mangunwijaya laat zien dat auteurs de nalatenschap van de Verlichting voortdurend herscheppen. De Verlichting, in de zin van een filosofie van vrijheid, gelijkheid en broederschap en een hierop gerichte intellectuele, maatschappelijke en culturele transformatie van de samenleving, is een onvoltooid project. De verwerking van het koloniaal verleden vraagt, ook in de Nederlandse literatuur, steeds nieuwe geschiedverhalen.

52 In Indonesië wordt Mangunwijaya's levenshouding veelal als 'humanistisch' gekwalificeerd.

53 Y.B. Mangunwijaya, *The Realm of Greek Thought and our Struggle. Words of gratitude for the granting of the Professor Teeuw Award 1996*. Djakarta, 15-5-1996, p. 7, ongepubliceerd. Geciteerd in Steenbrink 1998, p. 28-29.

Summary

Fathers and daughters
Moluccan history in nineteenth-century Dutch literature and its resonance in Indonesia

Apostles of Enlightenment

In chapter one of this thesis the heritage of Enlightenment in early nineteenth-century colonial policy in the Dutch East Indies is outlined.

At the end of the eighteenth century the Enlightenment brought about a fundamental change of view regarding colonial affairs. Notably the third edition of *Histoire des deux Indes* (*History of the two Indies*), edited by G.Th. Raynal in collaboration with D. Diderot and published in 1780, advocated a reconsideration of political, economic, social and cultural relations between the colonizers and the colonized. This revolutionary international best-seller was soon available in a Dutch translation and contributed to the emergence of 'enlightened' concepts among the Dutch Patriots of how the administration of the Dutch Indies was to be organized after the demise of the Dutch East India Company (VOC).

It wasn't until after the turbulence of the Batavian-French era had subsided that these ideas could be put to the test in the Dutch Indies. British and French-allied governors had laid out the groundwork for a centralized colonial state when the Kingdom of the United Netherlands regained power and G.A.G.Ph. baron van der Capellen was installed as Governor-General in 1816. He advocated the prosperity and welfare of the indigenous population, but his regulation of land tenure on Java did not result in a flourishing agriculture or sufficient revenues for the state. Van der Capellens proposal to abolish the monopoly which was still operative in the Moluccan clove trade, met with disapproval of King Willem I who unequivocally prioritized the Dutch commercial interests. The experiments with enlightened liberalisation came to a halt and gave way to the implementation of the Cultuurstelsel (System of Cultivation), a government policy requiring a percentage of land and labour to be used for the cultivation of export crops.

In the meantime the inflow of Dutch public servants and other colonists created a

civil society in the Dutch Indies which fostered an unprecedented interest in the archipelago and its indigenous populations. Since 1838 the *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* (*Magazine for the Dutch Indies*), initiated and directed by W.G. baron van Hoëvell, published travel reports and a variety of scientific information and literary articles. As Van Hoëvell and his circle hoped to build and educate an articulate civil society, they are aptly labelled 'apostles of Enlightenment' by historian A. Goss. In 1848 a public meeting was organized in Batavia, in response to the preparation of a constitutional reform that was to lay the basis of Dutch parliamentary democracy. It adressed the King with a request to promote the training of civil servants in the Indies itself. Thereupon the then governor-general barred further meetings and threatened any opposition with dire consequences. Van Hoëvell returned to the Netherlands to become a member of parliament, while the empowerment of civil society in the Dutch Indies was brought to a stand still.

This study examines how Dutch colonial fiction interacted with the rise and fall of enlightened idealism in this period. In the chapters two, three and four of this thesis, three historical romances, varying from a narrative poem to a short story and a historical novel, are extensively researched and analyzed.

Historical romances

The authors of these romances aspired to bring an enlightened representation of historical events in the Moluccas to the Dutch public.

Jan Fredrik Helmers (1767-1812), owner of a masonry firm in Amsterdam, achieved renown as the poet of *De Hollandsche natie* (*The Dutch nation*), an abundant eulogy of the virtuous ancestors who forged a national identity in their fight against Spanish rule and made Holland a world power in the seventeenth century. The fourth chant of his tribute sings the praise of Dutch navigation, particularly to the East Indies, in several narrative episodes. One of these episodes is the fictional *History of Egeron and Adeka*, situated on the Banda islands at an indefinite moment in history when supposedly the first Portuguese ships and, shortly thereafter, the Dutch arrived.

Maurits Ver Huell (1787-1860), born of a prominent family in the county of Zutphen, made his career in the navy. As a naval officer he joined the fleet which sailed from 1815 until 1819 to the Dutch Indies in order to re-establish power from the British authorities, to the Kingdom of the United Netherlands. There he witnessed the uprising on the Ambon islands which took place from May to November 1817. Since his naval career floundered after this journey, he accepted a position at the navy wharf in Rotterdam and in an attempt to rehabilitate himself published the travelogue *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* (*Memories of a journey to the East-Indies*) in 1835-1836. In addition, his memories of the Moluccan uprising inspired him to write *Christina Martha*, a historical romance which he read out to the Rotterdam department of the *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* (Dutch Society of Fine Arts and Sciences) in 1837.

Willem Leonard Ritter (1799-1862) went to the Dutch Indies as a lower rank army surgeon. In 1822 he was employed as a civil servant on the west coast of Borneo (Kali-

mantan), and later, after an administrative intervention by the then governor-general, in Padang on the west coast of Sumatra. After he was forced to resign in 1837, Ritter settled down in Batavia and tried to make a living by putting his administrative and writing skills at the disposal of the general public. Van Hoëvell published Ritters report of an explorative journey to Aceh in the *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* (*Magazine for the Dutch Indies*) and encouraged him to write other feature articles, both from his in-depth knowledge of Borneo's west coast and from his personal memories. Between 1838 and 1845 Ritter wrote about twenty narratives for various magazines, enriching his repertoire with historical romances. His most ambitious narrative of this period was *Toeloecabesie*, a comprehensive novel about the war between the chiefdom Hitu, situated on the northern peninsula of Ambon, and the Dutch East India Company. It was published as a serial in the *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* in 1844, and in a compilation of his stories in 1845. In 1861 it was reprinted in the Netherlands, this time as a separate novel called *Vrijheid en dwang* (*Liberty and coercion*).

Fathers and daughters

Although *History of Egeron and Adeka*, *Christina Martha* and *Toeloecabesie* differ in literary form, there is a remarkable resemblance in dramatic content. The main character in each story is a young woman on the verge of adulthood, next to her aged father. They share a tragic fate which is intended to invoke a horrified and compassionate response of the audience and the readers.

In the historically unfounded story of Helmers, Adeka is the only daughter of Egeron, King of Banda. Her young and militant husband Afron, a prince from Timor, is treacherously killed by newly arrived Portuguese who then incarcerate King Egeron and ransack the islands. A loyal servant frees Egeron, who has lost his eyesight in prison and is doomed to wander in the wilderness, escorted by his caring daughter, like Oedipus and Antigone. After Adeka is captured and killed, Egeron unexpectedly meets the Dutch admiral Van Neck, who indignantly vows to avenge the Portuguese tyranny. After an easy victory Van Neck intends to restore Egeron to the throne. However, the old man yearns to be united with Adeka in the grave and before dying gratefully bestows his land and people to the Dutch.

In his travelogue Ver Huell introduces the historical Christina Martha as the daugher of Paulus Triago [Tiahahu], head of Abubu, a village on Nusalaut. According to hearsay, she did accompany her father during the uprising as his weapon bearer. After the rebellion was suppressed, Ver Huell met both of them as prisoners of war. He attended the interrogation and subsequent execution of the father and was later responsible for Christina Martha when she was exiled to Java and subsequently died aboard his ship.

In the historical romance *Christina Martha* Ver Huell fictionalized the events prior to the arrest of father and daughter. As Paulus Triago is summoned to participate in an uprising on the neighbouring island Saparua, Christina Martha decides to accompany him. She takes part in the war dances and inspires the insurgents by her noble and

militant attitude. Her love interest is the equally noble and militant Latumahina, but this provokes the envy of the ignoble commander Thomas Matulesia [Matulessy], who arranges the arrest of Latumahina by a Dutch patrol. Shortly thereafter the insurgents are defeated by the Dutch military and Matulesia is handed over to the Dutch by Christina Martha in retribution for his treason of Latumahina. After both her father and her groom-to-be are sentenced to capital punishment, Christina Martha looses the will to live, languishes aboard the ship that will take her into exile, and after her demise is buried at sea.

The historical novel *Toeloecabesie* is largely based on Valentijns comprehensive work *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (*Old and New East-Indies*, 1724-1726). Telukabesi was a Hituese commander who barely escaped when, after a three-year siege, the Dutch military took the stronghold Kapahaha by surprise. His second wife was killed during the assault and Valentijn falsely asserts that by interfering she made her husband's escape possible. The episode inspired Ritter to compose a novel about Telukabesi's fictitious wife Si Tidja who is resolved to stand by her man in his battle with the Dutch East India Company. Si Tidja is the foster-daughter of the aged warrior Patiwani who has found her as a child, tied to a barrel adrift in the sea, and has raised her as his own. She is in an identity crisis, caused by dreamlike memories of a happy childhood in the loving care of a Dutch father and Portuguese-Indian mother. Her biological father is Jacob Verheiden, portrayed by Ritter as a Byronic hero, seeking a solitary existence ever since he lost his wife and daughter by shipwreck. Verheiden commands the ultimate assault on Kapahaha and, taking a shot at Telukabesi, hits his wife Si Tidja who resolutely sacrifices her life to protect her husband. In their last moments together father and daughter recognize each other and Si Tidja's identity crisis is resolved by Verheidens assurance that Muslims and Christians worship the same God. Si Tidja's foster-father Patiwani by then has already passed away after a deadly skirmish at sea and Telukabesi, who eventually decides to surrender, is sentenced and executed by the implacable governor Demmer.

The indigenous fathers in these historical romances can be said to represent an elite which under conditions of colonial supremacy is unable to ensure the security, prosperity and welfare of the younger generations. As a result, the daughters represent a population liable to be victimized. Even if Christina Martha and Si Tidja show an inclination to militancy, which is not in line with the contemporary view of womens' nature, they are incapable of taking control of their fate. However, despite their grim outcome the stories of Helmers and Ver Huell offer some perspective of change in colonial relations. Helmers presents the virtuous admiral Van Neck as Egerons successor, while Ver Huell in the last episodes of his historical romance introduces the *radja* (village head) of Booi, who proudly vouches his allegiance to the King of the United Netherlands, as a substitute for Christina Martha's father. Ritters story expresses less confidence in an enlightened colonial future: Verheiden, Si Tidja's father, succeeds in giving his dying daughter peace of mind, but as a military employee he has to carry out the self-serving and rigid power politics of the Dutch East India Company which are incompatible with Enlightenment ideals.

Narrative arguments

Despite their dramatic resemblance the historical romances of Helmers, Ver Huell and Ritter convey disparate ideas about colonial relations and enlightened colonial policy.

Helmers pictures Banda as a scene of idealized pastoral innocence in classicist garments. In the scheme of philosophical history, pasturage represents an early stage in the history of mankind, prior to societies based on agriculture and civilizations engaged in commerce. His story highlights the contrast between the tyrannical Portuguese who come to Asia to plunder and to enforce their religion, and the enlightened Dutch who just come to trade and therefore are welcomed as liberators. This narrative argument relied on the thesis of Raynal and Diderot in *Histoire des deux mondes*, stating that the Dutch opened up a new era in colonial history. However, Helmers ignored their stern disapproval of the Dutch monopolistic policies which rapidly invoked as much fear and hatred as Portuguese tyranny did before. He also ignored Banda's history as it was known at the time: the establishment of a Dutch trading agency on Banda, the enforcement of monopoly contracts, the elimination of British competition, the depopulation of Banda Besar by governor-general J.P. Coen and the building of a nutmeg-plantation economy using slave labour. Helmers kept silent on the subject of colonial policies which were debated in the Batavian-French era by Patriots and their political opponents. Since he could not identify with any plebeian revolutionary movement and was repulsed by the bellicose aftermath of the French revolution, he tried to uphold his moral integrity and innocence by rising above the political strife of his time in philosophical reflections. Thus, dazzled by his belief in the virtuousness of the Dutch ancestors and the enlightened creed that the relation between a civilized nation and a pastoral society should be based on the principles of liberty, equality and fraternity, Helmers located his narrative on Banda, probably the most inappropriate historical setting he could have chosen.

The historical romance *Christina Martha* was presented to an audience some twenty years after the uprising on Saparua. In the meantime Van der Capellen had ordained measures to improve living conditions on the Ambon islands, but his proposal to abolish the clove monopoly had been banned by the King. In his romance Ver Huell put forward his views on enlightened colonial relations while refraining from any reference to Van der Capellens enlightened administration or to the current colonial policy. Being a zealous dilettante in natural history and philosophy, he positioned his narrative as a study of mankind in a distant part of the world. He suggested that the impetuous Moluccan uprising was sparked by the demeaning and embarrassing treatment of a prominent inhabitant of Saparua by a local Dutch official. The story of *Christina Martha* was intended to remind the audience that the inhabitants of the Dutch Indies should not be treated as slaves, but as fellow human beings, blessed with the divine light of reason and justly entitled to affection and respect with regard to their disposition and customs. Indigenous society, as Ver Huell saw it, was in a transitional stage between an ancestral past of savage customs, such as headhunting and cannibalism, and a harmonious agricultural society. The advancement of civilization is represented in characters such as the *radja* of Booi, a pillar of colonial administration, and Christina Martha, who distances

herself from ancestral superstition and embraces the religious teachings of the Dutch missionary Joseph Kam. The story conveys the authors' confidence that Dutch colonial rule and missionary work play an important part in furthering and speeding up the process of civilization.

Ritter lacked this confidence. He had administrative experience, but as he was no longer active as an official, he felt free to question historical colonial relations. Like Ver Huell in *Christina Martha*, Ritter describes an indigenous society in a transitional stage between ancestral savagery and burgeoning civilization in the historical novel *Toeloecabesie*. On the one hand he depicts human sacrifice as an indispensable part of the traditional ancestral oath before waging a war, on the other hand he portrays Patiwani and Telukabesi as impassioned supporters of political autonomy and religious liberty. While in Valentijns account of colonial history and in previous Dutch historiography, the Hituese, and other Muslim elites in the region, are characterized as unreliable allies and deceitful opponents, Ritter suggests that the Hituese were, in principle, fighting a just cause, as did the Dutch in their own struggle for independence and religious liberty. In his view the subjugation of Hitu and the abolition of its government by the Dutch East India Company was a blatant injustice to an ally which had been among the most loyal in the region. Since the Company had alienated the Hituese by its self-serving policies and the abuse of power by its officials, the civilizing prospects of Dutch colonial rule and missionary work were doubtful. Ritters narrative suggests that a common ground between the colonized and the colonizing power is to be restored in time by an enlightened policy which prioritizes prosperity and welfare. The novel highlights the longing for intimacy in a loving family by both the Dutch and Hituese protagonists. It shows the counterproductive effects of colonial power politics on the provision of an appropriate framework for civilization. However, like Helmers and Ver Huell before him, Ritter ignores the enlightened plea to abolish the monopoly on the spice trade and to liberalise the colonial economy.

Eclipse of Enlightenment ideals

While the heritage of Enlightenment in the first quarter of the nineteenth century did not result in an effective liberalisation of the economy in the Dutch Indies, the public debate about colonial relations went on. However, halfway through the century historical romance gave way to military narrative which eclipsed enlightened idealism.

The vision of enlightened bliss which Helmers conjured up in the *History of Egeron and Adeka* (1812) waned as the reality of managing a colony sunk in. S.P. Oudkerk Pool, who adapted the story in a theatre play, *Adeka, of de Nederlanders op Banda* (*Adeka, or the Dutch on Banda*, 1834), questioned the image of tyrannical Portuguese and virtuous Dutchmen. Ph.P. Roorda van Eysinga, inspired by Helmers to sing the praises of Dutch colonial history in *Nederlands roem in Oost-Indië* (*Dutch glory in the East Indies*, 1831), maintained that the Dutch ancestors had to free the peoples of the East not only of Portuguese and Spanish tyranny, but also from the despotic inclinations of their own leadership. Like Ver Huell

in *Christina Martha* (1837), Roorda van Eysinga advocated the spreading of Christianity in order to combat 'false beliefs' and to build a civilized society. Irrespective of their narrative differences, these authors fostered enlightened ideals on the subject of colonial relations and entrusted the Dutch to implement them.

In 1857 the former army officer J.B.J. van Doren published *Thomas Matulesia*, a military history of the Moluccan uprising in 1817. Contrary to Ver Huells image of Christina Martha, he ascribes to her an insensitive, rather than noble, nature. In 1870 another former army man, W.A. van Rees, wrote a romanticized biography of P.F. Vermeulen Krieger, an officer who was involved in smothering the revolt. Using Ver Huells travelogue as a historic source, he portrayed the leadership of the uprising with undisguised contempt, exempting only Christina Martha as a fanatical, yet respectable opponent. In most colonial military narrative of this period all Enlightenment idealism has disappeared.

Even Ritter was drawn into a disillusioned mood by the current climate. In 1861 his novel *Toeloecabesie* was reprinted in Amsterdam and renamed *Vrijheid en dwang* (*Liberty and coercion*). The new title actually referred to the fierce public debate on the principles of the system of cultivation on the island of Java, which closely resembled the monopoly system implemented earlier in the production and trade of Moluccan spices. However, a plea for economic liberalisation was not the key message of the novel. To give the novel a contemporary profile, Ritter added a preface which was at odds with its essence. It stated that an understanding between colonizers and colonized had turned out to be impossible, notably because of religious differences and animosities. The novel should make the readers aware that the outlook in the Dutch Indies might be one of long term conflict and that the colonial army should be duly respected. For Ritter enlightened idealism had become a thing of the past.

Postcolonial traces

The Menadonese E. Kandou, employed at the teachers college in Ambon, condensed Ritters novel into a concise Malay *Hikajat Kotidjah* (*History of Kotidjah*), which was published in 1901. He revitalised Ritters idealism by suggesting that Si Tidja's tragic death brought about a moment of reconciliation between the Hituese and Dutch bystanders of the event. Since he gave the story the appearance of a traditional folk tale, some elements were incorporated in oral history. Particularly in the village of Morela, inhabited by descendants of the Hituese stronghold Kapahaha, Ritters fictional character Si Tidja has acquired the status of a historical freedom fighter.

On Banda the traces of the history of Egeron and Adeka have been volatile. After the abolition of the nutmeg and mace monopoly in 1864, the plantations in the eighteen seventies proved hugely profitable. The upper echelons of Bandanese society, fostering high expectations of the future, created a cult of Egeron and Adeka as icons of a golden age. Their names were kept alive at memorial sites like *Gunung Menangis* (Weeping Mountain) and Adeka's grave. At the end of the century some elements of the story had

seeped into indigenous oral history. In one particular village history Adeka was presented as an alias for the mythical princess Tjilubintang. Another village history claimed that cunning Portuguese initiated a brutal regime on Banda which was quickly overturned by the great J.P. Coen. However, the transfer of colonial historical fiction into oral history was short-lived. In post-colonial Banda the traces of the history of Egeron and Adeka have been erased from historical memory.

Ver Huells historical romance *Christina Martha*, published in 2013, did not have any impact on historiography in Indonesia, but his travelogue did. In 1969 Christina Martha Tiahahu was candidated for the Indonesian pantheon of *pahlawan nasional* (national heroes) who had valiantly fought colonial oppression, thereby involving the Christian population of the Moluccas in the nation building process. At the time she was not remembered in oral history and no official biography was published until 1981. Her biographer L.J.H. Zacharias constructed her life history out of the bits and pieces she gathered from, mainly, Dutch sources. Practising selective reading and tendentious editing, and unaware of the degree to which Ver Huell and Van Rees had already fictionalized the historical Christina Martha, she created a national and regional heroine who suited the ideology of *pahlawan nasional* under the Soeharto regime. 'Martha Christina', as she calls her, is still committed to public memory as a paragon of *semangat perjuangan* (militant spirit), virtuousness and moral superiority for younger generations, especially for women. This image is kept alive by womens organisations and enshrined in monuments, ritualized memorial events, digital media, magazines and other print media.

An unfulfilled project

In the historical romances of Helmers, Ver Huell and Ritter colonialism was basically taken for granted and legitimized. Though no traces of their histories of fathers and daughters are to be found in Indonesian postcolonial literature, there is some similarity in *Ikan-ikan Hiu, Ido, Homa* (*Sharks, Tunafishes, Smelts*), a historical novel published in 1987 by the Indonesian priest, architect, writer and social activist Y.B. Mangunwijaya.

The novel, a historical romance about the arrival of the Dutch on Ternate and Banda, is presented as a narrative by a young scholarly woman, thus attempting to examine and evaluate her ancestral history. The main characters in her story are a father and his foster-daughter, both from Tobelo, an ethnic group on the island of Halmahera. From their perspective the rivalry between the sultanates Ternate and Tidore is a major threat to popular welfare in the region, since it inevitably leads to the engagement of outside forces whose interventions cannot be controlled. In a chaotic world where 'fish eat fish', common people can only counteract by developing and maintaining a virtuous lifestyle. Contrary to the protagonists in Dutch colonial fiction, father and foster-daughter in Mangunwijaya's novel together survive the turbulent and violent establishment of Dutch power in the Moluccas.

The contrast between Dutch colonial historical fiction and this postcolonial novel highlights the inadequacy of nineteenth-century historical and anthropological knowl-

edge, the gaps between literary and historical characters, and the shortcomings of nineteenth-century concepts of equality and inequality. Enlightenment as an intellectual, social and cultural transformation of society, inspired by a scientifically based philosophy of liberty, equality and fraternity, has been an unfulfilled project, and still is.

Archivalia

Borneo's Nieuwsblad. 1830. Rijksuniversiteit Leiden, KITLV (Special Collections) D H 250.

Brieven van zijn neef Q.M.R. Ver Huell, 1804 april 17-1837 juli 14. Nationaal Archief, Inventaris van de archieven van C.A. VerHuell, C.H. Graaf VerHuell, M.J. VerHuell-de Bruyn en C.J. VerHuell 2.21.004.04, 307.

Huishoudboeken van mevrouw Ver Huell, 1831-1840. Gelders Archief, collectie familie Ver Huell 0490-73.

Manuscript van de kepala adat van Neira, vermoedelijk kort voor, of tijdens de oorlog [...] samengesteld door zijn grootvader, gedeeltelijk in het Maleis en gedeeltelijk in het Nederlands geschreven. Te Banda Neira voorgelegd aan Rudy Kousbroek, door hem gekopieerd en gestuurd aan prof.dr. A. Teeuw (brief d.d. 17 december 1987), en door hem geschonken aan Ch.F. van Fraassen.

Stukken met betrekking tot Ph.P. Roorda van Eysinga (1796-1856). Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 3286. brief no. 6, Batavia 1 augustus 1824.

Veerman, W.L., *Journaal van Zr.Ms. 'Admiraal Evertsen', voerende de vlag van de Schout bij Nacht A.A. Buyskes, gecommandeerd door de Kapitein J.H. van Maren, en naar deszelve door de Kapitein D.H. Dietz en naar deezen door de Kapitein Luitenant Q.M.R. Verhuell, gehouden door den Luitenant der tweede klasse W.L. Veerman, van Nieuwediep naar en in Oost Indië en op de terugreis, 9 Febr. 1815-7 April 1819. Vervolgd door: Verkort journaal van de Amerikaansche brik 'Pickering', en door Journaal van het Engelsche koopvaardijschip 'Cadmus', 1819*. Scheepvaart Museum Amsterdam, A. 2419, 0003.

(Ver Huell, Q.M.R.), *Levensherinneringen van Q.M.R. Ver Huell, 1812-1839*. Gelders Archief, Collectie familie Ver Huell 0490-58. Transscriptie Ch.F. van Fraassen.

Vermeulen Krieger, F., *Dagboek, zedert mijne gevangenschap in Rusland 28 november 1812*. Gemeentearchief Goes, Collectie handschriften 119.

Vermeulen Krieger, F., *Dagboek, door hem gehouden gedurende zijne reis van Hellevoetsluis naar Batavia, zijn verblijf in Indië en zijn terugkeer naar het vaderland, 1829 December 20-1834 December 19*. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 045 Vermeulen Krieger, 1817-1834, 2.21.006.45, 3.

Bibliografie

Accarias de Sérionne, J., *La richesse de la Hollande, ouvrage dans lequel on expose, l'origine du commerce et de la puissance des Hollandois; l'accroissement successif de leur commerce et de leur navigation; les causes qui ont contribué à leur progrès, celles qui tendent à les détruire; et les moyens qui peuvent servir à les relever*. 2 Banden. Londen [i.e. Amsterdam?]: aux depens de la Compagnie, 1778.

Ackersdijck, J., 'Herinneringen van eene Reis naar Oost-Indiën, door Q.M.R. Ver Huell', in: *De Gids* 1838, 411-418.

Alkhajar, E.N.S., *Pahlawan2 yang digugat. Tafsir kontroversi Sang Pahlawan*. Solo: Buku Katta, 2008.

Alwi, D., *Bersama Hatta, Syahrir, dr. Tjipto & Iwa K. Soemantri di Banda Naira*. Jakarta: Penerbit Dian Rakyat, 2002.

Alwi, D., *Sejarah Maluku. Banda Naira, Ternate, Tidore dan Ambon*. Jakarta: Dian Rakyat, 2005.

Alwi, D., *Sejarah Banda Naira*. Malang: Pustaka Bayan; Banda Naira: Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira, 2006.

Alwi, D., *Friends and Exiles. A Memoir of the Nutmeg Isles and the Indonesian Nationalist Movement*. Ed. B.S. Harvey. Ithaca, NY: Southeast Asia Program Publications, 2008.

Appleby, J., *Shores of Knowledge. New World Discoveries and the Schientific Imagination*. New York, London: W.W. Norton & Company, 2013.

Arens, K., 'Het onverslijtbaar kleed. Over de verhalen van W.L. Ritter (1799-1862)', in: *Indische Letteren* 14 (1999), 30-50.

Atlas van Tropisch Nederland. Ed. KNAG. Batavia: Reproductiebedrijf van den Topografischen Dienst in Ned.-Indië, 1938.

Atlas Maluku. Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Maluku, 1998.

Aveling, H., 'Seventeenth Century Bandanese Society in Fact and Fiction: "Tambera" assessed', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 123 (1967), 347-365.

Barend-van Haeften, M., 'Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten', in: *Literatuur* 7 (1990), 222-228.

(Barros, J. de), *Ongemeene Scheeps-togten en Manhafte Krygs-bedryven te Water en Land, door Diego Lopez de Sequeira, als Kapitein Generaal en Gouverneur ter voortzetting van der Portugyzen Gebied en vryen Koophandel in de Oost-Indien* [...]. Leiden: Pieter van der Aa, 1707.

Bartels, D., *In de schaduw van de berg Nunusaku. Een cultuur-historische verhandeling over de bevolking van de Midden-Molukken*. Utrecht: Landelijk Steunpunt Edukatie Molukkers, 1994.

Bastin, J. & B. Brommer, *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia*, [...]. *A descriptive bibliography*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum, 1979.

Beecher-Stowe, H., *De Hut van Oom Tom of Het Leven der Negerslaven in Noord-Amerika, naar het Fransch van De la Bédollière door W.L. Ritter. Voorafgegaan door eene korte beoordeeling van George Sand, mede uit het Fransch vertaald*. Batavia: H.M. van Dorp, 1853.

Bel, J., *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Amsterdam: Bert Bakker, 2015.

Berg van Saparoea, C.J.G.L. van den, 'De tragedie op het eiland Saparoea in het jaar 1817 tijdens den opstand in de Molukken, waarin is opgenomen het boeiend relaas van den eenigen bij den moord in het fort Duurstede gespaarden ooggetuige, den kleinen Jean Lubbert van den Bergh', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 104 (1948), 237-336.

Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. Assen: Van Gorcum, 1973.

Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: Marijke Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984, 151-170.

Berg, W. van den, en P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Berg, J. van den, *Het verloren volk. Een geschiedenis van de Banda-eilanden*. 's-Gravenhage: BZZTôH, 1995.

Bervoets, J., *Alexander Ver Huell (1822-1897). Een levensbeschrijving*. Zutphen: Walburg Pers, 1992.

Bervoets, J.A.A., 'Het leven en werk van Maurits Ver Huell in Arnhem (1850-1860)', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 16 (1996), 111-122.

Bervoets, J.A.A. (ed.), *De Briefwisseling van de Student Alexander Ver Huell 1840-1849*. Westervoort: Van Gruting, 1997.

Bie, J.P. de, & J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. Deel 4. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1931.

Bik, A.J.E.A. (ed.), *Dagverhaal eener reis, gedaan in het jaar 1824, tot nadere verkenning der eilanden Kefing, Goram, Groot-en Klein Kei en de Aroe-Eilanden door A.J. Bik*. Leiden: Sijthoff, 1928.

Bilderdijk, W., *Mengelpoëzy* I. Amsterdam: wed. J. Dóll, 1799.

Boehmer, E., *Colonial & Postcolonial Literature. Migrant metaphors*. 2e druk. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Boehmer, E. and F. Gouda, 'Postcolonial Studies in the Context of the 'Diasporic' Netherlands.' In: E. Boehmer en S. de Mul (red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham, MD [etc]: Lexington Books, 2012, 25-43.

'Boekaankondiging: Aus dem Indischen Leben von Dr. W.R. van Hoëvell', in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1868, I, 233-238.

Boelens, G., Chr. van Fraassen & H. Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*. Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2001.

Bogaers, A., *De togt van Heemskerk naar Gibraltar. Dichtstuk*. (Rotterdam): eigen beheer, 1837.

Bois, J.P.I. du, *Vies des Gouverneurs Généraux, avec l'Abrégé de l'Histoire des Etablissemens Hollandois aux Indes Orientales [...] & suivi des Considerations sur l'Etat présent de la Compagnie par Monsieur le Baron d'Imhoff, ci-devant son Gouverneur Général aux Indes Orientales*. La Haye: Pierre de Hondt, 1763.

(Bois, J.P.I. du), 'Leven van alle de Gouverneurs Generaal van Neêrlands India met derzelver afbeeldingen', in: *Historische beschryving der reizen, of Nieuwe en volkoome verzameling van de aller-waardigste en zeldsaamste zee- en landtogten [...] leverende dit Deel het Leven van alle de gouverneurs generaal van Neêrlands India*. Deel 20. Amsterdam: J. Roman, G. de Groot, J. Loveringh, G. Tielenburg, S. van Esveld en P. Schouten, 1765.

(Booth, A.), *Een dienaer der Oost-Indische Compagnie te Londen in 1629. Journael van Abram Booth en zijn descriptie van Engelandt*. Ed. A. Merens. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols, 1942.

(Bosch, J. van den), 'Mijne verrigtingen in Indië: verslag van Z. Excellentie den Commissaris Generaal J. van den Bosch, over de jaren 1830, 1831, 1832 en 1833, door Z. Excell. zelv' opgesteld

en overhandigd aan zijnen opvolger den Gouverneur Generaal ad interim J.C. Baud, waarin de grondslagen en eerste uitkomsten van het kultuurstelsel vergeleken worden met de vroeger gevolgde regeringsbeginselen en de daaruit verkregen resultaten, en beschouwd in verband met de politieke en finantiele belangen van Indie en Nederland', in: *Bijdragen voor taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië*. Amsterdam: F. Muller, 1864, 295-481.

Bouwman, C.E., 'Een epos over de Molukken. *Tussen admiraals en sultans* van Y.B. Mangunwijaya', in: *Indische Letteren* 10 (1995), 84-93.

Braginsky, W., *The heritage of traditional Malay literature. A historical survey of genres, writings and literary views*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 2004.

(Bree, M.J. van), *Zes kunstplaten, behoorende tot De Hollandsche natie, in zes zangen, door wijlen den heer J.F. Helmers, geteekend door den heer M.J. van Bree en gegraveerd door den heer R. Vinkeles*. 's-Gravenhage: J. Allart, 1815.

Breitenstein, H., 'Twee jaar op Banda', in: *De aarde en haar volken* 52 (1916) 10, 73-80; 11, 81-86.

Breman, J., *Koloniaal profijt van onvrije arbeid. Het Preanger stelsel van gedwongen koffieteelt op Java, 1720-1870*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

Brink, J. ten, *Ostindische Damen und Herren. Vier Beiträge zur Kenntniß der Sitten und Gebräuche in der europäischen Gesellschaft von Holländisch-Indien*. Aus dem Holländischen von Wilhelm Berg. 4 Bände. Leipzig: Denicke, 1868. Indische Bibliothek 2-5.

Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902. Bewerkt door Ch.F. van Fraassen. Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 2016. Te raadplegen via resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/middenmolukken17961902.

(Brosses, Ch. de), *Histoire des Navigations aux Terres Australes*. Tome premier. Paris: Durand, 1756.

Bruijn, J.R., F.S. Gaastra and I. Schöffer, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*. The Hague 1979-1987. Rijks Geschiedkundige Publicatiën no. 165, 166 and 167. Te raadplegen via resources.huygens.knaw.nl/das.

Buddingh, S.A., *Nederlandsch Oost-Indië. Reizen over Java, Madura, Makassar [...] gedaan gedurende het tijdvak 1852-1857*. 3 Delen. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1859-1861.

Buku Panduan Acara Peringatan Hari Pahlawan Nasional Martha Christina Tiahahu Ke-190, Tanggal 5 Januari 2008, di Negeri Abubu, Nusalaut. Ambon: Pemerintah Provinsi Maluku, 2008.

Camões, L. de, *De Lusiaden*. Vertaling A. Pos. Amsterdam, Antwerpen: Veen, 2012.

Carey, D., and S. Trakulhun, 'Universalism, Diversity, and the Postcolonial Enlightenment', in: D. Carey and L. Festa (ed.), *The Postcolonial Enlightenment. Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009, 240-280.

(Casas, B. de las), *Seer cort verhael vande destructie van d'Indien vergadert deurden Bischop Don Fray Bartholome de las Casas*. Antwerpen?: s.n., 1578.

(Casas, B. de las), *Den spieghel vande Spaensche tyrannie beeldelijcken afgemaelt / leest breederen in-hout door het schrijven van den e. bisschop van Chiapa in Nieu Spaengien, ghenaemt don Fray Bartholome de las Casas [...]*. Amstelredam: Cornelis Claesz, 1609.

(Cate, W.Ch. ten), *Banda-Neira. Het land, waar 't goud aan de boomen groeit. Ter gelegenheid van het bezoek van Z. Excellentie Gouverneur-Generaal Jhr. Mr. A.C.D. de Graeff. Van verleden en heden, door W.Ch. ten Cate, Gediplomeerd Gezaghebber by het Binnenlandsch Bestuur. (Bandaneira), 2 october 1927*. Universiteitsbibliotheek Leiden, Special Collections D H 1026.

Chauvel, R., *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese islands from colonialism to revolt, 1880-1950*. Leiden: KITLV Press, 1990.

Chijs, J.A. van der, *De stichting der Vereenigde O.I. Compagnie en de maatregelen der Nederlandsche regering betreffende de vaart op Oost-Indië, welke haar voorafgingen*. Leyden: P. Engels, 1857.

Chijs, J.A. van der, *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Banda-eilanden (1599-1621)*. Ed. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia: Albrecht & Co.; 's Hage: M. Nijhoff, 1886.

(Clercq, W. de), *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*. Te raadplegen via resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq.

Colenbrander, H.T. (ed.), *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*. Vol. I. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1919.

Colenbrander, H.T., 'Reisverhaal van Jacob van Neck (1598-1599)', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 21, Amsterdam 1900, 194-329.

Commelin, I. (ed.), *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie: Vervatende de voornaemste reysen, by de inwoonderen der selver provincien derwaerts gedaen [...]*. 2 Delen. Amsterdam: Joannes Janssonius, 1646.

(Condorcet, Marquis de), *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Esprit Humain. Ouvrage posthume de Condorcet*. Paris: Agasse, l'an III de la République.

(Condorcet, Marquis de), *Schets van een historiesch tafereel der vorderingen van 's menschen geest. Naar het Fransch van den heere de Condorcet*. Haarlem: François Bohn, 1802.

Conscience, H., *De leeuw van Vlaenderen*. Antwerpen: L.J. De Cort, 1838.

Cook, J., *Reize rondom de waereld*. Vert. J.D. Pasteur. 13 Delen. Leyden: Honkoop; Amsterdam: Allart; 's Haage: Van Cleef, 1795-1803.

Cook's Log. Ed. Captain Cook Study Unit. Vol. 22 (1999) 2.

Crab, van der P., *De Moluksche eilanden. Reis van Z.E. Den Gouverneur Generaal C.P. Pahud*. Batavia: Lange, 1862.

D.N., 'Prinses Adeka. Eene Bandasche Legende', in: *Eigen Haard. Geïllustreerd familieweekblad* 44 (1918) 35, 560-562.

Daas, Q.W.J., *De gezangen van Ossian in Nederland*. Nijmegen: s.n., 1961.

Dalhuisen, L., M. van Selm & F. Steegh (red.), *Geschiedenis van Indonesië*. Zutphen: Walburg Pers, 2006.

Dermoût, M., *Spel van tifa-gongs*. Amsterdam: Querido, 1954.

Dichterlyke Gedachten-beelden. Eerste Bundel. Amsterdam: wed. J. Dóll, 1801.

Dictionnaire de l'Académie françoise, revu, corrigé et augmenté par l'académie elle-même. Tome second. L-Z. 5e druk. Paris: J.J. Smits & Co., 1798.

Dohmen, Chr., *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland*. Nijmegen: Vantilt, 2000.

Doren, J.B.J. van, *Reis naar Nederlands Oost-Indie of Land- en zeetogten gedurende de twee eerste jaren mijns verblijfs op Java*. 2 Delen. 's-Gravenhage: J. en H. van Langenhuysen, 1851.

(Doren, J.B.J. van), *Een vrijmoedig woord over het ontslag van den heer Senn van Basel, vroeger Nederlandsch consul voor China en Canton, en laatst algemeenen Ontvanger te Samarang op Java, door een Vriend van geregtigheid en vrede*. 's-Gravenhage: Gebr. J. & H. van Langenhuysen, 1851.

Doren, J.B.J. van, *Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel enz*. 2 Delen. Amsterdam: J.D. Sybrandi, 1852-1854.

Doren, J.B.J. van, *Herinneringen en schetsen van Ned. Oost-Indië. Vervolg op de Fragmenten uit de reizen in die gewesten*. 2 Delen. Amsterdam: J.D. Sybrandi, 1857-1860.

Doren, J.B.J. van, *Thomas Matulesia, het hoofd der opstandelingen op het eiland Honimoa, na de overname van het bestuur der Molukken door den landvoogd Jacobus Albertus van Middelkoop in 1817*. Amsterdam: J.D. Sybrandi, 1857.

Doren, J.B.J. van, *Bijdragen tot de kennis van verschillende overzeesche landen, volken, enz. (overgedr. uit* De Globe*)*. 2 Delen. Amsterdam: J.D. Sybrandi, 1860-1864.

Dornseiffer, S.I., en J. ten Kate, 'W.L. Ritter, een Haarlemmer in de Oost', in: *Indische Letteren* 6 (1991), 79-91.

(Douchez, F.), *Een tweetal oorspronkelijke nastukjes voor het Nederduitsch tooneel, met eerbied opgedragen aan de beminnaren van de nationale tooneelkunst en tevens aan 's Neêrlands weldadigheid, wordende de opbrengst daar van, aan de meest nog noodlijdende slagtoffers der jongste stormen, namelijk de Scheveningsche visschers, door den schrijver geschonken*. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1837.

Drop, W., *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*. 4e druk. Utrecht: HES Publishers, 1979.

Drost, A., *Hermingard van de Eikenterpen. Een oud vaderlandsch verhaal*. Haarlem: Vincent Loosjes, 1832.

(Dungen Gronovius, J.D. van den), 'Verslag over de residentie Borneo's Westkust, 1827-1829'. Ed. P.J. Veth, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1871, II, 8-40.

Ellen, R., *On the Edge of the Banda Zone. Past and Present in the Social Organization of a Moluccan Trading Network*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2003.

Enklaar, I.H., *Joseph Kam: 'Apostel der Molukken'*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1963.

Erftemeijer, A., *Groots en meeslepend. Sublieme landschappen uit de Nederlandse romantiek*. Haarlem: Frans Hals Museum, De Hallen Haarlem, 2009.

Esménard, J., *La Navigation, poème en huit chants, avec des notes historiques et géographiques*. 2 Delen. Paris: Giguet et Michaud, 1805; 2e druk: Paris: Giguet et Michaud, 1806.

Fabricius, J., *De schreeuw van de witte kakatoe. De Pattimura-opstand in de Molukken*. Den Haag: Leopold, 1978.

Fasseur, C., *De Indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950*. 3e druk. Amsterdam: Bakker, 2003.

Feith, R., *Het graf*. Ed. P.J. Buijnsters. 2e herziene druk. Haarlem: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1977.

Fijma, K. (red), *Harme Bevoort (1801-1874). Dichter van Enkhuizen*. Te raadplegen via http://home.hccnet.nl/k.fijma/ hbevoort.html

Forshee, J., & Chr. Healy, 'The art of the concrete: monumental images and authority in eastern Indonesia', in: C. Fredericksen & I. Walters (ed.), *Altered States. Material Culture Transformations in the Arafura Region*. Darwin: Northern Territory University Press, 2001, 1-30.

Fortgens, J., 'De zendingsarbeid in Djailolo (Halmahera)', in: *Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Tijdschrift voor Zendingswetenschap* 95 (1915) 4, 313-331.

Fraassen, Chr.F. van, 'Zacharias Josef Manusama 1921-2001', in: Z.J. Manusama, *Historie en sociale structuur van Hitu tot het midden der zeventiende eeuw*. Utrecht: Moluks Historisch Museum, Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2004, 9-27.

Fraassen, Chr.F. van, 'Dynamiek in een gespleten wereld', in: Chr.G.F. de Jong (red.), *Een vakkracht in het Koninkrijk. Kerk- en zendingshistorische opstellen*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2005, 54-66.

Fraassen, Ch.F. van, *Een romanticus bij de marine. Het leven van Maurits Ver Huell tegen de achtergrond van zijn milieu en tijd. Een monografie*. Cdrom behorend bij: Q.M.R. Ver Huell, *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819*. Zutphen: Walburg Pers, 2008.

Francis, E., 'Korte beschrijving van het Nederlandsch grondgebied ter Westkust van Sumatra, 1837', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 2 (1839) I, 28-44; 90-111; 131-153; 203-220.

(Francis, E.), *Herinneringen uit den levensloop van een' Indisch' ambtenaar van 1815 tot 1851, medegedeeld in brieven door E. Francis*. 3 Delen. Batavia: Van Dorp, 1856-1860.

Frijhoff, W., & M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel II.2. Zelfbewuste stadstaat, 1650-1813*. Amsterdam: SUN, 2005.

Gaastra, F.S., *Geschiedenis van de VOC. Opkomst, bloei en ondergang.* 10e herziene druk. Zutphen: Walburg Pers, 2009.

Garraway, D.L., 'Of Speaking Natives and Hybrid Philosophers. Lahontan, Diderot, and the French Enlightenment Critique of Colonialism.' In: Carey, D. and L. Festa, *The Postcolonial Enlightenment. Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory.* Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 207-239.

Gianluigi, G., 'Le voyage de Raynal en Angleterre et en Hollande', in: *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* 3 (1987), 86-117.

(Gijsels, A.), 'Beschrijuinge van de eilanden Banda, soo die geregeert sijn in de jaren dat onse scheepen daer eerst begonnen te negotijeren ende hoe deselve nu beseth sijn', in: *Bijdragen tot de taal-, land en volkenkunde van Neêrlandsch Indië* 3 (1854) 2, 73-105.

Gompes, L., & M. Ligtelijn, *Spiegel van Amsterdam. Geschiedenis van Felix Meritis.* Amsterdam: St. Felix Meritis & Rozenberg Publishers, 2007.

Goor, J. van, *Prelude to Colonialism. The Dutch in Asia.* Hilversum: Verloren, 2004.

Goor, J. van, *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië.* Amsterdam: Boom, 2015.

Goss, A., *The Floracrats. State-Sponsored Science and the Failure of the Enlightenment in Indonesia.* Madison: The University of Wisconsin Press, 2011.

Graaf, H.J. de, 'Verhuell wordt vrijmetselaar', in: *Tong Tong* 1973, 17/18, 8-9.

Graaf, H.J. de (ed.), *De reis van Z.M. "De Vlieg", commandant Willem Kreekel, naar Brazilië 1807-1808. Deel I. Het journaal van de kapitein-luitenant Willem Kreekel en de herinneringen aan deze reis door Jean Chrétien Baud.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1975.

Graaf, H.J. de (ed.), *De reis van Z.M. "De Vlieg", commandant Willem Kreekel, naar Brazilië 1807-1808. Deel II. Q.M.R. Ver Huell, Mijne eerste zeereis.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976.

Green, J., *A New General Collection of Voyages and Travels: consisting of the most esteemed relations, which have been hitherto published in any language; comprehending everything remarkable in its kind, in Europe, Asia, Africa, and America.* Vol. I-IV. Londen: T. Astley, 1745-1747.

Grijzenhout, F., N. van Sas & W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800.* Nijmegen: Vantilt, 2013.

Groeneboer, K., *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis.* Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993.

Groot, H., *Van Batavia naar Weltevreden. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1867.* Leiden: KITLV Uitgeverij, 2009.

Groot, K., *Geliefd en gevreesd. Duits toneel in Nederland rond 1800.* Hilversum: Verloren, 2010.

Haafner, J., *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme.* Ed. J.A. de Moor & P.G.E.I.J. van der Velde. Hilversum: Verloren, 1993.

Haan, F. de, *Oud Batavia.* Twee delen. 2e herziene druk. Bandoeng: A.C. Nix & Co., 1935.

Haas, F. de, & B. Paasman, *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadelijken lust om te leeren.* Zutphen: Walburg Pers, 1987.

Habiboe, H.H.R., *Tot verheffing van mijne natie. Het leven en werk van François Valentijn (1666-1727).* Franeker: Uitgeverij van Wijnen, (2004).

Hanna, W.A. & Des Alwi, *Ternate dan Tidore. Masa lampau penuh gejolak.* Jakarta: Pustaka Sinar Harapan, 1996.

Hanna, W.A. & Des Alwi, *Turbulent times past in Ternate and Tidore.* Ternate: Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira, 1990.

Hanna, W.A., *Banda: A Journey Through Indonesia's Fabled Isles of Fire and Spice.* Banda Neira: Yayasan Warisan dan Budaya Banda, 1997.

Hanna, W.A., *Indonesian Banda. Colonialism and Its Aftermath in the Nutmeg Islands*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1978. 2e druk. Banda Naira: Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira, 1991.

Hanou, A., *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen: Vantilt, 2002.

Hattum, M. van, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1996.

Hattum, M. van (ed.), *Hulde aan Helmers. Lofdichten op Jan Fredrik Helmers (1767-1813) ter gelegenheid van zijn 200ste sterfdag op 26 februari 2013*. Amstelveen: EON Pers, 2013.

Heeres, J.E. (ed.), *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*. Deel III. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1895.

Heezen, W., *Parnassus aan de Maas; een reconstructie van de 'leesvergaderingen' van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, afd. Rotterdam*. 2 Delen. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Neerlandistiek, 1992. (doctoraalscriptie).

Helmers, J.F., *Bespiegeling, dichtstuk; bij den aanvang van het jaar 1788*. Amsteldam: Pieter Johannes Uylenbroek, 1788.

Helmers, J.F., *Socrates, in drie zangen*. Amsteldam: Pieter Johannes Uylenbroek, 1790.

(Helmers, J.F.), *Gedichten van Jan Fredrik Helmers*. 2 Delen. Amsterdam: Immerzeel en Comp., 1809-1810.

Helmers, J.F., *De Hollandsche natie in zes zangen door J.F. Helmers*. Den Haag: Johannes Allart, 1812.

Helmers, J.F., *De Hollandsche natie in zes zangen door J.F. Helmers*. 2e druk. Den Haag: Johannes Allart, 1814.

(Helmers, J.F.), *Nagelaten gedichten van Jan Frederik Helmers. Eerste deel*. Haarlem: François Bohn, 1814. 2e druk: 's-Gravenhage: Wed. J. Allart en Comp, 1821.

(Helmers, J.F.), *Nagelaten gedichten van Jan Frederik Helmers. Tweede deel*. Haarlem: François Bohn, 1815. 2e druk: 's-Gravenhage: Wed. J. Allart en Comp, 1821.

Helmers, J.F., *Achttien redevoeringen (1792-1813)*. Ed. M. van Hattum. Amstelveen: Eigen beheer, 1989. Amstelveense Cahiers 5.

Helmers' veilingcatalogus. Ed. M. van Hattum. Amstelveen: Eigen beheer, 1989. Amstelveense Cahiers 6.

Helmers, J.F., *De Hollandsche natie*. Ed. L. Jensen, m.m.v. M. van Hattum. Nijmegen: Vantilt, 2009.

Hemert, P. van, *Lektuur bij het ontbijt en de thetafel*. Deel 10. Amsterdam: M. Schalekamp, 1808.

(Hempoe Sedah), *Bråtå Joedå, Indisch-Javaansch heldendicht*. Ed. A.B. Cohen Stuart. 2 Delen. Batavia: Lange, 1860.

Henley, D.E.F., *Nationalism and Regionalism in a Colonial Context. Minahasa in the Dutch East Indies*. Leiden: KITLV Press, 1996.

Hildebrand, *Camera Obscura*. 2 Delen. Amsterdam: Atheneum–Polak & Van Gennep, 1998.

Hiltebeitel, A., *The cult of Draupadi. Vol. I. Mythologies: From Gingee to Kuruksetra*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988.

Hitipeuw, F., *Martha Christina Tiahahu. Wanita pertama Indonesia mengangkat Parang dan Salawaku melawan penjajah demi kemerdekaan Nusa dan Bangsa*. Ambon: Eigen beheer, 2 Januari 1970.

Hoëvell, W.R. van, 'Mohamed', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 2 (1839) I, 365-392.

Hoëvell, W.R. van, *Aus dem indischen Leben*. Aus dem Holländischen von Wilhelm Berg. Leipzig: Denicke, 1868. Indische Bibliothek 1.

Hogendorp, D. van, *Bericht van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve*. 2e druk. Delft: M. Roelofswaert, 1800.

Honings, R., & P. van Zonneveld (red.), *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*. Hilversum: Verloren, 2015.

Honings, R., *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden: Primavera Pers, 2011.

Horton, W.B., 'Pieter Erberveld: The Modern Adventure of an Eighteenth-Century Indonesian Hero', in: *Indonesia* 76 (2003), 147-198.

Hoskins, J. , 'The headhunter as hero: local traditions and their reinterpretation in national history', in: *American Ethnologist* 14 (1987), 605-622.

Huigen, S., 'De smaak van mensenvlees', in: *De Gids* 171 (2008), 375-383.

Huigen, S., 'Indië door een groene bril. De dagboeken van Sytze Roorda van Eysinga', in: R. Honings & P. van Zonneveld (red.), *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950.* Hilversum: Verloren, 2015, 55-64.

Huliselan, A., 'Kapata peperangan Kapahaha', in: P.R. Abdurrachman, R.Z. Leirissa, C.P.F. Luhulima (red.), *Bunga rampai sejarah Maluku (1)*. Jakarta: Lembaga Penelitian Sejarah Maluku, 1973, 130-132.

Humboldt, A. von, *Ansichten der Natur, mit wissenschaftlichen Erläuterungen*. 2 Delen. Tübingen: J.G. Cotta, 1808.

Indisch Archief. Tijdschrift voor de Indiën. I-IV. Batavia: Lange & Co, 1849-1851.

Indisch Magazijn. Verzameling van werken, opstellen en berigten aangaande Nederlandsch Oost-Indië. Ed. E. de Waal. Batavia: 's Lands Drukkerij, 1844-1845.

Israel, J.I., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Jaucourt, L. de, *Le Tragique (Poésie dram.)*, in: D. Diderot & J. le Rond d'Alembert (ed.), *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome 16. Neufchatel: Samuel Faulche & Comp., 1765, 521-522.

Jensen, L., *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2008.

Jensen, L., 'De vaderliefde van Jan Fredrik Helmers', in: R. Honings & O. Praamstra (red.), *Ellendige levens. Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2013, 45-54.

Jensen, L., *Verzet tegen Napoleon*. Nijmegen: Vantilt, 2013.

Jong, Chr. de, '"... echter vertoonen de meesten een schijnheilig gelaat." (J.F. Bormeister, Buru, 1825)', in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* 11 (2004) 2, 49-60.

Jong, Chr.G.F. de (ed.), *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie. Tweede deel 1854-1900*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 2006.

Jonge, J.K.J. de, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, (1595-1610). Verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-koloniaal Archief*. Deel 2. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1864.

Jorissen, E.J.P., 'Helmers en zijn Hollandsche natie', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1866, 755-786.

Journael ofte Dagh-register, inhoudende een waerachtigh verhael ende Historische vertellinghe van de reyse, ghedaen by de acht Schepen van Amsterdamme, onder 'tbeleydt van Jacob Cornelisz. van Neck, als Admirael, ende Wybrand van Warwijck, als Vice-admirael, van Amsterdam gheseylt inden jare 1598 den eersten dag der Maent Martij. Amsterdam: Cornelis Claesz, 1601.

Junghuhn, F.W., *Java. Zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw*. 's-Gravenhage: C.W. Mieling, 1853.

Junghuhn, F.W., *Atlas van platen, bevattende elf pittoreske gezigten; behoorende tot het werk Java, zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw*. 's-Gravenhage: C.W. Mieling, 1854.

Junghuhn, F.W., *Kaart van het eiland Java. Tezamengesteld uit waarnemingen en opmetingen door hem gedaan gedurende zijne onderzoekingsreizen op dat eiland in de jaren 1835 tot 1848*. 's-Gravenhage: C.W. Mieling, 1855.

(Junghuhn, F.W.), *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java. [...] Verhalen en gesprekken verzameld op reizen door gebergten en bosschen, in de woningen van armen en rijken door de gebroeders Dag en Nacht. Medegedeeld door den eerstgenoemden*. Leiden: Jacs. Hazenberg Corns.zoon, 1854.

Kaam, B. van, *Ambon door de eeuwen*. Baarn: Anthos, 1977.

Kaartinen, T., *Songs of Travel, Stories of Place. Poetics of Absence in an Eastern Indonesian Society*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia: Academia Scientiarum Fennica, 2010.

Kaartinen, T., 'Handing Down and Writing Down. Metadiscourses of Tradition among the Bandanese of Eastern Indonesia', in: *Journal of American Folklore* 126 (2013) 502, 385-406.

Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel VI. Groningen: J.B. Wolters, 1910.

Kandou, E., 'De Nederlandsche Taal op de Inlandsche Scholen', in: *Neerlandia. Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Verbond* 6 (1902) 8 , 91.

Kandou, E., *Hikajat Kotidjah*. (Batavia: s.n., 1901.)

Kat Angelino, A.D.A. de, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*. 2 Delen. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929-1930.

Kemp, P.H. van der, 'Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817, naar oorspronkelijke stukken', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 65 (1911), 335-736; 66 (1912), 1-167.

Kemp, P.H. van der, *Het Nederlands-Indische bestuur in het midden van 1817, naar oorspronkelijke stukken*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1915.

Kenji, T. & J. Siegel, 'Invincible Kitsch or As Tourists in the Age of Des Alwi', in: *Indonesia* 50 (1990), 61-76.

Keppy, H., *Tussen Ambon en Amsterdam. Historische roman*. Schoorl: Conserve, 2004.

Kervel, L.A.A. van (ed.), 'Bladen uit het Memoriaal van den Vice-Admiraal J. Boelen. II. De opstand in de Molukken. 1817', in: *De Gids* 67 (1903), 241-287.

Kiers, L., *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd*. Utrecht: Oosthoek, 1943.

Klinken, G. van, 'The Battle for History after Suharto. Beyond Sacred Dates, Great Men, and Legal Milestones', in: *Critical Asian Studies* 33 (2001), 323-350.

Kloek, J. & W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.

Klooster, H.A.J., *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedbeoefening in theorie en praktijk, 1900-1980*. Dordrecht: Foris, 1985.

Knaap, G., *Kruidnagelen en Christenen. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Tweede, herziene druk. Leiden: KITLV Uitgeverij, 2004.

Kolff Jr., D.H., *Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende Zuid-west kust van Nieuw-Guinea; gedaan in de jaren 1825 en 1826*. Amsterdam: G.J.A. Beyerinck, 1828.

Kommer, H., *Tjerita Njonja Kong Hong Nio, satoe toean tanah di Babakan Afdeeling Tangerang, Betawi. Satoe tjerita jang amat loetjoe, indah dan ramei dan jang betoel soedah kedjadian kira-kira seratoes taon laloeh di tanah Djawa Koelon*. Batavia: W.P. Vasques, 1900.

Kommer, H.F.R., *Tjerita Rossina. Swatoe tjerita jang amat bagoes dan betoel soeda kedjadian di Betawi. Ini tjerita baik di boeat toeladan [teladan] pada sekalian orang jang berhati kodjem [kejam]*. Batavia: Bataviasche snelpersdrukkerij Kho Tjeng Bie & Co, 1910.

Krijger, Henriëtte, *Teleurstelling en illusie. Beeldvorming van Rusland door Nederlandse reizigers, 1780-1830*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 2015. Masterscriptie Maatschappijgeschiedenis.

'Kronijk van Nederlandsch Indië, loopende van af het jaar 1816. De jaren 1817 en 1818', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indie* 3 (1840) II, 345-395.

Lape, P.V., 'Historic Maps and Archeology as a Means of Understanding Late Precolonial Settlement in the Banda Islands, Indonesia', in: *Asian Perspectives* 41 (2002), 43-70.

Latukau, S., *Lani Nusa, Lani Lisa. Kapata dari Morela. Zangen uit Morela*. Ed. H. Straver. Utrecht: Moluks Historisch Museum, Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 1997.

Lechevalier, J.B., *Voyage de la Troade, Fait dans les années 1785 et 1786*. 3e druk. Vol. I-III. Paris: Dentu, 1802.

Leemans, I. & G.-J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Republiek*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.

Leirissa, R.Z., *Maluku dalam perjuangan nasional Indonesia*. Jakarta: Lembaga Sejarah Fakultas Sastra Universitas Indonesia, 1975.

Lemmers, A., *Van werf tot facilitair complex. 350 jaar marinegeschiedenis op Kattenburg*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, 2005.

Lennep, J. van, *De pleegzoon*. 2 delen. Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1833.

Lestaluhu, M.R.L., *Sejarah perlawanan masyarakat islam terhadap imperialisme di daerah Maluku*. Bandung: Al Maarif, 1988.

Leupe, P.A., 'De verovering der Banda-eilanden', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 2 (1854), 384-430.

Linden, H.O. van der, *Banda en zijne bewoners*. Dordrecht: Blussé en van Braam, 1873.

Loosjes, A., *Hollandsche Dichtkundige Schouwburg*. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1810.

Loth, V.C., 'Pioneers and Perkeniers: The Banda Islands in the 17th Century.' In: *Cakalele. Maluku Research Journal - Majalah Penelitian Maluku*, Vol. 6 (1995), 13-35.

Luhukay, H. (red.), *Mae rena maru-maru*. Ed. Corpus studiosorum de libris Moluccensibus, Makassar: Departemen Ilmu Humaniora, 1970-1971.

(Luzac, E.), *Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat; de toeneemde vermeerdering deszelfs Koophandel en Scheepvaart; de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken; mitsgaders de middelen, welke dezelven wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen. Uit het Fransch vertaald. Vervolgens overgezien, merkelijk veranderd, vermeerderd, en van verscheiden misslagen gezuiverd, door Mr. Elias Luzac*. 4 Delen. Leiden: Luzac en Van Damme, 1780-1783.

Mangunwijaya, Y.B., *Ikan-ikan hiu, ido, homa. Sebuah novel sejarah*. Jakarta: Djambatan, 1987.

Mangunwijaya, Y.B., *Tussen admiraals en sultans*. Vertaling E.C. Bouwman. Baarn: Ambo, Den Haag: Novib, Brussel: NCOS, 1991.

Manusama, Z. J., *Hikayat Tanah Hitu. Historie en Sociale Structuur van de Ambonse Eilanden in het algemeen en van Uli Hitu in het bijzonder tot het midden der zeventiende eeuw*. Leiden: eigen beheer, 1977. Diss.

Manusama, Z.J., *Historie en sociale structuur van Hitu tot het midden der zeventiende eeuw*. Ingeleid door Chris F. van Fraassen. Utrecht: Moluks Historisch Museum, Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2004.

Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*. 4 Delen. Amsterdam: Johannes Allart, 1777-1779.

Martius, C.F.Ph. von, A.W. Eichler & I. Urban, *Flora Brasiliensis*. 15 Delen. München: R. Oldenbourg, 1840-1906.

Meijer, H.A., *Heemskerk. Een gedicht*. Amsterdam: J.D. Sijbrandi, 1848.

Meulen, D. van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes* Dekker. Nijmegen: SUN, 2002.

Mickle, W.J., *The Lusiad; or, The Discovery of India. An Epic Poem*. Oxford: Jackson and Lister, 1776.

Minderhoud, H.J., *La Henriade dans la littérature hollandaise*. Paris: H. Champion, 1927.

Miquel, F.A.W., *Stirpes Surinamenses Selectae*. Leiden: Arnz & Comp., 1851.

(Moine de l'Espine, J. le, & I. le Long), *De koophandel van Amsterdam: naar alle gewesten des werelds. 2 Delen. 5e druk, eerst ontworpen, door wylen Le Moine de l'Espine, nu doorgans in een andere ordre gebracht, ook van nieuws veel vermeerdert en verbetert, door Isaac Le Long*. Amsterdam: Joh. Ratelband, 1734.

(Moine) de l'Espine, (J. le), & (I.) le Long, *De koophandel van Amsterdam, en andere Nederlandsche steden, naar alle gewesten der waereld*. 4 Delen. 10e druk. Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Harlingen: J. de Groot, G. Warnars, A. en P. Blussé, S. en J. Luchtmans, V. van der Plaats, 1801-1802.

Moor, J.A. de, 'Een vroeg handboek over de guerilla in Nederlands-Indië: de Indische oorlogen van Vermeulen Krieger', in: *Armamentaria* 28 (1993), 9-20.

Moor, J. de, 'Van dronken Lewie, de rooie en andere liremannetjes', in: *Indische Letteren* 19 (2004), 59-67.

Multatuli, *Een en ander over Pruisen en Nederland*. Amsterdam: Funke, 1867.

Multatuli, *Volledige Werken X*. Amsterdam: Van Oorschot, 1960.

N.N., 'Memoir of the Life and Public Services of Sir Thomas Stamford Raffles, F.R.S., &c., particularly in the Government of Java, 1811-16, and of Bencoolen and its Dependencies, 1817-24. By his Widow', in: *The Quarterly Review* 1830, XXXIV, 405-450.

N.N., 'Het verongelukken van 's lands schip Admiraal Evertsen, en lotgevallen van het scheepsvolk na die schipbreuk', in: *Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak voor het jaar 1834*. Tweede stuk. Amsterdam: G. van Dijk, 1834, 155-170.

Nayar, Pramod K., *Postcolonial Studies. An Anthology*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons, 2016.

Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido, 1978.

(Olivier Jz., J.), *Reizen in den Molukschen archipel naar Makassar, enz. in het gevolg van den gouverneur-generaal van Nederland's Indië, in 1824 gedaan, en volgens de dagboeken en aanteekeningen van onderscheiden reisgenooten, beschreven door J. Olivier Jz., voormalig Secretaris te Palembang*. 2 Delen. Amsterdam: G.J.A. Beijerink, 1834-1837.

Olivier Jz., J., *Tafereel van Oost-Indië, voor jonge lieden van beiderlei kunne*. 2 Delen. Zaltbommel: Joh. Noman en Zoon, 1836-1838.

Olivier Jz., J., *Tafereelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië*. 2 Delen. Amsterdam: G.J.A. Beijerink, 1836-1838.

Oudkerk Pool, S.P., (tekst) & G.H. Meijroos (muziek), *Lied der Bataven*. Amsterdam: Roumen, 1832.

Oudkerk Pool, S.P., *De Mensch gelukkig door het Geloof. En andere Dichtstukken*. Enkhuizen: J. over de Linden, 1832.

Oudkerk Pool, S.P., *Vaderlandsche Zangen, den Verdedigers van het Vaderland opgedragen*. Amsterdam: Gebroeders van Arum, 1832.

Oudkerk Pool, S.P., *Adeka, of de Nederlanders op Banda. Treurspel*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1834.

Oudkerk Pool, S.P., *Nederland in 1572. (Losse fragmenten)*. Enkhuizen: J. over de Linden, 1835.

Oudkerk Pool, S.P., *Eleonore van Castilië. Dichterlijke tafereelen uit de tijden der kruistogten*. Enkhuizen: Pannebakker & Co., 1841.

Pahlawan Indonesia. Jakarta: Media Pusindo, 2008.

Pangemanann, F.D.J., *Tjerita Rossina*. Batavia: Tjoe Toei Yang, 1903.

Pangemanann, F.D.J., *Tjerita Si Tjonat. (Satoe kapala Penjamoen di djaman dahoeloe tempo tahon 1840. Jang betoel soeda kedjadian di Batavia)*. Batavia: Tjoe Toei Yang, 1900.

Pattikayhatu, J. & S. Kutoyo, *Sejarah perlawanan terhadap imperialisme dan kolonialisme di daerah Maluku*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, Direktorat Sejarah dan Nilai Tradisional, Proyek Inventarisasi dan Dokumentasi Sejarah Nasional, 1981.

Pattikayhatu, J.A., F. Sahusilawane & M.M. Pattipeilohy, *Album berseri sedjarah. Para pahlawan, tokoh dan pejuang daerah Maluku*. Ambon: Departemen Kebudajaan dan Pariwisata, Balai kajian sejarah dan nilai tradisional, Provinsi Maluku dan Maluku Utara, 2005.

Perang Kapahaha Benteng Dekat Desa Morella Pulau Ambon Pantai Utara Antara Pasukan VOC Belanda Melawan Rakyat Di Bawah Pimpinan Kapitan Telukabesi Tahun 1637-1646. (Morela: eigen beheer, 2004).

Perron, E. du, *Verzameld werk VII*. Amsterdam: Van Oorschot, 1959.

Poell, Th., 'Het einde van een tijdperk. De Bataafs-Franse tijd 1795-1813', in: W. Frijhoff & M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam II-2. Zelfbewuste stadstaat. 1650-1813*. Amsterdam: SUN, 2005, 428-499.

Poetiraij, J.D., 'De bewoners van Ambon en de Oeliassers', in: *Adatrechtbundels XXIV: Groote Oost*. Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1925, 322-352.

Popma, T, *Byron en het Byronisme in de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam: H.J. Paris, 1928. Diss.

Pos, A., '"De pen eens krijgsmans" of vreemde eend in Indië. J.B.J. van Doren en zijn *Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië*', in: R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*. Hilversum: Verloren, 2015, 85-96.

Potgieter, E.J., 'Jacob van Heemskerck en vijf en twintig jaren Hollandsche poëzij', in: *De Gids* 1849, 1-34, 172-191, 329-349.

Pramoedya Ananta Toer (samenst.), *Tempo Doeloe: Antologi Sastra Pra-Indonesia. F. Wiggers, Tio Ie Soei, F.D.J. Pangemanann, G. Francis, H. Kommer*. Jakarta: Hasta Mitra, 1982.

Pratt, M.L., *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. 2nd ed. London, New York: Routledge, 2008.

(Prévost d'Exiles, A.F.), *Histoire générale des Voyages, ou Nouvelle Collection de toutes les Relations de Voyages par Mer et par Terre* [...]. 18 Vol. La Haye: De Hondt, 1747-1768.

(Prévost, A.F.), *Historische beschryving der reizen. of Nieuwe en volkome verzameling van de allerwaardigste en zeldzaamste Zee- en Land-togten [...] in Europa, Asia, Africa en Americana*. [...]. 21 Delen. 's-Gravenhage: De Hondt; Amsterdam: Wed. S. Schouten, 1747-1767.

(Prévost, A.F.), *Historische beschryving der reizen. of Nieuwe en volkome verzameling van de allerwaardigste en zeldzaamste Zee- en Land-togten [...] in Europa, Asia, Africa en Americana*. [...]. Deel 13. Amsterdam: Wed. S. Schouten en Zoon, 1756.

Raffles, T.S., *The history of Java*. 2 Vol. London: Black, Parbury, Allen and Murray, 1817.

(Raynal, G.-Th.), *Histoire philosophique et politique des établissements & du commerce des Européens dans les deux Indes*. I-VI. Amsterdam: s.n., 1770.

Raynal, G.-Th., *Histoire philosophique et politique des établissements & du commerce des Européens dans les deux Indes*. I-IV. Geneve: Jean-Leonard Pellet, 1780.

(Raynal, G.-Th.), *Wijsgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen, in de beide Indiën. Uit het Fransch vertaald*. I-X. Amsterdam: M. Schalekamp, 1775-1783.

(Raynal, G.-Th.), *Tafreel van de bezittingen en den koophandel der Europeänen in de beide Indiën. Getrokken uit de Wysgerige en Staatkundige Geschiedenis van de Bezittingen en den Koophandel der Europeänen in de beide Indiën, van den Heer G.T. Raynal*. Amsterdam: M. Schalekamp, 1784.

Raynal, G.-Th., *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Tome I. Ed. A. Strugnell e.a.. Ferney-Voltaire: Centre International d'Étude du XVIIIe Siècle, 2010.

(Rechteren, Seyger van), *Iournael, Gehouden op de reyse ende wederkomste van Oost-Indien door Seyger van Rechteren, Voordesen Kranck-besoecker in de voor-genoemde Landen, en nu Geweldige Generael van de Landen van Over-Yssel*. 2e druk. Zwolle: Jan Gerritsz ende Frans Jorrijaensz, 1639.

Rees, W.A. van, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier. Eerste serie*. 2 Delen. 's-Gravenhage: M.J. Visser; Leiden: Firma van den Heuvell & van Santen, 1863.

Rees, W.A., *Toontje Poland. Voorafgegaan door eenige Indische typen*. 2 Delen. Arnhem: Thieme, 1867.

Rees, W.A. van, *Vermeulen Krieger. Tafereelen uit het Indische krijgsleven*. Arnhem: Thieme, 1870.

Rees, W.A. van, *Vermeulen Krieger*. Leiden: Gualth. Kolff, 1881. Novellen, levensschetsen en krijgstafereelen 5.

Rees, W.A. van, *Vermeulen Krieger. Indische Typen en Krijgstafereelen*. 2 Delen in 1 band. Rotterdam: D. Bolle, 1897.

Rees, W.A. van, *Erinnerungen aus der Laufbahn eines indischen Officiers*. Nach der dritten Auflage des Holländischen übersetzt von Wilhelm Berg. 2 Dln. Mannheim: J. Schneider, 1869-1870.

'De drie reizen met het stoomschip de "Egeron" in de oostelijke delen van den Ind. Archipel', in: *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 2 (1877), 68-70; 317-319.

Reste, B. de (trad.), *Histoire des Pêches, des Découvertes et des Établissements des Hollandois dans les Mers du Nord; Ouvrage traduit du Hollandois par les soins du Gouvernement, enrichi de Notes, & orné de Cartes & de Figures à l'usage des Navigateurs & des Amateurs de l'Histoire Naturelle*. 3 Vol. Paris: Nyon, An IX de la République (22/09/1800-22/09/1801).

Ridjali, *Historie van Hitu. Een Ambonse geschiedenis uit de zeventiende eeuw*. Ed. H. Straver, Chr. van Fraassen en J. van der Putten, Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2004.

Rigney, A., *Imperfect Histories. The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.

Ritter, W.L., 'Korte aanteekeningen over het rijk van ATJIN, voor zoo verre het zich uitstrekt van den hoek van SINKEL tot aan het zoogenaamd GROOT-ATJIN, langs de Noordwestkust van SUMATRA, gelijk ook over de, tusschen dien hoek en de baai van TAPPENOLIE gelegen, onafhankelijke staten SINKEL, TAPOES en BAROES: opgemaakt op eene reis langs de kust, in het begin van 1837', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 1 (1838), II, 454-476; 2 (1839), I, 1-27; 67-90.

Ritter, W.L., *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1843.

Ritter, W.L., 'Toeloecabesie. Amboina in 1644', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 6 (1844), II, p. 265-319, 382-435; III, 62-96, 166-197, 289-319; IV, 59-94, 180-254, 312-379.

Ritter, W.L., 'Toeloecabesie. Amboina in 1644', in: *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*. 2 Delen. Batavia: ter drukkerij van het Bataviaasch Genootschap, 1845, I, 81-267; II, 1-210.

Ritter, W.L., *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*. 2 Delen. Batavia: ter drukkerij van het Bataviaasch Genootschap, 1845.

Ritter, W.L., 'Wanhoop en Moed.' In: *Biäng-Lala* 1 (1852), I, 209-254. Ook in *Nacht en Morgen* 1861, II, 65-99.

Ritter W.L & E.A. Hardouin, *De Portefeuille, in de Salons ter Kunstbeschouwing aangeboden. Twintig platen, met bijgevoegde lectuur*. 's-Gravenhage: K. Fuhri, 1853.

Ritter, W.L. (vert.), 'De toren van Castillac. Naar het Fransch van Elie Berthet', in: *Java-Bode* 9, 12, 16, 19, 23 en 26 maart, 6, 9, 13, 16, 20 en 23 april 1853.

Ritter, W.L., *Een woordje aan de leden der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Batavia over de Project-acte van Vereeniging der Hervormde en Luthersche Gemeente aldaar*. Batavia: W. Bruining, 1853.

(Ritter W.L & E.A. Hardouin), *Java. Tooneelen uit het leven. Karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners, in afbeeldingen naar de natuur geteekend door E. Hardouin met tekst van W.L. Ritter* [...]. 's-Gravenhage: K. Fuhri, 1853-1855, Leiden: Sythoff, 1855.

(Ritter, W.L. & E. Hardouin), *De Europeaan in Nederlandsch Indië, beschreven door W.L. Ritter*. Leiden: Sythoff, 1856.

Ritter, W.L., 'Iets over het bestuur van den Gouverneur Generaal Baron van der Cappellen', in: *Java-bode* 11 augustus 1858, 7-8.

Ritter, W.L., *Uitboezeming ter gelegenheid mijner terugkomst in mijn vaderland, na een 45jarig verblijf in Nederland's Indië, uitgegeven ten behoeve der ongelukkigen door den jongsten Watervloed*. Haarlem: Bohn, 1861.

Ritter, W.L., *Nacht en Morgen uit het Indische leven*. 2 Delen. Amsterdam: Wed. J.C. van Kesteren & Zoon, 1861.

Ritter, W.L., *Vrijheid en dwang. Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVIIde eeuw. Historisch Romantisch Verhaal*. Amsterdam: Wed. J.C. van Kesteren & Zoon, 1861.

Roeper, V. en D. Wildeman (ed.), *Om de Noord. De reizen van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla zoals opgetekend door Gerrit de Veer*. Nijmegen: SUN, 1996.

Ronkel, Ph.S. van, 'Een Maleisch geschrift met nautische illustraties, over de geschiedenis van Banda', in: *Cultureel Indië* 7 (1945), 123-130.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *Nederduitsch en Maleisch woordenboek*. Batavia: ter Lands Drukkery, 1824.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *Maleisch en Nederduitsch woordenboek*. Batavia: ter Lands Drukkery, 1825.

(Roorda van Eysinga, S.), *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga, in leven predikant en schoolopziener te Batavia, lid van het Bataviaasch Genootschap, secretaris van het hoofdbestuur van het Bijbelgenootschap in Nederlandsch Indië, en visitator der kerken van Makassar en Moluksche Eilanden*. Ed. Ph.P. Roorda van Eysinga. 2 Delen. Amsterdam: Johannes van der Hey en zoon, 1830-1831.

(Roorda van Eijsinga, Ph.P.), *Verschillende Reizen en Lotgevallen van S. Roorda van Eysinga, [...] mitsgaders die van deszelfs zoon P.P. Roorda van Eysinga*. 4 Delen. Amsterdam: Johannes van der Hey en zoon, 1830-1832.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *Nederlands roem in Oost-Indië, in acht zangen*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1831.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *De stomme getuige van het menschelijk hart; in romantische tafereelen*. Amsterdam: Johannes van der Hey en Zoon, 1833.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *Javaansche spraakkunst of de wijze om op eene gemakkelijke manier de Javaansche taal te leeren schrijven, lezen en spreken: toegelicht door autographische tafelen met voorbeelden uit schrijvers gestaafd [...]*. Amsterdam: J. Allart Rietberg, 1835.

Roorda van Eijsinga, Ph.P., *Blikken in het menschelijk hart, of een spel der verbeelding; vervolg op het voorgaande Werk*. Breda: Broese & Comp., 1841.

Roorda van Eysinga, Ph.P., *De Brata Joeda of de krijg der Bharats naar het Javaansche heldendicht van Hempoe Sedah, in negen en zestig zangen metrisch overgebracht*. Leiden: C.C. van der Hoek, 1849.

Ruinen, W., *Overzicht van de literatuur betreffende de Molukken. Deel I (1550-1921)*. Amsterdam: Molukken-Instituut, 1928.

Ruitenbeek, H., *Kijkcijfers. De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841*. Hilversum: Verloren, 2002.

Ruitenbeek, H., 'De Amsterdamse Schouwburg in de eerste helft van de negentiende eeuw: egalitair of elitair?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120 (2004), 132-142.

Rumphius, G.E., 'De Ambonse historie behelsende een kort verhaal der gedenkwaardigste geschiedenissen zo in vreede als oorlog voorgevallen sedert dat de Nederlandsche Oost-Indische Comp. het besit van Amboina gehadt heeft', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 64, 2 delen, 's-Gravenhage 1910.

Rumphius, G.E., *Ambonsche Landbeschrijving*. Ed. Z.J. Manusama. Jakarta: eigen beheer, 1983.

Rumphius, G.E., *De Generale Lantbeschrijvinge van het Ambonse Gouvernement ofwel De Ambonsche Lantbeschrijvinge*. Transcriptie, noten, woordenlijst en een nieuwe bibliografie door W. Buijze. Den Haag: eigen beheer, 2001.

Rumphius, G.E., *De Ambonse eilanden onder de VOC. Zoals opgetekend in De Ambonse Landbeschrijving*. Bezorgd door Chris van Fraassen en Hans Straver. Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2002.

Sacchini, A., *Oedipe à Colone. Booklet Notes*. Opera Lafayette / Ryan Brown (2005). CD: Naxos 8.660196-97 (2006).

Said, E.W., *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
Said, E.W., *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1993.
Sapija, M., *Sedjarah Perdjuangan Pattimura. Pahlawan Indonesia*. 4e dr. Djakarta: Djambatan, 1960.
Sas, N. van, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: F. Grijzenhout, N. van Sas & W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013, 65-102.
Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*. 4e druk. Amsterdam: Agon, 1989.
Schendel, Arthur van, *Jan Compagnie*. Rotterdam: Nijgh & van Ditmar, 1932.
Schröter, A., *August von Kotzebue. Erfolgsautor zwischen Aufklärung, Klassik und Frühromantik*. Weimar: Weimarer Verlagsgesellschaft, 2011.
Schults, U., *Het Byronianisme in Nederland*. Utrecht: J.L. Beijers, 1929. Diss.
Schutte, G.J., *De Nederlandse Patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800*. Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1974.
Sedjarah Abubu. Z.p. 1993. Eigen beheer.
Sem, Cham en Japhet. Nr. 1-21. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1800.
Sloan, K. (ed.), *Enlightenment. Discovering the World in the Eighteenth Century*. London: The British Museum Press, 2003.
Smit, W.A.P., *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850*. Deel 2. Groningen: Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis, 1983.
Sol, N., 'Wilhelm Leonard Ritter (1799-1862). Een Europeaan in Nederlands-Indië', in: *Indische Letteren*, 6 (1991), 33-47.
Sol, N., *Wilhelm Leonard Ritter (1799-1862). Een Europeaan in Nederlands-Indië. Een bio- en bibliografie*. Amsterdam: UVA, 1989. Doctoraalscriptie.
Sontani, U.T., *Tambera*. Djakarta: Balai Pustaka, 1949.
Staatsblad van Nederlandsch-Indië over het jaar 1877. Batavia: Landsdrukkerij, 1878.
Stavorinus, J.S., *Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop en Batavia, naar Samarang, Macasser, Amboina, Suratte, enz. gedaan in de jaaren MDCCLXXIV tot MDCCLXXVIII. [...] Doormengd met veele belangrijke aanmerkingen over den aart, gewoonten, levenswijze, godsdienstplegtigheden, en koophandel der volkeren in die gewesten*. Eerste deel. Leiden: A. en J. Honkoop, 1797.
Steenbrink, K., *Dutch Colonialism and Indonesian Islam. Contacts and Conflicts 1596-1950*. Amsterdam: Atlanta, 1993.
Steenbrink, K., 'Y.B. Mangunwijaya's blueprint for a diaspora church in Indonesia', in: *Exchange. Bulletin de littérature des églises du Tiers Monde* 27 (1998), 17-36.
Stevens, Th., *Vrijmetselarij en samenleving in Nederlands-Indië en Indonesië 1764-1962*. Hilversum: Verloren, 1994.
Stoppendaal Pietersz., L. van, *De Lusiade van Louis Camoëns. Heldendicht in X zangen. Naar het Fransch*. Middelburg: Willem Abrahams; Amsterdam: G. Warnars, 1777.
Straver, H., *De zee van verhalen. De wereld van Molukse vertellers*. Utrecht: Steunpunt Edukatie Molukkers, 1993.
Straver, H., 'Een smakelijke historie. Genreverschillen in de Molukse verhalenwereld,' in: *Indische Letteren* 10 (1995), 13-29.
Straver, H., *De historie van Kotidjah*. Utrecht: Moluks Historisch Museum / Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 1998.
Straver, H., '"Een van zijn twee wijven schoot daar tusschen." Koloniale geschiedenis in een Indische roman, een Ambonse hikajat en een Hituese kapata', in: *Indische Letteren* 14 (1999), 137-153.
Straver, H., '"De bedriegelijke aerd deser Inlandsche Mooren." Ridjali's *Historie van Hitu* in de geschriften van Rumphius', in: *Indische letteren* 22 (2007), 110-133.

Straver, H. (samenst.), *Wonder en Geweld. De Molukken in de verbeelding van vertellers en schrijvers*. 2 Delen. Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2007.

Straver, H., *Vensters op de Molukse geschiedenis 1450-1950*. Utrecht: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, 2011.

Straver, H., 'De historische en de literaire Christina Martha. Kruisbestuiving tussen reisverhaal en romantisch tafereel', in: *Indische Letteren* 28 (2013), 262-283.

Straver, H., 'Liefhebber, meer dan kenner der Natuurlijke Historie. Maurits Ver Huell op Banda', in: *Indische Letteren* 30 (2015), 60-77. Tevens in: Honings & Van Zonneveld 2015, 31-42.

Straver, H., 'Het lot van Egeron en Adeka. Banda verhaald door Jan Fredrik Helmers', in: *Indische Letteren* 31 (2016), 4-21.

Stuart, M., *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden, 1817*. Amsterdam: E. Maaskamp, 1821.

Stuiveling, G., *Een eeuw Nederlandse letteren*. 3e dr. Amsterdam: Querido, 1958.

Sturkenboom, D., *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 1998.

Sturler, J.E. de, *Geschiedenis van Java, van Thomes Stamford Raffles* [...]. 's-Gravenhage, Amsterdam: Van Cleef, 1836.

Stuurman, S., *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Supusepa, Eddy, *Ragu-Ragu Berbunga*. Rotterdam: Het progressieve boek, 1980.

(Sutedja-Liem, M.), *De njai moeder van alle volken. 'De roos uit Tjikembang' en andere verhalen*. Vertaald en toegelicht door M. Sutedja-Liem, met een inleiding van H. Maier. Leiden: KITLV Uitgeverij, 2007.

Tacitus, *In moerassen & donkere wouden. De Romeinen in Germanië*. Vertaald door Vincent Hunnink, ingeleid en toegelicht door Jona Lendering. Amsterdam: Atheneum-Polak & van Gennep, 2015.

Taselaar, A.P., 'A.D.A. de Kat Angelino en de grondslagen van zijn koloniale theorie', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 107 (1992), 264-284.

(Tasman, A.), *Het journaal van Abel Tasman. 1642-1643*. Ed. V. Roeper & D. Wildeman. Den Haag: Nationaal Archief; Zwolle: Waanders, (2006).

Teeuw, A., *Modern Indonesian Literature*. Vol. I. 2e druk. The Hague: Martinus Nijhoff, 1979.

Temminck, C.J. (ed.), *Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*. 3 Delen. Leiden: in commissie bij S. en J. Luchtmans en C.C. van der Hoek, 1839-1844.

Teon Peunu (ps. Y. Lasamahu), *Sekuntum kembang dari seberang*. Bandung: Remaja Rosdakarya, 1992.

Termorshuizen, G. (ed.), *In de binnenlanden van Java. Vier negentiende-eeuwse reisverhalen*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993.

Termorshuizen, G., *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers, 1744-1905*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2001.

Thijsse, W.H., *Zeven eeuwen Nederlandse muziek*. Rijswijk: V.A. Kramers, 1949.

Thomas, N., *Islanders. The Pacific in the Age of Empire*. New Haven/London: Yale University Press, 2010.

Thorbecke, (J.R.), 'Karel Hendrik Ver Huell en Rutger Jan Schimmelpenninck,' in: *De Gids* 12 (1848), 1-35.

Thrasybulus [ps. C. Busken Huet], 'Ten halve gekeerd?', in: *Aurora, jaarboekje voor 1856*. Haarlem: A.C. Kruseman, [1855], 49-107.

Tiele, P.A. en J.E. Heeres, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in de Maleischen archipel*. 3 Delen. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1886-1895.

Tiele, P.A., *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen archipel*. Deel I. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1886.

Tiele, P.A., 'De Europeërs in den Maleischen Archipel. Eerste gedeelte 1509-1529', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* 1877, I, 321-420.

Tio Ie Soei, (onder het ps. Tjoa Piet Bak), *Sara Specx. Satoe kedjadian jang betoel di Betawi di djeman pamerentahannja Jan Pieterszoon Coen dalem taon 1629*. Bandoeng: Drukkerij Economy, 1926.

Tio Ie Soei, *Pieter Elberveld. Satoe Kedjadian jang betoel di Betawi*. Weltevreden: Handelsdrukkerij De Pertoendjangan, 1924.

(Toelis Soetan Sati), *Sja'ir Rosina. Soeatoe tjeritera jang sesoenggoehnja terdjadi dikota Betawi. Dipetik dari karangan F.D.J. Pangemanann oleh Toelis Soetan Sati*. Batavia-Centrum: Balai Poestaka, 1933.

Tollens, H., 'Tafereel van de Overwintering der Nederlanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597', in: *Werken der Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*. Vijfde deel. Leiden: D. du Mortier en Zoon, 1822, 205-238.

Tomasowa, J., *Kinderen van de paradijsvogel*. Soest: Boekscout.nl, 2013.

Tomasowa, J., *Pattimura. Opstand van de paradijsvogels*. Soesterberg: Aspekt, 2017.

'De troebelen in Djailolo, (Westkust Halmahera)', in: *Berichten van de Utrechtse Zendingsvereeniging*, Nieuwe serie 27, 12 (1 dec. 1914), 173-177.

Turksma, L., 'De lijkkist van koning Willem I op de marinewerf te Rotterdam', in: *Rotterdams jaarboekje*, 10e reeks, 2 (1994), 295-320.

Turksma, L., 'De Leidsman van Maurits Ver Huell en zijn Levensherinneringen', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 16 (1996), 142-149.

Uitterhoeve, W., *Koning, keizer, admiraal, 1810. De ondergang van het Koninkrijk Holland*. Nijmegen: Vantilt, 2010.

Uylenbroek, P.J., *Edipus te Kolone; zangspel. Vry naar het Fransch van Guillard. Muziek van Sacchini*. Amsteldam: P.J. Uylenbroek, 1799.

Valentijn, F., *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Vijf delen in acht banden. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1724-1726.

– *Oud en Nieuw Oost-Indien, of Nederlands mogentheid aldaar*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* I. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1724

– *Beschryvinge van Amboina*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* II. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1724.

– *Ambonsche zaaken*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* II. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1724.

– *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* III.A. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1726.

– *Naaukeurige verhandeling van Banda*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* III.B. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1726.

– *Beschryvinge van Solor en Timor*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* III.B. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1726.

– *Levens der Opperlandvoogden*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* IV.A. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1726.

– *Beschryving der Kust van Choromandel*, in: *Oud en Nieuw Oost-Indiën* V.A. Amsterdam: G. Onder de Linden, Dordrecht: J. van Braam, 1726.

Veer, G. de, *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Franeker: Van Wijnen, 1997. Fotomechanische herdruk van de eerste uitgave: Amstelredam: Cornelis Claesz, 1598.

Velema, W., 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798', in: F. Grijzenhout, N. van Sas & W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013, 27-64.

Vereul, A., *Redevoering over de Gelijkheid der Menschen, beschouwd als dat algemeen Beginsel, het welk den vrijen Nederlander tot gids behoort te strekken in het vestigen zyner Politiecque en Burgerlijke Vryheid*. Amsterdam: Pieter Johannes Uylenbroek, 1795.

'Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598. van Amsterdam uyt-ghezeylt, onder 't beleyd van den admirael Jacob Cornelissoon van Neck, ende Vice-Admirael Wybrand van Warwijck: Ghetrocken uyt het Journael ofte Daghregister daer van ghedruckt, ende door-gaens tot beter onderrichtinghe des Lesers, uyt verscheyden andere Schrijvers verrijckt', in: Commelin, I, *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Oost-Indische Compagnie* [...]. Delen I, Amsterdam: Joannes Janssonius, 1646.

Ver Huell, Q.M.R., 'Verhaal van een' Togt naar den krater van den Vulkaan van Ternate, een der Moluksche eilanden', in: *Algemeene Konst- en Letterbode* 1821, 14 (27 maart), 210-214.

Ver Huell, Q.M.R., 'Iets over het Eiland Diégo García (met eene kaart)', in: *Algemeene Konst- en Letterbode* 1823, 11 (14 maart), 165-172; 12 (21 maart), 179-185.

Ver Huell, Q.M.R., *Gezigten in Oost-Indië: naar de natuur geteekend*. Rotterdam: Arbon en Krap, 1824.

Ver Huell, Q.M.R., *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. 2 Delen. Haarlem: Vincent Loosjes, 1835-1836.

Ver Huell, Q.M.R., *Mijne eerste zeereis*. Rotterdam: M. Wijt en Zonen, 1842.

Ver Huell, Q.M.R., 'Omstandig verhaal van een' opstand van vier-en-tachtig Javaansche rekruten tegen de equipage van 's Konings Korvet Mandarijn, uit veertig Europeanen en dertien Javanen bestaande, op de Noordkust van het Eiland Celebes, in den jare 1808', in: *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde* 1843, 627-644.

Ver Huell, Q.M.R., *Het Leven en Karakter van Carel Hendrik Graaf Ver Huell, uit nagelaten aantekeningen en andere authentieke stukken beschreven*. 2 Delen. Amsterdam: Beijerinck, 1847.

Ver Huell, Q.M.R., 'De Koninklijke Nederlandsche Yachtclub', in: *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde* 1848, 729-781.

(Ver Huell, Q.M.R.), *De Leidsman Op Het Pad Van Eer, Voornamelijk Bestemd Voor Jongelieden In Dienst Der Marine. Vrij vertaald uit het Engelsch en vermeerderd*. Rotterdam: H.T. Hendriksen, 1849.

Ver Huell, Q.M.R., 'De zeevaartkunde in verband beschouwd met fraaije kunsten en wetenschappen', in: *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde* 1850, 99-106.

Ver Huell, Q.M.R., *Levensherinneringen 1787-1812*. Ed. L. Turksma. Westervoort: Van Gruting, 1996.

Ver Huell, Q.M.R., *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819*. Bezorgd door Ch.F. van Fraassen & P.J. Klapwijk. Zutphen: Walburg Pers, 2008. Met een op cd-rom bijgevoegde monografie van Ch.F. van Fraassen, getiteld *Een romanticus bij de marine; het leven van Maurits Ver Huell tegen de achtergrond van zijn milieu en zijn tijd*.

Ver Huell, Q.M.R., 'Schilderachtige Ophelderingen der Herinneringen van eene Reis naar de Oost-Indiën', in: (Q.M.R. Ver Huell), *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819*. Ed. Ch.F. van Fraassen & P.J. Klapwijk. Zutphen: Walburg Pers, 2008, 497-592.

Ver Huell, Q.M.R., *Christina Martha. Oosters romantisch historisch tafereel*. Bezorgd en toegelicht door Hans Straver. Hilversum: Verloren, 2013.

(Vermeulen Krieger, P.F.), 'Fragmenten betreffende den Indischen Archipel en omliggende gewesten uit het Dagboek van eenen Opper-Officier, die aldaar verscheidene jaren heeft doorgebragt', in: *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren, verzameld door N.G. van Kampen*. Deel IV, tweede stuk. Amsterdam: P. Meyer Warnars, 1825, 223-245.

Vermeulen Krieger, P.F., *Guerres dans les Indes-Orientales, ou pièges, embuches et manières de se defendre, pratiquées par les peuples indigènes, dans les didfferentes guerres sur les iles Moluques, les pays de Chéribon, Bantam et Malacca, pendant les années 1817, 1818, 1819 et 1820. A l'usage des officiers et sous-officiers, servant dans l'armée des Indes Neerlandaises*. Breda: Broese & Comp., 1829.

Vermeulen Krieger, P.F., *Oost-Indische oorlogen, of listen, hinderlagen en verdedigings-wijze der inlandsche volkeren, waargenomen in de onderscheidene oorlogen op de Moluksche eilanden, Cheribonsche, Bantamsche en Malakkasche landen; in de jaren 1817, 1818, 1819 en 1820. Ten dienste der officieren en onder-officieren, dienstdoende in de Indische armee*. Breda: Broese & Comp., 1829.

Veth, P.J., *Borneo's Wester-afdeeling, geographisch, statistisch, historisch, voorafgegaan door eene algemeene schets des ganschen eilands*. 2 Delen. Zaltbommel: Joh. Noman, 1854-1856.

Veth, P.J., 'Jean Chrétien Baud, door Philalethes. 's-Gravenhage, 1859', in: *De Gids* 1860, 297-318.

Veth, P.J., 'De ontdekking van "Straat Egeron"', in: *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 3 (1879), 211-212.

Vissering, S., 'De Banda-groep', in: *De Gids* 38 (1874), 217-247.

Vlekke, B.H.M., *Geschiedenis van den Indischen archipel van het begin der beschaving tot het doorbreken der nationale revolutie*. Roermond-Maaseik: J.J. Romen & Zonen, 1947.

Vliet, R. van, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. Nijmegen: Vantilt, 2005.

Voitus van Hamme, J.A., *Het bad der toovernimfen, of het Driekoningenfeest. Groot nieuw ballet pantomime, in vijf bedrijven. Naar de Fransche Opera: Le Lac des Fées*. Amsterdam: W. Westerman en Zoon, 1841.

Voyage de la corvette l'Astrolabe : Exécuté par Ordre du Roi, pendant les années 1826-1827-1828-1829, sous le commandement de M. J. Dumont D'Urville, capitaine de vaisseau. 13 Delen en 4 platenatlassen. Paris: J. Tastu, 1830-1835.

Vries, M. de, 'De geboorte van de moderne intellectueel. Literatuur en politiek rond 1800', in: F. Grijzenhout, N. van Sas & W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013, 243-273.

Vriese, W.H. de, *Reinwardt's reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1831. Uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd*. Amsterdam: Frederik Muller, 1858.

'De waarheid over 22 Mei 1848', in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Nieuwe serie 10 (1881), II, 401-434.

Wal, E. van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Hilversum: Verloren, 2000.

Wall, V.I. van de, *De Nederlandsche oudheden in de Molukken*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1928.

Wallace, A.R., *The Malay Archipelago. The land of the orang-utan, and the bird of paradise. A narrative of travel, with studies of man and nature*. 2 Vol. London: Macmillan and Co., 1869.

Wap, (J.J.F.), 'Levensberigt. Van Dr. Philippus Pieter Roorda van Eysinga', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1857, 9-34.

Watson, C.W., 'Some preliminary remarks on the antecedents of modern Indonesian literature', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 127 (1971), 417-433.

Weiland, P., *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. T-U. Amsteldam: Johannes Allart, 1810.

Wertheim, W.F., 'Doopceel van de dichter van de vloekzang. Drie telgen van het geslacht Roorda van Eysinga', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 116 (1960), 437-480.

Wezel, R., 'Indische typen in woord en beeld. De nationale typencollecties Java en Nederlandsch Oost-Indische typen', in: *Indische Letteren* 9 (1994), 115-135.

Widjojo, M., *The revolt of Prince Nuku : Cross-cultural alliance-making in Maluku, c. 1780-1810*. Leiden, Boston: Brill, 2009.

Wiel, J.R. van der, '5 september 1832: Aarnout Drost voltooit Hermingard van de Eikenterpen. Het toneel der historie', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (eindred.), T. Anbeek e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, 437-444.

Wieringa, E., 'De moraal van het verhaal. Goed en fout, toen en nu in Mangunwijaya's roman *De wevervogels*', in: *Indische Letteren* 19 (2004), 75-81.

Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 7 Delen. 2e druk. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1922-1927.

Winkler, T.C. (red.), *Kennis en kunst. Geïllustreerd volksboek. Bladen ter algemeene ontwikkeling. Met medewerking van desbevoegden*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1867, 105-112.

Winn, Ph., 'Sovereign Violence, Moral Authority and the Maluku *Cakalele*', in: S. Pannell (ed.), *A State of Emergency: Violence, Society and the State in Eastern Indonesia*. Darwin 2003, 49-76.

Wiselius, S.I., *Brief en dichtmatig iets aan den heere J.F. Helmers, bij de uitgave van het eerste deel zijner gedichten*. Amsterdam: J.S. van Esveldt-Holtrop, 1809.

Wiselius, S.I., *Mengel- en Tooneel Poezij*. 5 Delen. Amsterdam: Gartman en van der Hey, 1818-1821.

Wiselius, S.I.Z., *De Tooneelspeelkunst, inzonderheid met betrekking tot het Treurspel, alsmede het nut en de zedelijke strekking des regelmatigen en beschaafden schouwtooneels, voorgesteld in twee voorlezingen, bij het Genootschap voor Uiterlijke Welsprekendheid*. Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1826.

Wiselius, S.I.Z., *Welmeenende toespraak aan jeugdige dichters*. Amsterdam: P. Weijer Warnars, 1826.

Wiselius, S.I., *Nieuwe dichtbundel*. Amsterdam: Erven H. Gartman, 1833.

Witsen Geysbeek, P.G., *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. 6 Delen. Amsterdam: C. L. Schleijer, 1821-1827.

Wrangham, R. (ed.), S. Cox, N. Frost e.a., *Spice Islands 1995. Tradition, Tourism and Development in the Banda Islands, Eastern Indonesia. Report*. Cambridge: eigen beheer, 1996.

Zacharias, L.J.H., *Pahlawan nasional Martha Christina Tiahahu*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1977. Proyek biografi pahlawan nasional.

Zach[a]rias, L.J.H., *Mart[h]a Christina Tiahahu*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1981, 2e druk 1984. Direktorat Sejarah dan Nilai Tradisional, Proyek Inventarisasi dan dokumentasi Sejarah Nasional.

Zonneveld, P. van, 'Nicolaas Beets over Adriaan van der Hoop', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 3 (1985), 19-20.

Zonneveld, P. van, '"Vaarwel mijn lieve Julius!" Schrijverszonen in Indië', in: *Indische Letteren*, 29 (2014), 130-149.

(Zorgdrager, C.G., & A. Moubach), *C.G. Zorgdragers Bloeijende Opkomst der Aloude en Hedendaagsche Groenlandsche Visschery. [...] Met bijvoeging van de Walvischvangst in haare hoedanigheden, behandelingen, 't Scheepsleeven en gedrag beschouwt*. 2e druk. 's-Gravenhage: P. van Thol en R.C. Alberts, 1727.

Verantwoording van illustraties

Afbeeldingen

1 L.A. Claessens, *Verlichting*. Ed. C.S. Roos, Amsterdam 1795. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. 14

2 J. Paelinck, *Portret van Willem I, Koning der Nederlanden* (1819). Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. 22

3 'Edipus en Antigone, afgebeeld op pendule uit het paleis van koning Lodewijk Napoleon, 1808.' Collectie Nationaal Museum Paleis Het Loo, Apeldoorn. 73

4 'Adeka weggerukt bij Egeron.' Prent bij *Vierde zang* uit Van Bree 1815. 76

5 Maurits Ver Huell, *Goenong Menangis of Treurberg op Banda Neïra*. Collectie Museum Arnhem. 112

6 Naambord van de straat naar Gunung Menangis, Banda Neira, 2010. Collectie auteur. 131

7 Maurits Ver Huell, *Schetskaart van Tiouw*. Gelders Archief, Collectie Ver Huell 0490-60, f. 239. 139

8 Maurits Ver Huell, *Het Kasteel Duurstede in de baaij van Saparoea op Honimoah*. Gelders Archief, Collectie Ver Huell 0490-60, f. 200. 165

9 Maurits Ver Huell, *Christina Martha, dogter van Paulus Triago, opperhoofd der rebellen van Noessa Laut, deszelfs wapendraagster*. Collectie Museum Arnhem. 169

10 Maurits Ver Huell, *Christina Martha, voorvegteres der Muitelingen van het Eiland Noessa Laut, dochter van den Koning van Aboeboe, gekluisterd*. Collectie Museum Arnhem. 172

11 Maurits Ver Huell, *Den Luitenant ter Zee Veerman neemt het derde hoofd der Rebellen gevangen*. Gelders Archief, Collectie Ver Huell 0490-60, f. 219. 193

12 Maurits Ver Huell, *Bestormen der verschanste Negorijen Oelat en Ouw, op het Eiland Honimoa*. Gelders Archief, Collectie Ver Huell 0490-60, f. 220. 211

13 Beeld van 'Martha Christina' in Ambon; beeld van 'Martha Christina' in Abubu. Collectie auteur. 222

14 'Onderhandelingen in Hitu, maart 1599.' Commelin 1646, *Tweede Schipvaert der Hollanders naer Oost-Indien*, plaat n°. 13. 230

15 'Schetstekening van Kapahaha en Mamala (ca. 1635).' Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, K 477, f. 29-30: [Anoniem]: *Capha, Mamalo*. 239

16 'Jacob Verheiden en Si Tidja alias Isolina Verheiden op Kapahaha.' Ritter 1861, titelplaat. 281

17 'Pagina uit Ridjali, *Hikayat Tanah Hitu*.' Bibliotheek Universiteit Leiden, Legatum Warnerianum, Cod.Or. 5448, f. 77. 289
18 Suleman Latukau, 2010. Collectie auteur. 310
19 Afbeelding van *Manu Saliwangi*, 2010. Collectie auteur. 312
20 Gedenkteken aan de voet van Kapahaha, 2010. Collectie auteur. 314
21 Drieluik samengesteld uit afbeeldingen 1, 4, 10 en 16. 323
22 'Zeeslag op de rede van Tidore, 11 juni 1601.' Badische Landesbibliothek, Karlsruhe, K 499b, f. 2: [Roelof Roeloffs], *Afconterfeytinghe van de stadt Tidore*. 348
23 'Man en vrouw van Tobelo.' Mangunwijaya 1987, p. IV. 350

Kaarten

1 Molukken 30
2 Banda-eilanden 42
3 Haruku, Saparua, Nusalaut 137
4 Ambon, Hoamoal 236
5 Maluku, Halmahera 344

Personenregister

Fictionele personages zijn in dit register opgenomen als ze op enig moment bekend hebben gestaan als historische personen.

Abdurrachman, Ibrahim 116
Abendanon, J.H. 298
Abreu, Antonio de 41
Accarias de Sérionne, J. 92
Ackersdijck, J. 153, 154, 158, 166
Adeka 34, 36, 39, 55, 60, 62, 64-69, 71, 72, 75-80, 82-86, 88, 89, 93-95, 97, 100, 105-124, 131, 132, 324-331, 339, 342, 352, 355, 356, 359-361
Adeke *zie* Adeka
Adeks, N. *zie* Adiks, M.
Adika *zie* Adeka
Adiks, M. 193
Afron 65, 67, 68, 70-72, 75, 77-80, 85, 86, 88, 107-109, 113, 114, 119, 326, 356
Albuquerque, Afonso de 41, 125
Alembert, J. le Rond d' 78
Alexander, prins 149
Alfen, Joannes van 268, 269, 274, 275
Alfen, weduwe Van 276-278
Alkhajar, E.N.S. 343, 345
Alphen, Hieronymus van 249
Alwi Abubakar, Des 124, 128-130, 339
Antigoné 72-75, 77, 121, 122, 326, 356
Arens, K. 295
August III, koning 99
Auzon, H.W. d' 116
Baadilla, Said bin Abdullah 128, 129
Barends, Willem *zie* Barentsz, Willem
Barentsz, Willem 60, 62, 63
Baros, perdana Nusatapi 235
Barros, João de 107
Bartels, D. 273, 310
Baud, Jean Chrétien 148, 155, 174, 175, 186
Beecher Stowe, H. 249
Beetjes, P.J. 136, 162, 164, 202
Beets, Nicolaas 174, 187, 249
Berg, J. van den 118, 120
Berg, Jean Lubbert van den 136
Berg, Johannes Rudolf van den 136, 163, 182, 190
Berg, Johanna Christina van den 163
Berg, W. van den 186, 187
Berg, Wilhelm *alias* Lina Schneider 25
Bergel, Hendrik van 88
Berkel, Heer van *zie* Bergel, Henrik van
Bernardin de St Pierre, J.H. 174
Berthet, Elie 249
Bevoort, Harme 105
Beylinc, Albrecht 58, 60
Bezemer, A. 150
Bik, A.J. 33, 251
Bilderdijk, Willem 54, 73, 75, 249
Bismarck, Otto von 85
Boehmer, E. 32, 37, 334, 338
Boelen, J. 164, 165

Bogaers, Adrianus 87, 148, 174, 187
Bois, J.P.I. du 99, 100
Bonaparte, Lodewijk Napoleon 20, 53, 54, 73, 134, 142
Bonaparte, Napoleon 52-55, 86, 143, 150, 241
Bonpland, Aimé 159
Bosch, J. van den 24, 243, 245, 336
Bossu, graaf van 58, 60
Both, Pieter 99
Braband, Katharina Laurence de *zie* Brabant, Catharina Laurence de
Brabant, Catharina Laurence de 243
Brabant, Desiré Lambert de 245
Brabant, J.J.A. de 243
Bree, M.J. van 76, 325
Breitenstein, H. 115
Brender à Brandis, Gerrit 49
Brink, Jan ten 25
Brosse, La *zie* Brosses, Ch. de
Brosses, Ch. de 159
Bruggemans, A. 176
Bruin, Helena Julia de 74
Bruining, W. 249, 250
Buddingh, S.A. 114
Bus de Gisignies, L.P.J. du 24, 27, 246
Busken Huet, Conrad 83
Buyskes, Arnold Adriaan 20, 103, 138, 139, 142, 144, 145, 157, 158, 162, 163, 165, 166, 168-170, 195, 199, 201
Byron, Lord 174

Caan, Anthonio 266, 267, 275
Cajoan *zie* Kajoan, perdana Tanihitumesen
Callenbacker, Dirk Joncker 349
Camões, Luís de 61, 63, 94
Capellen, G.A.G.Ph. baron van der 20-25, 27, 33, 98-100, 102-104, 155, 200, 246, 292, 323, 331, 332, 354, 358
Casas, Bartolomé de las 70
Cate, W.Ch. ten 118, 119
Chateaubriand, François René de 159
Chijs, J.A. van der 42, 91
Christiaanse, Chr. 164
Christina Martha *zie* Tiahahu, Christina Martha
Claeszen, Reinier 58
Clercq, Willem de 45, 55
Coen, Jan Pietersz. 90, 99, 122, 126, 127, 265, 266, 331, 349, 358, 361
Cohen-Stuart, A.B. 184
Cook, James 62, 63, 99, 198

Daalberg, Bruno 175
Daas, Q.W.J. 77
Daendels, H.W. 20, 25, 134, 138, 150
Darwin, Ch. 89
Delprat, G.H.M. 147
Demmer, Gerard 238-240, 257, 258, 262, 263, 265-268, 270-276, 278-280, 284-287, 321, 333, 357
Dermeer, G. van *zie* Meer, D.G. van der
Dermoût, Maria 33
Deutecom, Jochem Roelofsz. van 235
Diderot, Denis 15-17, 78, 91, 93, 95, 96, 354, 358
Diemen, Anthonie van 62, 235-237, 247
Dietz, D.H. 144
Djamilu, perdana Nusatapi 231
Dohmen, Chr. 68, 69
Doornik, Jan Gerard 49
Doren, Jan Baptist Jozef van 36, 133, 199-203, 207-209, 220, 221, 228, 334, 335, 360
Dorp, H.M. van 249, 250
Douchez, F. 113
Douwes Dekker, Eduard *alias* Multatuli 114
Drost, Aarnout 185
Dumont d'Urville, J. 147
Dungen Gronovius, J.D. van den 242-244
Duymaer van Twist, A.J. 114

Edipus 72-75, 77, 78, 80, 109, 131, 326, 356
Egeron 34, 36, 39, 55, 60, 62, 64-69, 71, 72, 76-82, 84-86, 88, 89, 93-95, 100, 105, 107-112, 114, 116, 118-122, 124, 131, 132, 324-326, 328-331, 339, 352, 355-357, 359, 360, 361
Egéron *zie* Egeron
Elout, C.Th. 20, 22-24, 103, 195
Ercilla, Don Alonzo de 66
Esménard, Joseph-Alphonse 63, 64, 95
Ethéokles 74

Falck, Anton Reinhard 49
Feith, Rhijnvis 79
Feldmann, Th. 164
Fielding, Henry 175

Fingal 53
Fluweel, Abraham 256, 268, 271, 273-278, 285, 333
Forshee, J. 224
Fraassen, Ch.F. van 8, 21, 23, 123, 134, 135, 140, 157, 166, 288
Francis, E.A. 243, 244, 246, 247
Frederik, prins 162, 201, 332
Freud, Sigmund 78

Gaay Fortman, P.L. de 114, 121
Galoup, Jean-François de, comte de la Pérouse 62
Gama, Vasco da 60, 61
Gerstäcker, F. 250
Gijsels, Aertus 126, 127, 235
Goethe, Johann Wolfgang von 177, 178
Goor, J. van 25
Goss, A. 26, 27, 355
Gozlan, L. 250
Graeff, A.C.D. de 119
Green, J. 107
Grimmius, J.N. 251
Groot, Hugo de 96
Groot, J. 168
Guillard, N.F. 73

Haafner, Jacob 269
Haan, F. de 246
Habbema, J. 296
Haghen, Corilina van der *zie* Putidjah
Haghen, Putidjah van der *zie* Putidjah
Haghen, Steven van der 90, 233, 234, 315, 316, 317, 319
Hairun, sultan 41
Hall, Maurits Cornelis van 49, 160
Hambroek, Anthonius 53, 58
Hamza, sultan 236, 237
Hanou, A. 32
Hardouin, Ernest 253
Haren Noman, J.W. van 249
Hartog, P.C.L. 117
Hatta, Mohammad 128, 129
Hattum, M. van 44, 54, 56, 64, 70, 74, 84, 86
Hatu, Marawael 135
Hayden, Joseph 81
Haze, Hans de 283
Healy, Chr. 224
Heemskerk, Jacob van 43, 44, 87, 92
Hehanussa, J.N. 167, 219
Hekker Jr., D. 296
Helmers, Jan Fredrik 34-38, 39, 44-56, 59-78, 80-89, 91, 93-97, 99-103, 105-115, 119, 121, 122, 126, 131, 322-326, 328-334, 337-339, 345, 346, 350-353, 355-359, 361
Hemert, Paulus van 59
Henri IV, koning 67
Hermanszoon, Wolfert 89, 92, 93
Heuvel, Anthonio van den 235, 266, 267, 269, 270
Hidayat, rijksbestuurder 347
Hippel, Th.G. von 176
Hitipeuw, F. 216
Hoëvell, W.R. baron van 25, 26, 28, 29, 85, 246, 291, 292, 331, 334, 355, 356
Hogendorp, C.S.W. van 85
Hogendorp, Dirk van 19
Homerus 53, 121
Hooft, F.X.R. 't 164
Hooft, H.P.N. 't 113, 153, 161, 165, 167, 169, 171, 195, 197, 209
Hooft, Pieter Cornelisz 137
Hoop jr., Adriaan van der 174, 187
Horton, W.B. 295
Hoskins, J. 342
Houtman, Cornelis de 42, 60, 61, 65, 94
Huet, D.T. 147, 173, 175
Humboldt, Alexander von 159-161

Israel, Jonathan 12

Jansen, H.J. 288
Jaucourt, Louis de 78
Johannes, G.J. 32, 161
Jong, Chr. de 138
Jorissen, Eduard Johan Pieter 83-86, 95
Junghuhn, Franz 161, 252
Jutting, L.J. 291

Kajoan, perdana Tanihitumesen 235, 237, 239, 261, 262, 267, 270, 271, 284, 301
Kakiali, kapitan Hitu 235, 237-239, 267-270, 285, 287, 290, 300, 301, 304, 314
Kalff, G. 85
Kam, Joseph 184, 185, 269, 359
Kampen, N.G. van 204
Kandou-Supid, C.A. 297

Kandou, Elias 36, 37, 229, 295-302, 304-307, 309, 318, 319, 321, 338, 339, 360
Kapitan Jonker 279
Kartodirdjo, Sartono 214
Kat Angelino, A.D.A. de 336, 337
Kemp, P.H. van der 138, 209
Khadidja 263, 299, 309
Kiai Mas, prins 289
Kinker, Johannes 51
Klinken, G. van 343
Klooster, H.A.J. 214, 215
Kommer, H. 294, 295
Koopman, L. 326
Kortenhoef, P. 270
Kotidjah *alias* Isolina Verheiden, Si Tidja, Putidjah 36, 37, 229, 295, 298-309, 302, 303, 306, 307, 309, 315, 318, 320, 321, 338, 339, 360
Kotzebue, August von 176
Kousbroek, Rudy 122, 123
Kreekel, Willem 142, 163
Kutoyo, S. 215

Laksamana, prins 237, 314
Lam, Jan Dircksz. 90
Lamartine, Alphonse de 159
Lasamahu, J. *alias* Teon Peunu 305, 306, 318, 319, 338
Latoemahina *zie* Latumahina, Philip
Latoewiloeloe *zie* Latuwilulu
Lattha mahina, Philip *zie* Latumahina, Philip
Latukau, Abdul Wahab 316
Latukau, Hadji Abubakar 316
Latukau, Hadji Patima 316
Latukau, Suleman 8, 308-311, 313-315, 318, 319
Latumahina, Philip 140, 169, 179-182, 186, 189, 192-194, 196, 208, 211, 326, 332, 357
Latupeirissa, Bastiaan 135
Latupeirissa, Hermanus 135
Latuwaria, Monia 318
Latuwilulu 9, 260, 263, 271, 273, 276, 277, 302, 303, 306, 340
Lechevalier, J.B. 153
Leemans, I. 32, 161
Leikawa, Ahmad *alias* Telukabesi 316
Leikawa, Putidjah *zie* Putidjah
Leikawa, Rusda 8, 319, 321
Leimena, Johannes 342
Leirissa, R.Z. 215, 216
Leliato, gouverneur van Hoamoal 235, 237
Lennep, Jacob van 174, 175, 187, 249
Lestaluhu, M.R.Z. 308, 309, 311, 314
Limburg Stirum, J.P. van 127
Linden van Snelrewaard, H.O. van der 118
Lion, H.J. 250
Lolohowarlau, kapitan 217
Long, I. le 64
Loosjes, Adriaan 106
Loots, Cornelis 49
Lopez de Sequeira, Diego 107
Lucanus 94
Luhu, gouverneur van Hoamoal 237
Luhukay, H. 312
Luitjes, F.E. 296
Lussy, Ahmad 224
Lussy, Mat *zie* Lussy, Ahmad
Luzac, Elias 92, 93, 95, 96

Macpherson, James 53, 54, 75, 77
Madame d'Estrée, Gabrielle 67
Madjira, gouverneur van Hoamoal 285, 287
Maetsuycker, J. 100
Mahmoed, koning 125, 126
Malvina 76, 77, 80
Mangunwijaya, Y.B. 38, 322, 346, 350-353, 361
Manusama, A. 296
Manusama, A.Th. 279
Manusama, J. 217
Manusama, Johannes Marcus 190
Manusama, Z.J. 288, 307
Martha Christina *zie* Tiahahu, Martha Christina
Martinet, Johannes Florentinus 141
Matulesia, Johannes 135
Matulesia, Thomas *zie* Matulessy, Thomas
Matulessy, Kasimilali Pattimura 224
Matulessy, Thomas *alias* Kapitan Pattimura 9, 36, 133, 136, 138, 140, 164, 169, 178-182, 186, 191-196, 199, 201, 207-209, 211, 212, 217-219, 224, 326, 334, 335, 357, 360
Meer, D.G. van der 193
Mees, G. 148
Meijer, H.A. 87
Meijer, J.A. 191, 194, 195, 210, 220
Meijroos, G.H. 104

Meneses, Dom Duarte de 289
Mickle, W.J. 61
Middelkoop, J.A. van 201
Mihirdjiguna 237
Minderhoud, H.J. 67, 85
Mintaredja, H.M.S. 223
Miquel, F.A.W. 151
Moerlag, Gysbert van 268-270, 276, 278, 285, 286, 329, 333
Mohammad Usman, sultan 128
Moine de l'Espine, J. le 64
Mondriaan, Frederik Willem 119
Mondriaan, Piet 119
Mondriaan, Pieter Cornelis 119
Montesquieu, Charles de 13
Moor, J. de 205
Muller, D.G. 165, 166
Multatuli *alias* Eduard Douwes Dekker 23, 85, 86, 114, 255, 373, 374

Najaan, P. 296
Nassau, Maurits van 234
Neck, Jacob Cornelisz. van 43, 64, 79, 80, 87, 88, 92, 95, 101, 108, 110, 126, 230, 329, 346, 356, 357
Neijs, J.A. 168
Nerabati, Saleh 124-126, 128
Nieland Scheidius, W.C. 164, 166, 167
Nieuwenhuys, R. 23, 255
Noach 115
Nuku Muhammad Amiruddin, prins 134, 342

Oedipus *zie* Edipus
Oey Bo Eng 294
Olivier, Johannes 33, 200
Oltmans, Jan Frederik 175
Oscar 76
Ossiaan *zie* Ossian
Ossian 53, 54, 75-78, 80
Ouden, N. den 118
Oudkerk Pool, Scipio Pieter 36, 39, 97, 104-111, 131, 331, 332, 359

Pangemanann, F.D.J. 294, 295
Pasteur, J.D. 62
Patinggaloang, rijksbestuurder 240
Patiwaal, Salomon *zie* Pattiwael, Salomon
Patiwani, kapitan Patih Tuban 235, 237, 239, 240, 260-264, 267, 272, 273, 275-280, 285-287, 292, 300-302, 304, 308, 321, 326, 328, 329, 333, 357, 359
Pattiasina, J.J.L. 196
Pattimura, Kapitan *alias* Thomas Matulessy 37, 216, 217, 219, 223-227, 308, 342, 343, 345
Pattinasarany, Nicolaas 135
Pattiwael, Jacobus 191
Pattiwael, Salomon 191
Payen, Antoine 155
Pellecom, A.N. van 174
Perintah, Said 140, 179, 180
Perron, E. du 85, 255
Philips II, koning 61
Piepenbrock, Jac. 249
Pieters *zie* Pietersz, M.Th.
Pietersen *zie* Pietersz, M.Th.
Pietersz, M.Th. 194-196, 202
Poetiraij, J.D. 307
Poivre, Pierre 12
Poland, Toontje 205
Polinices 74
Pos, A. 61, 200
Potgieter, E.J. 83
Pramoedya Ananta Toer 294, 295
Prévost d'Exiles, A.F. 107
Printa, Sayat *zie* Perintah, Said
Putidja *zie* Putidjah
Putidjah *alias* Isolina Verheiden, Si Tidja, Kotidjah 309, 315-321, 340, 341, 343

Raden Kamil 296
Radermacher, J. 291
Ralahalu, K.A. 226
Raleigh, Walter 62
Ratu Langie, Jozias 296
Raynal, Guillaume-Thomas 15, 16, 88, 91-93, 95, 96, 354, 358
Reael, Laurens 90, 99
Rechteren, Seijger van 268
Rees, Bernard van 204
Rees, Willem Adriaan van 25, 36, 133, 203, 205-212, 217, 218, 220, 221, 223, 228, 334, 335, 342, 360, 361
Reinwardt, C.G.C. 24
Reynst, Gerard 90, 99

Rhébok, Anthonie 140, 169, 180, 182, 207, 211, 219
Richemont, P. 209, 210, 220
Ridjali, imam 8, 129, 229, 230, 237, 239, 240, 264, 272, 276, 278-280, 284-286, 288-291, 300, 301, 304, 307, 309, 314, 333, 341
Riebeeck, Abraham van 247
Rijckevorsel, A. van 148, 174
Risakotta, Hendrik 135, 136, 202
Ritter, Adèle Wilhelmina 294
Ritter, Willem Leonard 33-38, 85, 112, 150, 229, 241-257, 259-276, 278-280, 282, 284, 286, 291-295, 298, 301, 302, 304, 305, 307, 309, 321-330, 332-340, 345, 346, 350-353, 355-361
Ronkel, Ph.S. van 124-126
Roorda van Eysinga, Philippus Pieter 33, 36, 39, 97-104, 111, 131, 184, 331, 332, 359, 360
Roorda van Eysinga, Sytse 33
Roos, Cornelis Sebille 11
Rousseau, Jean Jacques 152, 174
Ruitenbeek, H. 106
Rumph, Georg Everhard *zie* Rumphius, G.E.
Rumphius, G.E. 8, 258, 259, 265, 275, 278, 286-288, 291, 308, 341

Sacchini, A. 73, 131
Sahetapij, J. 207, 209, 211
Sahusela Lekahena 213
Said, E.W. 31
Sajepatti *zie* Sahetapij, J.
Saksen-Weimar-Eisenach, Karel Bernhard van 201
Samu-Samu, kapitan Tanihitumesen 313
Sapija, M. 217-221, 223, 224
Sardjono, Roesian 223
Satsuit Tubun, Karel 342
Schaffelaar, Jan van 58
Schimmelpenninck, Rutger Jan 24, 52
Schneider, Lina *alias* Wilhelm Berg 25
Schröder, F.L. 176
Schutte, G.J. 19
Scott, Walter 174, 175, 187, 259
Sebastião, koning 61
Sepamole, perdana Tanihitumesen 313
Sepp, J.C. 149
Se Tiedja *zie* Si Tidja
Si Tidja *alias* Isolina Verheiden, Kotidjah, Putidjah 256, 257, 260, 261, 263, 264, 272, 273, 276, 277, 279-281, 285, 286, 293, 299, 304, 321, 325-329, 333, 342, 343, 357, 360
Si Tiedja *zie* Si Tidja
Siahaija, D.P. 296
Sieuwerts van Reesema, A. 148
Sifaridjali *zie* Ridjali
Sjahrir, Sutan 129
Smit, W.A.P. 67
Smith, Adam 13
Socrates 45-47
Soeharto, H.M. 129, 214, 215, 224, 227295, 342, 345, 361
Soenjata Kartadarmadja, M. 216
Sontani, U.T. 345
Sophocles 73, 75, 78
Specx, Sara 248, 270, 295
Staël, Madame de 174
Stamford Raffles, Thomas 20, 99
Staring, Anna Aleida 141
Stavorinus, J.S. 260, 268, 275
Steenbrink, K. 351
Stoppendaal, L. van 61
Stuart, Martinus 162
Stuers, H.J.J.L. ridder de 242
Stuiveling, G. 93
Sturkenboom, D. 326
Sturler, J.E. de 183
Stuurman, S. 13
Supusepa, Eddy 37
Swager, Cornelis Dirkszoon 268, 270, 274-279, 333
Swieten, Gottfried van 81

Tacitus, Publius Cornelius 273
Tahalele, kapitan Tanihitumesen 256, 313
Tamaèla, Jeremias 135
Tamalesi, orangkaja 235, 256, 260, 307
Tamalessi *zie* Tamalesi, orangkaja
Tapiewakka *zie* Tiahahu, Tabiwakan
Tasman, Abel 60, 62, 63, 65, 94
Teeuw, A. 122, 123
Telukabesi *alias* Ahmad Leikawa 34, 36, 229, 231, 237, 239-241, 248, 254-264, 267, 268, 270-273, 275-277, 279, 280, 284-286, 291-293, 300-304, 306-309, 311-316, 318, 319, 321, 325-329, 332-334, 337-341, 359
Teon Peunu *alias* J. Lasamahu 305

Tepil, perdana Nusatapi 233-235, 239, 256, 265, 266, 290
Termorshuizen, G. 28
Theseus 74
Thieme, H.C.A. 29
Thorbecke, J.R. 150
Tiahahu, A. 217
Tiahahu, Christina Martha 8, 34, 36, 37, 133, 134, 140, 148, 152, 167, 168-175, 177-194, 196, 197, 202, 203, 205, 208-212, 214-228, 306, 324-329, 331-334, 342, 343, 345, 350, 352, 355-361
Tiahahu, Paulus 167, 168, 169, 173, 178, 179, 181, 182, 190, 197, 202, 208, 210, 217, 218, 219, 328, 329, 342, 356
Tiahahu, Sina 217
Tiahahu, Tabiwakan 170, 212, 213, 217
Tielenius Kruijthoff, H. 196
Tio Ie Soei 295
Toelis Soetan Sati 295
Toeloecabesi *zie* Telukabesi
Toeloecabesie *zie* Telukabesi
Tollens, Hendrik 87, 103, 148, 174, 175, 249
Tollens, L.J.A. 29, 249, 250, 251, 255
Tomasowa, Jan 37
Toskar 76
Toulessj, kapitan 259
Treago, Paulus *zie* Tiahahu, Paulus
Triago, Paulus *zie* Tiahahu, Paulus
Tulukabesi *zie* Telukabesi
Tulukabessy *zie* Telukabesi
Tuwanakotta, D.T. 220

Usen *alias* Patiwani, kapitan Patih Tuban 235
Uylenbroek, Pieter Johannes 45, 46, 49, 73

Valentijn, François 86-89, 116, 129, 184, 247, 248, 256-260, 262, 263, 265-268, 270-272, 274-276, 278, 280, 282-284, 286-288, 291, 295, 300, 325, 357, 359
Vancouver, George 62
Vasconcelos, Sancho de 289
Vaynes van Brakell, Louise de 145, 149, 175, 177
Veder, A. 148, 174
Veer, Gerrit de 62
Veerman, W.L. 192, 193, 195, 196
Velden, Alida van der 105
Velden, Diewtje Geertruida van der 105
Vereul, Abraham 49
Vergilius 53
Verheiden, Isolina *alias* Si Tidja, Kotidjah, Putidjah 276, 281, 283, 284, 293
Verheiden, Jacob 240, 257, 258, 273-277, 279-286, 292, 293, 301-304, 306, 316, 317, 320, 321, 328, 329, 357
Verheiden, Morina 302
Verheijden, Kotidjah *zie* Kotidjah
Verheijden, Lorina *zie* Kotidjah
Verheyden, Lorinna *zie* Kotidjah
Verhijden, Lorina *zie* Kotidjah
Verhoeff, Pieter Willemsz 90
Ver Huell, Alexander 143, 145, 149, 152, 175, 177
Ver Huell, Carel Hendrik 142, 143, 145, 148, 150, 152, 156, 158, 173, 175, 176
Ver Huell, Christiaan Antonij 142
Ver Huell, Everhard Alexander 140
Ver Huell, Frits 149
Ver Huell, Maurits 8, 33-38, 112, 113, 127, 133, 134, 139-178, 181-199, 201, 202, 205, 207, 209, 211, 212, 217, 218, 220-223, 227, 228, 241, 250, 322-334, 337, 338, 342, 343, 345, 346, 350-353, 355-361
Vermeulen Krieger, Petro Ferdinand 36, 133, 203-207, 209-212, 218, 220, 221, 234, 335, 342, 360
Veth, P.J. 148
Vlaming van Oudshoorn, Arnold de 285, 287
Vliet, R. van 92
Voitus van Hamme, A.P. 177
Voltaire 67
Vondel, J. van den 73, 254
Voorneman, A.A. 250
Vries, J.E. de 177
Vries, M. de 324
Vries, S.J. de 182, 207
Vriese, W.J. de 151

Wacker van Zon, Petrus de 175
Wall, V.I. van de 117, 127, 219, 223
Wallace, Alfred Russell 161
Wangsa, kapitan Hitu 309
Wap, J.J.F. 97
Warnsinck, J.C.M. 125

Warwijck, Wybrant van 43, 92, 101, 230, 232, 233
Watson, C.W. 294
Weijs, A.R. 33, 251
Weiland, Petrus 71
Wessels, Catharina 44
Wiel, J.R. van der 185
Wiggers, Ernst Frederik 293
Wiggers, Frits Bernard 294
Willem I, koning 11, 20, 22, 27, 97, 143, 144, 149, 162, 194, 354
Willem I, prins van Oranje 58
Willem II, koning 29, 149
Willem III, koning 114, 117
Willem V, stadhouder 19, 46, 47
Winn, Ph. 130
Wiselius, Samuel Iperusz 50, 82, 83, 106
Witsen Geysbeek, Pieter Gerardus 45
Wouden, S. van der 242

Zacharias, L.J.H. 216-223, 225, 361
Zainal Abidin, hadji 347
Zubli, Ambrosius Justus 49, 176
Zwier van Haren, Onno 65

Curriculum vitae

Johannes Adrianus Maria Straver, geboren te Gouda op 30 mei 1947, behaalde in 1964 het diploma gymnasium A aan het Constantijn College te Amersfoort. Aan de Rijksuniversiteit te Utrecht studeerde hij Nederlandse taal- en letterkunde van 1964 tot 1968 en algemene literatuurwetenschap van 1968 tot 1971. Hij werkte als leraar Nederlands in het voortgezet onderwijs aan het Groninger Avondcollege te Groningen, van 1972 tot 1973, en aan het Montessori Lyceum Herman Jordan te Zeist, van 1973 tot 1975. In de volgende jaren, van 1975 tot 1999, was hij te Assen werkzaam als docent Nederlands aan Pedagogische Academie 'De Eekhorst', vanaf 1987 lesplaats van de Hogeschool Drenthe. In 1988 werd hij in onvolledige betrekking aangesteld als stafmedewerker van het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers te Utrecht, waar hij van 1999 tot zijn pensionering in 2011 in volledige betrekking werkzaam bleef.